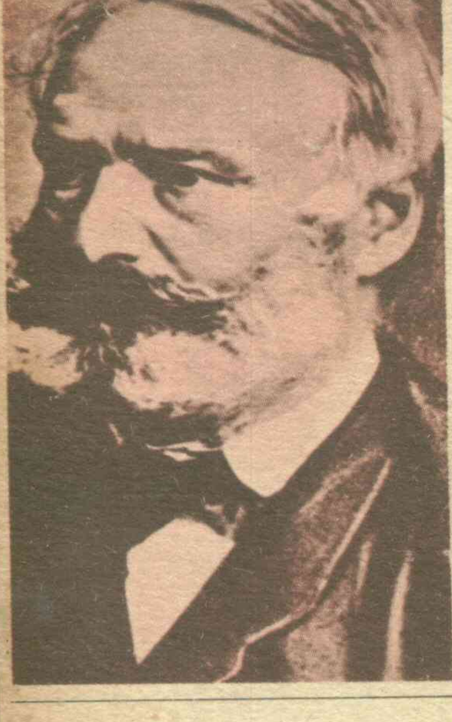
VICTOR HUGO

Mizerabilii

Volumul III

Editura Univers

clu

Coperta colecției de Vasile Socoliuc

Victor Hugo

MIZERABILII

***

Traducere de
LUCIA DEMETRIUS şi TUDOR MĂINESCU
Note de N. N. CONDEESCU
Cuvînt înainte de ANGELA ION

Editura Univers

Bucureşti, 1985

PARTEA A PATRA:

IDILA DIN STRADA PLUMET ȘI EPOPEEA DIN STRADA SAINT-DENIS

CARTEA A ŞAPTEA

ARGOUL

I

ORIGINILE

Pigrita [1] e un cuvînt îngrozitor.

Dă naştere unei lumi, *pegra*, adică hoţia, şi unui iad, *pegrana*, adică foamea.

Iată cum trîndăvia e mamă.

Are un fecior, furtişagul, şi o fiică, foamea.

În ce limbă vine asta ? În argou.

Dar ce e argoul ? E un neam şi o vorbire totodată.

Cînd, acum treizeci şi patru de ani, povestitorul acestor triste şi întunecate întîmplări înfăţişa în mijlocul unei scrieri [2] avînd acelaşi scop ca şi aceasta, un hoţ care vorbea argou, lumea s-a mirat şi a prins să strige : „Ce ? Cum ? Argou ? Dar argoul este înspăimîntător ! E limba puşcăriaşilor, a ocnelor, a închisorilor, a tot ceea ce societatea are de lepădat !"

Niciodată n-am înţeles acest fel de critici.

După aceea, doi mari romancieri, dintre care unul e un cunoscător profund al sufletului omenesc, iar celălalt un neînfricat prieten al poporului, Balzac şi Eugène Sue, punînd pe bandiţi să vorbească în adevărata lor limbă, aşa cum făcuse în 1828 autorul cărţii *Ultima zi a unui osîndit* [3], s-au ridicat aceleaşi protestări. S-a spus încă o dată : „Ce

---

[1] În limba latină : „lene". Etimologia lui Victor Hugo este însă fantezistă ; cuvîntul francez *la pègre* — bandiţii, escrocii, prostituatele — nu reprezintă termenul latin, ci provansalul *pego* (smoală, lipici ; metaforic : hoţ).

[2] *Ultima zi a unui osîndit.*

[3] Această lucrare a lui Victor Hugo, apărută în 1829, este o pledoarie împotriva pedepsei cu moartea.

vor scriitorii cu această revoltătoare limbă vulgară ? *Argoul e de nesuferit !* Argoul te înfioară."

Cine zice nu ? Fără îndoială.

Cînd e vorba să-ţi dai seama de adîncimea unei răni, a unei prăpastii sau a unei societăţi, de cînd este o vină să mergi cît mai departe, să cobori cît mai adînc ? Am crezut întotdeauna că lucrul acesta e cîteodată o faptă de curaj, sau cel puţin o acţiune simplă şi folositoare, vrednică de atenţia binevoitoare pe care o merită datoria consimţită şi adusă la îndeplinire. De ce să nu cercetezi totul, să nu studiezi totul, să te opreşti la mijlocul drumului ? Sonda trebuie să se oprească, nu sondorul.

Bineînţeles, a coborî pînă la străfundurile întocmirii sociale, ca să ajungi acolo unde se sfîrşeşte pămîntul şi începe mocirla ; a răscoli aceste valuri vîscoase, a urmări, a strînge şi a zvîrli viu pe mal acest grai respingător, de pe care curg la lumina zilei şiroaie de noroi, un vocabular scîrbos, în care fiecare cuvînt pare un inel scîrnav al unui monstru al nămolului şi al întunecimilor — nu e o sarcină nici ispititoare şi nici uşoară. Nimic nu-i mai înfiorător decît să priveşti în toată goliciunea, la lumina gîndirii, furnicarul spăimîntător al argoului. E ca o cumplită sălbăticiune a nopţii, smulsă din vizuina ei. Îţi pare un groaznic mărăciniş viu şi zbîrlit, care tresare, se mişcă, se frămîntă, îşi cere înapoi întunericul, ameninţă şi te înfruntă. Cutare cuvînt seamănă cu o gheară, altul cu un ochi scurs şi sîngerînd, cîte-o frază pare că te muşcă, asemeni foarfecelor unui crab. Totul trăieşte cu vitalitatea hîdă a lucrurilor orînduite în neorînduială.

Şi pe urmă, de cînd groaza e o piedică pentru cel care vrea să afle adevărul ? De cînd boala alungă pe medic ? Îşi închipuie cineva un naturalist care ar refuza să studieze vipera, liliacul, scorpionul, scolopendra şi păianjenul cap-de-mort, aruncîndu-le din nou în întuneric cu vorbele : „Oh ! ce urîte sînt !" Cugetătorul care ar întoarce spatele argoului ar semăna cu chirurgul care ar întoarce spatele unui ulcer sau unui neg. Ar fi ca un filolog care ar şovăi să examineze o formă a vorbirii, ca un filozof care ar şovăi

să scruteze o înfățișare a sufletului omenesc. Căci trebuie să spunem limpede celor care nu știu lucrul acesta : argoul este și un fenomen literar și un rezultat social. Ce este, la drept vorbind, argoul ? Argoul este graiul mizeriei.

Aici ne putem opri ; a generaliza faptul, înseamnă cîteodată a-l micșora ; n-am greși dacă am spune că toate mizeriile, toate profesiunile, aproape toate treptele ierarhiei sociale și toate formele inteligenței își au argoul lor. Neguștorul, care zice : „Avem un Montpellier în depozit și o partidă de Marsilia, calitate bună" ; agentul de schimb, care zice : „Report, primă, cont curent" ; jucătorul de cărți care zice : „Plus potul ! Perechi de popi !" ; portărelul din insulele Normande, care zice : „Deținătorul, limitîndu-se la bunul lui nu poate revendica fructele în timpul sechestrului succesoral al imobilelor renunțătorului" ; vodevilistul, care zice : „Am făcut fiasco !"[1] ; artistul de teatru, care zice : „I-am pus cîrlige"[2] ; filozoful, care zice : „Triplicitate fenomenală" ; vînătorul, care zice : „Uite-l, nu e"[3] ; frenologul[4], care zice : „Amativitate, combativitate, secretivitate" ; infanteristul, care zice : „Gagica mea"[5] ; călărețul, care zice : „Bidiviul meu"[6] ; maestrul de scrimă, care zice : „Terță, cvartă, fandați !" ; tipograful, care zice : „Dă-mi o perie de pe șpalt"[7] ; toți — tipograf, maestru de scrimă, călăreț, infanterist, frenolog, vînător, filozof, artist de teatru, vodevilist, portărel, jucător de cărți, agent de schimb și negustor — toți vorbesc argou. Pictorul, care zice : „Natură moartă" ; notarul, care zice : „Trepădușul meu" ; bărbierul, care zice : „Contra, doriți ?" ; cizmarul, care zice : „Să vă pun sprîncene" — toți vorbesc argou. La nevoie, dacă vrei neapărat toate diferitele feluri de a spune dreapta și stînga, plugarul : „Hăis și cea" ; marinarul : „Babord și tribord" ; mașinistul teatrului : „Spre curte și spre grădină"[8] ; paracliserul : „Lîngă strană și lîngă amvon" — toate sînt un fel de limbaj în

---

[1] Piesa n-a avut succes.
[2] Efecte de comedie.
[3] Iepurele (ba aici, ba acolo).
[4] Medic specialist în bolile de alienație mintală furioasă.
[5] Pușca mea.
[6] Calul meu.
[7] O corectură.
[8] Culisele din stînga și culisele din dreapta.

argou. Există argoul sclifositelor, după cum a existat argoul preţioaselor [1]. Palatul Rambouillet se mărginea puţintel cu Curtea Minunilor [2]. Există şi un argou al duceselor, dovadă această frază dintr-un bilet dulce al unei mari cucoane şi foarte frumoase femei din timpul restauraţiei : *„Veţi găsi la aceste bîrfeli o multimotivaţie pentru a mă face să mă eschivez"*. Cifrurile diplomatice sînt un fel de limbaj : cancelaria pontificală, spunînd *douăzeci şi şase* în loc de Roma, *grkzintgzyal* în loc de expediţie, şi *abfxustgrnogrkru tu XI* pentru a desemna pe ducele de Modena, vorbeşte în argou. Medicii din evul mediu, care, ca să spună morcov, ridiche şi nap, spuneau : *Opoponach, perfroschinum, reptitalmus, dracatholicum angelorum, postmegorum*, vorbeau în argou. Fabricantul de zahăr, care zice : *Melasă, cubic, tos, zaţ, lumps* [3], *melis amestecat, obişnuit, ars, placă* [4], acest industriaş cumsecade vorbeşte în argou. O anumită şcoală critică de acum douăzeci de ani, care zicea : *Jumătate din Shakespeare constă numai în jocuri de cuvinte şi calambururi*, vorbea în argou. Poetul şi artistul, care, cu un simţ profund, vor califica pe domnul Montmorency [5] „un burghez", fiindcă nu se pricepe la poezie şi sculptură, vorbesc argoul. Academicianul clasic, care numeşte florile — *Flora*, fructele — *Pomona*, marea — *Neptun*, dragostea — *Cupidon*, frumuseţea — *mreji*, un cal — *un Pegas*, cocardă albă sau tricoloră — *trandafirul zeiţei Belona*, pălăria în trei colţuri — *triunghiul lui Marte* [6]; acest academician clasic vorbeşte în argou. Algebra, me-

---

[1] Femeile afectate, pretenţioase, numite aşa în secolele XVII—XVIII.

[2] Celebrul *Hôtel de Rambouillet din Paris* — în care, pînă în 1648 marchiza de Rambouillet primea societatea aristocratică a vremii, alături de o seamă de scriitori burghezi în slujba nobilimii şi a monarhiei absolute, se înălţa între Luvru şi Hale. Dincolo de Hale se afla Curtea Minunilor, cartier sordid.

[3] Bucăţi de zahăr de calitate inferioară.

[4] Turte de zahăr.

[5] Mare feudal, a simpatizat, scurtă vreme, cu revoluţia burgheză. Devenit reacţionar şi bogat, a emigrat şi s-a alăturat Burbonilor.

[6] *Flora, Pomona, Neptun, Belona, Marte* — zeiţe şi zei din mitologia latină. Belona era zeiţa războiului ; pălăria în trei colţuri era „a lui Marte" fiindcă o purtau la început (secolul al XVIII-lea) militarii.

dicina, botanica, fiecare își are argoul ei. Limba care se folosește în marină, acest admirabil grai al mării, atît de cuprinzător și de pitoresc, pe care l-au vorbit Jean Bart, Duquesne, Suffren și Duperre [1], și în care se amestecă scrișnetul catargurilor, zbîrnîitul pîlniilor de „porta-voce", larma luptei piept la piept pe o corabie cucerită, legănarea vasului, vîntul, furtuna, tunul, e un adevărat argou eroic și impunător, care, față de sălbaticul argou al hoților, e ca leul față de șacal.

Fără îndoială. Dar, orice s-ar spune, felul acesta de a înțelege argoul înseamnă o generalizare pe care n-o va aproba toată lumea. Cît despre noi, vom păstra cuvîntului vechiul lui înțeles, precis, mărginit și hotărît, restrîngînd argoul la argou. Argoul adevărat, argoul prin excelență, dacă aceste două cuvinte pot merge împreună, străvechiul argou, care a fost un regat, nu e altceva, o repetăm, decît vorbirea urîtă, frămîntată, vicleană, trădătoare, veninoasă, crudă, suspectă, josnică, profundă, fatală a mizeriei. Dincolo de toate înjosirile și toate nenorocirile se înfiripă o ultimă mizerie, care se răzvrătește, hotărîtă să înceapă lupta împotriva tuturor oamenilor fericiți și a drepturilor ce domnesc în lume ; în această luptă înspăimîntătoare, cînd vicleană, cînd cumplită, bolnavă și fioroasă în același timp, mizeria atacă orînduirea socială cu înțepătura de ac a viciului și cu lovitura de măciucă a crimei.

Pentru nevoile acestui război, a născocit o limbă de luptă : argoul.

A face să plutească și a menține deasupra prăpastiei, deasupra uitării, fie numai și un fragment dintr-un grai oarecare — grai pe care omul l-a vorbit și care altminteri s-ar pierde — a păstra, adică, unul din elementele, bune sau rele, care alcătuiesc și întregesc o civilizație, înseamnă a înmulți datele observației sociale, a sluji însăși civilizația. Acest serviciu l-a făcut Plaut, vrînd-nevrînd, cînd a pus doi soldați cartaginezi să vorbească în limba feniciană ; l-a făcut și Molière, lăsînd atîtea personaje să vorbească în limba levantină sau în graiuri populare. Ajungînd aici, criticile se întețesc : feniciana, de minune ! levantina, bravo ! chiar graiurile populare merg, sînt limbi care au

[1] Amirali francezi din timpul monarhiei absolute.

aparținut unor popoare sau unor provincii — dar argoul ? La ce bun să păstrăm argoul ? La ce bun să-l scoatem deasupra valurilor ?

La aceasta nu răspundem decît cu un cuvînt. Dacă, bineînțeles, limba pe care a vorbit-o un popor sau o provincie e vrednică de interes, cu atît mai vrednică de atenție și de studiu e limba pe care a vorbit-o o anumită mizerie.

În Franța de pildă, de mai bine de patru sute de ani, a vorbit-o nu numai o anumită mizerie, ci toată mizeria cu putință, mizeria omenească.

Și-apoi, stăruim să spunem că a studia diformitățile și infirmitățile sociale, a le scoate la iveală pentru a fi vindecate, nu e cîtuși de puțin un lucru în fața căruia să-ți fie permis să alegi. Istoriograful obiceiurilor și al ideilor nu are o misiune mai ușoară decît istoriograful evenimentelor. Acesta din urmă privește suprafața civilizației, luptele dintre tronuri, nașterea prinților, căsătoriile regilor, bătăliile, adunările, faptele marilor oameni de stat, revoluțiile în lumina zilei, toată partea din afară ; celălalt istoriograf privește înăuntru, adîncul, poporul care muncește, care suferă și care așteaptă, femeia împovărată, copilul care moare cu zile, luptele surde dintre oameni, cruzimile necunoscute, prejudecățile, orînduielile nedrepte, consecințele ascunse ale legii, prefacerile tainice ale sufletelor, tresăririle nelămurite ale mulțimilor, flămînzii, desculții, golanii, dezmoșteniții, orfanii, nenorociții și ticăloșii, toată viermuiala rătăcitoare a întunericului. Trebuie să se scufunde cu inima plină de milă dar și de asprime, ca un frate și ca un judecător, pînă la cazematele de nepătruns în care se tîrăsc de-a valma cei care sîngerează și cei care lovesc, cei care plîng și cei care blestemă, cei care postesc și cei care înfulecă, cei care îndură răul și cei care-l fac. Acești istoriografi ai inimilor și ai sufletelor au ei, oare, sarcini mai mici decît istoriografii faptelor văzute ? Oare Dante Alighieri să fi avut mai puține lucruri de spus decît Machiavel ? Dedesubtul civilizației, mai adînc și mai întunecat, e, oare, mai puțin însemnat decît ceea ce se petrece la suprafață ? Ce cunoști din munte dacă nu intri în adîncul peșterii ?

Vom spune, de altfel în treacăt: din cele arătate mai sus s-ar putea presupune, între cele două categorii de istoriografi, o deosebire esențială, care nu există în mintea noastră. Nimeni nu poate fi un bun istoric al vieții adevărate a popoarelor — al vieții obștești care se desfășoară în văzul tuturor, dacă nu este în același timp, într-o oarecare măsură, istoricul vieții lor ascunse și adînci; nimeni nu e un bun istoric al celor dinăuntru dacă nu știe să fie, la nevoie, istoric al celor din afară. Istoria moravurilor și a ideilor se împletește cu aceea a evenimentelor, și invers. Sînt două feluri de fapte deosebite, care corespund, care se înlănțuie totdeauna și adesea se determină reciproc. Toate liniile mari, pe care providența le trage deasupra unei națiuni, au paralelele lor întunecate, dar deslușite în adînc, și toate zvîrcolirile adîncului provoacă frămîntare la suprafață. Adevărata istorie fiind amestecată în tot, istoriograful adevărat se amestecă în tot.

Omul nu este un cerc cu un singur centru; e o elipsă cu două focare: faptele și ideile.

Argoul nu este altceva decît un vestiar în care limba, urmărind să facă o faptă rea, se travestește, îmbrăcînd cuvinte-măști și metafore zdrențuite.

Și ajunge, în felul acesta, groaznică.

Abia mai poate fi recunoscută. Mai e ea, oare, limba franceză? Iat-o gata să se arate pe scenă, să dea răspuns crimei, potrivită tuturor treburilor din catastiful blestemățiilor. Nu merge, ci șontîcăie, șchiopătînd în cîrja Curții Minunilor; iar cîrja aceasta se poate schimba în măciucă; e limba derbedeilor; toate stafiile omenești o ajută să se îmbrace și o sulemenesc; se tîrăște și se ridică, așa cum face orice reptilă. E în stare să împlinească toate rolurile, șarlatanii o fac echivocă, otrăvitorii o înveninează, incendiatorii o negresc cu funingine; ucigașii o boiesc cu roșu.

Cînd voi, oameni cum se cade, trageți cu urechea la ușile societății, prindeți dialogul celor de afară. Auziți întrebări și răspunsuri. Ascultați fără să înțelegeți un murmur hidos, aducînd a vorbire omenească, dar mai aproape de urlet decît de cuvînt. E argoul. Cuvintele sînt

pocite, pecetluite de nu știu ce bestialitate nemaivăzută. Parcă ar vorbi hidrele.

Sînt vorbe de neînțeles care vin din întuneric. Scrîșnetele și șoaptele măresc umbra prin enigma lor. E întunecime în nenorocire, e și mai mare întunecime în miezul crimei ; beznele acestea contopite alcătuiesc argoul. Întuneric în văzduh, întuneric în fapte, întuneric în glasuri. Grai înspăimîntător de broască rîioasă ; într-un necontenit du-te-vino, țopăie, să tîrăște plină de bale și se mișcă înfiorător într-o ceață cenușie fără margini, plămădită din ploaie, din noapte, din foame, din viciu, din minciună din nedreptate, din goliciune, din înecăciune și din iarnă, în sfîrșit e lumina nenorociților.

Fie-ne milă de osîndiți ! Vai, cine sîntem noi, noi înșine ? Cine sînt eu, care vorbesc ? Cine sînteți voi, care mă ascultați ? De unde venim ? Și este, oare, așa de sigur că n-am săvîrșit nici o faptă înainte de-a ne fi născut ? Pămîntul cam seamănă cu o temniță. Cine știe dacă omul nu-i un recidivist al justiției divine ?

Priviți viața de aproape ! E făcută astfel, încît se simte pretutindeni osînda.

Ești ceea ce se cheamă un om fericit ? Dar tristețea e hrana ta de toate zilele ! Fiecare zi își are marea ei suferință sau neliniștea ei măruntă. Ieri tremurai pentru sănătatea cuiva drag, azi ți-e teamă de-a ta ; mîine vei avea o grijă bănească, poimîine vei înfrunta ocara unui calomniator, răspoimîine vei suferi de nenorocirea unui prieten ; pe urmă va fi vremea rea, se va sparge ceva sau se va pierde ; apoi, o plăcere pe care conștiința și măduva spinării ți-o impută ; altă dată nu-ți plac treburile publice. Fără să mai punem la socoteală suferințele inimii. Și așa mai departe. Un nor se risipește, altul se adună. Abia o zi dintr-o sută dacă e plină de veselie și de soare. Și tu încă faci parte dintre puținii oameni fericiți ! Cît despre ceilalți, asupra lor domnește o noapte veșnică.

Singura împărțire a oamenilor rămîne aceasta : luminați și întunecați. Singura țintă : să micșorăm numărul întunecaților și să sporim numărul celorlalți. De aceea strigăm : Învățămînt ! Știință ! A învăța pe altul să citească înseamnă să aprinzi focul ; orice literă silabisită scînteiază.

De altfel, cine zice lumină nu zice numaidecît bucurie. Lumina poate fi izvor de suferință : cînd e prea multă, arde. Flacăra e primejdia aripilor. A arde fără a te opri din zbor, iată minunea geniului !

Cînd veți cunoaște și cînd veți iubi, veți suferi de asemenea. Ziua răsare plîngînd. Luminații plîng chiar dacă ar plînge numai pentru cei întunecați.

II

RĂDĂCINILE

Argoul este limba întunecaților.

În fața acestui dialect plin de enigme, întinat și răzvrătit totodată, cugetătorul se înduioșează pînă în cele mai nebănuite adîncimi ale sufletului, iar sociologul e îndemnat la meditațiile cele mai zguduitoare. Argoul poartă cu el un blestem. Fiecare silabă e pecetluită cu semnul unei osîndiri. Cuvintele limbii poporului apar în argou schimonosite și chircite ca sub fierul roșu al călăului. Unele parcă fumegă încă. Adesea, cîte o frază pare a fi umărul înfierat al vreunui tîlhar, dezgolit fără veste. Ideea aproape că refuză să se lase exprimată de aceste cuvinte îmbătrînite în rele. Metafora, în argou, este cîteodată atît de sfruntată, încît simți că a stat în cătușe.

Cu toate acestea, și tocmai de aceea, ciudata limbă își are locul ei în marele și nepărtinitorul cazier, unde stau alături paraua ruginită și medalia de aur, și care se numește literatură. Argoul, fie că vrem, fie că nu, își are sintaxa și poezia lui. E o limbă. Dacă, după sluțenia anumitor cuvinte, se recunoaște că a fost rumegată de Mandrin [1], se simte, însă, în strălucirea anumitor metonimii, că și Villon a vorbit-o. *Mais au sont les neiges d'antan ?* [2] este un vers din argou. *Antan — ante annum* — este un cuvînt din argoul Thunes [3] și înseamnă anul trecut, cu

---

[1] Bandit contrabandist din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

[2] Dar unde sînt zăpezile maian ? (Vers din François Villon).

[3] Argoul din Tunis, cunoscut pe vremea expediției regelui Ludovic al IX-lea împotriva Tunisului.

un sens mai larg : altădată. Se mai putea citi acum treizeci și cinci de ani, în epoca plecării cetei de ocnași din 1827, într-una din carcerele din Bicêtre, această zicală zgîriată cu cuiul pe zid de un „rege“ din Thunes, condamnat la galere : *Les debs d'antan trimaient siempre pour la pierre du Coësre.* Asta înseamnă : Regii de altădată se duceau totdeauna să fie unși. În mintea acelui „rege“, ungerea, încoronarea, era ocna.

Cuvîntul *décarade*, care exprimă plecarea în galop a unei trăsuri grele, este pus pe seama lui Villon, și vrednic de el. Acest cuvînt, care îți sugerează scăpărarea copitelor pe caldarîm, rezumă într-o onomatopee magistrală întregul vers admirabil al lui La Fontaine :

Six forts chevaux tiraient au coche [1].

Din punct de vedere pur literar, puține studii ar fi mai ispititoare și mai fecunde decît cel al argoului. Este o întreagă limbă în limbă, un fel de excrescență bolnăvicioasă, un altoi nesănătos care a dat naștere unei vegetații, un parazit, care și-a înfipt rădăcinile în străvechiul trunchi galic și al cărui frunziș sinistru se tîrîie pe o întreagă parte a limbii. E ceea ce am putea numi primul aspect, aspectul vulgar al argoului. Dar pentru cei care studiază limba așa cum trebuie studiată, adică așa cum geologii studiază pămîntul, argoul apare ca o adevărată aluviune. După cum sapi mai mult sau mai puțin adînc, găsești în argou dedesubtul vechii limbi franceze populare, provensala, spaniola, o fărîmă de italiană, de levantină, adică limba porturilor Mediteranei, engleza și germana, romana, în cele trei varietăți : romano-franceză, romano-italiană, și romano-romană, latină, în sfîrșit, basca și celtica. Formație profundă și ciudată. Edificiu subpămîntean, zidit în devălmășie de toți mizerabilii. Toate rasele blestemate și-au lăsat urma, fiecare suferință a pus o lespede, fiecare inimă o pietricică. O mulțime de suflete păcătoase, josnice și răzvrătite, care au străbătut viața și s-au dus să se mistuie în veșnicie, se regăsesc aproape întregi în argou, se pot încă desluși în forma unui cuvînt monstruos.

---

[1] Șase cai puternici trăgeau o diligență.

Spaniola ? Vechiul argou gotic e plin. Iată : *boffete* (palmă), care vine de la *bofeton* ; *vantane* (fereastră) mai tîrziu *vanterne*, care vine de la *vantana* ; *gat* (pisică) de la *gato* ; *acite* (ulei), care vine de la *aceyte*. Italiana ? Iată : *spade* (spadă), care vine de la *spada* ; *carvel* (vas plutitor) care vine de la *caravella*. Engleza ? Iată : *bichot* (episcop) care vine de la *bishop* ; *raille* (spion), care vine de la *rascal*, *rascalion* (pungaș) ; *pilche* (cutie), care vine de la *pilcher* (teacă). Germana ? Iată : *caleur*, *Kellner* (chelner) ; *hers* (stăpînul), de la *Herzog* (duce). Latina ? Iată : *frangir*, de la *frangere* (a sparge) ; *affurer*, de la *fur* (a fura) ; *cadène*, de la *catena* (lanț). Există un cuvînt care apare în toate limbile europene cu un fel de putere și de autoritate tainică : cuvîntul *magnus*. Scoția a făcut din el pe *mac* al ei, care desemnează pe șeful clanului, *Mac*-Farlane, *Mac*-Callumore, marele Farlane, marele Callumore (e totuși de observat că *mac* în celtică înseamnă fecior). Argoul a făcut din acest cuvînt *meck* și mai tîrziu *meg*, adică Dumnezeu. În ce privește basca, iată *gahisto*, diavolul, care vine de la *gaïztoa*, rău ; *sorgabon*, noapte bună, care vine de la *gabon*, bună seara. Celtica ? Iată : *blavin*, batista, care vine de la *blavet*, apă țîșnitoare ; *menesa*, muiere, care vine de la *meinec*, plin de pietre ; *barant*, rîu, de la *baranton*, fîntînă ; *goffeur*, lăcătuș, de la *goff*, fierar ; *gheduza*, moartea, care vine de la *guenn-du*, albă-neagră. Voiți și istorie ? Argoul zice *malteze* în loc de monete, amintind banii vechi de argint care circulau pe galerele Maltei.

În afară de originile filologice arătate mai sus, argoul are alte rădăcini, și mai firești, care ies, ca să zicem așa, din însuși sufletul omului.

Mai întîi născocirea directă a cuvintelor. Aici e taina limbilor. A zugrăvi cu ajutorul cuvintelor care — nu se știe nici cum, nici de ce — au culoarea lor. Acesta e fondul primitiv al oricărui limbaj omenesc, ceea ce am putea numi granitul. Argoul foiește de cuvinte de acest fel, cuvinte imediate, create în întregime, nu se știe unde, nici de cine, fără etimologii, fără analogii, fără derivate, cuvinte singuratice, barbare, cîteodată hide care au uneori o putere ciudată de expresie și care trăiesc. Călăul, *le taule* ; pădurea, *le sabri* ; frica, fuga, *taf* ; lacheul, *le*

larbin; generalul, prefectul, ministrul, *pharos*; dracul, *le rabouin*. Nimic nu este mai ciudat decît aceste cuvinte, care în același timp ascund și artă. Unele, ca *le rabouin*, sînt în același timp grotești și înspăimîntătoare, dînd o impresie de strîmbătură ciclopeeană.

În al doilea rînd, metafora. Caracteristica unei limbi care vrea să spună tot și să ascundă tot este bogăția de imagini. Metafora este o enigmă în care se ascunde hoțul care încearcă o lovitură, deținutul care pune la cale o evadare. Nici un grai nu este mai metaforic decît argoul. *Dèvisser le coco*, a suci gîtul; *tortiller*, a mînca, *être gerbé*, a fi judecat; *un rat*, un hoț de pîine; *il lansquine*, plouă, veche imagine uluitoare, care-și poartă oarecum data nașterii cu sine, asemănînd lungile șiruri piezișe ale ploii cu sulițele dese și aplecate ale lăncierilor *(lansquenets)* și care cuprinde într-un singur cuvînt metonimia populară: *il peut des hallebardes* (plouă cu baltage, adică cu găleata). Uneori, pe măsură ce argoul trece de la prima epocă la a doua, unele cuvinte părăsesc starea sălbatică, și primitivă, luînd înțelesul metaforic. Dracul încetează de a mai fi *le rabouin* și devine *le boulanger* (brutarul), cel care bagă în cuptor. E mai cu haz, dar mai puțin măreț; ceva cum ar fi Racine după Corneille, Euripide după Eschyl. Anumite fraze argotice, care țin de amîndouă epocile și au în același timp o înfățișare barbară și metaforică, par niște fantasmagorii. Les *sorgueurs vont solliciter des gails à la lune* (haimanalele vor fura cai la noapte). Ne trece pe dinaintea ochilor ca un pîlc de umbre. Se vede ceva nedeslușit.

În al treilea rînd, mai e un mijloc neîngăduit. Argoul trăiește pe seama limbii. Se folosește de ea după plac, scoate din ea ce-i trebuie, la întîmplare, și se mărginește adesea, cînd se ivește nevoia, s-o strice în pripă și brutal. Cîteodată, din cuvinte zilnice, pocite și amestecate cu altele în adevăr argotice, născocesc zicale pitorești în care se simte împletirea creației directe cu metafora: *Le cab jaspine, je marronne que la roulotte de Pantin trime dans le sabri* (cîinele latră, cred că trece prin pădure diligența de Paris). *Le dab est sinve, la dabuge est merloussière, la fée est bative* (burghezul e nerod, burghezia e șireată, fata e nostimă). De cele mai multe ori, ca să nu-i amăgească

pe ascultători, argoul se mărginește să adauge tuturor cuvintelor limbii, fără deosebire, un fel de coadă mîrșavă, o terminație în *aile*, în *orgue*, în *iergue* sau în *uche*. Astfel, *Vouzierque trovaille bonorgue ce gigotmuche ?* — adică *Trovezvous ce gigot bon ?* (Îți pare bună friptura asta ?) Fraza aceasta a adresat-o Cartouche unui temnicer ca să afle dacă suma de bani propusă în schimbul evadării îi convenea. Tot așa terminația în *mar*, adăugată de curînd.

Argoul fiind graiul stricăciunii se alterează repede. De altfel, căutînd mereu să se ferească, îndată ce se simte înțeles, se preschimbă. Spre deosebire de orice altă buruiană, lumina zilei îl ucide. Așa că e neîncetat pe cale de descompunere și recompunere, proces petrecut pe întuneric și în grabă. Străbate în zece ani un drum mai lung decît cel parcurs de limbă în zece secole. Astfel *le larton* (pîinea) devine *le lartif* ; *le guil* (calul) devine *le gaye* ; *la fertanche* (paiele) — *la fertille* ; *le momignard* (băiatul) — *le momacque* ; — *les figues* (țoalele) — *les frusques* ; *la chique* (biserica) — *l'ègrugeoir* ; *le colabre* (gîtul) — *le colas*. Dracul este mai întîi *gahisto*, apoi *le rabouin*, după aceea *le boulanger* (brutarul) ; *le prêtre* (preotul) este *la ratichon*, apoi *le sanglier* (mistrețul) ; *le poignard* (pumnalul) este *le vingt-deux* (douăzeci și doi) ; pe urmă *le surin* (mărul nealtoit) și apoi *le lingre* (cuțitul) ; polițiștii se numesc *railles*, apoi *roussins*, după aceea *rousses* (roșcați), pe urmă *marchands de lacets* (negustori de șireturi), pe urmă *coqueurs* (delatori), în sfîrșit *cognes* (bătăușii) ; călăul este *le taule*, apoi *Charlot*, pe urmă *l'atigeur* (cel care te stîlcește ; după aceea *le becquillard* (cel cu cîrje). În secolul al XVII-lea, a se bate se zicea *se donner du tabac* (a trage tutun), în secolul al XIX-lea însă *se chiquer la queule* (a-și muta fălcile). Între aceste două extreme s-au perindat alte douăzeci de zicale. Lui Lacenaire i s-ar părea că vechea noastră cunoștință. Cartouche, vorbește ebraica. Toate cuvintele acestei limbi sînt într-o veșnică goană, ca și oamenii care le rostesc.

Cu toate acestea, din cînd în cînd și chiar din cauza acestei mișcări, vechiul argou iese din nou la iveală și se înnoiește. Își are reședințele sale unde se menține. Cartierul Temple păstra argoul secolului al XVII-lea ; Bicêtre, cînd era închisoare, păstra argoul din Thunes. Se mai

putea auzi terminația *anche*, a bătrînilor din Thunes. *Boyanches-tu (bois-tu ?* — bei ?), *il croyanche (il croit* — crede). Totuși mișcarea neîntreruptă rămîne legea lui.

Dacă filozoful ajunge să țină pe loc o clipă această limbă care se evaporă fără încetare, pentru a o observa, el cade în meditații dureroase, dar și folositoare. Nici un studiu nu este mai bogat în rezultate și în învățăminte. Nu există metaforă, etimologie a argoului, care să nu cuprindă o lecție. Printre asemenea oameni, *battre* (a bate) înseamnă *feindre* (a se preface) ; puterea lor este șiretenia.

Pentru ei, ideea de om nu se desparte de aceea de umbră. Noaptea se zice *sorgue ;* om — *orgue*. Omul este un derivat al nopții.

S-au obișnuit să privească societatea ca un mediu care îi ucide, ca o forță de neînlăturat, și vorbesc despre libertatea lor ca despre sănătate. Un om arestat este un om *bolnav*, unul osîndit este un *mort*.

Ceea ce este mai groaznic pentru cei întemnițați, între patru pereți de piatră e un fel de castitate înghețată ; el numește carcera *castus*. În acest loc funebru, viața de dincolo de ziduri apare totdeauna sub cea mai veselă înfățișare. Prizonierul are lanțuri la picioare ; credeți poate că el se gîndește că omul umblă cu picioarele ? Nu, el crede că omul dansează cu picioarele ; astfel, cînd ajunge să-și taie cu ferăstrăul lanțurile, cea dintîi idee a lui este că de acum poate dansa, și numește ferestrăul *bastringue* (cîrciumă). Un *nume* este un *centru*, asimilație profundă. Banditul are două capete, unul cumpănește faptele și toată viața îl conduce, iar altul îl are pe umeri în ziua morții ; capul care îl învață cum să moară îl numește *la sorbonne* (sorbona), iar capul care ispășește — *la tronche* (buturuga). Cînd un om nu mai are decît zdrențe pe trup și vicii în suflet, cînd a ajuns la amîndouă degradările, materială și morală, pe care le exprimă cu un singur cuvînt : *gueux* (golan), e copt pentru crimă ; este ca un jungher ascuțit cum trebuie ; are două tăișuri : suferința și răutatea ; așa că în argou nu se zice *un golan*, ci un *réguisé* (dat la ascuțit). Ce este pușcăria ? Un rug blestemat, un iad. Condamnatul se numește *un fagot* (buștean). În sfîrșit, cum numesc răufăcătorii ocna ?

Le collège (colegiu). Un întreg sistem penitenciar poate ieşi din acest singur cuvînt.

Hoţul are şi el carnea lui de tun, ceea ce-i poate fura oricine, dumneavoastră, eu, orice trecător : *le pantre* (Pan — lumea întreagă).

Vrea cineva să ştie unde au încolţit cele mai multe cîntece de ocnă, acele refrene numite în vocabular special *lirlonfa* ? Ascultaţi :

Châteletul din Paris avea o pivniţă cuprinzătoare. Această pivniţă era la doi-trei metri sub nivelul Senei. N-avea nici fereastră, nici ventilaţie, o singură deschizătură : uşa ; oamenii puteau să intre în ea, dar nu şi aerul. Această pivniţă avea drept tavan o boltă de piatră, şi drept pardoseală o palmă de noroi. Fusese pietruită cu lespezi, dar, din pricina infiltrării apelor, lespezile crăpaseră şi se fărîmiţaseră. La o înălţime de doi-trei metri de la pămînt, o grindă lungă, masivă străbătea această subterană dintr-o parte în alta ; din loc în loc atîrnau de grindă lanţuri de cîte un metru lungime, la capătul cărora se aflau zgărzile de fier pentru osîndiţi. În această pivniţă erau băgaţi condamnaţii la galere înainte de a-i porni la Toulon. Erau împinşi sub grinda aceea, unde îi aştepta pe fiecare în întuneric zgarda de osîndit. Lanţurile, ca nişte braţe spînzurate, iar zgărzile ca nişte mîini deschise, îi apucau pe aceşti nenorociţi de gît. Erau legaţi şi părăsiţi acolo. Lanţul fiind prea scurt, ei nu se puteau culca. Rămîneau nemişcaţi în această pivniţă, în noapte, sub grindă, aproape spînzuraţi, siliţi la sforţări nemaiauzite ca să ajungă la pîine şi la ulciorul de apă, cu bolta pe creştet, cu noroiul pînă peste glezne, cu excrementele scurgîndu-li-se pe pulpe, rupţi de oboseală, îndoindu-se de mijloc şi de genunchi, agăţîndu-se cu mîinile de lanţ ca să se odihnească, neputînd dormi decît în picioare şi trezindu-se în fiecare clipă din pricina cătuşelor care îi strîngeau de gît ; unii nu se mai deşteptau de loc. Ca să mănînce, îşi ridicau pîinea care li se arunca în noroi cu călcîiul unui picior de-a lungul fluierului celuilalt, pînă la mîini. Cît timp erau părăsiţi aşa ? O lună, două, cîteodată chiar şase ; unul a rămas un an întreg. Era sala de aşteptare a galerelor. Oamenii erau aruncaţi acolo chiar pentru un iepure furat regelui. Dar ce făceau ei

în acest iad-mormînt ? Ceea ce se poate face într-un mormînt : trăgeau să moară ; și ceea ce se poate face în iad : cîntau. Cînd nu mai e nici o nădejde, cîntecul rămîne. În apele Maltei, cînd se apropia cîte o galeră, se auzea cîntecul înainte de plescăitul lopeților. Bietul braconier Survincent, care trecuse prin pivnița-închisoare de la Châtelet zicea : „Numai rîmele m-au ținut în viață". Inutilitate a poeziei. La ce folosește rîma ? În această privință s-au născut aproape toate cîntecele în argou. Din această temniță a Marelui Châtelet din Paris iese melancolicul refren al galerei lui Montgomery : *Timaloumisaine, timaloumison*. Cele mai multe din aceste cîntece sînt jalnice ; cîteva sînt vesele, unul e duios :

Acilea este teatrul
Micului săgetător [1].

Este vorba de Zeul-arcaș, de Cupidon. Orice ați face, nu veți nimici acest veșnic imbold al inimii omenești : iubirea :

Lumea aceasta sumbră știe să păstreze secretul. Secretul este bunul tuturor. Secretul pentru acești nenorociți e unitatea care slujește de temelie unirii. A da în vileag secretul înseamnă a smulge fiecărui membru al acestei sălbatice comunități ceva din ea însăși. A denunța, în energica limbă argotică, se zice : *manger le morceau* (a mînca bucata). Ca și cum denunțătorul ar trage pentru el cîte puțin din seva tuturor și s-ar hrăni cu o bucată din carnea fiecăruia.

Cum se zice a primi o palmă ? Metafora banală răspunde : *C'est voir trente-six chandelles* [2] a vedea stele verzi). Dar argoul intervine și schimbă *chandelle* în *camouffle*. Limbajul obișnuit dă același înțeles cuvintelor *soufflet* (palmă) și *camouflet* (înjosire). Astfel, printr-un fel de pătrundere de jos în sus, metafora, această traiectorie incalculabilă, ajută să se urce din grotă la academie ; iar Poulailler zicînd : „Îmi aprind lumînarea", adică : „Mă mănîncă palma", îndeamnă pe Voltaire să scrie :

[1] Versuri în argou de la începutul secolului al XVIII-lea, despre care se spunea că s-ar fi cîntat la „o petrecere de nuntă" a celebrului bandit Cartouche.

[2] Textual — a vedea treizeci și șase de lumînări.

„Langleviel La Baumelle merită o sută de luminări", adică o sută de scatoalce.

Răscolind argoul descoperi la fiecare pas un lucru nou. Studiile şi aprofundarea acestui ciudat grai duc la punctul necunoscut de întretăiere al societăţii legale cu societatea blestemată.

Argoul e cuvîntul care a ajuns ocnaş.

Te cuprinde spaima cînd te gîndeşti că sufletul omului poate fi împins atît de jos, poate fi tîrît şi legat fedeleş de întunecatele puteri ale fatalităţii şi înlănţuit prin nu se ştie ce verigi, în această prăpastie !

O, sărmană minte a celor oropsiţi !

Vai ! nimeni nu va sări în ajutorul sufletului omenesc în această beznă ? Soarta lui este oare să aştepte în veci de veci gîndul eliberator, uriaşul călăreţ al pegaşilor şi al cailor năzdrăvani, să aştepte într-una pe luptătorul strălucitor, care coboară înaripat din înaltul cerului, pe cavalerul însorit al viitorului ? Va chema zadarnic în ajutor suliţa de lumină a idealului ? E osîndit să asculte cum se ridică blestemul spăimîntător, în noaptea de genuni a Răului şi să întrevadă din ce în ce mai aproape, în mocirla hidă, acel chip încruntat, draconic, fălcile băloase şi acea unduire şerpuitoare de gheare, de umflături şi de inele ? Va rămîne sufletul acesta mereu aici, mereu fără lumină, fără nădejde, pradă acelei apropieri înfricoşătoare, adulmecat din umbră de un monstru, dîrdîind de frică, cu părul vîlvoi, frîngîndu-şi mîinile, pe veşnicie înlănţuit de stînca nopţii, tristă Andromedă [1] albă şi goală în întuneric.

III

ARGOUL CARE PLÎNGE ŞI ARGOUL CARE RÎDE

Aşa după cum se vede, întregul argou, argoul de acum patru sute de ani ca şi argoul de astăzi, e îmbibat de un întunecat înţeles simbolic, care dă tuturor cuvintelor cînd

[1] Personaj mitologic : fata oferită ca pradă unui monstru marin. Legenda spune că Perseu, văzînd-o legată de o stîncă, şi fermecat de frumuseţea ei, a ucis monstrul, a eliberat-o şi a luat-o de soţie.

o înfățișare jalnică, cînd una amenințătoare. Se simte la fiecare pas vechea tristețe sălbatică a acelor cerșetori ai Curții Minunilor, care își încercau norocul la jocuri de cărți cunoscute numai de ei, dintre care cîteva ni s-au păstrat. Optul de treflă, de pildă, înfățișa un copac mare avînd opt uriașe foi de trifoi, un fel de întrupare fantastică a pădurii. La rădăcina copacului se vedea un foc, la care trei iepuri frigeau un vînător la frigare, iar în fund pe un alt foc, era o oală fumegîndă, din care ieșea capul ogarului. Nimic mai înfiorător decît asemenea răzbunări pictate pe cărțile de joc, în fața rugurilor unde erau fripți contrabandiștii și a cazanului unde fierbeau falsificatorii de bani. Felurite forme pe care le lua gîndirea în regatul argoului, cîntecul însuși, gluma și amenințarea, toate aveau acest caracter neputincios și frînt. Toate aceste cîntece, dintre care unele au fost culese, erau umile și tînguitoare pînă la lacrimi. Hoțul e numit bietul hoț și e totdeauna iepurele care se ascunde, șoarecele care fuge, pasărea care zboară. Abia cere ce-i trebuie, se mărginește să suspine, unul din gemetele lui a ajuns pînă la noi: „*Je n'entrave que le dail comment meck, le daron des orgues, peut atiger se mômes el ses momignards et les locher criblant sant être atigé lui même*" [1]. Oropsitul, ori de cîte ori are răgaz să gîndească, se face mic în fața legii și plăpînd față de societate, se face una cu pămîntul, roagă, imploră îndurare, pentru că se știe nevinovat.

Către mijlocul veacului trecut s-a produs o schimbare. Cîntecele de închisori, refrenele hoțești căpătară, ca să zicem așa, o îndrăzneală obraznică și plină de veselie. Tînguitorul *maluré* fu înlocuit cu *larifla*. În mai toate cîntecele de galeră, de temniță și de ocnă din veacul al XVIII-lea se află o veselie drăcească și stranie. Răsună în ele acest refren strident și săltăreț, luminat parcă de o strălucire fosforescentă, care pare cîntat în pădure de fluierul unui spiriduș:

---

[1] Nu înțeleg cum Dumnezeu, părintele oamenilor, poate să-și chinuiască copiii și nepoții și să-i audă țipînd, fără să fie chinuit el însuși.

Mirlabibi surlababo
Mirliton ribonribette
Surlababi mirlababo
Mirliton ribonribo.

Așa se cînta, în timp ce un om era strîns de gît într-o pivniță sau într-un desiș de pădure.

E un semn îngrijorător, de boală. În veacul al XVIII-lea vechea melancolie a acestei categorii omenești posomorîte se risipește ; ea începe să rîdă. Își bate joc de *marele barosan,* adică de rege. Ludovic al XV-lea, de pildă, regele Franței, e numit *marchizul-paiață.* Hoții sînt în această epocă aproape, veseli. Din inima acestor oropsiți iese un fel de lumină, ca și cum conștiința li s-ar fi ușurat. Aceste biete triburi ale întunericului nu au numai îndrăzneala disperată a faptelor, o au și pe aceea nepăsătoare a gîndului. Semn că-și pierd sentimentul criminalității lor, simțind un sprijin nelămurit pînă și printre gînditori și visători. Semn că furtul și jaful încep să se strecoare în doctrine și sofisme, așa că urîțenia li se împuținează oarecum, trecînd-o în mare măsură asupra sofismelor și a doctrinelor. Semn, în sfîrșit, dacă nu intervine o întorsătură neașteptată, că ceva miraculos va izbucni în curînd.

Să ne oprim o clipă. Pe cine acuzăm în rîndurile de mai sus ? Secolul al XVIII-lea ? Filozofia lui ? Bineînțeles că nu. Opera secolului al XVIII-lea este sănătoasă și folositoare. În cuprinsul lui sînt patru sfinte legiuni : enciclopediștii cu Diderot în frunte, fiziocrații cu Turgot [1], filozofii cu Voltaire și utopiștii cu Rousseau. Lor le datorăm nemăsurata înaintare spre lumină a umanității. Sînt cele patru avangărzi ale neamului omenesc în mers spre cele patru puncte cardinale ale progresului. Diderot spre frumos, Turgot spre util, Voltaire spre adevăr și Rousseau spre dreptate. Dar alături de filozofi și mai jos decît ei, se află sofiștii, ca niște bălării otrăvitoare amestecate în

[1] Reprezentant al fiziocraților, prima școală de economiști burghezi (secolul al XVIII-lea), care cereau libertatea comerțului și industriei, mai ales libera circulație a produselor agricole. Ca ministru al finanțelor și economiei, Turgot a inițiat o serie de reforme burgheze, anulate apoi de reacțiunea feudală.

vegetația sănătoasă, cucută într-o pădure virgină. În timp ce călăul ardea pe treptele palatului de justiție marile cărți liberatoare ale veacului, scriitori azi uitați tipăreau, cu învoirea regelui, fel de fel de scrieri cu o ciudată putere de descompunere, pe care nenorociții le citeau pe nerăsuflate. Un amănunt ciudat : unele din aceste publicații, patronate adeseori de un principe, se regăsesc în Biblioteca secretă. Faptele acestea, adînci dar neștiute, treceau fără să fie luate în seamă. Primejdia izvorăște cîteodată din necunoașterea ei. E necunoscută fiindcă e subterană. Dintre toți acești scriitori cel care a săpat poate cea mai nesănătoasă galerie în sufletul mulțimilor este Restif de la Bretonne [1].

Această frămîntare, a Europei întregi, făcu în Germania, ravagii mai mari decît oriunde. În Germania, într-o anumită perioadă, pe care Schiller o rezumă în frumoasa lui dramă *Hoții*, furtul și jaful se ridicau împotriva proprietății și muncii, își însușeau anumite idei de bază, adevărate la prima vedere, și false la o cercetare mai adîncă, juste în aparență, absurde în realitate, se înfășurau în aceste idei, se pierdeau așa-zicînd în ele, își dădeau un nume abstract, treceau în starea de teorie și circulau astfel printre oamenii muncitori, obidiți și cinstiți, fără știrea chimiștilor neprevăzători care pregătiseră amestecul, fără voia mulțimilor care îl primeau. Ori de cîte ori se petrece un asemenea fapt, urmările sînt îngrijorătoare. Suferința zămislește mînia, în timp ce lumea bogată nu vrea să vadă, sau doarme, ceea ce e totuna cu a închide ochii ; ura lumii nenorocite își aprinde falca de la cîte un suflet amărît sau strîmb, care visează într-un colț și apoi începe să cerceteze societatea. Înfiorător lucru e ura care iscodește !

Astfel se dezlănțuie, cînd le vin în ajutor vremuri nenorocite, acele spăimîntătoare cutremure care odinioară se numeau jacherii, față de care frămîntările politice sînt jocuri de copii ; acele frămîntări nu mai sînt lupta obidi-

[1] Romancier francez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Fiu de țăran, în opera lui se întîlnesc pagini de un remarcabil realism asupra moravurilor Parisului din ajunul revoluției. În *Nopțile Parisului*, exprimă sentimente democratice și zugrăvește pe iacobini în culori pline de simpatie.

tului împotriva asupritorului, ci răscoala sărăciei împotriva bunului trai. Şi totul se prăbuşeşte.

Răscoalele ţărăneşti sînt cutremure ale poporului. Revoluţia franceză, această faptă uriaşă şi cinstită, a pus capăt primejdiei de neînlăturat care ar fi putut să amenințe aproape întreaga Europă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea.

Revoluţia franceză, care nu-i decît un ideal înarmat cu sabie, se ridică şi, cu aceeaşi bruscă mişcare, închide uşa răului şi o deschide pe a binelui.

Ea dezleagă problema, consfinţeşte adevărul, împrăştie duhoarea, însănătoşeşte veacul, încoronează poporul.

Se poate zice că a creat omul a doua oară, dîndu-i un al doilea suflet : dreptul.

Secolul al XIX-lea moşteneşte opera revoluţiei şi se bucură de ea, iar azi catastrofa socială de care am vorbit mai sus a devenit pur şi simplu cu neputinţă. E orb cine o priveşte ! E netot cel care se teme de ea ! Revoluţia a fost vaccinul răscoalelor ţărăneşti.

Mulţumită revoluţiei, condiţiile sociale s-au schimbat. Sîngele nostru a fost curăţit de bolile feudale şi monarhice. Nici o urmă de ev mediu nu se mai află în Constituţia noastră. A trecut vremea cînd înspăimîntătoarele furnicare de dedesubt izbucneau, cînd se simţea sub tălpi goana nevăzută a unui zgomot surd, cînd apăreau la suprafaţa civilizaţiei un fel de muşuroaie de cîrtiţe, cînd pămîntul crăpa, cînd bolţile peşterilor se deschideau şi cînd se vedeau ieşind deodată din pămînt capete monstruoase.

Simţul revoluţionar e un simţ moral. Înrădăcinîndu-se sentimentul dreptului, se dezvoltă sentimentul datoriei. După minunata definiţie a lui Robespierre, legea tuturor e libertatea, care se sfîrşeşte acolo unde începe libertatea altuia. De la 89, poporul întreg creşte în fiecare ins care se ridică ; oricare om sărac cîştigînd un drept îşi are raza lui de lumină, orice ghiorăie-maţe simte că întruchipează demnitatea Franţei ; mîndria cetăţeanului e o armură a sufletului lui ; cine e liber e cinstit, cine votează domneşte. Iată cum se explică incoruptibilitatea,

stingerea poftelor urîte, ochii plecaţi eroic în faţa ispitelor. Însănătoşirea revoluţionară e limpede în zilele de dezrobire — 14 iulie, 10 august — cînd nu mai există pleavă. Cel dintîi strigăt al mulţimilor luminate şi tot mai numeroase este : moarte hoţilor ! Progresul e un om onest ; idealul şi absolutul nu se îndeletnicesc cu şterpeleala. Ce oameni însoţeau furgoanele care în 1848 duceau bogăţiile din Tuilerii ? Adunătorii de zdrenţe din cartierul Saint-Antoine. Zdrenţele au păzit visteria. Virtutea le-a dat acestor golani măreţie. În acele furgoane, în cuferele abia închise, unele chiar crăpate, se afla, printre scrinurile care străluceau de-ţi luau ochii, însăşi vechea coroană a Franţei, bătută în diamante, înstelată cu marele rubin al regalităţii şi cu diamantul uriaş în valoare de treizeci de milioane. Golanii păzeau, desculţi, această comoară.

Aşadar, nu vor mai fi răscoale ţărăneşti. Mi se rupe inima de politicienii dibaci. Vechea teamă şi-a făcut ultimul efect şi de azi înainte nu va mai putea fi întrebuinţată în politică. Marele resort al spectrului roşu s-a stricat. Toată lumea o ştie. Sperietoarea nu mai sperie. Păsările s-au obişnuit cu parul îmbrăcat în zdrenţe, vrăbiile se aşază în vîrful lui, iar burghezii rîd.

IV

CELE DOUĂ DATORII : A VEGHEA ŞI A SPERA

Aşadar, a dispărut orice primejdie socială ? Bineînţeles că nu. S-a sfîrşit cu răscoalele ţărăneşti. Societatea poate fi liniştită dinspre partea asta, sîngele nu i se va mai ridica la cap ; dar trebuie să se îngrijească de felul cum respiră. Nu mai are de ce să se teamă de apoplexie, dar oftica e la un pas. Oftica societăţii se numeşte mizerie.

Moartea vine uneori ca un trăsnet, dar te şi poate roade treptat, încetul cu încetul. Să nu obosim niciodată spunînd că a ne gîndi, înainte de toate, la mulţimile dezmoştenite şi îndurerate, a le uşura, a le primeni aerul, a le lumina, a le iubi, a le lărgi orizontul pînă la măreţie, a le împărtăşi învăţătura sub toate formele, a le da pilda

muncii, niciodată pe aceea a trîndăviei, a micşora greutatea sarcinii fiecăruia întărind ideea scopului comun, a mărgini sărăcia fără a înlătura bogăţia, a crea necuprinse cîmpuri de activitate publică şi populară, a avea ca Briareu [1] o sută de mîini întinse în toate părţile celor obidiţi şi slabi, a întrebuinţa puterea colectivă în vederea marii datorii de a deschide ateliere de muncă pentru toate braţele, şcoli pentru toate aptitudinile şi laboratoare pentru toate minţile, a urca salariile, a micşora truda, a cumpăni activul şi pasivul, cu alte cuvinte a potrivi satisfacerea după sforţare şi îndestularea după nevoie, într-un cuvînt, a pune orînduirea socială să răspîndească, în folosul celor ce suferă şi a celor neştiutori, mai multă lumină şi mai multă bunăstare, înseamnă, să nu uite sufletele generoase, cea dintîi dintre datoriile frăţeşti, şi înseamnă, s-o ştie inimile egoiste, cea dintîi dintre necesităţile politice.

Şi acestea toate, trebuie s-o spunem, nu sînt mai mult decît un început. Munca nu poate să fie o lege, fără să fie un drept. Iată adevărata problemă.

Nu stăruim, fiindcă nu este locul.

Dacă natura se numeşte providenţă, societatea trebuie să se numească prevedere.

Creşterea intelectuală şi morală nu este mai puţin necesară decît bunăstarea materială. A şti este o nevoie vitală, a gîndi este o necesitate, adevărul este hrană ca şi pîinea. O minte nehrănită cu ştiinţă şi cu înţelepciune slăbeşte. Să ne fie milă de minţile înfometate cum ne e milă de trupurile nehrănite. Dacă există ceva mai sfîşietor decît un trup care se prăpădeşte de lipsă de pîine, e un suflet care se stinge din lipsă de lumină.

Progresul întreg se îndreaptă către rezolvarea acestei probleme. Într-o bună zi lumea va rămîne uimită. O dată cu ridicarea neamului omenesc straturile adînci vor ieşi în chip firesc din zona deznădejdii. Ştergerea mizeriei se va realiza printr-o simplă ridicare de nivel.

Am greşi dacă ne-am îndoi de puterea acestei soluţii binecuvîntate.

---

[1] Monstru în mitologia greacă.

Trecutul, recunoaștem, e încă foarte puternic în ceasul de față. Se întremează din nou. Această reîntinerire a unui cadavru e surprinzătoare. Iată-l că umblă de colo-colo. Pare a fi un învingător; mortul acesta, un cuceritor. Sosește cu șleatha lui, cu superstițiile, cu sabia lui, cu despotismul și steagul lui; ignoranța; de cîtva timp încoace a cîștigat zece bătălii. Înaintează, amenință, se veselește, e la porțile cetății. Cît despre noi, să nu deznădăjduim. Să vindem cîmpul unde Hannibal și-a instalat tabăra.

Nouă, care credem, de ce ne poate fi teamă ?

Ideile noastre nu se mai întorc, așa cum nu se mai întorc apele fluviilor.

Iar cei care resping viitorul să se gîndească bine. Spunînd *nu* progresului, ei nu condamnă viitorul, ci se osîndesc pe ei înșiși. Își dau singuri o boală grea; se inoculează cu trecutul. Nu există decît un fel de a respinge ziua de mîine : a muri.

Noi vrem să vină cît mai tîrziu cu putință moartea trupului, niciodată cea a sufletului.

Da, enigma își va spune cuvîntul, sfinxul va vorbi, problema va fi rezolvată. Da, poporul pe care veacul al XVIII-lea l-a schițat, va fi desăvîrșit de al XIX-lea. Numai un idiot s-ar putea îndoi de asta. Nașterea așteptată, nașterea apropiată, a bunăstării universale e un fapt neînlăturat.

Forțe oștești uriașe hotărăsc faptele oamenilor și le aduc pe toate într-un timp anumit la starea lor logică, adică la echilibru, la dreptate. Omenirea naște o putere alcătuită din pămînt și cer, această putere o cîrmuiește; această forță e făcătoare de minuni; creează tot atît de lesne marile evenimente ca și minunatul deznodămînt al lor. Ajutată de știință, care vine de la om, și de întîmplări, care vin din altă parte, nu se teme de contradicțiile ce se ivesc în punerea problemelor care par celor mulți cu neputință de rezolvat. Această forță tot atît de pricepută să pună la cale descoperirea unei soluții din ciocnirea ideilor, ca și o învățătură din ciocnirea faptelor, și ne putem aștepta la orice de la această tainică putere a progresului, care, într-o bună zi, pune față-n față răsă-

ritul și apusul într-un mormînt, făcîndu-i pe imamii [1] mahomedani să stea de vorbă cu Bonaparte înăuntrul marii piramide.

Pînă atunci, nici un popas, nici o șovăială, nici o oprire în măreața mergere-înainte a minților. Filozofia socială e în esență știință și pace. Ea are ca scop și trebuie să aibă ca rezultat să facă să înceteze vrăjmășiile, studiind antagonismele societății. Cercetează, pătrunde, analizează, apoi reușește. Procedează pe cale de reducere, gonind ura de pretutindeni.

S-a văzut de multe ori ca o societate să se prăbușească sub furtuna care se stîrnește asupra oamenilor ; istoria e plină de naufragii de popoare și imperii : într-o bună zi, uraganul, necunoscut, vine și ia cu el moravuri, legi, religii. Civilizația Indiei, a Chaldeii, a Persiei, a Asiriei, a Egiptului au dispărut una după alta. De ce ? Nu știm. Care sînt cauzele acestor dezastre ? Nu le cunoaștem. Aceste societăți ar fi putut fi salvate ? Au pierit din pricina lor însele ? S-au încăpățînat în cine știe ce viciu fatal care le-a dat pierzării ? Cîtă sinucidere se cuprinde în această moarte groaznică a unei națiuni, a unei rase ? Iată întrebări fără răspuns. Întunericul acoperă civilizațiile osîndite. Intrase apa în ele din toate părțile fiindcă se scufundaseră ; nu putem spune nimic mai mult ; și cu un fel de spaimă privim în fundul acelei mări care se cheamă trecutul, peste talazurile uriașe, veacurile, imense corăbii, Babilon, Ninive, Tars, Teba [2], Roma, cum se scufundă sub suflarea groaznică a tuturor vîltorilor întunecimii. Întunecimi acolo, lumină însă aici. Nu cunoaștem bolile civilizațiilor străvechi, cunoaștem însă beteșugurile civilizației noastre. Avem dreptul de a arunca lumina asupra ei ; îi contemplăm frumusețile și îi dezgolim urîțeniile. Pătrundem acolo unde o doare și o dată ce am dat de suferință, cunoașterea cauzei duce la descoperirea leacului. Civilizația noastră, creație a douăzeci de veacuri, e în același timp un monstru și o minune ; merită truda de a fi salvată. Și va fi. E mare lucru a o ușura ; a o lumina ; e și mai mult. Toate cercetările filo-

[1] *Imam*, teolog musulman.

[2] Centre ale unor vechi civilizații, azi dispărute, în Orientul Apropiat.

zofiei sociale moderne trebuie să se întîlnească în acest scop. Gînditorul de azi are marea datorie de a-şi apleca urechea pe inima civilizaţiei.

Mai spunem o dată : ascultarea inimii ei îţi dă curaj ; şi e vremea să sfîrşim aceste cîteva pagini, antract arid al unei dureroase drame, stăruind asupra încrederii cu care privim viitorul.

Dincolo de moralitatea socială, se simte nemurirea omenirii. Dacă se ivesc ici şi colo urîte răni şi pecingini, ca nişte cratere şi arsuri de pucioasă făcute de un vulcan care izbucneşte şi îşi aruncă puroiul, nu înseamnă că piere însuşi globul pămîntesc. Bolile poporului nu omoară omul.

Şi totuşi, cei care îşi fac observaţiile lor asupra clinicei sociale mai dau uneori din cap a îndoială. Cei mai puternici şi cei mai duioşi, cei mai raţionali dintre oameni au ceasurile lor de slăbiciune.

Veni-va oare viitorul ? Aproape că am putea să ne punem această întrebare, cînd vedem în jurul nostru atîta beznă înfiorătoare. Cruntă înfruntare a egoiştilor cu nenorociţii. Partea celor egoişti sînt prejudecăţile, creşterea în neştiinţa despre lume a odraslelor bogate, pofta care ameţeşte ca o beţie, un prisos de belşug care zăpăceşte, teama de a suferi, care la cîţiva merge pînă la scîrba faţă de cei ce suferă, plăcerea neînduplecată, eul atît de umflat încît înăbuşă sufletul ; iar oropsiţilor le e lăsată foamea, pizma, ura de a vedea pe ceilalţi cum huruzesc, adîncul zbucium al instinctelor omeneşti către îndestulare, negura care năpădeşte inimile, tristeţea, nevoia, fatalitatea, neştiinţa simplă şi impură.

Va trebui, totuşi, să continuăm a ridica ochii la cer ? Punctul luminos pe care-l zărim acolo sus nu se va stinge ? E îngrozitor să vezi idealul pierdut astfel în adîncimi, singuratic, abia întrezărit, strălucitor, dar înconjurat de toate acele uriaşe ameninţări negre, îngrămădite monstruos în jurul lui ; şi cu toate acestea, nu e mai primejduit ca o stea între fălcile norilor.

CARTEA A OPTA

ÎNCÎNTĂRI ŞI DEZNĂDEJDI

I

ÎN PLINĂ LUMINĂ

Cititorul a înţeles că Éponine, recunoscînd prin grilaj pe locuitoarea din strada Plumet, unde o trimisese Magnon, îi îndepărtase mai întîi pe bandiţi, pe urmă îi slujise drept călăuză lui Marius, care, după cîteva zile de extaz în faţa grilajului, tîrît de puterea care împinge fierul către magnet şi pe îndrăgostit către pietrele din care e zidită casa iubitei, intrase în sfîrşit în grădina Cosettei, ca Romeo în grădina Juliettei. Îi venise mult mai uşor decît lui Romeo ; Romeo fusese nevoit să sară un zid, pe cînd Marius n-a trebuit decît să dea puţin la o parte un drug al grilajului slăbit, care se mişca în alveola lui ruginită ca dinţii unui moşneag, aşa că trecu lesne.

Cum nu era niciodată nimeni pe stradă, iar Marius nu intra în grădină decît noaptea, nu era primejdie să fie văzut.

Din acel ceas binecuvîntat şi sfînt, în care o sărutare logodi aceste două suflete, Marius veni aci în fiecare seară. Dacă în acel ceas al vieţii ei, Cosette s-ar fi îndrăgostit de un bărbat necinstit şi desfrînat, ar fi fost pierdută ; sînt pe lume asemenea firi, generoase, care uită de ele însele ; Cosette era dintre acestea. Una din însuşirile minunate ale femeii e aceea de a se dărui. Dragostea, cînd atinge înălţimea la care devine atotstăpînitoare, se însoţeşte cu un fel de sfîntă orbire a pudoarei. Dar cîte primejdii vă pîndesc, o, suflete neprihănite ! Adesea ne daţi sufletul vostru iar noi luăm numai trupul. Sufletul vă rămîne şi îl priviţi în taină, fremătînd. Iubirea nu se

oprește la jumătate drum : sau te pierde, sau te mîntuie. Întreaga soartă omenească e cuprinsă în această dilemă care înseamnă mîntuire sau pierzanie și pe care nici o fatalitate n-o pune mai neînduplecat decît iubirea. Iubirea e viața sau e moartea. Leagăn, dar și sicriu... Aceeași simțire spune da și nu în inima omenească. Din tot ceea ce a făcut Dumnezeu, inima omenească răspîndește cea mai mare lumină și, vai ! cel mai adînc întuneric.

Dar Dumnezeu a vrut ca iubirea peste care a dat Cosette să fie o iubire mîntuitoare.

Atît cît ținu luna mai a anului 1832, în fiecare noapte, în grădina sălbatică, sub un desiș din zi în zi mai îmbătător, veniră două ființe alcătuite din curățenie și nevinovăție, pline de o fericire cerească, ființe mai înrudite cu arhanghelii decît cu oamenii, cinstite, neprihănite, strălucitoare în beția dragostei lor, răspîndind lumină în întunericul nopții. Cosettei i se părea că Marius purta pe frunte o coroană, iar pentru Marius, Cosette avea un nimb. Se atingeau, se priveau, se prindeau de mîini, se strîngeau unul lîngă altul, dar era un hotar, pe care nu-l treceau niciodată. Nu fiindcă l-ar fi respectat, ci fiindcă nici nu-l cunoșteau. Marius simțea o stavilă : nevinovăția Cosettei, iar Cosette simțea un reazim : cinstea lui Marius. Primul sărut fusese și ultimul. De atunci Marius nu se încumetase decît să-i atingă cu buzele mîinile sau șalul, sau o buclă de păr. Cosette era pentru el o mireasmă și nu o femeie. O respira. Ea nu-i refuza nimic, iar el nu cerea nimic. Cosette era fericită, iar Marius mulțumit. Trăiau în acea stare de încîntare care s-ar putea numi extazul unui suflet ; acea nespusă îmbrățișare a două neprihăniri în ideal ; două lebede întîlnindu-se pe Muntele Fecioarei.

La acel ceas al dragostei, cînd simțurile uită să vorbească sub atotputernicia fericirii, Marius, curatul și seraficul Marius, ar fi fost mai curînd în stare să intre la o femeie de stradă decît să ridice rochia Cosettei pînă la gleznă. O dată, sub lumina lunii, Cosette se aplecă să culeagă o floare și bluza i se întredeschise la piept, lăsînd să i se vadă puțin sînul. Marius întoarse capul.

Ce se întîmpla între aceste două ființe ? Nimic. Se adorau.

Noaptea, cînd se aflau împreună, grădina părea un loc viu și sfînt. Toate florile se desfăceau în jurul lor, trimițîndu-le parfumul ; ei își deschideau sufletele și le risipeau pe flori. Vegetația îmbelșugată și puternică tresărea plină de sevă și de beție în jurul acestor doi nevinovați, iar ei își spuneau vorbe de dragoste care înfiorau copacii.

Ce fel de vorbe erau acestea ? Șoapte. Nimic mai mult. Dar era de ajuns să tulbure și să miște toată natura. Putere purtătoare de farmece, pe care am înțelege-o greu citind într-o carte asemenea convorbiri, făcute anume ca să fie luate de vînt și risipite ca un fum pe sub frunzișuri. Scoateți din murmurul a doi iubiți melodia care pornește din suflet, acompaniindu-i ca o liră, și va rămîne numai o umbră ; veți zice : cum, numai atît ? Ei, da, copilării, lucruri pe care le-au mai spus și alții, rîsete pentru nimica toată, mofturi, nerozii, tot ceea ce e mai sublim și mai profund pe lume ! Singurele lucruri care merită să fie spuse și ascultate !

Cine n-a auzit niciodată asemenea copilării, asemenea nimicuri, cine nu le-a rostit niciodată e un dobitoc și un om rău.

Cosette îi spunea lui Marius :

— Tu știi ?...

(Începuseră în aceste șoapte, în nevinovăția lor cerească, să-și spună pe nume și *tu*, fără, să-și dea seama cum ajunseseră la asta.)

— Știi ? Numele meu este Eufrasia.

— Eufrasia ? Ba nu, te cheamă Cosette.

— Oh ! Cosette e un nume de rînd, care mi-a fost dat cînd eram mică. Numele meu adevărat e Eufrasia. Nu-ți place numele acesta : Eufrasia ?

— Ba da... Dar Cosette nu e de rînd.

— Îți place mai mult decît Eufrasia ?

— Ei !... da.

— Atunci îmi place și mie mai mult. Ai dreptate, e drăguț : Cosette. Spune-mi Cosette !

Și surîsul cu care întovărășea aceste cuvinte prefăcea întregul dialog într-o idilă vrednică de grădinile raiului.

Altă dată, îl privea țintă și izbucnea :

— Domnule, ești frumos, ești încîntător, ești plin de duh, nu ești prost de loc, ești cu mult mai învățat decît mine, dar mă prind că nu poți spune ca mine cuvîntul *te iubesc !*

Și Marius, în al șaptelea cer, credea că aude un vers cîntat de o stea.

Sau, altă dată, Cosette îi dădea o pălmuță pentru că-l auzise tușind și îi spunea :

— Nu tuși, domnule ! La mine în casă nu e voie să tușească nimeni fără încuviințarea mea. E foarte urît să tușești și să mă bagi la griji. Vreau să fii sănătos, pentru că, dacă te-ai îmbolnăvi, aș fi foarte nenorocită. Ce m-aș face ?

Era pur și simplu dumnezeiesc.

O dată Marius îi spuse Cosettei :

— Închipuiește-ți că am crezut o bună bucată de vreme că te cheamă Ursula.

Povestea aceasta i-a făcut să rîdă toată seara.

În mijlocul unei alte convorbiri, i se întîmpla să izbucnească :

— Oh, într-o zi, în grădina Luxembourg, mi-a venit să sucesc gîtul unui invalid !

Dar se opri deodată și nu merse mai departe. Ar fi trebuit să-i vorbească Cosettei de jartiera ei, ceea ce îi era cu neputință. Era o vecinătate necunoscută, carnea, față de care uriașa lui dragoste fără prihană da înapoi cu un fel de spaimă sfîntă.

Așa își închipuia Marius viața cu Cosette, fără nimic altceva : să vină în fiecare seară în strada Plumet, să dea la o parte vechiul drug binevoitor de la grilajul președintelui, să se așeze unul lîngă altul pe banca aceea, să privească printre arbori licăririle nopții care se lăsa, să-și așeze cuta pantalonului lîngă marginea largă a rochiei Cosettei, să-i mîngîie unghia degetului mare, să-i zică *tu*, să miroase unul după altul aceeași floare, într-una, la nesfîrșit. În acest timp, norii treceau deasupra capului lor. De cîte ori adie vîntul, ia cu el mai multe vise omenești decît nori de pe cer.

Nu se poate spune că această iubire curată, aproape sălbatică, era lipsită cu totul de orice curtenie amoroasă. „A face complimente iubitei" este cel dintîi chip de a o

mîngîia, o jumătate de îndrăzneală care dibuie. Complimentul este ca un sărut printr-un voal. Voluptatea își strecoară dulcele ei vîrf de ac, și se ascunde. În fața voluptății inima face un pas înapoi, ca să iubească mai puternic. Alintările lui Marius, pline de visuri, erau, dacă putem spune, limpezi ca azurul. Păsările care zboară sus, pe lîngă îngeri, trebuie să audă asemenea vorbe. În ele se împletea totuși și viața, și umanitatea, și toată cîtimea de real de care Marius era în stare. Ceea ce se spune în umbră e un preludiu la ceea ce se va spune în alcov : o nouă revărsare lirică, amestec de odă și sonet, gingașe hiperbole ale gînguritului de porumbei, toate rafinamentele iubirii strînse mănunchi și răspîndind o mireasmă cerească, suavă, ca un ciripit negrăit al inimilor.

— O, șoptea Marius, ce frumoasă ești ! Nici nu îndrăznesc să mă uit la tine ! Te contemplu. Ești o grație. Nu știu ce vrajă mă cuprinde... Tivul rochiei tale de sub care se zărește vîrful pantofului, mă tulbură. Și apoi, ce lumină uimitoare e în gîndurile tale ! Vorbești atît de cuminte. Cîteodată mi se pare că ești un vis. Vorbești, te ascult și mă încînți ! O, Cosette ! Ce ciudat și ce minunat e ; sînt nebun de-a binelea ! Ești fermecătoare, domnișoară ! Îți privesc piciorușele la microscop și sufletul cu ocheanul stelelor...

Și Cosette răspundea :

— Te iubesc din ce în ce mai mult ; astă-seară mai mult decît azi-dimineață.

Întrebările și răspunsurile se încrucișau la întîmplare în dialogul lor, cădeau mergeau la înțelegere asupra dragostei, ca figurinele care cad mereu în picioare.

Toată făptura Cosettei era naivitate, nevinovăție, transparență, alb, candoare, strălucire. S-ar fi putut spune despre Cosette că e un cer limpede. Răspîndea o prospețime de aprilie și de zori de zi. În ochii ei era rouă. Cosette era o întrupare a luminii aurorei în chip de femeie.

Era firesc ca Marius, iubind-o, s-o admire. Dar adevărul este că mica elevă de pension, abia ieșită de la mînăstire, vorbea cu o pătrundere deosebită și rostea cîteodată tot felul de cuvinte delicate și pline de adevăr. Ciripitul ei se prefăcea în vorbire aleasă. Nu se înșela

asupra nici unui lucru și vedea just. Femeia simte și vorbește cu fragedul instinct al inimii, care nu greșește. Nimeni nu știe să spună ca o femeie lucruri gingașe și adînci. Gingășie și adîncime — iată femeia, iată cerul!

În această fericire deplină aveau în fiecare clipă lacrimi în ochi. O gîză strivită, o pană căzută dintr-un cuib, o crenguță de răsură ruptă, totul îi înduioșa, și fericirea lor, ușor învăluită de melancolie, părea că nu cere altceva decît să plîngă. Cel mai netăgăduit semn de dragoste e o înduioșare cîteodată de neîndurat.

Apoi — schimbările neașteptate sînt jocul de fulgere al dragostei — rîdeau din toată inima cu o nepăsare încîntătoare și atît de firească, încît păreau uneori doi băieți. Totuși, chiar fără știrea inimilor neprihănite, natura nu se lasă uitată și e oriunde de față. E mereu prezentă cu ținta ei brutală și sublimă, și, oricare ar fi nevinovăția sufletelor, simți, în perechea cea mai pudică, adorabila și tainica nuanță care deosebește doi îndrăgostiți de doi prieteni.

Se adorau.

Ceea ce este veșnic și neschimbător nu se pierde. Îndrăgostiții se iubesc, rîd, se încruntă în glumă unul la altul, își împletesc degetele mîinilor, se tutuiesc, dar toate acestea nu pun stavilă veșniciei. Îndrăgostiții se ascund în taina amurgului, în umbră, o dată cu păsările, cu trandafirii; ei se farmecă unul pe altul în întuneric, cu inimile oglindite în ochi, murmură, șoptesc, în vreme ce imensele legănări de astre umplu nemărginirea.

II

BEȚIA FERICIRII DEPLINE

Trăiau ca purtați pe valuri, năuciți de fericire. Nici nu băgaseră de seamă că holera bîntuia în Paris tocmai în acea lună. Își făcuseră cele mai multe mărturisiri cu pu-

tință, dar nu merseseră mult mai departe de numele lor. Marius spusese Cosettei că era orfan, că se numea Marius Pontmercy, că era avocat, că trăia din ceea ce scria pentru librari, că tatăl său fusese colonel, că fusese un erou și că el, Marius, se certase cu bunicu-său, care era bogat. Îi spusese oarecum și că era baron, dar Cosette nu s-a arătat prea mirată. Marius baron ? Nu înțelesese. Nu știa ce însemna cuvîntul. Marius era Marius. În ceea ce o privea pe ea, îi mărturisise că fusese crescută în mînăstirea Petit-Picpus, că mama sa murise, ca și a lui, că tatăl său se numea domnul Fauchelevent, că era foarte bun, că-i ajuta pe sărmani, dar că și el era sărman, și că se lipsea de orice numai să nu-i lipsească ei nimic.

Lucru de neînțeles ; în acel fel de simfonie în care trăia Marius de cînd o vedea pe Cosette, trecutul, chiar cel mai apropiat, ajunsese pentru el atît de nedeslușit și depărtat, încît ceea ce îi povestea Cosette îi era de ajuns. Nu se gîndise să-i povestească nici despre întîmplarea petrecută într-o noapte în mansarda Thénardierilor, nici despre arsura cu dalta, nici despre felul ciudat de a se purta și fuga neînțeleasă a tatălui ei.

Marius uitase totul pentru moment ; seara nu-și mai amintea nici ceea ce făcuse de dimineață, nici unde mîncase la prînz, nici cu cine vorbise ; urechile îi vuiau de cîntece care nu-l mai lăsau să audă nici un alt gînd și nu trăia decît în ceasurile cînd o vedea pe Cosette. Atunci, aflîndu-se în cer, era firesc să uite pămîntul. Amîndoi lîncezeau sub greutatea abia simțită a desfătărilor imateriale. Așa trăiesc lunaticii aceștia pe care-i numim îndrăgostiți.

Vai ! Cine n-a trecut prin toate acestea ? Pentru ce vine ceasul care ne scoate din acest azur și de ce se mai prelungește viața după aceea ?

A iubi aproape că ține loc de a gîndi. Iubirea este o înflăcărată uitare a tot ce te înconjoară. Să nu cerem, așadar, pasiunii logică. Nu poate fi o asemenea desăvîrșită înlănțuire în inima omenească, cum nu poate fi o figură geometrică desăvîrșită în mecanica cerească. Pentru Cosette și Marius nimic nu mai ființa în afară de Marius și

Cosette. Universul dimprejurul lor se prăbușise într-un abis fără fund. Trăiau o clipă de aur. Nimic înainte, nimic înapoi. Lui Marius abia dacă îi trecea prin minte că iubita lui avea un tată. Mintea lui era cufundată în uitarea extazului. Despre ce vorbeau acești îndrăgostiți ? Am spus : despre flori, despre rîndunele, despre apusul soarelui, despre răsăritul lunii, tot lucruri de însemnătate ! Își spuseseră de toate, afară de tot. Pentru îndrăgostiți totul este tocmai nimicul. Tatăl ei, cele ce se petrecuseră, maghernița, bandiții și acea fioroasă întîmplare, la ce bun ? Și era oare așa de sigur că acel vis urît existase cu adevărat ? Erau împreună, se iubeau, nimic altceva nu mai exista pe lume. Pesemne că pentru a ajunge în rai e nevoie să fi trecut prin chinurile iadului și să le fi uitat. Ai văzut cumva diavoli ? Există așa ceva ? Ai tremurat ? Ai suferit ? Nu mai știi nimic. Totul e învăluit într-o ceață trandafirie.

Aceste două ființe, oricît de împotriva firii ar părea lucrul acesta, trăiau o viață înălțătoare, între nadir și zenit, între om și înger, deasupra noroiului, dedesubtul eternului, în nori ; abia existînd în carne și oase, numai suflet, numai extaz, din creștet pînă în tălpi, prea adînciți în altă lume ca să mai fie cu picioarele pe pămînt, prea încărcați, totuși, de umanitate, ca să se topească în azur, în suspensie, ca niște atomi care își așteaptă precipitatul ; ca și cum s-ar fi găsit dincolo de destin, necunoscînd făgașul zilei de ieri, de azi, de mîine ; uimiți, vrăjiți, ușori ; cîteodată atît de desprinși de toate, încît se puteau pierde în infinit ; aproape pregătiți pentru zborul etern.

Dormeau cu ochii deschiși în această legănare. O, somn adînc, realități copleșite de ideal !

Adesea, oricît de frumoasă era Cosette, Marius închidea ochii în fața ei. Cînd închizi ochii, vezi sufletul mai bine decît oricînd.

Marius și Cosette nu se întrebau unde îi va duce o astfel de viață ; simțeau că au și ajuns unde doreau. Ce pretenție neînțeleasă au oamenii ca iubirea să ducă neapărat undeva !

III

ÎNCEPE SĂ SE ÎNTUNECE

Jean Valjean nu bănuia nimic.

Cosette mai puţin visătoare decît Marius, era veselă, şi atît îi ajungea lui Jean Valjean ca să fie fericit. Gîndurile Cosettei, preocupările ei duioase, prezenţa lui Marius, care îi umplea sufletul, nu pătau cu nimic puritatea neasemuită a frumoasei ei frunţi caste şi surîzătoare. Era la vîrsta cînd fecioara îşi poartă dragostea, cum îngerul îşi poartă crinul. Valjean era liniştit. Şi apoi, cînd doi îndrăgostiţi se înţeleg, lucrurile merg totdeauna de minune, şi un al treilea, oricine ar fi el, care le-ar tulbura dragostea, e ţinut într-o desăvîrşită neştiinţă, prin acele mici viclenii, mereu aceleaşi, ale tuturor îndrăgostiţilor. Aşa că niciodată Cosette nu-i spunea „nu" lui Jean Valjean. Voia să se plimbe ? Da, tăticule. Voia să stea acasă ? Foarte bine. Voia să-şi petreacă seara lîngă Cosette ? Era încîntată. Şi fiindcă Jean Valjean se ducea la culcare totdeauna la ceasurile zece, Marius nu venea în grădină seara decît după ce o auzea din stradă pe Cosette deschizînd uşa cu geamul dinspre curte. Se înţelege de la sine că ziua nimeni nu-l întîlnea pe Marius. Jean Valjean nici nu-şi închipuia că Marius există. O singură dată numai, într-o dimineaţă, i s-a întîmplat să-i spună Cosettei :

„Uite cît var ai pe spate !" Seara trecută, Marius, într-un elan de dragoste, o cuprinsese pe Cosette lîngă un zid.

Bătrîna Toussaint, care se culca devreme, nu aştepta decît să doarmă, după ce-şi isprăvea treaba, şi nu ştia nimic, ca şi Valjean.

Niciodată Marius nu punea piciorul în casă. Cînd era cu Cosette, se ascundea sub o boltă de lîngă scara casei, ca să nu poată fi văzuţi, nici auziţi din stradă, şi se aşezau acolo, mulţumindu-se adesea să-şi strîngă mîinile de douăzeci de ori pe minut, privind în tăcere ramurile pomilor. În acele clipe, de-ar fi căzut trăznetul la treizeci de paşi de ei, şi tot n-ar fi băgat de seamă, atît de cufundaţi erau unul în visarea celuilalt.

Nevinovății pline de limpezime. Ceasuri fără prihană, aproape toate la fel. Acest fel de iubire e ca o împletire de petale de crin și pene de porumbei.

Între ei și stradă se afla toată grădina; de cîte ori Marius intra sau ieșea, îndrepta cu grijă drugul grilajului, ca să nu se vadă nici o urmă.

Pleca de obicei spre miezul nopții și se întorcea la Courfeyrac. Courfeyrac îi spunea lui Bahorel:

— Ce zici de asta? Marius a început să vină acasă pe la unu noaptea.

Bahorel răspundea:

— Ce să-i faci? Orice seminarist are capsa lui.

Cîteodată Courfeyrac încrucișa brațele, lua o înfățișare serioasă și-i spunea lui Marius:

— Ai cam luat-o razna, tinere!

Courfeyrac, om practic, nu vedea cu ochi buni pe chipul lui Marius strălucirea unui paradis fantastic, nu prea era obișnuit cu pasiunile inedite; se îngrijora și cîteodată îl soma pe Marius să se trezească la realitate.

Într-o dimineață îi făcu această mustrare:

— Dragul meu, îmi faci impresia că te afli în lună, în țara visurilor, ținutul iluziei, cu capitala Balon de Săpun. Hai, fii băiat de treabă! Cum o cheamă?

Dar nimic „nu-l putea face să vorbească" pe Marius. Mai degrabă i-ai fi smuls unghiile decît vreuna din cele două silabe care alcătuiau minunatul nume: Cosette. Adevărata dragoste e luminoasă ca zorile și tăcută ca mormîntul. Numai că lui Courfeyrac i se părea ceva schimbat în Marius: tăcerea lui era plină de strălucire.

Cît ținu dulcea lună mai, Marius și Cosette cunoscură aceste nemăsurate fericiri:

Să se certe și să-și spună „dumneata", numai și numai ca să-și spună pe urmă „tu" cu și mai multă plăcere.

Să-și vorbească îndelung, și cu cele mai neînsemnate amănunte, despre oameni care nu-i interesau de fel, o dovadă mai mult că în această încîntătoare melodie care se numește dragoste textul nu înseamnă mai nimic.

Marius, s-o asculte pe Cosette vorbind de rochii.

Cosette, să-l asculte pe Marius vorbind despre politică.

Să audă, genunchi lîngă genunchi, cum huruiau trăsurile pe strada Babylon.

Să se uite la aceeași stea în văzduh sau la același licurici în iarbă.

Să tacă împreună, plăcere cu mult mai mare decît să-și vorbească.

Etc. etc.

Cu toate astea, îi pîndeau multe încurcături.

Într-o seară, Marius se îndrepta spre locul întîlnirii prin bulevardul Invalizilor ; mergea de obicei cu capul în jos ; tocmai cînd să cotească pe strada Plumet, auzi lîngă el :

— Bună seara, domnule Marius.

Ridică ochii și o recunoscu pe Éponine.

I se păru ciudat. Nu se mai gîndise niciodată la fata asta, din ziua cînd îl adusese în strada Plumet ; n-o mai văzuse de loc și o uitase cu totul. Nu putea decît să-i fie recunoscător, îi datora fericirea lui de acum și totuși se simțea stînjenit întîlnind-o.

E o greșeală să se creadă că iubirea, cînd e fericită și curată, îl ridică pe om la o treaptă de desăvîrșire ; îl duce pur și simplu, după cum am văzut, la uitare. Îndrăgostitul uită să fie rău, dar uită și să fie bun. Recunoștința, datoria, amintirile esențiale și tulburătoare pier. În orice alt timp, Marius s-ar fi purtat cu totul altfel față de Éponine. Absorbit de Cosette, nici nu-și dăduse seama destul de limpede că această Éponine se numea Éponine Thénardier și purta un nume înscris în testamentul tatălui său, nume căruia, cu cîteva luni mai înainte, i s-ar fi devotat cu aprindere. Îl arătăm pe Marius așa cum era. Pînă și tatăl lui i se ștersese oarecum din suflet din pricina orbitoarei lumini a acestei iubiri.

Răspunse cam stînjenit :

— Ah, dumneata erai, Éponine ?

— De ce îmi spui „dumneata“ ? Ți-am făcut vreun rău ?

— Nu, răspunse el.

Desigur că n-avea nimic împotriva ei. Ba, dimpotrivă. Simțea însă că acum, cînd îi spunea „tu“ Cosettei, nu mai putea să-i spună decît „dumneata“ Époninei.

Marius tăcu. Ea izbucni :

— Spune-mi...

Apoi se opri. Se părea că această făptură atît de nepăsătoare și îndrăzneață altădată nu mai găsea cuvintele. Încercă să zîmbească, dar nu izbuti. Urmă :

— Atunci ?...

Apoi tăcu iar și rămase cu ochii plecați.

— Bună seara, domnule Marius ! spuse ea pe neașteptate și plecă.

IV

CAB HURUIE ÎN ENGLEZĂ ȘI LATRĂ ÎN ARGOU [1]

A doua zi era 3 iunie, 3 iunie 1832, dată pe care trebuie s-o însemnăm din pricina evenimentelor grave care în această epocă pluteau deasupra Parisului ca niște nori negri. Marius, la căderea nopții, mergînd pe același drum ca în ajun, cu inima plină de aceleași gînduri vrăjite, o zări între copacii bulevardului pe Éponine, care venea spre el. Două zile la rînd era prea mult. Se întoarse iute, părăsi bulevardul, schimbă drumul și ajunse în strada Plumet prin strada Monsieur.

Eponine, zărindu-l, se hotărî să-l urmărească pînă în strada Plumet, ceea ce nu mai făcuse pînă atunci. Se mulțumise numai să-l privească trecînd pe bulevard, fără să caute să-l întîlnească. Numai în ajun încercase să-i vorbească.

Așadar Éponine îl urmări, fără ca Marius să bage de seamă. Îl văzu dînd la o parte drugul grilajului și strecurîndu-se în grădină.

„Uite, își zise ea, intră în casă !"

Se apropie de grilaj, pipăi drugii unul după altul și găsi ușor pe cel mișcat din loc de Marius.

Mormăi cu vocea scăzută, cu un accent lugubru :

— Asta nu, Lisette [2] !

Se așeză pe marginea de piatră a grilajului, alături de drug, ca și cum l-ar fi păzit. Era locul unde grilajul se

---

[1] În englezește *cab* e prescurtarea lui *gabriolet* ; în argoul francez înseamnă cîine.

[2] *Lisette*, personaj foarte popular din cîntecele lui Béranger.

învecina cu zidul de alături. În acel ungher întunecat Éponine dispărea de-a binelea.

Rămase așa mai mult de un ceas, fără să se miște și fără să răsufle, muncită de gînduri.

Către ceasurile zece seara, unul dintre cei doi sau trei trecători obișnuiți de pe strada Plumet, un bătrîn cetățean întîrziat, care se grăbea prin acest loc pustiu și deocheat, mergînd de-a lungul grădinii și ajungînd la colțul pe care grilajul îl făcea cu zidul, auzi o voce înăbușită și amenințătoare spunînd :

— Nu mă mai mir că vine seară de seară !

Trecătorul își plimbă ochii de jur împrejur, nu văzu pe nimeni, nu îndrăzni să se uite în ungherul întunecat și i se făcu frică. Grăbi pasul.

Avu dreptate să se grăbească, căci după cîteva clipe, șase bărbați care mergeau răzleți, la oarecare distanță unul de altul, de-a lungul zidurilor, și pe care i-ai fi putut lua drept o patrulă de noapte, intrară în strada Plumet.

Cel care ajunse întîi la grilajul grădinii se opri și-i așteptă pe ceilalți. După o clipă se adunară toți șase la un loc.

Oamenii aceștia începură să șușotească.

— Aicișa, spuse unul dintre ei.

— E vreun cab în grădină ? întrebă altul.

— Nu știu. În orice caz, am adus o gălușcă pe care o să i-o dăm s-o halească.

— Ai chit ca să frînguim vînterna ? [1]

— Da.

— Grilajul e rebegit, reluă al cincilea, care avea o voce de ventrilog.

— Cu atît mai bine ! zise al doilea care vorbise. N-o să strige cine știe ce la funberec [2] și n-o să fie greu de secerat.

Cel de al șaselea, care încă nu scosese nici o vorbă, începu să cerceteze grilajul, cum făcuse și Éponine cu un ceas mai devreme, apucînd fiecare drug și clătinîndu-l încetișor. Ajunse astfel la drugul pe care Marius îl desprin-

---

[1] A sparge geamul cu ajutorul unui plasture de chit, care, lipit de geam, reține cioburile și zgomotul.

[2] N-o să scîrțîie sub pilă.

sese. Cînd să pună mîna pe el, o altă mînă ieşi deodată din întuneric şi-i înşfăcă braţul. Se simţi lovit în coşul pieptului, împins înapoi, şi o voce răguşită îi spuse fără să ţipe :

— E un cab în curte.

În acelaşi timp văzu o fată palidă stînd în picioare în faţa lui.

Omul avu o tresărire, ca totdeauna în faţa neaşteptatului. Se zbîrli ; nimic nu e mai spăimîntător la vedere decît fiarele sălbatice cuprinse de spaimă ; înfăţişarea lor îngrozită te îngrozeşte. Se dădu înapoi şi bîlbîi :

— Cine e paţachina asta ?

— Fie-ta !

În adevăr, stăteau faţă în faţă, Éponine şi Thénardier.

Cînd apăruse Éponine, ceilalţi cinci, adică Claquesous, Gueulemer, Babet, Montparnasse şi Bruion, se apropiaseră fără zgomot, fără grabă, fără să spună un cuvînt, cu încetineala sinistră proprie acestor oameni ai nopţii.

În mîinile lor se zăreau nişte unelte hîde. Gueulemer avea un cleşte încovoiat, din acelea pe care haimanalele le numesc „basma".

— Ia te uită ! Ce faci aici ? Ce-ai cu noi ? Eşti nebună ? ţipă Thénardier, atît cît poate cineva să ţipe vorbind totuşi în şoaptă. Ce nu ne dai pace să lucrăm ?

Éponine începu să rîdă şi îi sări de gît.

— Sînt aici, tăticule, fiindcă sînt. Ce, nu mai e voie acum să şezi pe pietre ? Dumneata n-ar trebui să fii aici. Ce cauţi aici dacă e un pesmete ? I-am spus şi lui Magnon. Nu-i nimic de făcut. Hai, sărută-mă tăticule ! E mult de cînd nu te-am văzut ! Va să zică nu mai eşti la răcoare ?

Thénardier încercă să se descurce din braţele Époninei şi mormăi :

— Gata, m-ai sărutat. Da, sînt afară, nu mai sînt la răcoare. Acu du-te !

Dar Éponine nu-şi desfăcea mîinile de după gîtul lui şi îşi dubla mîngîierile :

— Tăticule, cum ai făcut ? Trebuie să fii ţare iscusit. dacă ai putut ieşi de acolo. Povesteşte-mi ! Şi mama ? Unde e mama ? Spune-mi ce mai e cu mama ?

Thénardier răspunse :

— Ei bine, nu știu, lasă-mă, hai, du-te !

— Tocmai că nu vreau să mă duc ! zise Éponine, fandosindu-se ca un copil răsfățat. Mă gonești, după ce că nu te-am văzut de pătru luni și de abia am avut timp să te sărut.

Și se agăță din nou de gîtul lui.

— Ei, ce de nerozii ! zise Babet.

— Să ne grăbim, zise Gueulemer. Poa' să treacă sticleții !

Glasul ventrilogului îngînă ritmat :

„Nu sîntem în postul mare
Să ne pupăm de iertare !"

Éponine se întoarse către ceilalți cinci bandiți :

— A, domnul Brujon ! Bună ziua, domnule Babet ! Bună ziua, domnule Claquesous ! Nu mă mai recunoști, domnule Gueulemer ? Ce mai faci, Montparnasse ?

— Ba da, cum să nu te cunoască ? zise Thénardier. Dar bună ziua, bună seara, ia-ți tălpășița ! Lasă-ne-n pace !

— E ceasul vulpilor, nu al pupezelor, spuse Montparnasse.

— Vezi bine că avem de vulpuit p-acilea, adăugă Babet.

Éponine apucă mîna lui Montparnasse.

— Ia seama să nu te tai, am un cosor în palmă.

— Dragă Montparnasse, răspunse mieros Éponine, trebuie să ai încredere în oameni. Oi fi semănînd și eu nițel cu tata. Domnule Babet, domnule Gueulemer, nu m-ați trimis să cercetez ce-i pe aici ?

Éponine nu mai vorbea argou. De cînd îl cunoscuse pe Marius, nu putea să sufere limba asta îngrozitoare. Strînse în mica ei mînă, osoasă și uscată ca mîna unui schelet, degetele mari, aspre ale lui Gueulemer și urmă :

— Știți voi că nu sînt proastă. De obicei credeți ce spun. V-am fost de folos în împrejurări grele. Ei, am aflat eu tot, vă puneți pielea la bătaie degeaba, mă înțelegeți ! Vă jur că nu e nimic de făcut în casa asta.

— Sînt niște femei singure, zise Gueulemer.

— Nu. S-au mutat.

— Da luminările nu s-au mutat ! rosti Babet.

Şi-i arătă Époninei, printre vîrfurile copacilor, o lumină care se plimba prin mansarda casei. Era Toussaint, care nu se culcase încă şi întindea rufele la uscat.

Éponine încercă o ultimă sforţare.

— Ei, zise ea, sînt nişte oameni foarte săraci ; în cocioaba asta nu găsiţi para chioară.

— Du-te dracului ! strigă Thénardier. După ce-om răsturna-o cu fundu-n sus, o să-ţi spunem ce e înăuntru, dacă sînt bumăşti, rotiţe sau tinichele [1].

Şi-o împinse la o parte ca să treacă.

— Drăguţule, domnule Montparnasse, zise Éponine, te rog, dumneata, care eşti cumsecade, nu intra !

— Ia seama că ai să te tai ! răspunse Montparnasse.

Thénardier urmă cu tonul hotărît :

— I-aţi valea, îngeraşule, şi lasă bărbaţii să-şi vază de treburi !

Éponine dădu drumul mîinii lui Montparnasse, pe care o apucase iarăşi, şi zise :

— Va să zică vreţi să intraţi în casa asta ?

— Niţel ! spuse ventrilogul rînjind.

Atunci ea se aşeză cu spatele la grilaj, cu faţa la cei şase bărbaţi înarmaţi pînă-n dinţi, cărora noaptea le da o înfăţişare de diavoli, şi zise cu o voce hotărîtă şi groasă :

— Dacă e aşa, atunci nu vreau eu !

Se opriră toţi uimiţi. Numai ventrilogul continua să rînjească.

Fata spuse din nou :

— Prieteni, ascultaţi-mă bine ! Nu e ce vă trebuie. Acum vorbesc eu. Mai întîi, dacă intraţi în grădină, dacă vă atingeţi de grilajul ăsta, eu ţip, bat la toate uşile, deştept lumea, chem sergenţii de stradă, vă dau pe mîna poliţiei.

— E în stare ! spuse încet Thénardier lui Brujon şi ventrilogului.

Ea dădu din cap şi adăugă :

— Începînd cu tata.

Thénardier se apropie.

[1] Franci, gologani sau mărunţiş.

— Mai departe, drăguțule ! zise ea.

El se retrase, mormăind între dinți :

— Dar ce dracu are ? Și adăugă : Cățea !

Éponine începu să rîdă într-un chip groaznic :

— Fie, dar n-o să intrați ! Nu sînt pui de cîine, sînt pui de lup. Sînteți șase, dar nu-mi pasă ! Sînteți bărbați. Ei bine, eu sînt femeie ! Nu mi-e frică de voi, poftim ! Vă spun că n-o să intrați în casă, fiindcă n-am eu chef. Dacă vă apropiați, latru. V-am spus, cabul sînt eu. Puțin îmi pasă de voi ! Vedeți-vă de drum, mă plictisiți ! Duceți-vă unde vreți, dar nu aici, aici nu vă las ! Voi puteți să dați cu cuțitul, că eu dau cu picioarele, mi-e totuna, poftiți !

Înaintă un pas către bandiți ; era înspăimîntătoare. Începu iar să rîdă :

— La naiba ! Nu mi-e frică. La vară o să-mi fie foame, la iarnă o să-mi fie frig. Ce caraghioși sînt nătărăii ăștia de bărbați dacă își închipuie că înfricoșează o fată ! Frică, de ce ? Ei, aș, mor de frică ! Fiindcă aveți niște otrepe de muieri care intră sub pat cînd vă răstiți la ele, așa credeți ? Mie nu mi-e frică de nimic ! Își ațintì privirea asupra lui Thénardier și zise : Nici chiar de dumneata ! Apoi continuă plimbîndu-și asupra bandiților pupilele sîngerii de stafie : Ce-mi pasă mie dacă o să mă adune mîine de pe caldarîmul străzii Plumet, omorîtă de tată-meu cu bîta, sau dacă o să fiu găsită peste un an între gratiile de la Saint-Cloud, sau în insula Lebedelor, printre dopuri putrede și cîini înecați !

Trebui să se oprească ; o apucă o tuse seacă, răsuflarea îi ieșea ca un horcăit din pieptul îngust și slab. Continuă apoi :

— N-am decît să strig, și vine cineva, ehe ! Sînteți șase, eu sînt lumea întreagă !

Thénardier făcu un pas spre ea.

— Nu te apropia ! strigă ea.

El se opri și zise cu blîndețe :

— Bine, nu. Nu m-apropii, da nu vorbi atît de tare. Fata mea, vrei să ne împiedici să lucrăm ? Trebuie să ne cîștigăm viața. Nu mai ai nici un pic de dragoste pentru tat-tu ?

— Mă plictisiți ! zise Éponine.

— Dar trebuie să trăim, să mîncăm...

— Crăpați !

Apoi se așeză pe postamentul grilajului, îngînînd cîntecul :

> *„Tristă amintire,*
> *Chipul meu plăcut,*
> *Glezna mea subțire,*
> *Anii ce-au trecut".*

Sta cu coatele rezemate pe genunchi, cu bărbia în palme și-și legăna piciorul cu un aer nepăsător. Rochia ruptă lăsa să i se vadă umerii slabi. Felinarul vecin îi lumina profilul. Era uluitor de hotărîtă.

Cei șase tîlhari, zăpăciți și supărați că sînt ținuți locului de o fată, se retraseră în întuneric și se sfătuiră, ridicînd din umeri, umiliți și furioși.

Ea îi privea potolită și sălbatică.

— Are ea, zise Babet, o pricină. Să fie îndrăgostită de cîine ? Păcat că ne scapă pontul. Două femei, un bătrîn care clocește în fundul curții, perdele bune la ferestre. Bătrînul trebuie să fie vreun perciunat. Bună treabă !

— Atunci intrați voi, izbucni Montparnasse, și vedeți-vă de treabă ! Rămîn eu cu fata, și dacă mișcă...

Făcu să sclipească la lumina felinarului cuțitul pe care-l ținea în mînă.

Thénardier tăcea mîlc și părea gata să facă ce se va hotărî.

Brujon, care era nițel profet și care, după cum se știe, „dăduse pontul", nu scoase încă nici un cuvînt. Părea gînditor. Era cunoscut că nu dădea îndărăt de la nimic și se știa că într-o zi jefuise, numai și numai de dragul primejdiei, un post de sergenți de stradă. Între altele, făcea versuri și cîntece, ceea ce îi dădea un mare prestigiu. Babet îl întrebă :

— Tu nu spui nimic, Brujon ?

Brujon tăcu o clipă, dădu din cap în felurite chipuri și se hotărî în sfîrșit să deschidă gura :

— Uite, am întîlnit azi-dimineață două vrăbii care se băteau ; astă-seară m-am ciocnit de o femeie cîrcotașe. Semn rău ! Hai să ne cărăm !

Plecară.

La plecare, Montparnasse șopti :

— Ei, dacă ați fi fost de părere, aș fi strîns-o de gît.

Babet îi răspunse :

— Eu nu. Nu mă ating de femei.

La colțul străzii se opriră și schimbară cu glas scăzut aceste vorbe neînțelese :

— Unde ne culcăm astă-seară ?

— Sub Pantin [1].

— Ai la tine cheia de la grilaj, Thénardier ?

— Cred și eu !

Eponine, care nu-i părăsea din ochi, îi văzu întorcîndu-se pe drumul pe care veniseră. Se ridică în picioare și începu să se furișeze în urma lor, de-a lungul zidurilor. Se ținu astfel după ei pînă în bulevard. Acolo îi văzu cum se despart și se afundă în întunericul în care păreau că se topesc.

V

FAPTELE NOPȚII

După plecarea banditților, strada Plumet își recăpătă liniștita ei înfățișare nocturnă. Pădurea nu s-ar fi mirat de cele întîmplate în stradă. Codrii, crîngurile, desișurile, crengile de nepătruns, ierburile uriașe viețuiesc într-un adînc de umbre ; furnicarul sălbăticiunilor zărește pe neașteptate năluci ale nevăzutului ; lumea mai prejos de om deslușește prin ceață lumea de dincolo de om ; lucrurile necunoscute de noi, cei vii, se cufundă aici în întuneric. Natura zbîrlită și sălbatică se înspăimîntă de unele apropieri în care i se pare că simte supranaturalul. Puterile întunericului se cunosc între ele și stau într-o cumpănă tainică. Dinții și unghiile se tem de lumea de dincolo de simțuri. Bestialitatea care se adapă cu sînge, poftele

[1] Paris.

lacome şi nesătule în căutarea prăzii, instinctele înarmate cu gheare şi cu fălci, care nu au ca început şi ca ţintă decît pîntecul, privesc şi adulmecă cu nelinişte stafia nepăsătoare, cutreierînd în giulgiul ei, dreapta şi străvezia rochie fîlfîitoare, şi părînd că trăieşte un fel de viaţă groaznică a morţii. Aceste fiinţe brutale, care nu sînt decît materie, sînt stăpînite de o teamă nelămurită ca nu cumva să dea peste nesfîrşita întunecime strînsă într-o fiinţă necunoscută. Un chip negru care taie drumul opreşte în loc orice fiară sălbatică. Ceea ce iese din cimitir înfricoşează şi descumpăneşte ceea ce iese din peşteră ; ferocităţii îi e teamă de sinistru ; lupii dau îndărăt în faţa unui strigoi.

VI

MARIUS COBOARĂ PE PĂMÎNT ŞI ÎŞI DĂ ADRESA COSETTEI

În timp ce o căţea cu chip omenesc stătea de pază lîngă grilaj şi cei şase bandiţi dădeau înapoi în faţa unei fete, Marius era lîngă Cosette. Niciodată cerul nu fusese mai înstelat şi mai încîntător, copacii mai fremătători, mireasma ierburilor mai pătrunzătoare ; niciodată păsările nu adormiseră în frunzişuri cu un ciripit mai dulce ; niciodată armoniile seninătăţii universale nu răspunseseră mai potrivit muzicii lăuntrice a iubirii ; niciodată Marius nu fusese mai îndrăgostit, mai fericit, mai fermecat. Dar o găsise pe Cosette tristă. Cosette plînsese. Avea ochii roşii.

Era cel dintîi nor în acel vis minunat.

Primul cuvînt al lui Marius a fost :

— Ce ai ?

Ea răspunse :

— Iată... S-a aşezat pe banca de lîngă scară şi, în timp ce el se apropia tremurînd, a continuat : Tata mi-a spus azi dimineaţă să mă pregătesc de drum, să fiu gata, pentru că are treburi şi poate o să plecăm.

Marius se înfioră din creştet pînă-n tălpi.

Cînd omul e la sfîrşitul vieţii, a muri înseamnă a pleca ; dacă e la început, a pleca înseamnă a muri.

De şase săptămîni, Marius, încetul cu încetul, pe nesimţite, în fiecare zi mai mult punea stăpînire pe Cosette. Stăpînire cu totul ideală, dar adîncă. Cum am mai arătat o dată, în cea dintîi dragoste luăm sufletul cu mult înainte de trup, mai tîrziu, luăm trupul cu mult înainte de a lua sufletul, şi cîteodată nu luăm sufletul de loc ; cei de soiul lui Faublas [1] sau Prudhomme adaugă : fiindcă sufletul nu există ; dar sarcasmul acesta este, din fericire, o necuviinţă mincinoasă. Marius o stăpînea pe Cosette, aşa cum stăpînesc sufletele, dar o învăluia cu toată iubirea lui şi o păzea cu gelozie, cu o neînchipuită credinţă. Îi stăpînea zîmbetul, suflarea, mireasma, strălucirea adîncă a ochilor ei albaştri, dulceaţa pielii cînd îi atingea mîna, încîntătorul semn de la gît şi toate gîndurile. Îşi făgăduiseră să nu doarmă niciodată fără să se viseze unul pe altul, şi se ţinură de cuvînt. Stăpînea, aşadar, toate visele Cosettei. Privea fără încetare şi atingea cîteodată cu răsuflarea zulufii de pe ceafa ei, şi îşi zicea că nu există nici un firicel acolo care să nu fie al lui, al lui Marius. Privea îndelung şi îi adora îmbrăcămintea, panglicile, mănuşile, mînecile, pantofii cu tocul înalt, ca pe nişte obiecte sfinte al căror stăpîn era el. Se gîndea că e stăpînul drăgălaşilor ei piepteni de baga pe care-i purta în păr şi îşi zicea cu gîngureala nedeslușită şi tainică a voluptăţii care mijea, că nu există cordon de rochie, fir de ciorap şi cută a rochiei, să nu fie ale lui. Lîngă Cosette se simţea lîngă bunul, lîngă lucrul, lîngă stăpînul şi robul său. Se părea că-şi contopiseră atîta sufletele, încît, dacă ar fi vrut să şi le ia înapoi, le-ar fi fost cu neputinţă să le recunoască. „E al meu". „Nu, e al meu". „Şi eu îţi spun că te înşeli. Sînt eu." „Ceea ce crezi că eşti tu, sînt eu." Marius făcea parte din Cosette, şi Cosette făcea parte din Marius. Marius o simţea pe Cosette trăind în el. A o stăpîni pe Cosette era totuna cu a respira. În mijlocul acestei credinţe, al acestei îmbătări, al acestei posesiuni feciorelnice, minunate şi totale, tulburînd încrederea

---

[1] Tip de tînăr desfrînat, eroul romanului de mare succes : *Iubirile cavalerului de Faublas (1787—1790)*, de Louvet de Couvray.

acestei stăpîniri, căzură deodată cuvintele : „Vom pleca". Şi vocea aspră a realităţii îi striga : „Cosette nu-i a ta !"

Marius se trezi. De şase săptămîni Marius trăia, după cum am spus, în afară de viaţă ; dar cuvîntul acesta „a pleca", îl aduse înapoi cu brutalitate.

Rămase mut. Cosette simţi numai că mîna lui era îngheţată.

Îi zise la rîndul ei :

— Ce ai ?

El răspunse atît de încet, încît Cosette abia îl auzi :

— N-am înţeles ce-ai zis.

Ea reluă :

— Azi-dimineaţă tata mi-a spus să-mi pregătesc toate lucrurile şi să fiu gata, că îmi va da rufăria lui s-o pun într-un cufăr, că trebuie să pornească într-o călătorie, că vom pleca şi că ne-ar trebui un cufăr mare pentru mine şi unul mic pentru el. Să pregătesc totul într-o săptămînă, pentru că poate vom pleca în Anglia.

— Dar e îngrozitor ! izbucni Marius.

Fără nici o îndoială, în acel moment, pentru mintea lui Marius, nici un abuz de putere, nici o lovitură, nici o grozăvie a celor mai cumpliţi tirani, nici o faptă a lui Busiris, a lui Tiberiu sau a lui Henric al VIII-lea [1] nu întrecea în cruzime pe aceasta. Domnul Fauchelevent o ia pe fiica sa în Anglia, pentru că are treburi acolo.

Întrebă cu o voce slabă :

— Şi cînd vei pleca ?

— N-a spus cînd.

— Şi cînd te vei întoarce ?

— N-a spus cînd.

Marius se ridică în picioare şi zise cu răceală :

— Şi ai să pleci, Cosette ?

Cosette îşi întoarse spre el frumoşii ochi plini de spaimă şi răspunse cu o privire rătăcită :

---

[1] Primul, un personaj legendar, pomenit de mitul eroului grec Heracle : sacrifica pe altarele zeilor săi pe orice străin care pătrundea în Egipt, unde legenda spunea că domnea acest despot sîngeros. Ceilalţi doi sînt personaje istorice. *Tiberiu* — împărat roman (secolul I î.e.n.) ; *Henric al VIII-lea*, rege al Angliei în prima jumătate a secolului al XVI-lea, a guvernat ca un monarh absolut : a condamnat la moarte pe două dintre cele şase soţii ale sale.

— Unde ?
— În Anglia. Dumneata vei pleca ?
— Pentru ce îmi zici „dumneata ?“
— Te întreb dacă vei pleca ?
— Ce vrei să fac ? zise ea împreunîndu-şi mîinile.
— Aşadar vei pleca ?
— Dacă tatăl meu pleacă...
— Va să zică vei pleca ?

Cosette apucă mîna lui Marius şi o strînse fără să răspundă.

— Bine, zise Marius. Atunci voi pleca şi eu în altă parte.

Cosette mai mult simţi înţelesul acestor vorbe decît le înţelese. Se îngălbeni încet, chipul i se făcu alb în întuneric. Bîlbîi :

— Ce vrei să spui ?

Marius o privi, apoi îşi înălţă încet privirile la cer şi răspunse :

— Nimic.

Cînd îşi coborî pleoapele, o văzu pe Cosette surîzîndu-i. Zîmbetul femeii iubite are o lumină care se vede noaptea.

— Ce proşti sîntem ! Marius, mi-a venit o idee !
— Ce ?
— Pleacă şi tu o dată cu noi. Am să-ţi spun unde. Vino după mine unde voi fi.

Marius era acum cu totul şi cu totul treaz. Se întorsese la realitate. Izbucni :

— Să plec cu tine ? Eşti nebună ? Dar mi-ar trebui bani şi n-am o lăscaie. Cum să plec în Anglia ? Datorez pînă acum, nu ştiu, mai bine de zece ludovici lui Courfeyrac, un prieten pe care nu-l cunoşti. N-am decît o pălărie veche, care nu face trei franci, un rînd de haine fără nici un nasture, cămaşa mi-e ruptă, sînt ros în coate şi-mi intră apă în ghete. De şase săptămîni nici nu mă mai gîndesc la toate astea şi nu ţi-am spus. Cosette, sînt un nemernic. Nu mă vezi decît noaptea şi îmi dai dragostea ta ; dacă m-ai vedea ziua, m-ai lua drept un cerşetor şi mi-ai da de pomană. Să plec în Anglia ! Dar n-am nici cu ce să-mi plătesc paşaportul !

Şi se izbi într-un copac din apropiere, cît era de lung, cu brațele deasupra capului ; se lovi cu fruntea de scoarță, fără să simtă lemnul care-i zgîria pielea, nici frigurile care-i zvîcneau în tîmple, nemişcat şi gata să cadă, ca o statuie a deznădejdii.

Stătu multă vreme aşa. Cînd te cufunzi în asemenea prăpăstii, ai rămîne o veşnicie în ele. În sfîrşit, se întoarse. Auzea în spatele lui un zgomot uşor, înăbuşit, domol şi trist.

Suspina Cosette.

Plîngea de mai bine de două ceasuri lîngă Marius, care stătea dus pe gînduri.

Veni lîngă ea, căzu în genunchi şi, aplecîndu-se încet, îi luă vîrful piciorului, care ieşea de sub marginea rochiei, şi îl sărută.

Ea, tăcută, îi îngădui s-o facă. Sînt clipe în care femeia primeşte, ca o zeitate mohorîtă şi resemnată, închinarea dragostei.

— Nu plînge ! zise el.

Ea şopti :

— Poate că eu am să plec şi tu n-ai să poți veni.

Marius urmă :

— Mă iubeşti ?

Ea îi răspunse suspinînd acel cuvînt rupt din rai, care nu e niciodată mai încîntător decît atunci cînd e şoptit printre lacrimi :

— Te ador !

Cu un glas nespus de mîngîietor, el urmă :

— Nu plînge ! Spune, vrei să faci asta pentru mine, să nu plîngi ?

— Dar tu mă iubeşti ? zise ea.

El îi luă mîna.

— Cosette, niciodată nu mi-am dat cuvîntul de cinste nimănui, pentru că mi-e frică de cuvîntul meu de cinste. Îl simt pe tata lîngă mine. Ei bine, îți dau cuvîntul meu de cinste cel mai sfînt, că dacă pleci, eu voi muri !

În glasul cu care rosti aceste cuvinte era o tristețe atît de solemnă şi de liniştită, încît Cosette tremură. Simți fiorul pe care îl dă un cuvînt întunecat ca noaptea şi adevărat. Înspăimîntată, încetă să plîngă.

— Acum ascultă ! zise el. Să nu mă aştepți mîine.

— De ce ?
— Nu m-aştepta decît poimîine.
— Oh, de ce ?
— Vei vedea.
— Să nu te văd o zi ! Dar e cu neputinţă !
— Să jertfim o zi ca să cîştigăm o viaţă. Şi Marius adăugă cu jumătate de glas, ca pentru sine :
— E un om care nu-şi schimbă obiceiurile şi n-a primit pe nimeni niciodată decît seara.
— De cine vorbeşti ? întrebă Cosette.
— Eu ? N-am spus nimic.
— Atunci la ce te gîndeşti ?
— Aşteaptă pînă poimîine. Vrei ?
— Da, răspunse Cosette.
Ea îi luă capul în amîndouă mîinile, înălţîndu-se pe vîrful picioarelor ca să-l ajungă, şi căută să-i citească nădejdile în ochi.
Marius rosti :
— Mă gîndesc că trebuie să-mi cunoşti adresa. Cine ştie ce se poate întîmpla. Stau la un prieten numit Courfeyrac, strada Verrerie, numărul 16.
Căută prin buzunare, scoase un briceag şi zgîrie cu vîrful lui în tencuiala zidului :

16, strada Verrerie

Cosette începuse din nou să-l privească în ochi.
— Spune-mi la ce te gîndeşti. Marius, tu te gîndeşti la ceva. Spune-mi, la ce ? Oh ! Spune-mi la ce te gîndeşti, ca să pot dormi bine la noapte.
— Uite la ce mă gîndesc : că e cu neputinţă ca Dumnezeu să vrea să ne despartă. Aşteaptă-mă poimîine !
— Şi pînă atunci ce să fac ? zise Cosette. Tu pleci de-acasă, te duci, vii... ce fericiţi sînt bărbaţii ! Eu o să rămîn singură. Oh, ce tristă am să fiu ! Ce vrei să faci mîine-seară ? Spune !
— Voi face o încercare.
— Dacă e aşa, eu mă voi ruga lui Dumnezeu şi mă voi gîndi la tine tot timpul, ca să izbuteşti. Nu te mai

întreb, fiindcă nu vrei. Ești stăpînul meu! Îmi voi petrece seara de mîine cîntînd muzica aceea din *Euryanthe*, care îți place ție și pe care ai ascultat-o într-o seară sub fereastra mea. Dar poimîine să vii devreme. Te voi aștepta la căderea nopții, la nouă, nu mai tîrziu, bagă de seamă! Doamne, ce trist e cînd zilele sînt lungi! Auzi? Cînd va bate de nouă voi fi în grădină.

— Și eu.

Și fără să spună ceva, deși duși de același gînd, străbătuți de acel curent electric care îi leagă neîntrerupt pe îndrăgostiți, beți amîndoi de dragoste pînă și în suferință, căzură unul în brațele celuilalt, fără să bage de seamă că buzele li se împreunaseră, în timp ce privirile lor înălțate, pline de fericire și de lacrimi se ridicau spre stele.

Cînd Marius plecă, strada era goală. Aceasta se întîmpla chiar în clipa în care Éponine îi urmărea pe bandiți pe bulevard. În timp ce Marius visa cu capul rezemat de copac, îi trecuse o idee prin minte, o idee, vai! pe care el însuși o socotea nebunească și cu neputință de realizat. Luase o hotărîre mare.

VII

O INIMĂ BĂTRÎNĂ ȘI O INIMĂ TÎNĂRĂ FAȚĂ-N FAȚĂ

Bunicul Gillenormand avea în vremea aceea nouăzeci și unu de ani împliniți. Locuia tot cu domnișoara Gillenormand în strada Filles-du-Calvaire nr. 6, în vechea lui casă. Era, cum ne amintim, unul dintre acei bătrîni ai antichității care așteaptă moartea cu semeție, pe care vîrsta îi împovărează fără să-i încovoaie și pe care nici o suferință nu-i doboară.

Totuși, de cîtva timp, fiică-sa spunea: „Tata începe să se stingă". În adevăr, nu mai pălmuia servitoarele, nu mai lovea cu bastonul atît de voinicește în balustrada scării, cînd Basque întîrzia să-i deschidă. Revoluția din iulie îl scosese prea puțin din fire, timp de șase luni. Văzuse aproape cu liniște această împerechere de cu-

vinte în *Monitor :* D. Humblot-Conté [1], pair al Franței. În realitate, bătrînul era foarte trist. Nu șovăia, nu se dădea bătut, fiindcă nu se potrivea nici cu ființa lui fizică, nici cu cea morală, dar simțea că slăbește înăuntrul lui. De patru ani îl aștepta pe Marius neînduplecat — e chiar cuvîntul potrivit — îl aștepta cu convingerea că într-o zi sau alta ștrengarul va bate la ușă ; e drept că în unele ceasuri triste i se întîmpla să-și spună că dacă Marius mai întîrzie... Nu moartea îi era de nesuferit, ci gîndul că poate nu avea să-l mai vadă pe Marius. În mintea lui, pînă atunci, nu trecuse niciodată gîndul că n-avea să-l mai vadă, dar acum ideea despărțirii începea să-i dea tîrcoale și îl îngheța. Despărțirea, așa cum se întîmplă totdeauna cu sentimentele firești și adevărate, îi mărise dragostea de bunic pentru copilul rău, care plecase. În nopțile de decembrie, cînd frigul ajunge la zece grade sub zero, oamenii se gîndesc mereu la soare. Domnul Gillenormand nu se credea în stare, sau poate era incapabil să facă el, ca bunic, pasul de apropiere înspre nepotul său. „Mai degrabă crăp !" își zicea el. Nu-și găsea nici o vină, dar se gîndea la Marius cu o înduioșare adîncă și cu muta disperare a unui bătrînel care e pe ducă.

Dinții începuseră să-i cadă, ceea ce îi sporea tristețea.

Domnul Gillenormand, fără să și-o mărturisească, căci s-ar fi înfuriat și i-ar fi fost rușine, nu iubise niciodată vreo femeie cum îl iubea pe Marius.

Așezase în odaia lui, la capătul patului, un portret vechi, pe care să-l poată vedea în orice clipă a deșteptării din somn ; era portretul celeilalte fiice a lui, doamna Pontmercy, care murise la optsprezece ani. Privea necontenit acest portret. Într-o zi, pe cînd se uita la el, i se întîmplă să spună :

— Cred că-i seamănă.

— Surorii mele ? întrebă domnișoara Gillenormand. Bineînțeles că îi seamănă.

Bătrînul adăugă :

— Și lui îi seamănă.

---

[1] Un burghez al cărui nume însuși îi arăta originea modestă (*humble* = umil), numit membru al Camerei nobililor sub Ludovic-Filip.

O dată, cum sta așezat cu genunchii strînși și cu ochii aproape închiși, abătut, fiică-sa îndrăzni să spună :

— Tată, ești tot atît de supărat ?...

Dar se opri, neîndrăznind să meargă mai departe.

— Pe cine ? întrebă el.

— Pe bietul Marius.

Își înălță capul îmbătrînit, își puse pumnul slab și zbîrcit pe masă și strigă cu glasul cel mai mînios și mai răsunător :

— Bietul Marius, spui ? Domnul ăsta e un caraghios, un derbedeu, un orgolios nerecunoscător, fără inimă, fără suflet, un trufaș, un om rău !

Și își întoarse fața, ca fiică-sa să nu-l vadă că lăcrimează.

A treia zi întrerupse o tăcere care ținea de patru ceasuri, ca să-i spună deodată fiică-si :

— Am avut onoarea s-o rog pe domnișoara Gillenormand să nu-mi vorbească niciodată despre asta.

Mătușa Gillenormand renunță la orice încercare și puse acest diagnostic adînc : „Tata n-a prea iubit-o pe sora mea de cînd a făcut prostia. Se înțelege că nu-l poate suferi pe Marius."

„De cînd a făcut prostia", înseamnă de cînd se măritase cu colonelul.

De altfel, după cum s-a putut presupune, domnișoara Gillenormand nu izbutise în încercarea ei de a-l înlocui pe Marius cu preferatul ei, ofițerul de lăncieri. Înlocuitorul, Théodule, a pierdut și el partida. Domnul Gillenormand nu primise această substituire. Golul inimii nu se astupă cu un dop. Théodule, dinspre partea lui, cu toate că adulmeca moștenirea, disprețuia corvoada de a se face plăcut. Moșneagul îl plictisea pe lăncier, iar lăncierul îl enerva pe moșneag. Locotenentul Théodule era vesel, fără îndoială, dar flecar ; ușuratic, însă vulgar ; iubitor de petreceri, dar necioplit ; e adevărat, avea mai multe amante, și iarăși e adevărat că vorbea mult de ele, dar le vorbea numai de rău. Toate calitățile lui aveau cîte un cusur. Domnul Gillenormand era sătul ascultîndu-l cum își povestește succesele ieftine pe care le culegea în jurul cazărmii din strada Babylone. Și apoi locotenentul Gillenormand venea cîteodată în uniformă, cu cocarda tri-

coloră, ceea ce îl făcea de-a dreptul nesuferit. Bunicul Gillenormand spusese în cele din urmă fiicei sale : „M-am săturat de Théodule ! Primește-l tu, dacă vrei. Mie nu-mi plac războinicii în timp de pace. Nu știu dacă nu cumva îmi plac mai mult duelgiii decît un tîrîie sabie. Zăngănitul săbiilor în timpul luptei este, la urma urmei, mai puțin supărător decît tîrîitul tecilor pe caldarîm. Și-apoi, să-ți umpli pieptul făcînd pe grozavul, să-ți strîngi mijlocul ca o muierușcă, să porți corset sub platoșă înseamnă să fii de două ori caraghios. Dacă ești un om întreg, te ții tot atît de departe de fanfaronadă ca și de dulcegării. Nici leu-paraleu, nici fante. Păstrează-ți-l pe Théodule !"

Degeaba îi zicea fiică-sa : „E totuși nepotul dumitale". Domnul Gillenormand, care se simțea bunic pînă-n vîrful unghiilor, nu era unchi de loc. Fiindcă era inteligent și compara, Théodule nu fusese bun decît să-l facă să-l regrete și mai mult pe Marius.

Într-o seară de vară, în ziua de 4 iunie, ceea ce nu-l împiedicase pe bunicul Gillenormand să facă un foc strașnic în vatră, o trimisese la culcare pe fiică-sa, care cosea într-o odaie de-alături. Era singur în odaia lui tapetată cu scene pastorale și pusese picioarele pe grătarul vetrei, acoperit pe jumătate de paravanul lui de coromandel cu nouă fețe, ținînd coatele pe masa pe care ardeau două luminări sub un abajur verde, înfundat în jilțul bine căptușit, cu o carte în mînă, dar fără să citească. Era îmbrăcat după modelul *unui incroyable*[1] și semăna cu un portret străvechi al lui Garat[2]. Astfel costumat ar fi făcut să se țină lumea după el pe stradă, dar fiică-sa îl înfășura totdeauna cînd ieșea în oraș cu o uriașă haină episcopală de mătase căptușită, care îi ascundea îmbrăcămintea. Nu-și punea halatul decît atunci cînd se culca sau se scula.

„Te îmbătrînește", zicea el.

Bunicul Gillenormand se gîndea la Marius cu dragoste și cu amărăciune, dar, ca de obicei, amărăciunea era mai mare. Iubirea lui înăcrită se prefăcea totdeauna în furie și începea să clocotească. Ajunsese pe treapta unde omul

---

[1] *Les incroyables* : tineretul reacționar, extravagant ca îmbrăcăminte și vorbire, din timpul directoratului (1795—1799).

[2] Primul director al Băncii Franței înființată de Napoleon I.

căută să se împace cu sine și să-și primească de bunăvoie chinul. Căuta să se convingă că nu există nici un motiv ca Marius să se întoarcă ; pentru că, dacă ar fi fost să vină, ar fi făcut-o pînă acum ; că trebuia să renunțe la gîndul acesta. Încerca să se obișnuiască cu ideea că se isprăvise și că va muri fără să-l mai vadă pe „acest domn". Dar întreaga sa fire se răzvrătea ; dragostea de părinte nu se poate împăca cu renunțarea. „Cum adică, se întrebă el, ca un dureros refren, să nu se mai întoarcă niciodată ?" Capul pleșuv îi căzuse pe piept și se uita tulburat la cenușa căminului, cu o privire dureroasă și supărată.

Tocmai cînd era mai adîncit în visare, bătrînul lui servitor, Basque, intră și întrebă :

— Domnul poate să-l primească pe domnul Marius ?

Bătrînul se sculă în capul oaselor, palid ca un cadavru care s-ar ridica străbătut de un curent galvanic. Tot sîngele i se îngrămădise la inimă. Îngăimă :

— Cum, domnul Marius ? !

— Nu știu, răspunse Basque, înfricoșat și uluit de înfățișarea stăpînului, nu l-am văzut, Nicolette mi-a spus adineauri : „E un tînăr, spune că-i domnul Marius".

Bunicul Gillenormand bîlbîi, cu voce înceată :

— Să intre !

Și rămase în aceeași atitudine, cu capul tremurător, cu privirea ațintită spre ușă. Ușa se deschise din nou. Un tînăr intră. Era Marius.

Marius se opri mai întîi la ușă, ca și cum ar fi așteptat să i se spună să intre. Îmbrăcămintea aproape zdrențuită nu se vedea în întunericul pe care-l făcea abajurul. Nu i se deosebea decît chipul liniștit și serios, dar ciudat de trist.

Bunicul Gillenormand, zăpăcit de uimire și de bucurie, nu zări cîteva clipe decît o lumină, de parcă ar fi avut o vedenie. Era gata să leșine ; deslușea chipul lui Marius printr-o ceață strălucitoare. Era el, în adevăr, era Marius !

În sfîrșit, după patru ani ! Îl cuprinse pe de-a-ntregul dintr-o singură privire. I se păru frumos, nobil, distins, bărbat împlinit în toată legea, cu o atitudine cuviincioasă și cu o înfățișare fermecătoare. Îi veni să deschidă bra-

țele, să-l cheme, să se repeadă înaintea lui ; simți că se topesc măruntaiele în el de atîta încîntare, că vorbele de dragoste îl înăbușe și i se revarsă din piept ; în sfîrșit, toată această iubire ieși la lumină și îi ajunse pe buze. Și, printr-o răbufnire care ținea de firea lui plină de contraste, deveni aspru. Spuse deodată :

— Ce cauți aici ?

Marius răspunse stînjenit :

— Domnule...

Domnul Gillenormand ar fi vrut ca Marius să i se arunce la piept. Se simți nemulțumit și de Marius, și de el însuși. Simți că el era aspru și că Marius era rece. Pentru bietul moșneag era o durere nesuferită și supărătoare să se simtă atît de plin de iubire și de slăbiciune și să nu poată fi decît dur. Amărăciunea îl cuprinse din nou. Îl întrerupse pe Marius cu un glas morocănos :

— Atunci, de ce-ai venit ?...

Acest *atunci* însemna : „...dacă nu vii să mă săruți". Marius își privi bunicul, căruia paloarea îi dădea un chip de marmură :

— Domnule...

Bătrînul reluă cu o voce severă :

— Vii să-mi ceri iertare ? Ți-ai recunoscut greșeala ?

Credea că îl aduce pe Marius pe calea cea bună și că „copilul" se va îndupleca. Marius se înfioră. I se cerea să-și renege părintele. Plecă ochii și răspunse :

— Nu, domnule.

— Atunci, izbucni năprasnic bătrînul, cu o durere sfîșietoare și plină de mînie, ce vrei de la mine ?

Marius își împreună mîinile, înaintă un pas și spuse cu o voce tremurătoare :

— Domnule, fie-ți milă de mine !

Cuvintele acestea îl înverșunară pe domnul Gillenormand : dacă ar fi fost spuse mai înainte, l-ar fi înduioșat, dar veneau prea tîrziu. Bunicul se ridică, se sprijinea în baston cu amîndouă mîinile, buzele îi erau albe, fruntea i se clătina, dar statura lui înaltă îl domina pe Marius, care stătea cu fruntea plecată.

— Să-mi fie milă de dumneata, domnule ? ! Un băiețandru care cere milă de la un bătrîn de nouăzeci și unu de ani ! Dumneata intri în viață și eu ies ; dumneata te

duci la spectacole, la baluri, la cafenea, joci biliard, ești deștept, placi femeilor, băiat drăguț ; eu stau acasă în mijlocul verii cu nasu-n gura vetrei ; ai toate bogățiile de pe pămînt ; eu am toate neajunsurile bătrîneții, beteșuguri și singurătate. Ai toți dinții în gură, stomac bun, ochiul ager, putere, poftă, sănătate, veselie, o pădure de păr negru ; eu nu mai am nici măcar păr alb, mi-au căzut dinții, picioarele mă lasă, memoria mă părăsește, încurc mereu numele celor trei străzi, Charlot, Chaume și Saint-Claude, iată unde am ajuns ! Dumneata ai înainte viitorul plin de soare, eu încep să nu mai văd nimic, atît de mult m-am cufundat în noapte ; ești îndrăgostit, bineînțeles ; pe mine nu mă mai iubește nimeni pe lume ; și *dumneata* îmi ceri *mie* milă ! Păcat că Molière a uitat să scrie scena aceasta ! Dacă așa se glumește la voi, la palatul de justiție, domnilor avocați, vă felicit din toată inima ! Aveți haz ! și nonagenarul urmă cu glas mîniat și grav :

— Ei, ce vrei de la mine ?

— Domnule, zise Marius, știu că te supără prezența mea, dar am venit să-ți cer un singur lucru, și apoi plec numaidecît.

— Ești un prost, zise bătrînul. Cine îți spune să pleci ?

Astfel traducea vorbele duioase pe care le avea în fundul inimii : „Dar cere-mi iertare ! Aruncă-te la pieptul meu !“ Domnul Gillenormand simțea că Marius îl va părăsi peste cîteva clipe, că primirea lui rea îl respingea, că îl gonea cu asprimea lui ; își spunea toate acestea și durerea îi creștea tot mai mult ; dar cum durerea i se schimba îndată în mînie, strășnicia lui creștea. Ar fi vrut ca Marius să înțeleagă. Urmă iar :

— Cum ? Te-ai purtat rău cu mine, bunicul dumitale ; mi-ai părăsit casa să te duci nu știu unde, ți-ai întristat mătușa, te-ai dus, se înțelege, să trăiești o viață mai ușoară, de crai, de unul singur, să faci pe filfizonul, să vii acasă la orice oră, să petreci ; nu mi-ai dat nici un semn de viață, ai făcut datorii, fără să-mi ceri cel puțin să ți le plătesc, ai ajuns chefliu și scandalagiu, și după patru ani vii la mine și nu găsești altceva să-mi spui ?

Acest fel nestăpînit de a-și îndemna nepotul la duioșie nu-l făcu pe Marius să vorbească. Domnul Gillenor-

mand își încrucișă brațele, un gest al lui deosebit de poruncitor, și strigă la Marius, plin de amărăciune :

— Să isprăvim ! Zici că ai venit să-mi ceri ceva ? Hai, spune ! Ce-mi ceri ? Vorbește !

— Domnule, zise Marius cu privirea unui om care simte că e pe cale să cadă într-o prăpastie, vin să-ți cer voie să mă căsătoresc.

Domnul Gillenormand sună. Basque întredeschise ușa.

— Cheamă pe fiică-mea !

După o clipă, ușa se deschise din nou, și domnișoara Gillenormand se ivi în prag, dar nu intră. Marius sta în picioare, mut, cu brațele căzute, cu o înfățișare de ucigaș. Domnul Gillenormand umbla de colo-colo, în lungul și în latul odăii. Se întoarse spre fiică-sa și îi zise :

— Nimic, e domnul Marius. Spune-i bună ziua. Domnul vrea să se căsătorească. Atîta tot. Du-te !

Glasul hotărît și răgușit al bătrînului dovedea că mînia lui ajunsese la culme. Mătușa se uită uluită la Marius, păru că abia îl recunoaște, nu scoase nici un cuvînt și pieri la suflarea furtunoasă a tatălui ei mai repede decît un pai luat de vijelie.

În acest timp, bunicul Gillenormand se rezemase cu spatele de vatră.

— Să te căsătorești la douăzeci și unu de ani ! Bine ai potrivit-o ! Nu ți-a mai rămas decît să-mi ceri învoirea ! O formalitate. Ia loc, domnule ! Ei, de cînd n-am mai avut onoarea să te văd, ați avut o revoluție. Iacobinii au învins. Trebuie să fii mulțumit. Ești republican și totodată baron? Dumneata le împaci pe una cu alta. Republica e un fel de sos al baroniei. Ai vreo decorație din iulie ? Ai dat o mînă de ajutor la cucerirea Luvrului ? Acolo, pe aproape, în strada Saint-Antoine, față-n față cu strada Nonaindiéres se află o ghiulea înfiptă în zidul casei, la etajul trei, sub care e o inscripție : *28 iulie 1830*. Du-te de-o vezi ! E frumos. A, prietenii dumitale fac lucruri foarte nostime. Bine că mi-am adus aminte, nu se zidește o fîntînă în locul statuii domnului duce de Berry ? Va să zică vrei să te căsătorești ? Cu cine ? Se poate, fără indiscreție, să te-ntreb cu cine ? Se opri o clipă și, mai înainte ca Marius să aibă timpul să răspundă, adăugă mînios : Ei, ai vreun rost?

O situație statornică ? Ce cîștigi cu meseria dumitale de avocat ?

— Nimic, spuse Marius, cu un fel de hotărîre și îndîrjire sălbatică.

— Nimic ? N-ai decît cele o mie două sute de livre de la mine ?

Marius nu răspunse. Domnul Gillenormand continuă:

— Atunci, înțeleg, fata e bogată.

— Ca și mine.

— Cum, fără zestre ?

— Fără.

— Nici speranțe ?

— Nu cred.

— O sărăcie ! Și ce e tată-său ?

— Nu știu.

— Și cum se numește ?

— Domnișoara Fauchelevent [1].

— Fauche, ce ?

— Fauchelevent.

— Ptiu ! făcu bătrînul.

— Domnule ! izbucni Marius.

Domnul Gillenormand îl întrerupse cu tonul unui om care vorbește cu sine însuși :

— Va să zică douăzeci și unu de ani, nici o situație, o mie două sute de livre pe an ; doamna baroană Pontmercy va pleca la piață să cumpere de doi cenți pătrunjel de la zarzavagiu.

— Domnule, reluă Marius tulburat peste fire, văzînd cum i se spulberă ultima nădejde, te rog, te conjur, în numele cerului, cu mîinile împreunate, domnule, îți cad la picioare, dă-mi voie să mă căsătoresc cu ea !

Bătrînul izbucni într-un hohot de rîs strident și lugubru, tușind și vorbind în același timp :

— Ha ! Ha ! Ce ți-ai zis ! Drace ! mă duc să-l caut pe hodorogu-ăla, pe căzătura aia. Păcat că nu am douăzeci și cinci de ani. Cum i-aș mai trînti o somație respectuoasă, cum m-aș mai lipsi de el ! Ei, dar orice-ar fi, îi voi spune : Bătrîn tîmpit, să fii prea fericit că mă vezi, mi-a venit pofta să mă însor cu domnișoara cutare, fiica

[1] *Fauchelevent : textual :* cosește-vînt.

domnului cutare, eu n-am pantofi, ea n-are cămaşă, dar vorba e că mi-a venit aşa, să-mi arunc în gîrlă cariera, viitorul, tinereţea, viaţa, mi s-a făcut să mă scufund în mizerie cu o femeie de gît, aşa vreau, trebuie să consimţi ! Şi fosila va consimţi. Bine, băiete, cum vrei, leagă-ţi piatra de gît, însoară-te cu Pousselevent, cu Coupelevent[1] a ta... Niciodată, domnule, niciodată !

— Tată !

— Niciodată !

După glasul cu care fusese azvîrlit acest „niciodată", Marius pierdu orice nădejde. Străbătu odaia cu paşi înceţi, cu capul în pămînt, şovăind, semănînd mai curînd cu un om care moare decît cu unul care pleacă. Domnul Gillenormand îl urmărea din ochi, şi, în clipa cînd uşa se deschise şi Marius fu gata să iasă, făcu patru paşi cu acea vioiciune senilă a bătrînilor poruncitori şi răsfăţaţi, îl apucă pe Marius de guler, îl aduse din nou cu forţa în odaie, îi făcu vînt într-un jeţ şi îi zise :

— Spune-mi tot !

Numai vorba „tată", care îi scăpase lui Marius, pricinuise această întorsătură.

Marius îl privea rătăcit. Obrazul frămîntat al domnului Gillenormand nu mai exprima decît o nedesluşită şi aspră bunătate. Bunicul luase locul strămoşului.

— Hai, vorbeşte, povesteşte-mi amorurile tale, trăncăneşte, spune tot ! Drace ! Proşti mai sînt tinerii !

— Tată... reluă Marius.

Chipul bătrînului străluci întreg de o lumină negrăită.

— Da, aşa ! Spune-mi tată, şi vei vedea !

Era acum ceva atît de bun, de blînd, de deschis şi de părintesc în această asprime, încît Marius, trecînd pe neaşteptate de la descurajare la speranţă, se simţi zăpăcit şi uluit. Era aşezat lîngă masă, flacăra luminărilor dădea în vileag starea jalnică a hainelor lui, la care bunicul Gillenormand privea cu mirare.

— Ei bine, tată... zise Marius.

— Care va să zică, îl întrerupse domnul Gillenormand, n-ai cu adevărat nici un ban ? Eşti îmbrăcat ca un derbedeu.

---

[1] *Pousselevent, Coupelevent* : Împinge-vînt, Taie-vînt.

Scotoci într-un sertar și scoase de acolo o pungă pe care o puse pe masă.

— Uite, ia o sută de ludovici, cumpără-ți o pălărie !

— Tată, urmă Marius, dragă tată, dacă ai ști cît o iubesc ! Nici nu-ți închipui, am văzut-o pentru prima oară în grădina Luxembourg. Venea cu tatăl ei. La început nu ne prea luam în seamă : pe urmă, nu știu cum s-a făcut, m-am îndrăgostit de ea. Oh, cît de nenorocit m-am simțit cîtva timp ! În sfîrșit, acum o văd în fiecare zi, la ea acasă. tatăl ei nu știe nimic, închipuiește-ți că vor pleca ; ne vedem în grădină, seara ; tatăl ei vrea s-o ia cu el în Anglia, și mi-am zis : voi căuta să-l văd pe bunicul și să-i istorisesc totul. Mai întîi o să înnebunesc, o să mor, mă voi îmbolnăvi, mă voi arunca în apă. Trebuie neapărat să mă căsătoresc cu ea, pentru că altfel îmi voi pierde mințile. În sfîrșit, iată adevărul întreg, nu cred să fi uitat ceva. Locuiește într-o grădină cu grilaj, în strada Plumet. Spre Invalizi.

Bunicul Gillenormand se așezase fericit lîngă Marius. Ascultîndu-l și îmbătîndu-se de glasul lui, se delecta în același timp cu o lungă priză de tabac. Auzind de strada Plumet, își întrerupse trasul pe nas și restul de tabac îi căzu pe genunchi.

— Strada Plumet ! Zici, strada Plumet ! Ia stai puțin ! Nu e pe-acolo o cazarmă ? Da. Da, asta e. Vărul tău, Théodule, mi-a vorbit de ea. Lăncierul, ofițerul. O fetiță, iubitule, o fetiță ! Zău, pe strada Plumet. Altădată-i zicea strada Blomet. Uite că-mi aduc aminte ! Am mai auzit vorbindu-se de fetița de la grilajul din strada Plumet, dintr-o grădină. O adevărată Pamela [1]. N-ai gust prost. S-ar părea că e curățică. Fie vorba între ei cred că nătăfleţul de lăncier i-a cam făcut curte. Nu știu pînă unde au mers lucrurile. Dar n-are-a face. De altfel, nu trebuie să-l crezi. Se laudă. Marius ! e bine ca un bărbat ca tine să fie îndrăgostit. La vîrsta ta se și cuvine. Îmi placi mai mult amorezat decît revoluționar. Îmi placi mai mult înflăcărat de o fustă, de douăzeci de fuste, zău, decît de

[1] Eroina romanului *Pamela* de Richardson, scriitor englez din secolul al XVIII-lea. Fată de condițiune modestă, Pamela trăiește într-un mediu mic-burghez, supravegheată îndeaproape și nemilos exploatată.

domnul Robespierre. Recunosc că mie cel puţin, dintre *sans-culottes* [1], nu mi-au plăcut decît femeile. Fetele nostime, sînt fete nostime, ce naiba ! Nimic de zis. Cît despre mititica, zici că te primeşte fără ştirea tatălui ei. E bine. Am făcut şi eu asemenea isprăvi. Nu numai una. Ştii ? N-o lua razna, nu da buzna-n tragedie, nu trebuie să ajungi numaidecit la căsătorie şi la domnul primar cu eşarfă ! Eşti doar un prostuţ de băiat deştept. Eşti plin de bun-simţ. Alunecă, muritorule, nu te însura ! Caută pe bunicul, care de fapt e un om de treabă şi mai are oricînd fişicuri de ludovici în vreun sertar uitat ; spune-i : Bunicule, uite ce se întîmplă. Şi bunicul zice : E foarte simplu. Tinereţea trebuie să petreacă, şi bătrîneţea să se stingă. Am fost şi eu tînăr, vei fi şi tu bătrîn. Bine, băiete, să-l înveţi şi tu la fel pe nepotul tău. Ia două sute de pistoli. Pune-te pe petreceri, dă-i drumul ! E tot ce ai mai bun de făcut ! Foarte bine ! Aşa trebuie să meargă treaba. Nu te însori, dar n-are-a face ! Nimic nu te împiedică... Mă înţelegi !...

Marius, împietrit şi fără a mai fi în stare să rostească un cuvînt, clătină din cap că nu.

Bătrînul izbucni în rîs, îi făcu un semn cu pleoapa lui zbîrcită, îl plesni cu palma peste genunchi, îl privi drept în ochi, misterios şi zîmbitor, şi îi zise cu cea mai drăgăstoasă ridicare din umeri :

— Nătărăule, trăieşte cu ea !

Marius se îngălbeni. Nu înţelesese nimic din tot ceea ce îi spusese bunicu-său. Sporovăiala despre strada Blomet, despre Pamela, despre cazarmă, lăncier, trecuse prin mintea lui Marius ca o fantasmagorie. Nimic din toate acestea nu putea să aibă vreo legătură cu Cosette, care era un crin. Bătrînul bătea cîmpii. Dar aiurarea asta sfîrşise cu un cuvînt pe care Marius îl înţelesese şi care era o jignire de moarte pentru Cosette. Vorba : „Trăieşte cu ea“ intră în inima tînărului cinstit ca o sabie.

Se ridică, îşi culese pălăria de jos şi se îndreptă spre uşă cu pas sigur şi hotărît. Ajuns acolo, se întoarse, se înclină adînc în faţa bunicului său, înălţă capul şi rosti :

---

[1] *Sans-culottes* poreclă dată de aristocraţi revoluţionarilor de la 1789, care purtau pantaloni lungi în locul pantalonului pînă la genunchi *(culottes)*.

— Acum cinci ani l-ai jignit pe tata. Azi o insulţi pe nevastă-mea. Nu-ţi mai cer nimic, domnule ! Adio !

Bunicul Gillenormand, uluit, deschise gura, întinse braţele, încercă să se ridice, dar n-apucă să rostească nici un cuvînt şi uşa se închise din nou ; Marius pierise.

Bătrînul rămase cîteva clipe nemişcat şi ca trăsnit, fără să poată vorbi, nici respira, ca şi cum un nod cît pumnul i s-ar fi pus în gît. În sfîrşit, se smulse din jeţ, alergă la uşă, atît cît se poate alerga la nouăzeci şi unu de ani, o deschise şi ţipă :

— Ajutor ! Ajutor !

Fiică-sa se ivi, apoi ieşiră servitorii. El începu iar cu un horcăit dureros :

— Fuga după el, prinde-ţi-l ! Ce i-am făcut ? E nebun, se duce. Ah, Dumnezeule ! Ah, Dumnezeule ! De data asta n-o să se mai întoarcă !

Se duse la fereastra dinspre stradă, o deschise cu mîinile lui bătrîne şi tremurătoare, se aplecă mai mult decît cu jumătatea trupului în afară, în timp ce Basque şi Nicolette îl trăgeau înapoi, şi ţipă :

— Marius ! Marius ! Marius ! Marius !

Dar Marius nu mai putea să-l audă ; tocmai în clipa aceea cotea pe strada Saint-Louis.

Bătrînul îşi cuprinse capul cu amîndouă mîinile de două-trei ori, cu o expresie de spaimă, dădu îndărăt clătinîndu-se şi căzu într-un jeţ, fără puls, fără glas, fără lacrimi, tremurînd din cap şi muşcîndu-şi buzele, cu o înfăţişare năucă, cu ochii şi inima pline de o deznădejde adîncă şi întunecată, care semăna cu noaptea.

UNDE SE DUC ?

I

JEAN VALJEAN

În aceeaşi zi, către ceasurile patru după masă, Jean Valjean stătea singur pe marginea unuia dintre cele mai singuratice taluzuri de pe Champs-de-Mars. Fie din prudenţă, fie din dorinţa de a se reculege, fie pur şi simplu în urma unei schimbări nesimţite a obiceiurilor lui, ceea ce se întîmplă încetul cu încetul în viaţa oricui, ieşea acum destul de rar cu Cosette. Purta o vestă de muncitor, pantaloni de pînză cenuşie şi o şapcă cu cozoroc lung, care îi ascundea obrazul. Era acum liniştit şi fără griji în ceea ce o priveşte pe Cosette ; teama şi tulburarea lui se risipiseră ; de o săptămînă sau două îl încercau altfel de nelinişti. Într-o zi, plimbîndu-se pe bulevard, îl zărise pe Thénardier ; Thénardier nu-l recunoscuse, aşa cum era deghizat ; dar de atunci Jean Valjean îl văzuse de multe ori şi avea convingerea că Thénardier dădea tîrcoale prin cartier. Era de ajuns ca să-l facă să ia o mare hotărîre. Dimpreună cu Thénardier veneau toate ameninţările.

De altfel, nici Parisul nu era liniştit ; tulburările politice deveneau primejdioase pentru cei care aveau ceva de ascuns, pentru că poliţia se arăta foarte activă şi bănuitoare. Căutînd să descopere cîte un om ca Pépin sau Morey [1], putea foarte bine să dea peste unul ca Jean Valjean.

Toate astea îl îngrijorau.

[1] Un mic neguştor şi un muncitor din Paris, care au luat parte la insurecţia din 1832, după ce luptaseră în zilele din iulie 1830. Implicaţi în atentatul neizbutit asupra lui Ludovic-Filip (1836), au fost executaţi.

În sfîrşit, un fapt neînţeles, care îl izbise de curînd şi stăruia în mintea lui, îl tulburase şi mai mult. În dimineaţa aceleiaşi zile, fiind singurul treaz în casă şi plimbîndu-se prin grădină, înainte ca la camera Cosettei să se fi deschis obloanele, zărise aceste cîteva cuvinte săpate în zid, pesemne cu un cui :

16, strada Verrerie

Se vedea că scrisul era proaspăt, zgîrieturile erau albe în vechiul mortar înnegrit, o tufă de urzici, jos, lîngă zid, era presărată cu un praf mărunt de var proaspăt. Probabil că acele cuvinte fuseseră scrise în timpul nopţii. Ce era ? O adresă ? Un semnal pentru cineva ? O înştiinţare pentru el ? În orice caz, era limpede că grădina fusese călcată şi că pătrunseseră în ea necunoscuţi. Îşi aminti de întîmplările ciudate care îi mai tulburaseră o dată casa. Mintea începu să-i lucreze pe această urzeală. Se feri să spună ceva Cosettei despre cele cîteva cuvinte scrise cu cuiul pe zid, de teamă să n-o sperie. Socotind şi cumpănind totul, Jean Valjean se hotărî să părăsească Parisul şi chiar Franţa, şi să treacă în Anglia. O înştiinţase pe Cosette... Pînă într-o săptămînă voia să fie plecat. Se aşezase pe taluzul de pe Champs-de-Mars, depănînd tot felul de gînduri : Thénardier, poliţia, acele cuvinte ciudate scrise pe zid, călătoria şi greutatea de a-şi face rost de un paşaport.

În mijlocul acestor griji, observă, după o umbră aruncată de soare, că cineva se oprise pe creasta taluzului, chiar în spatele lui. Era să se întoarcă, dar tocmai atunci o hîrtie împăturită în patru îi căzu pe genunchi, ca şi cum o mînă i-ar fi dat drumul deasupra capului său. Luă hîrtia, o desfăcu şi citi pe ea un cuvînt scris cu creionul, cu litere mari :

Mută-te !

Jean Valjean se ridică deodată ; nu mai era nimeni în apropiere. Cercetă în jurul lui şi zări o făptură mai mare decît un copil, mai mică decît un bărbat, cu o bluză cenuşie şi cu pantaloni de catifea de bumbac, culoarea

nisipului, care sărea parapetul și își da drumul să alunece în șanțul de pe Champs-de-Mars.

Jean Valjean se întoarse numaidecît acasă, foarte îngîndurat.

II

MARIUS

Marius plecase nespus de mîhnit de la domnul Gillenormand. Intrase în casa lui cu o nădejde foarte îndoielnică, ieșea cu o deznădejde nemăsurată. De altfel, cei care au studiat tinerețea inimii omenești vor înțelege că lăncierul, ofițerul, nerodul, vărul Théodule nu lăsase nici o umbră în sufletul lui. Nici cea mai mică. Un poet dramatic ar putea în aparență să scoată unele încurcături din destăinuirea făcută pe neașteptate nepotului de către bunic. Dar ceea ce ar cîștiga drama ar pierde adevărul. Marius era la vîrsta la care nu crezi în rău. Mai tîrziu vine vîrsta la care nu vezi decît răul. Bănuielile sînt ca niște zbîrcituri. Prima tinerețe nu le are. Ceea ce îl răscolește pe Othello nu-l atinge pe Candid. S-o bănuiască pe Cosette ! Marius ar fi făcut mai degrabă o mie de crime.

Porni pe străzi, singura mîngîiere a celor care suferă. Nu se gîndi la nici un lucru de care și-ar fi putut aduce aminte mai tîrziu. La ceasurile două de dimineață se întoarse la Courfeyrac și se aruncă îmbrăcat în pat. Soarele era sus cînd căzu în somnul greu și îngrozitor, care lasă totuși gîndurile să-ți cutreiere mintea. Cînd se deșteptă, îi văzu în odaie pe Courfeyrac, Enjolras, Feuilly și Combeferre, în picioare, cu pălăria pe cap, gata să plece și foarte grăbiți.

Courfeyrac îi zise :

— Nu vii la înmormîntarea generalului Lamarque ?

I se păru că Courfeyrac vorbea chinezește.

Plecă și el cîtva timp după ei. Vîrî în buzunar pistoalele pe care i le încredințase Javert, cînd cu întîmplarea de la 3 februarie, și care rămăseseră la el. Pistoalele erau încăr-

cate. Ar fi greu de spus ce gînd ascuns avea în minte luîndu-le cu el.

Toată ziua rătăci fără să știe pe unde ; ploua din cînd în cînd, dar el nici nu băga de seamă ; își cumpără pentru prînz o chiflă de un ban de la un brutar, o vîrî în buzunar și uită de ea. Poate că făcu și o baie în Sena, fără să-și dea seama. Sînt clipe în care parcă porți sub creștet o flacără care te arde. Marius se afla într-o asemenea clipă. Nu mai nădăjduia nimic, nu se mai temea de nimic ; de ieri pînă azi ajunsese aici. Aștepta seara cu o nerăbdare înfrigurată, nu mai avea decît o singură idee limpede ; că la ceasurile nouă o va vedea pe Cosette. Această ultimă fericire era acum tot viitorul lui ; apoi, întunericul. Din cînd în cînd, mergînd pe bulevardele pustii, i se părea că aude în Paris zgomote ciudate. Scotea capul afară din visarea lui și-și zicea : „Oare se încaieră ?“

Cînd veni noaptea, se afla în strada Plumet, exact la orele nouă, așa cum îi făgăduise Cosettei. Cînd se apropie de grilaj, uită totul. De patruzeci și opt de ore n-o văzuse pe Cosette ; o va vedea din nou, așa că orice alt gînd se șterse și nu mai simți decît o bucurie adîncă și covîrșitoare. Aceste clipe în care trăiești veacuri întregi au ceva înălțător și minunat ; în clipa cînd trec îți umplu în întregime sufletul.

Marius mișcă drugul din loc și năvăli în grădină. Cosette nu era în locul unde îl aștepta de obicei. Străbătu tufișul și intră în fundătura de lîngă scară. „Mă așteaptă acolo“, își zise el. Dar Cosette nu era nici acolo. Ridică ochii și văzu că obloanele de la ferestre erau închise. Cercetă toată grădina. Grădina era pustie. Se întoarse apoi lîngă casă și, nebun de dragoste, beat, înspăimîntat, scos din fire de durere și de neliniște, bătu la obloane ca un stăpîn care vine acasă la o oră tîrzie. Bătu, mai bătu o dată, cu riscul de a vedea fereastra deschizîndu-se și chipul întunecat al tatălui ivindu-se ca să întrebe : „Ce dorești ?“ Ar fi fost nimica toată pe lîngă ceea ce bănuia. După ce bătu, ridică vocea și o chemă pe Cosette.

„Cosette ! strigă el. Cosette !“ repetă poruncitor. Nici un răspuns. Nimic de făcut. Nimeni în grădină, nimeni în casă.

Marius se uită deznădăjduit la această casă lugubră, tot atît de neagră, tot atît de liniştită, dar mai goală decît un mormînt. Privi banca de piatră pe care petrecuse atîtea ceasuri încîntătoare lîngă Cosette. Atunci se aşeză pe treptele din faţa casei cu inima plină de durere şi de hotărîre, îşi binecuvîntă dragostea în adîncul sufletului şi îşi zise, că de vreme ce Cosette plecase, nu-i mai rămînea decît să moară.

Deodată auzi o voce care părea că vine din stradă şi strigă printre copaci :

— Domnule Marius !

Se ridică.

— Ce e ? zise el.

— Domnule Marius, acolo eşti ?

— Da.

— Domnule Marius, reluă vocea, prietenii dumneavoastră, vă aşteaptă la baricada din strada Chanvrerie.

Această voce nu-i era cu totul necunoscută. Semăna cu vocea răguşită şi aspră a Époninei. Marius alergă la grilaj, dădu la o parte drugul care se mişca, băgă capul pe acolo şi văzu pe cineva care părea un băieţandru pierzîndu-se în goană mare în întuneric.

III

DOMNUL MABEUF

Punga lui Jean Valjean nu-i fu de folos domnului Mabeuf. Domnul Mabeuf cu biata lui seriozitate copilărească şi vrednică de cinste, nu primise acest dar al stelelor ; nu înţelegea prefacerea aştrilor în galbeni. Nu bă-

nuise că ceea ce îi cădea din cer venea de la Gavroche. Dusese punga la comisariatul de poliție al cartierului, ca un obiect pierdut; lăsat de găsitor la dispoziția păgubașului. De data aceasta, punga se pierdu de-a binelea. Se înțelege de la sine că nimeni n-a venit s-o reclame și nici domnului Mabeuf nu-i fu de folos. Iar domnul Mabeuf continua să se prăbușească.

Experiențele cu indigoul nu izbutiseră mai bine la Jardin des Plantes decît în grădina lui de la Austerlitz. Anul trecut nu datora decît slujnicei; acum datora și chiria. Muntele de pietate, după ce trecuseră treisprezece luni, vînduse toate plăcile de aramă ale *Florei* lui. Cine știe ce căldărar făcuse cratițe din ele. După pierderea lor, cum nu mai putu să completeze nici măcar exemplarele desperecheate pe care le mai păstra încă, dăduse planșele și textul pe nimica toată, una peste alta, unui anticar. Nimic nu-i mai rămăsese din opera întregii sale vieți. Începu să mănînce banii din această vînzare. Cînd văzu că se risipesc și ultimele lui mijloace de trai, renunță la grădină, o lăsă în paragină. Se lipsise de mult, de foarte mult timp de cele două ouă și de bucățica de carne pe care o mînca din cînd în cînd. Acum se hrănea numai cu pîine și cartofi. Își vînduse cele din urmă mobile, apoi tot ceea ce avea de prisos din rufăria de pat, din îmbrăcăminte și pături, iar la urmă ierbarele și stampele; mai avea numai cărți, acele cărți la care ținea mai mult ca la orice, printre care multe de o neobișnuită raritate, între altele: *Les Quadrins historiques de la Bible*[1], ediția din 1560; *La concordance des Bibles* de Pierre de Besse[2]; *Les Marguerites de la Marguerite*[3] de Jean de la Haye cu o dedicație către regina Navarei; cartea *La charge et dignité*

---

[1] *Quadrin* era o monetă măruntă din secolul al XVI-lea, a patra parte dintr-o para. Cartea cu titlul de mai sus era o repovestire a *Bibliei* sub formă de „medalioane", scurte prezentări ale personajelor. A avut multe ediții chiar și în secolul următor.

[2] *Pierre de Besse*, confesorul regelui Ludovic al XIII-lea (prima jumătate a secolului al XVII-lea). Cartea menționată pretindea să dovedească „concordanța Evangheliilor" între ele și a datelor de acolo cu cele istorice, strădanie infirmată de istoria științifică a creștinismului.

[3] Culegere de versuri dedicată reginei Margareta de Navarra, femeie instruită, unanim admirată pentru spiritul și cultura ei.

de l'ambassadeur[1] de seniorul de Villiers Hotman; un *Florilegium rabbinicum*[2] din 1644; un Tibul[3] din 1567, cu această splendidă inscripţie: *„Venetiis in aedibus Manutianis"*; în sfîrşit un Diogene Laerţiu tipărit la Lyon în 1644[4], în care se găseau faimoasele variante ale manuscrisului 411, veacul al XIII-lea, de la Vatican, precum şi acelea ale celor două manuscrise din Veneţia, 393 şi 394, atît de rodnic cercetate de Henri Estienne[5], şi toate fragmentele în dialect doric, care nu se găsesc decît în celebrul manuscris din veacul al XII-lea al Bibliotecii din Napoli. Domnul Mabeuf nu făcea niciodată foc în odaia lui şi se culca de cum se întuneca, ca să nu aprindă lumînarea. I se părea că nu mai avea vecini; toţi îl ocoleau cînd ieşea din casă; băgase şi el de seamă.

Cînd un copil e în mizerie, mama se zbate pentru el; cînd un tînăr e în mizerie, o fată suferă pentru el; numai mizeria unui bătrîn nu interesează pe nimeni. Dintre toate nenorocirile e cea mai rece. Cu toate acestea, bătrînul Mabeuf nu-şi pierduse de tot seninătatea de copil. Ochii i se mai aprindeau atunci cînd îi pleca asupra cărţilor lui şi zîmbea cînd se uita la Diogene Laerţiu, exemplar unic. Dulapul lui cu geamuri era singura mobilă pe care o păstrase, în afară de cele strict necesare.

Într-o zi, mătuşa Plutarque îi spuse:

— N-am cu ce să cumpăr mîncare pentru prînz.

Mîncare se numea o pîine şi patru-cinci cartofi.

---

[1] Primul tratat francez din diplomaţie, operă a unui scriitor politic de la sfîrşitul secolului al XVI-lea.

[2] Antologie rabinică (lat.), culegere de sentinţe morale luate din scrierile teologilor evrei din evul-mediu.

[3] Adică o ediţie a operelor lui Tibul, tipărită în 1567, la Veneţia, în tipografia lui Aldo Manuzio. Indicaţia latină, *in aedibus Manutianis*, înseamnă „editat de Manuccio". Această celebră editură şi tipografie a difuzat în ediţii elegante cele mai de seamă opere ale antichităţii greco-latine. Tibul este un elegiac latin de la sfîrşitul secolului I î.e.n.

[4] Este vorba de cartea *Vieţile filozofilor*, scrisă de eruditul grec Diogene din Laerţia (Cilicia, Asia Mică) în secolul al III-lea î.e.n. Opera aceasta este deosebit de utilă, deoarece ne informează asupra unui mare număr de filozofi greci, materialişti îndeosebi, ale căror scrieri n-au ajuns pînă la noi.

[5] Mare umanist francez, a editat *Vieţile filozofilor* de Diogene Laerţiu, în 1570.

— Nu poţi lua pe datorie ? făcu domnul Mabeuf.

— Ştii bine că nu-mi dă.

Domnul Mabeuf deschise biblioteca, îşi privi îndelung cărţile, una după alta, aşa cum şi-ar privi un tată copiii înainte de a alege pe care trebuie să-l ucidă, apoi luă deodată una, o puse sub braţ, şi plecă. Se întoarse peste două ceasuri, nemaiavînd nimic la subsuoară şi puse treizeci de cenţi pe masă, zicînd :

— Du-te şi cumpără de mîncare.

Din clipa aceea, mătuşa Plutarque văzu lăsîndu-se pe chipul nevinovat al moşneagului un văl întunecat, care nu se mai ridică.

A doua zi, a treia zi, în toate zilele, trebui s-o ia de la capăt. Domnul Mabeuf pleca cu cîte o carte şi se întorcea cu un ban de argint. Anticarii, văzîndu-l silit să vîndă, îi cumpărau cu douăzeci de cenţi ceea ce el plătise cu douăzeci de franci. Cîteodată erau chiar aceeaşi. Carte cu carte, i se duse toată biblioteca. Îşi spunea uneori : „Am totuşi optzeci de ani", ca şi cum ar fi avut cine ştie ce nădejde ascunsă de a ajunge la sfîrşitul zilelor lui, înainte de a ajunge să sfîrşească de vîndut toate cărţile. Tristeţea i se mărea ; totuşi avu o dată o bucurie. Plecă de acasă cu un Robert Estienne [1], pe care îl vîndu cu treizeci şi cinci de cenţi pe cheiul Malaquais, şi se întoarse cu un Aldo [2], pe care îl cumpărase cu patruzeci de cenţi de pe strada Grès. „Am rămas dator cinci cenţi", spuse el fericit mătuşii Plutarque. În ziua aceea nu mîncă.

Era membru al Societăţii de horticultură. Societatea cunoştea sărăcia lui. Preşedintele veni să-l vadă, îi făgădui să vorbească despre el ministrului agriculturii şi comerţului, şi vorbi. „Da cum să nu ! izbucni ministrul. Cred şi eu ! Un bătrîn om de ştiinţă ! Un botanist ! Un om cumsecade ! Trebuie să facem ceva pentru el !" A doua zi domnul Mabeuf primi o invitaţie la masă de la ministru. Tremurînd de bucurie, îi arătă scrisoarea mătuşii Plutarque. „Sîntem salvaţi ! zise el. În ziua hotărîtă se

---

[1] Umanist şi tipograf parizian din secolul al XVI-lea, tatăl lui Henri Estienne. A editat pentru întîia oară, după manuscrise, operele istoricilor greci Dionis din Halicarnas şi Dio Cassius.

[2] Adică o carte din secolul al XV-lea sau al XVI-lea, tipărită luxos, în atelierul familiei lui Aldo Manuzio.

duse la ministru. Băgă de seamă că cravata lui boţită, haina lui veche, cadrilată, pantofii lustruiţi cu albuş de ou îi uimeau pe portari. Nimeni nu-i vorbi, nici chiar ministrul. Către ceasurile zece seara, cum aştepta mereu un cuvînt, o auzi pe nevasta ministrului, o femeie frumoasă, cu gîtul gol, de care nu îndrăznise să se apropie, întrebînd : „Cine e domnul acela bătrîn ?“ Se întoarse acasă pe jos, la miezul nopţii, pe o ploaie grozavă. Vînduse un Elzevir [1] ca să-şi plătească trăsura la dus.

În fiecare seară, înainte de culcare, avea obiceiul să citească două-trei pagini din Diogene Laerţiu. Ştia destul de bine greceşte ca să se bucure de subînţelesurile textului. Acum nu mai avea altă bucurie. Se scurseră cîteva săptămîni. Apoi, deodată, mătuşa Plutarque se îmbolnăvi. Există ceva mai trist decît să n-ai cu ce cumpăra pîine de la brutar : să n-ai cu ce cumpăra doctorii de la farmacie. Într-o seară, medicul îi prescrisese o reţetă foarte scumpă. Şi apoi, boala se agrava, era nevoie de cineva care să vegheze bolnava. Domnul Mabeuf deschise biblioteca : nu mai era nimic pe rafturi. Zburase şi cea din urmă carte. Nu-i mai rămăsese decît Diogene Laerţiu.

A doua zi, în zori, se aşeză în grădină pe piatra culcată şi, pe deasupra gardului viu, putu fi văzut toată dimineaţa, nemişcat, cu fruntea plecată, privind în neştire la straturile lui veştejite. Ploua din cînd în cînd, dar bătrînul nu părea că-şi dă seama. După-amiază izbucniră nişte zgomote nemaiauzite în Paris. Împuşcături sau strigătele unei mulţimi.

Bătrînul Mabeuf ridică fruntea. Zări un grădinar care trecea pe acolo şi-l întrebă :

— Ce e asta ?

Grădinarul, cu cazmaua pe umăr, răspunse cu glasul cel mai liniştit :

— E răscoală.

— Cum răscoală ?

— Da, se bat.

— De ce se bat ?

---

[1] Adică o tipăritură din oficinele Elzevirilor, familie de tipografi olandezi, al căror atelier principal era la Amsterdam (secolele XVI—XVII).

— Ei, Doamne ! zise grădinarul.
— În ce parte ? stărui domnul Mabeuf.
— Înspre Arsenal.

Bătrînul Mabeuf se întoarse acasă, își luă pălăria, căută, fără să-și dea seama, o carte, ca s-o ia la subsuoară, și, nemaigăsind nici una, spuse : „A da !" și plecă năuc.

5 IUNIE 1832

I

PROBLEMA PRIVITĂ LA SUPRAFAȚĂ

Din ce se înfiripă o răscoală ? Din nimic și din orice. Dintr-un fluid electric care se scurge puțin cîte puțin, dintr-o flacără izbucnită fără veste, dintr-o forță care rătăcește, dintr-o suflare care trece. Această suflare întîlnește capete care gîndesc, minți care visează, suflete care suferă, patimi care ard, mizerii care urlă strigătoare la cer, și duce totul pe aripile ei.

Unde ?

La întîmplare. De-a lungul și de-a latul țării, peste legi, peste belșugul și neobrăzarea celorlalți.

Convingerile jignite, entuziasmul înăcrit, indignarea trezită, instinctele de luptă înăbușite, înflăcăratele îndrăzneli ale tinereții, orbirea generoasă, curiozitatea, dorința de schimbare, setea de ceva nou, plăcerea de a vedea afișul unui alt spectacol și aceea de a auzi semnalul ridicării cortinei ; urile nedeslușite, pizma, dezamăgirea, orice vanitate care se crede nedreptățită de soartă ; nemulțumirile, visurile goale, ambițiile stăvilite, nădejdea că printr-o năruire se va deschide poarta, în sfîrșit, jos de tot, mizeria, acel noroi care ia foc — iată din ce se alcătuiește răscoala.

Tot ce e mai mare și tot ce e mai mărunt, ființele care rătăcesc dincolo de orînduirile oamenilor, așteptînd un prilej prielnic, boemii, oamenii fără căpătîi, haimanalele de la răspîntii, cei care dorm noaptea sub ziduri dărîmate, fără alt acoperiș decît cerul înnourat și rece, cei care zi de zi își caută pîinea la întîmplare, nu în

muncă, necunoscuţi, oameni ai mizeriei şi ai nimănui, cei goi, cei desculţi — toţi aceştia aparţin răscoalei.

Oricine poartă în suflet o revoltă ascunsă împotriva unei fapte a statului, a vieţii sau a soartei, e vecin bun cu răscoala, şi de îndată ce o simte se înfioară şi se lasă luat de vîrtej.

Răscoala e un fel de ciclon uriaş al atmosferei sociale, care se iscă pe neaşteptate, în anumite condiţii de temperatură, şi care, în rotirea lui, se urcă, aleargă, tună, rupe, culcă la pămînt, sfărîmă, dărîmă, smulge din rădăcini, tîrînd după el firile puternice, ca şi cele şovăielnice, pe omul tare, ca şi pe cel slab de înger, trunchiul de copac şi firul de pai.

Vai de cel pe care-l ia cu ea, ca şi pe cel pe care-l loveşte ! Îi sfărîmă unul de altul.

Răzvrătirea transmite celor pe care îi prinde nu ştiu ce putere neobişnuită. Primul-venit îşi simte sufletul plin de forţa evenimentelor ; îşi face proiectile din orice. Dintr-o cărămidă face o ghiulea, şi dintr-un hamal un general.

Dacă trebuie să-i credem pe anumiţi profeţi ai politicii perfide, puţină răscoală în interesul însuşi al cîrmuirii e chiar de dorit. Sistemul e acesta : o răscoală întăreşte guvernele pe care nu le răstoarnă. Pune armata la încercare ; strînge rîndurile burgheziei ; încordează musculatura poliţiei. Îngăduie să se pipăie tăria osaturii sociale. Este o gimnastică, aproape un exerciţiu de igienă. Puterea se simte mai bine după o răscoală, ca şi bolnavul după o fricţiune.

Acum treizeci de ani, răscoala era privită din alt punct de vedere. Există pentru orice lucru o teorie, care se proclamă ea însăşi a „bunului-simţ" ; Philinte împotriva lui Alceste [1] ; o punte de trecere între adevăr şi minciună ; explicaţii, mustrări, atenuări consimţite cu trufie, amestec de scuze şi dezaprobare, socotindu-se înţelepciune, ceea ce nu e adesea decît pedanterie. De-aici a ieşit o întreagă şcoală politică, aşa-numita linie de mijloc. Între apa rece

[1] Personaje din comedia *Mizantropul* (1666) de Molière. Lui Alceste, om sincer, căutător al adevărului i se opune Philinte, omul saloanelor, partizan al minciunilor convenţionale şi al complezenţelor utile.

și cea fierbinte e partidul apei călduțe. Această școală, cu falsa ei adîncime de gîndire, în realitate superficială, cercetînd efectele fără a se ridica pînă la cauză, combate de la înălțimea unei jumătăți de știință mișcările de stradă.

Iată ce ne învață școala asta: „Răscoalele care au complicat actul de la 1830 au răpit acestui mare eveniment o parte din puritatea sa. Revoluția din iulie fusese o frumoasă furtună populară, urmată numaidecît de un cer senin. Mișcările de stradă au făcut ca orizontul să arate din nou înnegurat, au făcut ca acea revoluție, atît de vrednică de luare-aminte, la început, prin umanitatea ei, să degenereze în zîzanie. În revoluția din iulie, ca de altfel în orice progres ieșit din zguduiri repezi, fuseseră și fracturi ascunse; răscoala le-a făcut dureroase. S-a putut spune: „Ah! un os frînt". După revoluția din iulie nu se simțea decît ușurare; după răscoala care a urmat s-a simțit prăpădul. Orice răscoală închide prăvăliile, sperie negoțul, stîrnește panica la bursă, întrerupe schimburile, pune piedici afacerilor, grăbește falimentele; aduce lipsă de bani, neliniște în averile particulare, zdruncină creditul public, dezorganizează industria, fiindcă se retrag capitalurile, munca nu-și mai găsește răsplata cuvenită, pretutindeni teamă; contralovituri în toate orașele. Prăbușire în prăpastie. S-a socotit că prima zi a răscoalei a costat Franța douăzeci de milioane, a doua — patruzeci, a treia — șaizeci. O mișcare de trei zile a costat o sută douăzeci de milioane, adică, privind doar rezultatul financiar, a echivalat cu un dezastru, cu un naufragiu sau cu o bătălie pierdută, care ar fi nimicit o flotă de șaizeci de vase mari de război.

Fără îndoială, din punct de vedere istoric, răscoalele și-au avut frumusețea lor. Luptele de stradă nu sînt mai puțin mărețe nici mai puțin eroice decît războiul din hățișuri; într-unul e sufletul pădurii, în celălalt e inima orașelor. Răscoalele au luminat în roșu, dar în chip strălucit, trăsăturile cele mai originale ale firii pariziene: dărnicia, devotamentul, veselia furtunoasă în desfășurarea lor, studenții au dovedit că vitejia e o însușire a inteligenței; garda națională s-a arătat neclintit de credincioasă, au ieșit la iveală bivuacuri de negustori, au apărut fortărețele de ștrengari, s-a vădit nepăsarea trecătorilor

în fața morții. Școlile se războiau cu legiunile. La urma urmei, între luptători nu era decît o deosebire de vîrstă ; erau de aceeași viță ; aceiași oameni stoici, care la douăzeci de ani mor pentru ideile lor, la patruzeci de ani — pentru familie. Armata, totdeauna cu inima întristată în războaiele civile, răspundea cu prudență la îndrăzneală. Răscoalele, scoțînd la iveală vitejia poporului, au făcut educația curajului burghez.

Toate bune. Dar acestea merită atîta sînge vărsat ? Și, pe lîngă sîngele vărsat, adăugați și viitorul întunecat, progresul primejduit, neliniștea printre cei mai buni ; liberalii cinstiți își pierd nădejdea, absolutismul străin se bucură de rănile pe care revoluția și le face singură ; învinșii de la 1830 triumfă și zic : «Am avut dreptate !“ Adăugați la acesta Parisul mărit, poate, dar Franța cu siguranță micșorată. Pentru a mărturisi adevărul întreg, țineți seama și de măcelurile care au necinstit prea adeseori biruința ordinii sălbăticite asupra libertății înnebunite. Prin urmare, răscoalele au fost o nenorocire.

Așa vorbește această aproximativă înțelepciune, cu care burghezia, acest aproximativ popor, se mulțumește atît de bucuros. În ce ne privește, noi nu primim acest cuvînt prea larg și deci prea ușor de întrebuințat : răscoalele.

Noi facem deosebire între o mișcare populară și altă mișcare populară. Nu ne întrebăm dacă o răscoală costă cît o bătălie. Mai întîi, de ce o bătălie ? Aici se ridică problema războiului. Oare războiul e mai puțin un flagel decît e răscoala o calamitate ? Și apoi, toate răscoalele sînt calamități ? Dar dacă 14 iulie ar fi costat o sută douăzeci de milioane ? Înscăunarea lui Filip al V-lea pe tronul Spaniei a costat Franța două miliarde [1]. Chiar la același preț, preferăm pe 14 iulie. De altfel, noi respingem aceste cifre care par a fi argumente și nu sînt decît vorbe goale. Judecînd o răscoală, noi o cercetăm ca atare. În tot ce

[1] Acest Filip era unul din nepoții lui Ludovic al XIV-lea. Prin testamentul său, Carol al II-lea l-a lăsat moștenitor. Avea însă drept contracandidat pe arhiducele german Carol (viitorul împărat Carol al VI-lea) ; această rivalitate a dezlănțuit războiul de succesiune la tronul Spaniei (1702—1713), care a secătuit Franța.

susţine teoria doctrinară expusă mai sus nu e vorba decît de efect ; noi căutăm cauza.

Să precizăm.

II

MIEZUL PROBLEMEI

Sînt răscoale şi sînt revoluţii : două mînii, una nedreaptă, cealaltă dreaptă. În statele democrate, singurele întemeiate pe justiţie, se întîmplă uneori ca cei puţini să răstoarne pe cei mulţi. Atunci aceştia se ridică şi, pentru apărarea necesară a drepturilor lor, pot merge pînă la a pune mîna pe arme. În toate problemele care ţin de suveranitatea colectivă, lupta celor mulţi împotriva unei fracţiuni e revoluţie, a unei fracţiuni contra celor mulţi e răscoală. După cum în palatul Tuileriilor se adăposteşte regele sau Convenţiunea, el e atacat cu drept sau fără drept. Acelaşi tun îndreptat asupra mulţimii e neîndreptăţit la 10 august, şi îndreptăţit la 14 vendémiaire. Aparenţele sînt asemănătoare, fondul e deosebit. Elveţienii apără minciuna, Bonaparte adevărul [1]. Ceea ce a făcut votul poporului în libertatea şi suveranitatea sa, strada nu poate desface. Tot aşa şi în problemele de pură civilizaţie ; instinctul maselor, ieri clarvăzător, mîine poate fi tulbure. Aceeaşi furie e îndreptăţită împotriva lui Terray [2] şi neso-

---

[1] Aluzie la două evenimente în timpul revoluţiei din Franţa ; la 10 august 1792, cînd masele populare, conduse de iacobini, au atacat Tuileriile, garda elveţiană a lui Ludovic al XVI-lea a tras în mulţime ; în vendémiaire (lună a calendarului revoluţionar : octombrie 1795), reacţiunea aristocratică şi regalistă, încurajată de alungarea iacobinilor de la putere, a încercat o lovitură de stat împotriva Convenţiunii Naţionale, încercare zdrobită de artileria lui Napoleon Bonaparte, pe atunci general de brigadă.

[2] Abatele Joseph Terray, ministru de finanţe în ultimii ani ai domniei lui Ludovic al XV-lea (1770—1774). Măsurile luate de el, şi mai ales creşterea impozitelor şi reducerea rentelor de stat, i-au atras ura burgheziei şi a maselor populare, mai ales că plana asupra lui bănuiala de a fi fost amestecat în „pactul foametei", o uriaşă speculă asupra griului, care a înfometat populaţia săracă în 1773.

cotită împotriva lui Turgot. Distrugerea maşinilor, jefuirea magaziilor, smulgerea şinelor, dărîmarea docurilor, rătăcirile mulţimilor, refuzul poporului de a recunoaşte progresul. Ramus ucis de şcolari [1], Rousseau gonit cu pietre din Elveţia [2] înseamnă răscoală. Israelul contra lui Moise [3], Atena împotriva lui Focion [4], Roma contra lui Scipio [5] înseamnă răscoală : Parisul contra Bastiliei e revoluţie. Soldaţii împotriva lui Alexandru [6], marinarii contra lui Cristofor Columb [7], aceeaşi răscoală. O răscoală nelegiuită, de ce ? Pentru că Alexandru face cu sabia pentru Asia ceea ce Cristofor Columb face cu busola pentru America. Alexandru, ca şi Columb, descoperă o lume. Darul acesta, al unei lumi, adus civilizaţiei, înseamnă atît de multă lumină, încît orice acţiune potrivnică e vinovată. Uneori

---

[1] Erudit din secolul al XVI-lea, Pierre de la Ramée, zis Ramus, gînditor şi filolog. Combătea scolastica medievală şi proclama întîietatea raţiunii omeneşti asupra tradiţiei bisericeşti. Detestat de profesorii de la Sorbona — Facultatea de teologie a Universităţii din Paris — pentru aceste idei înaintate, Ramus a fost ucis în noaptea Sfîntului Bartolomeu (1572) la instigaţia duşmanilor săi.

[2] Acest trist episod din viaţa lui Rousseau a avut loc în Elveţia, unde scriitorul se refugiase în 1762, pentru a evita închisoarea, în urma publicării la Amsterdam a operelor sale : *Emil* şi *Contractul social*. Deismul expus în cartea a IV-a din *Emil* nefiind pe placul unui păstor, acesta aţiţă populaţia locală împotriva marelui gînditor, a cărui locuinţă fu atacată cu pietre în noaptea de 6 spre 7 septembrie 1765.

[3] După legenda Vechiului Testament, *Moise*, conducînd pe evrei din robia egipteană în Palestina, s-a oprit mai mulţi ani în peninsula Sinai. În deşerturile de acolo hrana şi apa lipseau, ceea ce l-a făcut pe evrei să murmure în repetate rînduri împotriva lui Moise.

[4] General şi orator atenian. Acuzat pe nedrept de trădare, a fost condamnat să bea cucută în anul 317 î.e.n.

[5] După bătălia de la Zama (202 î.e.n.), care a pus capăt celui de al II-lea război punic, Scipio a fost acuzat pe nedrept că şi-a însuşit o parte din despăgubirile de război la care Cartagina era obligată prin tratatul de pace. Învingătorul lui Hannibal a fost silit atunci să ia drumul exilului.

[6] Cînd, în 325 î.e.n., Alexandru cel Mare, după înfrîngerea lui Porus şi cucerirea văii Indului, voi să înainteze spre răsărit, pe valea Gangelui, soldaţii săi refuzară să-l urmeze, speriaţi de necunoscutul ce li se deschidea în faţă.

[7] În expediţia sa, Columb a avut de înfruntat o răscoală a marinarilor săi, care se temeau să nu ajungă... la capătul lumii.

poporul își calcă singur credința față de sine însuși. Mulțimea trădează poporul. Ce poate fi mai ciudat, de pildă, decît acea lungă, sîngeroasă protestare a contrabandiștilor de sare, legitimă revoltă cronică, și care, în clipa hotărîtoare, în ziua izbăvirii, în ceasul victoriei poporului, trece de partea tronului, se preface în lupta chouanilor [1], și din revoltă împotriva regelului se preschimbă în răscoală pentru el. Întunecate isprăvi ale neștiinței ! Contrabandistul de sare, abia scăpat din spînzurătoarea regelui, cu un crîmpei de funie încă de gît, își prinde funda albă la piept. Strigătul de „Jos monopolul sării !“ dă naștere la „Trăiască regele !“ Ucigașii din noaptea Sfîntului Bartolomeu, cei din septembrie [2], măcelurile din Avignon [3], asasinii lui Coligny [4], cei ai doamnei de Lamballe [5], ai lui Brune, partizanii spanioli [6], „verzii“, cadeneții [7], tovarășii lui Jehu [8], cavalerii brasardei [9], iată răscoala. Vendeea e o mare răscoală catolică.

---

[1] *Chouani* (citește șuani), țărani bretoni fanatizați de preoți și împinși la răscoală împotriva Convenției Naționale, pe vremea revoluției burgheze din Franța.

[2] La începutul lui septembrie 1792, nu mult după detronarea lui Ludovic al XVI-lea, cînd austro-prusacii amenințau Parisul, masele populare au executat vreo mie de reacționari care umpleau închisorile.

[3] Înapoierea Burbonilor în Franța, după înfrîngerea definitivă a lui Napoleon, la Waterloo (1815), a fost însoțită de o cumplită teroare albă, dezlănțuită împotriva foștilor revoluționari și bonapartiști. La Avignon a fost astfel asasinat mareșalul Guillaume Brune, erou al războaielor primei republici împotriva coaliției suveranilor reacționari.

[4] Prima victimă a masacrului din noaptea Sfîntului Bartolomeu.

[5] Prințesa de Lamballe, prietenă a reginei Maria-Antoaneta, a fost ucisă în septembrie 1792, la Paris, de răsculați.

[6] Corp de soldați spanioli, partizani ai francezilor, format de Napoleon îndată după ocuparea Spaniei (1806) ; prin extensiune : soldați din bandele unui regim reacționar trimis să asuprească poporul.

[7] *Verzii, cadeneții* — numele unor formații reacționare teroriste din 1815.

[8] Formațiuni militare regaliste din sudul Franței, apărute îndată după căderea lui Robespierre (iulie 1794) ; mulți iacobini au căzut victime ale acestor bande.

[9] Trupă regalistă formată din nobili emigrați, debarcată la Bordeaux în 1814, în vreme ce Napoleon bătea în retragere în fața trupelor aliate care pătrunseseră în Franța pe la nord-est.

Zgomotul pe care îl stîrnește dreptul în mișcare se recunoaște ; și el nu iese totdeauna din cutremurul maselor răscolite ; sînt furii turbate, sînt clopote sparte ; nu orice clopot de alarmă e de bronz. Imboldul patimilor și al neștiinței e altceva decît saltul progresului. Ridicați-vă, fie, dar pentru a vă înălța. Arătați-mi încotro mergeți. Revoluția nu merge decît înainte. Orice altă răzvrătire e rea, orice pas înapoi al silniciei e o răzvrătire. A merge înapoi e un act săvîrșit împotriva omenirii. Revoluția e accesul de mînie al adevărului ; răscolite de revoluție, pietrele de pe stradă scapără scînteia dreptății. Ele nu lasă răzvrătirii decît noroiul de pe ele. Danton împotriva lui Ludovic al XVI-lea e revoluție ; Hébert contra lui Danton e răscoală [1].

De aici reiese că, în anumite împrejurări, după cum a spus Lafayette, revoluția poate fi cea mai sfîntă datorie, răscoala poate fi un atentat cu cele mai grele urmări.

Mai este oarecare deosebire între ele și în ceea ce privește căldura lor. Revoluția e adeseori un vulcan, răscoala e prea de multe ori un foc de paie. Răscoala ia naștere cîteodată, precum am mai spus-o, între cei de la putere. Polignac e un răzvrătit [2] ; Camille Desmoulins un conducător.

Uneori revoluția e o reînviere [3].

Dezlegarea tuturor problemelor prin votul universal e un fapt absolut modern, după cum toată istoria dinaintea lui, de patru mii de ani încoace, e plină de încălcarea dreptului și de suferința popoarelor : fiecare epocă istorică aduce cu sine protestarea de care e în stare.

---

[1] Danton s-a pronunțat hotărît în procesul lui Ludovic al XVI-lea pentru moartea acestuia. El reprezenta pe atunci burghezia împotriva monarhiei feudale. Victor Hugo luînd partea lui Danton nu cunoștea documentele descoperite de atunci încoace, din care reiese că Danton devenise din 1794 contrarevoluționar.

[2] Paradoxul lui Victor Hugo vrea să zică următoarele : prin ordonanțele reacționare din iulie 1830 acest feudal se răzvrătise împotriva poporului.

[3] Joc de cuvinte : insurrection, résurrection.

Sub Cezari nu se putea face o revoluție, dar, scria Juvenal, *Facit indignatio* înlocuiește pe Grahi [1]. Sub Cezari trăiește surghiunitul de la Syene [2] și tot pe atunci autorul *Analelor* [3]. Nu mai vorbim de marele exilat de la Patmos [4], care și el copleșește lumea reală cu un protest în numele lumii ideale, făcînd din viziunea lui o satiră uriașă și aruncînd asupra Romei-Ninive, asupra Romei-Babilon, asupra Romei-Sodoma [5] răsfrîngerea flăcărilor Apocalipsului.

Sfîntul Ioan, pe stînca sa, e Sfinxul pe soclul lui. Se poate să nu-l înțelegem, e un evreu și vorbește în ebraică ; dar omul care a scris *Analele* e un latin ; mai mult chiar, e un roman.

După cum Neronii domnesc în felul lor întunecat, tot astfel trebuie zugrăviți. Lucrul săvîrșit numai cu stiletul gravorului ar fi prea palid ; trebuie să torni pe placa de aramă o proză concentrată, care mușcă.

Despoții își au partea lor în opera gînditorilor. Cuvîntul încătușat e un cuvînt cumplit. Scriitorul își cercetează de două ori și de trei ori scrisul cînd un stăpîn impune

---

[1] Pe vremea imperiului roman elocvența politică fiind înăbușită nu mai puteau apărea tribuni democrați ca frații Caius și Tiberius Grachus. Acum nu rămînea decît satira pentru a biciui moravurile. Este ceea ce a întreprins poetul latin Iuvenal (secolul I—II) în satirele sale violente împotriva viciilor aristocrației romane ; în *Satira I* rezumă poetica prin emistihul *facit indignatio versum* (indignarea este suficientă ca să-ți inspire versuri).

[2] E vorba tot de poetul satiric Iuvenal, care, sub pretextul unei misiuni militare, a fost trimis la Syene, pe Nilul mijlociu.

[3] În *Anale* istoricul roman Tacit ia atitudine hotărîtă împotriva despotismului Cezarilor.

[4] Este vorba de evanghelistul Ioan, exilat în insula grecească Patmos de către autoritățile romane, sub domnia lui Domițian. Acolo, apostolul ar fi avut, chipurile, o viziune, pe care o povestește în *Apocalipsul* său, scriere obscură, plină de metafore și simboluri, în care este condamnată societatea vremii, cufundată în păcate, și se fac preziceri asupra soartei viitoare a lumii.

[5] Mari metropole din antichitate, celebre prin luxul și desfrînarea lor, cu care *Apocalipsul* evanghelistului Ioan compară Roma imperială ; Ninive a fost capitala imperiului asirian ; Babilon — a Chaldeei ; ambele au avut existență istorică. După legenda biblică, Sodoma ar fi fost un oraș nu departe de Marea Moartă, distrus de un foc ceresc, drept pedeapsă pentru depravarea locuitorilor săi.

poporului tăcerea. Din această tăcere se desprinde o pornire misterioasă, care se strecoară și se întărește, ca bronzul, prin puterea gîndirii. Asuprirea în istorie dă naștere la stilul concis al istoricului. Tăria de granit a oricărei fraze celebre nu e altceva decît apăsarea tiraniei.

Tirania constrînge pe scriitor să-și scurteze frontul și aceasta înseamnă o creștere a forței. Elocvența lui Cicero, de-abia simțită de Verres, ar luci ca tăișul asupra lui Caligula [1]. Cu cît o frază e mai scurtă, cu atît lovitura e mai puternică. Gîndirea lui Tacit e ca un braț încordat.

Onestitatea unei inimi mari, care luptă pentru adevăr și dreptate, lovește fără cruțare.

În treacăt fie zis, trebuie să observăm că Tacit, din punct de vedere istoric, nu coincide cu Cezar. Lui îi sînt rezervați oameni ca Tiberiu. Cezar și Tacit sînt două fenomene succesive a căror întîlnire a fost evitată în chip misterios de acel care, în punerea în scenă a veacurilor, orînduiește intrările și ieșirile. Cezar este mare ; Tacit la fel. Dumnezeu cruță pe acești doi oameni mari și nu-i aruncă unul împotriva altuia. Dătătorul de dreptate, lovindu-l pe Cezar, ar putea lovi prea tare și ar putea fi nedrept. Dumnezeu nu vrea. Marile războaie din Africa și din Spania, nimicirea piraților din Cilicia, civilizarea Galiei, a Britaniei și a Germaniei, toată această glorie ar putea ierta Rubiconul [2]. E un fel de cruțare a dreptății dumnezeiești care șovăie să asmută pe năprasnicul istoric asupra uzurpatorului strălucit, scutindu-l pe Cezar de Tacit [3] și acordînd astfel geniului circumstanțe ușurătoare.

Negreșit că despotismul rămîne despotism chiar sub un despot de geniu. Corupția există și sub tiranii străluciți, dar ciuma morală e mult mai hîdă sub tiranii ticăloși. Sub

---

[1] *Verres*, proconsul al Siciliei (secolul I î.e.n.) pe care a jefuit-o îngrozitor. Jafurile sale au fost date la iveală de Cicero într-o serie de discursuri care au atras condamnarea vinovatului. *Caligula*, al treilea împărat roman (37—41), ar fi fost cu totul insensibil la oratoria lui Cicero, fiind smintit.

[2] Adică activitatea pozitivă, realizările politice mărețe ale lui Iuliu Cezar fac să i se ierte dictatura inaugurată o dată cu trecerea ilegală a rîului Rubicon.

[3] Dacă Tacit ar fi trăit cu un secol mai devreme, ar fi condamnat, scriind istoria timpului său, lovitura de stat a lui Iuliu Cezar, precum și dictatura acestuia.

domniile acestea nici un văl nu mai acoperă neruşinarea, şi bunii pilduitori, ca Tacit şi Juvenal, pălmuiesc cu mai mult folos, în faţa omenirii întregi, mîrşăvia lor fără seamăn.

Roma miroase mai urît sub Vitellius[1] decît sub Sulla. Sub Claudiu şi sub Domiţian josnicia e pe măsura urîţeniei tiranului[2]. Mişelia sclavilor izvorăşte din aceea a tiranului ; o miasmă se ridică din aceste suflete clocite în care se răsfrînge stăpînul ; puterea obştească e scîrnavă ; inimile sînt mici, conştiinţele se tîrăsc, sufletele sînt ploşniţe. Aşa e sub Caracalla[3] aşa e sub Commodus[4], aşa e sub Heliogabal[5]. În timp ce sub Cezar nu iese din senatul roman decît duhoarea cuibului de acvilă.

Aşa se explică apariţia, ce pare tîrzie, a unui Tacit şi a unui Juvenal ; cel chemat se iveşte numai cînd îi sună ceasul.

Dar Juvenal, ca şi Tacit, ca şi Isaiia[6], în timpurile biblice, ca şi Dante în evul mediu, reprezintă omul ; răzvrătirea şi revoluţia înfăţişează mulţimea, care o dată e vinovată, altă dată are dreptate.

De cele mai multe ori răscoala se iscă dintr-un fapt material, pe cînd insurecţia e totdeauna un fenomen moral. Răscoala e Massaniello, insurecţia e Spartacus[7]. Insu-

---

[1] Împărat roman care a domnit numai cîteva luni, în anul 69, înainte de înscăunarea lui Vespasian. Era crud şi cinic. I se atribuie o frază feroce : „Cadavrul unui duşman miroase totdeauna frumos !"

[2] „Urîţenia tiranului" înseamnează hidoşenia morală.

[3] Împărat roman de la începutul secolului al III-lea, fiul lui Septimius Severus ; a lăsat un renume trist în istorie pentru cruzimile lui. A ucis chiar pe propriul său frate, Geta.

[4] Împărat roman de la sfîrşitul secolului al II-lea, fiul lui Marcus Aurelius ; renumit prin crime şi acte de demenţă.

[5] Împărat roman (secolul al II-lea şi al III-lea) sub a cărui domnie tranică a înflorit linguşirea şi delaţiunea.

[6] Prorocul evreu Isaiia (secolul al VIII-lea î.e.n.) şi-a scris profeţiile într-un stil plin de imagini, valorificate de procedee retorice.

[7] Massaniello a condus răscoala populară din Napoli (1647) împotriva dominaţiei spaniole. A fost lipsită de baza socială largă pe care o avusese insurecţia sclavilor din republica romană condusă de gladiatorul trac Spartacus (71 î.e.n.).

recția e vecină cu gîndirea, răscoala cu stomacul. Gaster [1] se supără ; dar e sigur că Gaster nu greșește întotdeauna. Cînd e vorba de foamete, răscoala, de pildă cea din Buzançais [2], are un punct de plecare adevărat, patetic și drept. Totuși, ea rămîne răscoală. De ce ? Pentru că avînd dreptate în fond, a greșit în formă. Fiindcă, deși avea dreptul de partea ei, a fost sălbatică ; deși puternică, a fost violentă și a lovit la întîmplare. A mers ca elefantul orb care zdrobește. A lăsat în urma ei cadavre de bătrîni, de femei și de copii ; a vărsat fără să știe pentru ce, sîngele celor nevinovați și al celor inofensivi. A hrăni poporul e o țintă nobilă. A-l măcelări e un mijloc rău.

Toate protestările cu arma în mînă, chiar cele mai legitime, chiar 10 august, chiar 14 iulie, încep prin aceleași tulburări. Înainte de a se desprinde dreptul, pe valuri e tumult și e spumă. La început insurecția e răscoală, întocmai cum fluviul e puhoi. De obicei răscoala se varsă în oceanul revoluției. Uneori, totuși, pornită din munții înalți care domină orizontul moral : justiția, înțelepciunea, rațiunea și dreptul ; plămădită din cea mai curată zăpadă a idealului ; după un îndelung coborîș din stîncă în stîncă ; după ce a răsfrînt cerul și limpezimea lui ; după ce s-a lărgit, sporit de sutele-i de afluenți, în mărețul curs al triumfului, insurecția se pierde deodată în cine știe ce băltoacă burgheză, ca Rinul într-o mlaștină.

Toate acestea țin de trecut. Viitorul e altul. Votul universal are această minunată putere de a dizolva răscoala în principiul ei și, votînd pentru revoluție, de a-i lua arma din mînă. Dispariția războaielor, celor de stradă ca și a celor duse de granițe — iată inevitabilul progres. Oricum ar fi ziua de astăzi, ziua de mîine e pacea.

De altfel, revoluție, răscoală, prin ce anume se deosebește cea dintîi de cea de-a doua ? Burghezul, la drept vorbind, își dă prea puțin seama de aceste nuanțe. Pentru el totul e răzvrătire, rebeliune pur și simplu, revolta dulăului împotriva stăpînului, încercarea de a mușca, ce

---

[1] Acest cuvînt înseamnă „stomac" în limba latină. La Victor Hugo simbolizează răscoalele populare provocate de foame.

[2] Orășel din Franța. În timpul restaurației, locuitorii săi s-au împotrivit pretențiilor marelui proprietar local de a impune unele redevențe feudale, desființate de revoluția din 1789.

trebuie pedepsită cu lanțul și cu cușca ; e lătrat, hămăit pînă în ziua cînd acel cap de cîine, dintr-o dată mărit, începe să aducă parcă, nedeslușit, în întuneric, cu un cap de leu.

În acel moment burghezul strigă : „Trăiască poporul !"

Acum, ca încheiere, ce înseamnă pentru istorie mișcarea din iunie 1832 ? E o răzvrătire ? E o insurecție ?

Este o insurecție.

S-ar putea ca în punerea în scenă a acestui eveniment îngrozitor să întrebuințăm cîteodată cuvîntul răscoală, dar numai pentru a califica faptele de la suprafață, păstrînd totdeauna dosebirea între forma — răscoală și fondul — insurecție. Mișcarea din 1832 a avut în izbucnirea ei neașteptată și în stingerea ei lugubră atîta măreție, încît chiar acei care nu văd în ea decît o răscoală, vorbesc despre ea cu respect, considerînd-o ca pe o rămășiță a lui 1830. Mințile aprinse, spun ei, nu se potolesc într-o singură zi. O revoluție nu se înăbușă dintr-o dată. Ea are totdeauna, fără doar și poate, cîteva unduiri înainte de a se întoarce în starea ei de liniște, întocmai ca un munte ce coboară spre cîmpie. Nu există Alpi fără Jura nici Pirinei fără Asturii.

Această criză patetică a istoriei contemporane, pe care parizienii o numesc „epoca răscoalelor", este fără îndoială o oră caracteristică printre cele mai furtunoase ale acestui veac.

Un ultim cuvînt înainte de a începe povestirea.

Faptele care vor fi arătate fac parte din acea realitate dramatică și vie pe care istoria o trece cu vederea cîteodată, din lipsă de timp sau de spațiu. Dar tocmai aci, și stăruim asupra acestui lucru, tocmai aci este viața, zbuciumul, freamătul omenesc. Micile amănunte, credem că am mai spus-o alcătuiesc, ca să zicem așa, frunzișul marilor evenimente și ele se pierd în depărtarea răscoalelor istoriei. Epoca numită „a mișcărilor de stradă" e plină de amănunte de acest fel. Nici cercetările judecătorești, din alte motive decît istoria, nu au dat totul în vileag și poate nici nu au mers destul de adînc. Vom scoate la lumină deci, printre faptele cunoscute și publicate, unele care au rămas neștiute ; fapte peste care a trecut uitarea unora, moartea

altora. Cea mai mare parte dintre actorii acestei gigantice drame au dispărut ; ei au intrat în tăcere chiar de a doua zi ; dar despre cele ce vom povesti noi putem spune : le-am văzut. Vom schimba unele nume, căci istoria povestește, nu denunță, dar vom zugrăvi lucrurile adevărate. În această carte nu vom putea arăta decît o parte și un episod, desigur mai puțin cunoscute, din zilele de 5 și 6 iunie 1832 ; dar vom face în așa fel ca cititorul să întrevadă, sub vălul întunecat pe care îl vom ridica, adevărata înfățișare a acestei cumplite întîmplări obștești.

III

O ÎNMORMÎNTARE : PRILEJ DE A RENAȘTE

În primăvara anului 1832, cu toate că de trei luni holera înghețase sufletele și aruncase asupra frămîntării lor un linţoliu de posomorîtă și aparentă liniște, Parisul era de mult pregătit pentru o zguduire puternică. După cum am spus, marele oraș semăna cu o gură de tun ; cînd e încărcată ajunge o scînteie și lovitura pornește. În iunie 1832 această scînteie a fost moartea generalului Lamarque [1].

Lamarque era un om al faptelor care se bucura de mare faimă. Rînd pe rînd, sub imperiu și sub restaurație, făcuse dovada celor două vitejii necesare celor două epoci : vitejia pe cîmpul de luptă și vitejia la tribună. Era tot atît de elocvent pe cît fusese de curajos ; în cuvîntul lui se simțea ascuțișul sabiei. Foy, înaintașul lui, după ce se dovedise un comandant strălucit, era acum un strălucit apărător al libertății. Își avea locul între stînga și extrema stîngă, iubit de popor deoarece credea în izbînda nădejdilor lui și iubit de mulțime pentru că slujise bine pe

---

[1] Maximilian Lamarque, general al imperiului și deputat cu tendințe liberale, era foarte popular. Mort la începutul lui iunie 1832, înmormîntarea lui a luat proporțiile unei mari manfestații ale opoziției republicane, sprijinită de masele muncitorești, și s-a transformat în insurecția descrisă de Victor Hugo.

împărat. Era, împreună cu conții Gérard și Drouet [1], unul dintre mareșalii *in petto* ai lui Napoleon. Tratatele din 1815 îl indignau ca o jignire personală. Îl ura pe Wellington — o ură fățișă care plăcea mulțimii — și de șaptesprezece ani, abia luînd în seamă tot ce se mai întîmplase între timp, păstrase cu mîndrie tristețea înfrîngerii de la Waterloo. În agonia sa, în ceasul din urmă, a strîns la piept o sabie ce-i fusese dăruită de ofițerii celor „o sută de zile". Napoleon murise spunînd cuvîntul *armată*, Lamarque, cuvîntul *patrie*.

Moartea sa, care era de așteptat, era temută de popor ca o pierdere și de guvern ca un prilej de tulburare. Moartea aceasta a fost cu adevărat un doliu. Ca tot ce e amar, doliul poate duce la revoltă. Ceea ce s-a și întîmplat.

În ajunul și în dimineața zilei de 5 iunie, hotărîtă pentru înmormîntarea lui Lamarque, cartierul Saint-Antoine, pe unde trebuia să treacă convoiul, luă o înfățișare îngrijorătoare. Această rețea gălăgioasă de străzi s-a umplut de murmure înăbușite. Oamenii se înarmau cum puteau. Tîmplarii își luau bancaizenul [2] din atelier pentru „a sparge ușile". Unul dintre ei își făcuse un pumnal dintr-un cîrlig de la mașina de țesut ciorapi, rupîndu-i vîrful și ascuțindu-i mînerul. Altul, înfrigurat la gîndul de a se bate, se culca îmbrăcat de trei zile. Un dulgher numit Lombier întîlni pe un tovarăș, care îl întrebă : „Unde te duci ?" „Ce să fac, nu am arme." „Ei, și ?" „Mă duc la șantier să-mi iau compasul." „Ce să faci cu el ?" „Nu știu", îi răspunse Lombier. Un anume Jaqueline, om dintr-o bucată, întîmpina pe orice lucrător care trecea și-i spunea : „Hai cu mine !" îl cinstea cu un pahar de vin și-l întreba : „Ai de lucru ?" „Nu". „Du-te la Filspierre, între bariera Montreuil și bariera Charonne ; acolo o să găsești de lucru." La Filspierre se găseau gloanțe și arme. Cîțiva șefi cunoscuți „făceau pe poștașii", adică alergau de la unul la altul pentru a-și strînge oamenii. La Barthélemy, lîngă bariera Trône, la Capel, la Petit Chapeau, mușterii de prin

---

[1] Generalii Foy, Gérard și Drouet d'Erlon se distinseseră în ultimele războaie ale imperiului și luptaseră la Waterloo. Napoleon se gîndea să-i înainteze mareșali (*in petto*, înseamnă în limba latină „în piept", adică „în cuget").

[2] Linie de metal, drug de fier, rangă mică.

cîrciumi se întîmpinau cu chipuri îngrijorate. Îi auzeai vorbind între ei : „Unde ţi-e pistolul ?“ „Sub bluză. Dar al tău ?“ „Sub cămaşă.“ În strada Traversière, în faţa atelierului Roland, şi în curtea Casei-Arse, în faţa atelierului de scule al lui Bernier, oamenii se strîngeau cîte doi-trei şi şuşoteau. Cel mai aprins dintre ei era un anume Mavot, care nu sta niciodată mai mult de o săptămînă într-un atelier, fiind mereu dat afară de patron, pentru că „toată ziua trebuia să te cerţi cu el“. Mavot fu ucis a doua zi pe baricada din strada Ménilmontant. Pretot, sortit să moară şi el în luptă, îl însoţea pe Mavot, şi la întrebarea : „Ce doreşti ?“ răspundea : „Insurecţia“. Muncitorii strînşi în colţul străzii Bercy aşteptau pe un anume Lemarin, agent revoluţionar pentru cartierul Saint-Marceau. Cuvîntul de ordine se rostea aproape în gura mare.

Aşadar, la 5 iunie, pe o zi schimbătoare, cu ploaie şi cu soare, alaiul de înmormîntare al generalului Lamarque străbătu Parisul cu onorurile militare cuvenite, întrucîtva sporite, ca măsură de prevedere. Două batalioane cu doliu la tobe, puştile cu ţeava în jos, zece mii de oameni din garda naţională cu sabia la şold, bateriile de artilerie ale gărzii naţionale urmau sicriul. Dricul era tras de tineri. După ei veneau ofiţerii de la Invalizi, purtînd ramuri de laur. Apoi urma o mulţime nenumărată, neliniştită, ciudată, membrii diferitelor secţii ale Prietenilor poporului. Şcoala de drept, Şcoala de medicină, refugiaţi din toate ţările, drapele spaniole, italieneşti, nemţeşti, poloneze, drapele tricolore orizontale, toate steagurile cu putinţă, copii fluturînd ramuri verzi, pietrari şi dulgheri care erau tocmai atunci în grevă, tipografi cu tichiile lor de hîrtie, mergînd doi cîte doi, trei cîte trei, scoţînd strigăte, agitînd aproape toţi bastoane, unii dintre ei săbii, fără ordine dar cu acelaşi suflet, aci gloată, aci coloană. Plutoanele îşi alegeau şefii ; un bărbat, înarmat cu două pistoale în văzul tuturor, părea că trece în revistă pe ceilalţi, ale căror rînduri se dădeau la o parte dinaintea lui. Pe aleile bulevardelor, pe crengile copacilor, pe balcoane, la ferestre, pe acoperişurile caselor, un furnicar de bărbaţi, femei, copiii ; ochii tuturora erau plini de teamă. O mulţime înarmată trecea, o mulţime înspăimîntată privea.

La rîndul său, guvernul era cu ochii în patru. Privea cu mîna pe sabie. În piaţa Ludovic al XV-lea aşteptau, gata să pornească, patru escadroane de carabinieri călări, cu trîmbiţaşi în frunte, cu cartuşierele pline şi cu puştile încărcate : în Cartierul Latin şi în jurul Grădinii Botanice, garda oraşului înşirată pe străzi ; la hala de vinuri un escadron de dragoni, în piaţa Grève jumătate din Regimentul 12 cavalerie uşoară, cealaltă jumătate în piaţa Bastiliei, Regimentul 6 de dragoni la Célestins, iar curtea Luvrului plină de artilerie. Restul trupelor era consemnat în cazărmi, fără să mai punem la socoteală regimentele din împrejurimile Parisului. Guvernul neliniştit ţinea suspendate deasupra mulţimii ameninţătoare armele a douăzeci şi patru de mii de soldaţi în oraş şi treizeci de mii în împrejurimi.

Fel de fel de zvonuri se răspîndeau prin mulţimea care alcătuia cortegiul. Se vorbea de uneltirile regaliştilor, se vorbea de ducele de Reichstadt, pe care Dumnezeu îl sortise morţii tocmai în clipa cînd mulţimea se gîndea să-l facă împărat [1]. Un personaj rămas necunoscut împrăştia vestea că la ora hotărîtă doi meşteri trecuţi de partea poporului vor deschide porţile unei fabrici de arme. Peste capetele descoperite ale celor mai mulţi dintre cei de faţă trecea un val de entuziasm amestecat cu o mare tristeţe. În această mulţime zguduită de emoţii violente, dar nobile, se vedeau ici-colo adevărate chipuri de răufăcători şi mutre mîrşave care spuneau : „Să jefuim !“ Anumite frămîntări răscolesc fundul smîrcurilor şi ridică la faţa apelor nori întregi de noroi. Un fenomen care nu e necunoscut sînt poliţiile „bine organizate“.

Cortegiul înainta cu o încetineală plină de încordare dinspre casa răposatului, de-a lungul bulevardelor, spre piaţa Bastiliei. De cîteva ori ploaia se năpusti asupra pămîntului, dar mulţimea nu se sinchisea. Cîteva inci-

---

[1] Fiul lui Napoleon I şi al Mariei-Luiza a murit de tuberculoză la 22 iulie 1832, deci la o lună şi jumătate după insurecţia pariziană.

dente : sicriul purtat în jurul coloanei Vendôme [1], pietrele aruncate în ducele de Fitz-James [2], zărit într-un balcon cu pălăria pe cap ; cocoşul galic smuls de la un steag popular şi tîrît în noroi ; un gardian rănit de o lovitură de sabie la poarta Saint-Martin [3] ; un ofiţer din Regimentul 12 cavalerie uşoară spunînd în gura mare : „Sînt republican", Şcoala politehnică apărînd pe neaşteptate în cortegiu cu toate că fusese consemnată, strigătele de „Trăiască Şcoala politehnică, trăiască republica !" — acestea toate însoţiră parcursul convoiului. În piaţa Bastiliei, şirurile lungi şi ameninţătoare de curioşi, care coborau din cartierul Saint-Antoine, se alăturară cortegiului, şi o fierbere cumplită cuprinse mulţimea. Cineva auzi pe un băiat spunînd altuia : „Îl vezi pe cel cu barbişon roşu ? El o să ne spuie cînd trebuie să tragem". Se pare că acelaşi barbişon roşu a fost întîlnit mai tîrziu avînd acelaşi rol cu prilejul altei răzvrătiri : afacerea Quènisset [4] !

Dricul depăşi piaţa Bastiliei, o luă de-a lungul canalului, trecu podul cel mic şi ajunse pe esplanada podului Austerlitz. Acolo se opri. În această clipă, mulţimea privită de sus ar fi oferit înfăţişarea unei comete al cărei cap s-ar fi aflat pe esplanadă şi a cărei coadă, desfăşurată pe cheiul Bourdon, ar fi acoperit piaţa Bastiliei şi s-ar fi prelungit pe bulevard pînă la poarta Saint-Martin. Se făcu un cerc în jurul dricului. Gloata uriaşă tăcu. Lafayette vorbi şi îşi luă rămas bun de la Lamarque. A fost o clipă mişcătoare şi plină de măreţie ; toate cape-

---

[1] Coloana, înălţată în 1810, se numea atunci „coloana Austerlitz", fiindcă basoreliefurile ei metalice fuseseră fabricate din tunurile austriece capturate în acea bătălie (1805). Deasupra coloanei se afla o statuie a lui Napoleon, doborîtă la începutul restauraţiei, repusă în timpul monarhiei din iulie. Comuna din Paris a doborît la pămînt acest simbol al militarismului francez, dar republica a III-a a reaşezat coloana pe soclul ei. Cortegiul generalului Lamarque nu putea ocoli acest altar al bonapartismului.

[2] Aristocrat francez, coborîtor dintr-un bastard al lui Iacob al II-lea Stuart, regele Angliei, afişa ideile cele mai reacţionare.

[3] Punct din centrul Parisului, numit astfel fiindcă la origine a fost un arc de triumf, înălţat în 1674 de municipalitatea pariziană în amintirea anexării provinciei Franche-Comté.

[4] Numele sub care guvernul lui Ludovic-Filip a încercat să bagatelizeze una din răscoalele muncitoreşti din timpul acela.

tele se descoperiră, toate inimile băteau. Deodată, un om călare, îmbrăcat în negru, își făcu loc și ajunse în mijlocul grupului, în mînă cu un steag roșu, alții spun cu o suliță care avea în vîrf o bonetă roșie. Lafayette întoarse capul. Exelmans [1] părăsi cortegiul.

Acest steag roșu dezlănțui o furtună și pieri în ea. Din bulevardul Bourdon și pînă la podul Austerlitz mulțimea fu zguduită de unul din acele vuiete care semănau cu urletul mării. Două strigăte uluitoare se ridicară: „Lamarque la Panthéon!" „Lafayette la primărie!" Cîțiva tineri, în aclamațiile mulțimii, se înhămară să tragă pe Lamarque în dric peste podul Austerlitz și pe Lafayette într-o trăsură pe cheiul Morland.

În mulțimea care-l înconjura și-l aclama pe Lafayette se afla și un neamț, numit Ludwig Snyder, ajuns deodată celebru și care a murit în vîrstă de o sută de ani. Neamțul luase parte la războiul din 1776, luptase la Trenton sub comanda lui Washington și la Brandy-wine [2] sub a lui Lafayette.

Între timp, pe malul stîng, cavaleria municipală se pusese în mișcare și venea să stăvilească podul, în vreme ce pe malul drept dragonii ieșiră din Célestins și se desfășurară de-a lungul cheiului Morland. Poporul care-l tîra pe Lafayette îi zări deodată la cotul cheiului și strigă: „Dragonii!" Dragonii înaintau la pas, în tăcere, cu pistoalele în tocuri, cu săbiile în teacă, cu carabina la umăr, cu un aer de așteptare încruntată.

La două sute de pași de podul cel mic se opriră. Trăsura în care se găsea Lafayette îi ajunsese din urmă. Deschiseră rîndurile, lăsară să treacă trăsura, apoi le strînseră din nou. Dragonii și mulțimea se aflau acum față în față. Femeile fugeau înspăimîntate.

Ce s-a întîmplat în această clipă nenorocită? Nimeni n-ar ști să spună. Sînt clipe întunecate în care doi nori se întîlnesc și se amestecă. Unii povestesc că dinspre Arsenal

---

[1] General al lui Napoleon. Exilat în timpul restaurației, a căpătat din nou comandamente superioare sub Ludovic-Filip. Lamarque îi fusese camarad de arme.

[2] Lupte din timpul războiului de independență al Statelor Unite din America. Lafayette, voluntar în armata insurgenților, a participat la această din urmă luptă.

s-ar fi auzit o fanfară sunînd atacul ; alţii spun că un copil a dat o lovitură de pumnal unui dragon. Fapt este că deodată porniră trei împuşcături ; cea dintîi ucise pe şeful de escadron Cholet, a doua pe o bătrînă surdă din strada Contrescarpe, care tocmai închidea fereastra, a treia pîrli epoletul unui ofiţer. O femeie strigă : „Nu începeţi prea devreme !“ Şi deodată, din partea opusă cheiului Morland se revărsă în galop, cu sabia scoasă, un escadron de dragoni ce rămăsese în cazarmă şi care, trecînd prin strada Bassompierre şi pe bulevardul Bourdon, mătură totul în calea lui.

Într-o asemenea situaţie nu mai e nimic de făcut : furtuna se dezlănţuie, plouă cu pietre, focul armelor izbucneşte ; unii se repeziră la mal, trecură braţul cel mic al Senei, astăzi acoperit ; şantierele din insula Louviers, această întinsă cetăţuie naturală, se umplură de combatanţi ; smulgeau parii, trăgeau cu pistolul, ridicau prima baricadă ; tinerii zvîrliţi înapoi trecură în goană dricul peste podul Austerlitz şi atacară garda municipală ; carabinierii sosiră în fugă, dragonii loveau cu sabia, mulţimea s-a împrăştiat în toate părţile şi un vuiet de război zbură spre cele patru unghiuri ale Parisului ; de pretutindeni izbucnea strigătul : „La arme !“ Toţi alergau, se poticneau, fugeau.

Mînia aţîţa răscoala cum vîntul aţîţă focul.

IV

FURTUNI DE ALTĂDATĂ

Nimic nu e mai uluitor decît întîiul vălmăşag al răscoalei. Se dezlănţuie de la început cu toată puterea pretutindeni, dintr-o dată. Era de prevăzut ? Da. Era pregătită ? Nu. De unde a răsărit ? Din pămînt. De unde a căzut ? Din cer. Uneori insurecţia e premeditată ca un complot ; alteori izbucneşte pe nepregătite. Primul-venit puse stăpînire pe revărsarea mulţimii şi o mînă unde vrea. În începutul plin de spaimă se amestecă un fel de veselie năprasnică. Mai întîi izbucnesc strigătele, prăvăliile se în-

chid, tarabele negustorilor se fac nevăzute ; apoi focuri de armă răzlețe ; oamenii fug, paturile de pușcă izbesc în porțile boltite ; auzi prin curți servitoarele rîzînd și spunînd : „O să fie alai mare !“

Nu trecuse nici un sfert de oră, și iată ce se petrecea aproape în aceeași clipă în douăzeci de locuri deosebite ale Parisului.

Pe strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie vreo douăzeci de tineri, purtînd barbă și plete intrară într-o cîrciumioară și ieșiră îndată cu un drapel tricolor, învelit într-un crep negru ; în fruntea lor trei oameni înarmați; unul cu o sabie, altul cu o pușcă, al treilea cu o suliță.

Pe strada Nonaindières, un burghez bine îmbrăcat, rotofei și chel, cu un glas puternic, cu o frunte înaltă, cu barba neagră și cu mustața zbîrlită, împărțea gloanțe trecătorilor în văzul tuturor.

Pe strada Saint-Pierre-Montmartre oameni cu brațul gol plimbau încoace și încolo un steag neagru, pe care se puteau citi, scrise cu litere albe, cuvintele : *Republica sau moartea !* Pe strada Jeuneurs, pe străzile Cadran, Montorgueil, Mandar se iveau pîlcuri-pîlcuri, fluturînd drapele pe care era scris cu litere de aur cuvîntul *Secție*, însoțit de un număr. Unul dintre aceste drapele era roșu și albastru, cu o foarte subțire dungă albă la mijloc.

În bulevardul Saint-Martin mulțimea jefuia o fabrică de arme și în străzile Beaubourg, Michel-le-Comte și Temple prăvăliile armurierilor. În cîteva minute miile de mîini ale mulțimii apucară și luară cu ele două sute treizeci de puști, aproape toate cu cîte două țevi, șaizeci și patru de săbii, optzeci și trei de pistoale. Ca să fie cît mai mulți purtători de armă, unul lua pușca, altul baioneta.

Peste drum de cheiul Grève, tineri înarmați cu flinte intrau în casele femeilor ca să tragă de acolo. Unul din ei avea o flintă cu amnar. Sunau, intrau și începeau să umple cartușe. Una din aceste femei povestea : „Eu nu știam ce sînt alea cartușe. Am aflat-o de la bărbatu-meu.“

În strada Vieilles-Haudriettes un grup de oameni spărsese o prăvălie de antichități, luînd iatagane și arme turcești. În strada Perle zăcea cadavrul unui zidar ucis de gloanțe.

Apoi, pe malul drept, pe malul stîng, pe cheiuri, pe bulevarde, în Cartierul Latin, în cartierul Halelor, oameni gîfîind, muncitori, studenţi, membrii diferitelor secţii citeau manifeste, strigau : „La arme !", sfărîmau felinarele, deshămau caii de la trăsuri, scoteau pietrele caldarîmului, spărgeau porţile caselor, scoteau arborii din rădăcină, scotoceau prin pivniţe, rostogoleau butoaiele, grămădeau pavele, cărămizi, mobile, scînduri, ridicau baricade.

Îi sileau pe burghezi să-i ajute. Intrau prin case şi sileau femeile să le dea sabia şi puşca soţilor absenţi, apoi scriau cu creta pe uşă : *Armele au fost predate*. Cîte unii iscăleau cu numele lor adeverinţa de primire a puştilor şi a săbiei şi spuneau : „Trimiteţi după ele mîine la primărie". Erau dezarmate pe străzi sentinelele răzleţe şi gărzile naţionale în drum spre primărie. Ofiţerilor li se smulgeau epoleţii. În strada Cimetière-Saint-Nicolas un ofiţer din garda naţională, urmărit de un grup înarmat cu bastoane şi florete, se ascunse cu mare greutate într-o casă, de unde nu putu ieşi decît pe întuneric şi cu haine schimbate.

În cartierul Saint-Jacques studenţii ieşeau roiuri-roiuri din căminurile lor şi o luau pe strada Saint-Hyacinthe în sus, la cafeneaua *Progresul*, sau coborau la cafeneaua *Şapte Biliarde* din strada Mathurins. Acolo, dinaintea uşilor, erau alţi tineri, suiţi pe scările cafenelei, şi împărţeau arme. Jefuiau şantierul din strada Transnonain pentru a ridica baricade. Numai într-un singur loc burghezii opuneau rezistenţă, în strada Saint-Avoye, colţ cu Simon-le-Franc, unde s-au apucat să dărîme ei înşişi baricada. Şi într-un singur punct răzvrătiţii au dat îndărăt ; au părăsit o baricadă neterminată, în strada Temple, după ce traseseră asupra unui detaşament al gărzii naţionale, şi s-au refugiat prin strada Corderie. Detaşamentul culese de pe baricadă un steag roşu, un pachet de cartuşe şi trei sute de gloanţe de pistol. Soldaţii sfîşiară steagul şi-şi agăţară cîte o fîşie în vîrful baionetei.

Toate cele povestite de noi aici, pe-ndelete şi pe rînd, se petreceau în acelaşi timp în toate colţurile oraşului, în mijlocul unui vuiet uriaş, ca nişte fulgere nenumărate, într-o singură bubuitură de tunet.

În mai puţin de un ceas, au răsărit ca din pămînt numai în cartierul Halelor, douăzeci şi şapte de baricade.

Drept în mijloc se afla faimoasa casă cu numărul 50, care a fost cetatea muncitorului Jeanne şi a celor o sută şase tovarăşi ai săi. Casa, mărginită într-o parte de baricada ce da spre Saint-Merry şi de cealaltă de baricada dinspre strada Maubuée, domina trei străzi — strada Arcis, strada Saint-Martin şi strada Aubry-le-Boucher — cărora le făcea faţă. Două baricade în formă de echer treceau una din strada Montorgueil în strada Grande-Truanderie şi cealaltă din strada Geoffroy-Langevin în strada Saint-Avoye. Nu mai vorbim de nenumăratele baricade din alte douăzeci de cartiere ale Parisului, în Marais, pe dealul Sainte-Geneviève ; una în strada Ménilmontant, unde se vedea o poartă smulsă din ţîţîni ; o alta lîngă podul cel mic de la Hôtel-Dieu, făcută dintr-o trăsură deshămată, la trei sute de paşi de prefectura poliţiei.

Pe baricada din strada Ménétriers un bărbat bine îmbrăcat împărţea bani muncitorilor. La baricada din strada Grenetat un călăreţ se ivi şi întinse celui care părea să fie şeful baricadei un sul ce semăna a fişic de bani. „Iată, spuse el, pentru acoperirea cheltuielilor, a vinului şi a celorlalte". Un tînăr blond, fără cravată, alerga de la o baricadă la alta purtînd cuvîntul de ordine. Un altul, cu sabia scoasă, cu o tichie albastră pe cap, aşeza sentinele. Înăuntrul baricadelor, cîrciumile şi odăile de jos ale portarilor erau transformate în corpuri de gardă. De altfel, răscoala se călăuzea după cele mai înalte principii de tactică militară. Erau alese cu mare dibăcie străzi strîmte, inegale, întortocheate, pline de unghere şi cotituri ; mai cu seamă împrejurimile Halelor, cu o reţea de străzi mai încîlcită decît o pădure. Se spunea că Societatea Prietenii Poporului luase comanda insurecţiei în cartierul Saint-Avoye. S-a găsit asupra unui om ucis în strada Ponceau un plan al Parisului.

Ceea ce îndruma într-adevăr răscoala era un fel de furie nestăpînită care plutea pretutindeni în aer. Răscoala ridicase dintr-o dată baricadele cu o mînă, pe cînd cu cealaltă cuprinsese aproape toate posturile garnizoanei. În mai puţin de trei ore, ca o dîră de praf de puşcă ce ia foc, răzvrătiţii năvăliseră şi ocupaseră pe malul drept Arsenalul, primăria din piaţa Regală, tot cartierul Marais, fabrica de arme Popincourt, la Galiole, le Château-d'Eau,

toate străzile din apropierea Halelor ; iar pe malul stîng, cazarma Veteranilor, Sainte-Pélagie, piața Maibert, pulberăria de la Deux-Moulins, toate barierele. La ora cinci după-amiază erau stăpîni pe piața Bastiliei, pe Lingerie, pe Blancs-Manteaux ; patrulele lor ajunseseră în piața Victoire și amenințau banca și cazarma Petits-Péres, palatul poștelor. O treime din Paris se răsculase.

Lupta luase pretutindeni proporții uriașe, iar după dezarmarea soldaților, perchezițiile domiciliare și jefuirea magazinelor de arme, bătălia începută cu pietre urma acum cu împușcături.

Pe la șase seara pasajul Saumon devenise cîmp de bătaie. La un capăt erau răsculații, la celălalt armata. Se trăgea de la un grilaj la altul. Un observator, un visător, autorul acestei cărți, care se dusese să privească vulcanul de aproape, se găsi în pasaj prins între cele două focuri. Ca să se apere de gloanțe nu avea la îndemînă decît grosimea jumătăților de coloane care despart prăvăliile între ele ; stătu aproape o jumătate de oră în această situație destul de primejdioasă.

Între timp a sunat adunarea : gărzile naționale se îmbrăcau și se înarmau în grabă, legiunile ieșeau din primării, regimentele ieșeau din cazărmi. În fața pasajului Ancre un toboșar a fost străpuns de o lovitură de pumnal, un altul, în strada Cygne, fu asaltat de vreo treizeci de tineri, care-i sparseră toba și-i luară sabia. Altul fu ucis în strada Grenier-Saint-Lazare. În strada Michel-le-Comte trei ofițeri căzură morți, unul după altul. Cîțiva oameni din garda municipală, răniți în strada Lombards, dăduseră înapoi.

În fața curții Batave un detașament din garda națională găsise un steag roșu cu următoarea inscripție : *Revoluția republicană, nr. 127.* Era într-adevăr o revoluție ?

Răscoala își făcuse din centrul Parisului un fel de cetate încîlcită, întortocheată, uriașă.

Acolo era focarul, acolo era, fără îndoială temeiul. Toate celelalte nu erau decît hărțuieli. Și dovadă că acolo avea să se hotărască totul era tocmai faptul că în acest loc lupta nu începuse încă.

În cîteva regimente soldații se arătau nehotărîți, ceea ce sporea necunoscutul îngrozitor al acestei frămîntări. Ei își aminteau de ovațiile cu care poporul, în iulie 1830, salutase neamestecul Regulamentului 53 infanterie. Doi oameni hotărîți și încercați în marile războaie, mareșalul Lobau și generalul Bugeaud, comandau. Patrule numeroase alcătuite din batalioane de infanterie, încadrate în companii întregi din garda națională, în frunte cu cîte un comisar de poliție cu eșarfa pe piept, plecau în recunoaștere prin străzile răsculate. Răsculații își puneau și ei sentinele la răspîntii și trimiteau cu îndrăzneală patrule dincolo de baricade. Amîndouă părțile se pîndeau una pe alta. Avînd o armată întreagă la îndemînă, guvernul șovăia ; se înnopta și începea să se audă clopotul de la Saint-Merry [1]. Ministrul de război de atunci, mareșalul Soult, care fusese la Austerlitz, privea posomorît la tot ce se întîmpla.

Acești bătrîni lupi-de-mare deprinși cu manevre ordonate și neavînd alt ajutor și călăuză decît tactica, această busolă a bătăliilor, sînt cu totul dezorientați în fața furtunii clocotitoare care se cheamă mînia poporului. Vîntul revoluționar nu se poate mînui.

Gărzile naționale din împrejurimi soseau în grabă și neorînduială. Un batalion din Regimentul 12 de infanterie ușoară venea în pas alergător din Saint-Denis ; Regimentul 14 infanterie sosea din Courbevoie ; tunurile coborau de la Vincennes.

La Tuilerii domnea singurătatea. Ludovic-Filip era plin de seninătate.

V

ORIGINALITATEA PARISULUI

În ultimii doi ani, după cum spuneam, Parisul văzuse destule răscoale. De obicei, în afară de cartierele răzvră-

[1] Mînăstirea Saint-Merry din miezul Parisului a fost principalul centru de rezistență al răsculaților din 1832. Aceștia, baricadați înăuntru, au sunat clopotul în tot timpul luptelor.

tite, nimic nu e atît de ciudat de potolit ca înfățișarea Parisului în vreme de răscoală — Parisul are atîtea treburi, încît nu se tulbură pentru atîta lucru. Numai orașele mari pot oferi asemenea priveliști. În aceste cetăți uriașe pot încăpea în același timp și războiul civil, și o liniște neînțeleasă și stranie. De obicei, cînd începe răscoala, cînd se aude toba sunînd adunarea, mobilizarea, micul negustor se mărginește să spună :

„Mi se pare că s-au cam încăierat pe strada Saint-Martin".

Sau :

„În cartierul Saint-Antoine."

Adesea adaugă cu nepăsare :

„Pe undeva, pe-acolo".

Mai tîrziu, cînd începe larma cumplită și sfîșietoare a împușcăturilor și a salvelor de foc, negustorul zice :

„Se îngroașe gluma, care va să zică. Se îngroașă gluma."

În clipa următoare, dacă răscoala se apropie și se întinde pînă la el, își închide în grabă prăvălia și tot atît de repede își îmbracă uniforma, adică își pune marfa la adăpost, iar viața în primejdie.

Oamenii se împușcă pe la colțuri de străzi, prin ulicioare, prin fundături ; baricadele sînt cucerite, pierdute și cucerite din nou ; sîngele curge, focul mitralilor ciuruite fațadele caselor, gloanțele ucid pe cetățeni în paturile lor, străzile sînt pline de cadavre. Iar pe o stradă vecină se aude ciocănitul bilelor de biliard în cafenele.

La doi pași pe străzile prinse în vîltoarea luptei flecarii vorbesc și rîd. Teatrele își deschid porțile și joacă vodeviluri. Trăsurile circulă, trecătorii se duc să ia masa în oraș ; uneori chiar în cartierul unde se dă lupta. În 1831, împușcăturile s-au oprit pe o stradă ca să treacă o nuntă.

În timpul răscoalei din 12 mai 1839, în strada Saint-Martin, un moșneag infirm, împingînd un cărucior acoperit cu o pînză tricoloră, ducea sticle pline cu băutură, de la baricadă la trupă și de la trupă la baricadă, servind nepărtinitor pahare cu răcoritoare cînd stăpînirii, cînd anarhiei.

Nimic nu pare mai ciudat ; dar e caracterul specific al mișcărilor de stradă din Paris, și el nu mai poate fi găsit

în nici o altă capitală. Pentru aceasta e nevoie de două lucruri : de măreţia Parisului şi de veselia lui. Şi nu se găsesc laolaltă decît în oraşul lui Voltaire şi al lui Napoleon.

De data aceasta totuşi, în încăierarea din 5 iunie 1832, marele oraş simţi ceva care era poate mai tare decît el. Îi fu frică. Peste tot, în cartierele cele mai îndepărtate şi cele mai „neutre", uşile, ferestrele şi obloanele caselor rămîneau închise în plină zi. Cei curajoşi puseseră mîna pe arme, cei fricoşi se ascunseseră. Trecătorul nepăsător şi grăbit dispăruse. Multe străzi erau pustii cum sînt de obicei la patru dimineaţa. Amănunte îngrijorătoare treceau din gură în gură şi se răspîndeau veşti groaznice. Că erau stăpîni pe Bancă ; că numai în mînăstirea Saint-Merry, erau şase sute, adăpostiţi în biserică şi baricadaţi ; că regimentele de infanterie şovăiau, că Armand Carrel se dusese să-l vadă pe mareşalul Clausel [1] şi că mareşalul spusese : „Să aveţi mai întîi un regiment" ; că Lafayette era bolnav, dar le spusese totuşi : „Sînt al vostru. O să vă urmez peste tot unde veţi putea aşeza un scaun" ; că trebuie să fii cu ochii în patru ; că la noapte cete răzleţe vor jefui casele singuratice din colţurile pustii ale Parisului (aici se vedea imaginaţia poliţiei, această Anne Radcliffe [2], amestecată în treburile guvernului) ; că o baterie fusese aşezată în strada Aubry-le-Boucher ; că Lobau şi Bugeaud puneau la cale atacul şi că la miezul nopţii, sau cel mai tîrziu în zorii zilei, patru coloane se vor îndrepta în acelaşi timp asupra focarului răscoalei — cea dintîi venind din piaţa Bastiliei, a doua de la Porte-Saint-Martin, a treia din piaţa Grève, a patra de la Hale — dar că s-ar putea ca trupele să evacueze Parisul, şi să se retragă le Champs-de-Mars ; că nu se putea şti ce se va întîmpla, dar că de astă-dată, fără îndoială, era vorba de ceva serios. Unii erau îngrijoraţi de şovăielile mareşalului

---

[1] Pamfletar de un deosebit talent. Armand Carrel era unul din cei mai de seamă conducători ai partidului republican sub Ludovic-Filip, Bertrand Clausel, fost ofiţer al lui Napoleon, deţinea sub Ludovic-Filip un comandament în armată. Făcuse opoziţie în Cameră lui Polignac şi trecea drept democrat.

[2] Scriitoare engleză din secolul al XVIII-lea, autoarea unor romane de groază.

Soult. „De ce întîrzie să atace ?“ „Se vede bine că stă în cumpănă.“ Leul bătrîn părea că adulmecă în această umbră o fiară necunoscută.

Se făcu seară. Teatrele nu se mai deschiseră ; patrulele cutreierau orașul, cu o înfățișare cruntă, operau și scotoceau pe trecători ; arestau pe suspecți. Pînă la ora nouă fuseseră ridicați mai bine de opt sute de inși. Prefectura poliției era ticsită, închisoarea palatului de justiție ticsită, închisoarea La Force ticsită. La închisoarea palatului de justitție, mai cu seamă în gangul cel lung și subteran, numit strada Paris, zăceau pe paie împrăștiate o mulțime de prizonieri, pe care omul de la Lyon, Lagrange [1], îi îmbrăbăta plin de curaj. Paiele frămîntate de mulțimea de oameni, făceau un zgomot de parcă ar fi plouat cu găleata. În alte părți deținuții dormeau sub cerul liber, unii peste alții, în curțile închisorilor. Peste tot domnea teama, și un fel de tremur de spaimă puțin obișnuită la Paris.

Lumea se baricada în case ; soțiile și mamele oftau îngrijorate ; nu auzeai decît : „Of, Doamne ! Încă nu s-a întors !“ De-abia se deslușea în depărtare, din cînd în cînd, cîte un huruit de trăsură. Din pragul ușilor oamenii ascultau ecoul vuietelor, strigătele, zgomotele surde și nedeslușite, și spuneau : „E cavaleria“, sau : „Sînt chesoane ; trec în galop“. Se auzeau trompetele, tobele, împușcăturile și mai cu seamă jalnicul clopot de la Saint-Merry. Toți așteptau să bubuie tunul. Oamenii răsăreau înarmați pe la colțurile străzilor și dispăreau strigînd : „Intrați în casă !“ Și lumea se grăbea să-și zăvorască porțile. Pretutindeni plutea întrebarea : „Cum o să se sfîrșească ?“ Din clipă în clipă, cu cît se lăsa noaptea, Parisul se înroșea mai cumplit de vîlvătaia uriașă a răscoalei.

---

[1] Republican și socialist utopic, unul din organizatorii răscoalei muncitorești din Lyon (1837), ceea ce i-a atras o condamnare de douăzeci de ani închisoare. Eliberat în timpul revoluției de la 1848, Lagrange este, puțin după aceea, ales deputat în Constituantă, unde îl cunoaște pe Victor Hugo. Ludovic Bonaparte îl exilează după lovitura de stat din 12 decembrie 1851. Moare în exil, în Olanda.

ATOMUL FRATERNIZEAZĂ CU URAGANUL

I

CITEVA LĂMURIRI ASUPRA ORIGINILOR POEZIEI LUI GAVROCHE. ÎNRÎURIREA UNUI ACADEMICIAN ASUPRA ACESTEI POEZII

În clipa cînd răzmerița, dezlănțuită de ciocnirea poporului cu armata în fața Arsenalului, sili să se retragă mulțimea care mergea după dric și care apăsa în tot lungul bulevardelor, asupra capului convoiului se iscă o învălmășeală înspăimîntătoare. Mulțimea se cutremură, rîndurile se rupseră toți o luară la goană, se risipiră — unii cu strigăte de luptă alții galbeni de groază. Fluviul cel mare care acoperea bulevardele se despică într-o clipă, se revărsă în dreapta și-n stînga, și se răspîndi în șuvoaie pe două sute de străzi deodată ca apele scăpate din stăvilar. În vremea aceasta, un copil zdrențăros, care cobora strada Ménilmontant ținînd în mînă o ramură înflorită de bobițel pe care o culesese de la Belleville, zări în geamul unui negustor de vechituri un pistol mare, din cele pe care le poartă călăreții la oblînc. Aruncînd ramura înflorită pe jos strigă :

— Mătușă Cum-îți-zice, îți iau chestia asta !

Și o șterse cu pistolul.

Peste două minute, un val de cetățeni înspăimîntați, care fugeau pe strada Amelot și pe strada Basse, se întîlni cu un copil care cînta, învîrtind pistolul :

„Noaptea cine vede ? cine ?
Ziua văd cu toții bine ;
C-o scrisoare ticluită
Pe burghez îl arzi pe plită ;
Bat mătănii fac o mie,
Mă lovişi în pălărie !“

Era micul Gavroche care pornise la război.

Pe bulevard băgă de seamă că pistolul nu avea cocoş.

Cine era autorul acelui cuplet, care îi servea să ţie cadenţa ? Cine scrisese celelalte cîntece, pe care le cînta bucuros în diferite ocazii ! Nu ştim. Poate chiar el. De altfel, Gavroche cunoştea toate refrenele populare mai răspîndite, la care adăuga ciripitul lui.

Spiriduş şi ştrengar făcea un potpuriu din vocile naturii şi ale Parisului. Îmbina repertoriul păsărilor cu al atelierelor. Cunoştea cîţiva ucenici ai vopselei, tagmă vecină cu a sa. Fusese, după cît se pare, trei luni de zile ucenic de tipografie. Într-o zi făcuse un comision pentru domnul Baour-Lormian, unul dintre cei Patruzeci [1]. Gavroche era un ştrengar de litere.

De altfel, nici nu i-ar fi trecut prin minte lui Gavroche că în noaptea aceea urîtă şi ploioasă, în care găzduise pe cei doi copilaşi în elefant, ţinuse loc de providenţă chiar fraţilor săi. Pentru fraţi seara, pentru tatăl său dimineaţa. Aşa îşi petrecuse noaptea. Plecînd în zori din strada Ballets, se înapoiase în goană la elefant, scosese cu îndemînare din burta lui pe cei doi puşti, împărţise cu ei un prînz de care făcuse rost ; pe urmă plecase ; lăsîndu-i în grija străzii, maica cea bună, care în mare măsură îl crescuse şi pe el. La despărţire le dăduse întîlnire seara în acelaşi loc, şi drept rămas bun le ţinuse această cuvîntare : „O iau din loc, adică o tulesc, sau, aşa cum se zice la curte, am spălat putina. Puştilor, dacă nu vă găsiţi tăticu şi mămica, întoarceţi-vă aici diseară ! Vă dau eu haleală şi vă culc". Cei doi copilaşi, culeşi de vreun sergent de stradă, vîrîţi la arest, furaţi de vreun saltimbanc, sau numai rătăciţi în labirintul nesfîrşit de străzi al Parisului, nu mai veniseră înapoi. Străfundurile societăţii de azi sînt pline de asemenea urme pierdute. Gavroche nu-i mai văzuse ; zece sau douăsprezece săptămîni trecuseră din noaptea aceea. De multe ori i se întîmplase să se scarpine-n cap şi să întrebe : „Unde ciorile mi-or fi umblînd cei doi copilaşi ?"

Între timp, ajunsese, cu pistolul în mînă, în strada Pont-aux-Choux. Băgă de seamă că pe toată strada nu

---

[1] Acesta era numărul membrilor Academiei Franceze.

mai era deschisă decît o prăvălie şi, lucru vrednic de luat în seamă, o plăcintărie. Un prilej căzut din cer, să mănînce plăcintă cu mere înainte de a păşi în necunoscut. Gavroche se opri, îşi pipăi coastele, scotoci prin buzunarele vestei, le întoarse pe cele de la pantaloni, dar negăsind nimic, nici măcar un gologan, începu să strige: „Ajutor!"

E foarte dureros cînd trebuie să te lipseşti de bucăţica din urmă.

Totuşi Gavroche îşi continuă drumul; peste două minute era în strada Saint-Louis. Străbătînd strada Parc-Royal, simţi nevoia să se despăgubească de plăcinta la care nu putuse ajunge şi îşi dărui plăcerea nemăsurată de a rupe ziua în amiaza mare afişele de teatru.

Ceva mai departe, văzînd un grup de oameni rotofei, care după părerea lui trebuie să fi fost nişte proprietari, ridică din umeri şi scuipă la întîmplare, drept în faţa lui acest dumicat de fiere filozofică:

— Graşi mai sînt rentierii ăştia! Se îndoapă zdravăn. Se lăfăiesc în mîncăruri bune. Întreabă-i ce fac cu banii. Habar n-au. Îi mănîncă, ce să facă! Cît le încape în burtă.

II

GAVROCHE LA DRUM

Să ai în mînă un pistol fără cocoş, să-l învîrteşti în mijlocul străzii e o slujbă atît de însemnată, încît Gavroche simţea cum îi creşte însufleţirea la fiecare pas. Striga printre crîmpeie din *Marseieza* pe care o cînta:

— Merge bine! Mă doare al naibii laba stîngă, mi-am scrîntit reumatismul, dar sînt mulţumit, cetăţeni! Să se ţină burghezii, am să le strănut în faţă nişte cuplete incendiare! Ce sînt agenţii? Nişte cocoşi caraghioşi. Cucurigu! S-avem tot respectul faţă de cocoşi! La o adică, mi-ar prinde bine unul pentru pistol! Vin de pe bulevard, prieteni! Acolo se îngroaşă gluma. Dă în clocot: fierbe înăbuşit. E vremea să luăm spuma de pe fiertură. Înainte, băieţi! Un sînge spurcat să curgă pe ogoare!

Viața mea o jertfesc pentru patrie și n-o să-mi mai văd țiitoarea ! Gata fata, ga-ta ! Plata ! Nu-i nimic, trăiască veselia ! Să ne luptăm, ce ciorile ! M-am săturat de tiranie !

În clipa aceea, calul unui lăncier din garda națională care trecea se prăbuși ; Gavroche își puse pistolul pe caldarîm, sculă omul de jos și îi dădu ajutor să-și ridice calul. După aceea, luîndu-și pistolul, porni iar la drum.

Strada Thorigny era numai tăcere și liniște. Calmul acesta, obișnuit cartierului Marais, se deosebea izbitor de vuietul dimprejur. Patru cumetre stăteau de vorbă în pragul unei uși. Scoția are un terțet de vrăjitoare [1], Parisul are cuartete de cumetre, și tot așa de lugubru ar suna „Vei fi rege" aruncat lui Bonaparte la răspîntia Baudoyer, ca și profeția făcută lui Macbeth în hățișul de la Armuyr [2]. Ar fi același croncănit.

Cumetrele din strada Thorigny vorbeau de treburile lor. Erau trei portărese și o peticăreasă cu coșul și cîrligul ei.

Așa cum stăteau cîteșipatru, în picioare, păreau așezate la cele patru colțuri ale bătrîneții, care sînt : istovirea, decăderea, neputința și tristețea.

Peticăreasa stătea smerită. În lumea aceasta bătută de vînturi, peticăreasa se ploconește, portăreasa ocrotește. De ce ? Din pricina gunoiului de la marginea trotuarului, care poate fi cum vor portăresele, îmbelșugat sau sărăcuț, după silința celei care îl strînge grămadă. Chiar și în mătură poate fi bunătate.

Peticăreasa era ca un coș de recunoștință și surîdea — ce mai surîs ! — celor trei portărese.

Vorbeau cam așa :

— Va să zică, pisica dumitale e tot așa de rea ?

— Doamne, știi că pisicile sînt din fire dușmancele cîinilor. Așa se plîng cîinii.

— Și oamenii la fel.

— Cu toate astea, de la pisică nu iei purici.

---

[1] Aluzie la scena vrăjitoarelor din *Macbeth* de Shakespeare.
[2] Aluzie la aceeași scenă din *Macbeth* de Shakespeare ; în care vrăjitoarele prezic eroului dramei domnia Scoției și-i trezesc ambiția.

— N-am ce zice, cîinii sînt mai primejdioşi. Mi-aduc aminte că într-un an se înmulţiseră aşa de grozav, că s-a scris şi la gazetă. Pe vremea aceea erau la Tuilerii nişte berbeci mari, care trăgeau căruciorul regelui Romei. Vă aduceţi aminte de regele Romei ?

— Eu ţineam la ducele de Bordeaux.

— Eu l-am apucat pe Ludovic al XVII-lea [1]. Mai mult îmi place Ludovic al XVII-lea.

— Se scumpeşte carnea, madam Patagon !

— Ce să mai vorbim ! Măcelăria e o adevărată pacoste. O nenorocire. Numai bucurii pe capul nostru !

Se amestecă în vorbă şi peticăreasa :

— Doamnelor, nu merge negustoria de loc. Grămezile de gunoi, să le plîngi de milă. Nimeni nu mai aruncă nimic. Toată lumea mănîncă tot.

— Las' că sînt alţii şi mai săraci decît dumneata, cumătră Vargoulême.

— Asta aşa e răspunse peticăreasa cu respect. Eu am o stare.

Se făcu o mică tăcere, apoi peticăreasa din nevoia care zace în inima omului de-a se lăuda, adăugă :

— Dimineaţa cînd vin acasă, îmi puric coşul şi aleg. Odaia se umple de grămezi. Pun zdrenţele într-un coş, cocenii într-o găleată, rufăria în dulap, bucăţile de stofă în scrin, hîrtiile mototolite în colţul de la fereastră, lucrurile de mîncat în strachină, bucăţile de sticlă în sobă, papucii după uşă şi oasele sub pat.

Gavroche care se oprise în spatele lor asculta.

— Ce v-aţi apucat, babelor, să vorbiţi politică ?

O ploaie de ocări îl întîmpină, şi toate patru îl huiduiră deodată :

— Uită-te la el, ticălosul !

— Ce mai pui de golan !

— Ce-o avea în mîna ciuntă ? Un pistol ?

— Nu poate trăi pînă nu răstoarnă guvernul !

Gavroche dispreţuitor, se mărgini, drept orice răzbunare, să-şi ridice vîrful nasului cu degetul mare, deschizîndu-şi palma întreagă. Peticăreasa se răsti :

---

[1] Ludovic al XVII-lea era fiul lui Ludovic al XVI-lea şi al Mariei-Antoaneta, mort în închisoarea Temple din Paris. Ducele de Bordeaux era fiul postum al ducelui de Berry.

— Desculțule !

Aceea care răspundea la numele de madam Patagon, bătu din palme cu zgomot :

— Să știi că are să se întîmple o nenorocire ! Pe băietanul cu bărbuță de alături, îl vedeam trecînd în fiecare dimineață la braț cu o fetișcană cu bonețică roz ; l-am văzut și azi ; trecea cu o pușcă. Madam Bacheux zicea că săptămîna trecută a fost o revoluție la... la... la... unde a dus mutul iapa... la Pontoise. Și-acum, uită-te la licheaua asta blestemată, cu pistolul lui ! Am auzit că la Célestins e plin de tunuri. Cum vrei s-o mai scoată la capăt stăpînirea cu haimanalele astea care nu știu ce să mai născocească ca să tulbure lumea, tocmai acum cînd abia începusem să ne liniștim după toate nenorocirile prin care-a trecut, Dumnezeule bun, biata regină, pe care am văzut-o dusă în căruță spre ghilotină. Și să vezi, că iar o să se scumpească tutunul. E o ticăloșie ! o să mă duc să văd cum îți taie și ție capul, tîlharule !

— Nu te mai smiorcăi, bătrînico ! spuse Gavroche. Șterge-ți contrabasul.

Și trecu mai departe.

Cînd ajunse în strada Pavée își aduse aminte de peticăreasă și vorbi cu sine însuși :

— Rău faci că înjuri pe revoluționari, lele Ladă-de-gunoi ! Pistolul care-l vezi vrea binele tău. O să aduni în coș mai multe lucruri bune de mîncat.

Deodată auzi un zgomot îndărătul lui ; era portăreasa Patagon, care se luase după el și care, de departe, îi arăta pumnul strigînd :

— Ești un copil lepădat !

— Puțin îmi pasă ! Absolut !

Puțin mai tîrziu trecea prin fața palatului Lamoignon. Acolo dădu un strigăt de chemare :

— Hai la bătălie !

Și deodată se întristă. Își privi pistolul cu un fel de mustrare, de parcă ar fi vrut să-l înduplece.

— Eu pornesc, îi zise, și tu, ba !

Un cîine te poate face să uiți de cocoș. Un cățelandru jigărit trecu strada. Gavroche se înduioșă.

— Cuțule dragă, se vede că ai înghițit un butoi, de ți se văd cercurile.

Apoi se îndreptă spre Orme-Saint-Gervais.

III

ÎNDREPTĂŢITA MÎNIE A UNUI BĂRBIER

Onorabilul bărbier care gonise pe cei doi copii, ocrotiţi de Gavroche în primitorul pîntec al elefantului, se afla în prăvălie, îndeletnicindu-se cu bărbieritul unui bătrîn soldat legionar, care servise pe timpul imperiului. Stăteau de vorbă. Bineînţeles că bărbierul vorbise veteranului despre răscoală, apoi despre generalul Lamarque, iar de la Lamarque au trecut la împărat. Aşa începu între ei o convorbire de la bărbier la soldat, pe care Prudhomme, dacă ar fi fost de faţă, ar mai fi împodobit-o cu ceva floricele şi i-ar fi pus titlul : *Dialogul briciului cu sabia.*

— Domnule, întrebă bărbierul, cum călărea împăratul ?

— Prost. Nu ştia să cadă de pe cal. De aceea nici nu cădea niciodată.

— Avea cai frumoşi ? Trebuie să fi avut cai frumoşi.

— În ziua în care mi-a dat crucea, m-am uitat la calul lui. Era o iapă bună de fugă, albă toată. Avea urechile foarte depărtate, greabănul vînjos, un cap gingaş, ţintat cu o steluţă neagră, gîtul foarte lung, genunchii bine legaţi, coastele arcuite, umerii piezişi, crupa vînjoasă, ceva mai înaltă de cincisprezece palme.

— Frumos cal ! spuse bărbierul.

— Era calul majestăţii-sale.

Bărbierul simţi că după acest cuvînt se cuvenea o clipă de tăcere. Se opri şi apoi începu iar :

— Împăratul n-a fost rănit decît o singură dată, nu-i aşa, domnule ?

Bătrînul ostaş răspunse cu glasul liniştit şi sigur al aceluia care a fost de faţă.

— În călcîi. La Ratisbonne. Niciodată nu l-am văzut atît de frumos îmbrăcat ca în ziua aceea. Era curat ca un ban de argint.

— Dar dumneata, domnule veteran, îmi închipui că ai fost de multe ori rănit ?

— Eu ? exclamă soldatul. Oh ! Nu mare lucru. La Marengo am primit două lovituri de sabie în ceafă, un

glonț în brațul drept la Austerlitz, altul în șoldul stîng la Iena ; la Friedland m-a împuns o baionetă colea, la Moscova șapte sau opt lănci, cam peste tot, la Lutzen o schijă de obuz mi-a sfărîmat un deget... Ah ! și pe urmă la Waterloo m-am ales cu ditamai glonțul în coapsă. Atîta tot.

— Ce frumos e să mori pe cîmpul de luptă ! rosti bărbierul cu un accent demn de Pindar. Eu, pe cuvîntul meu, decît să crăp pe un pat nenorocit, de boală, încetul cu încetul, cîte puțin în fiecare zi, cu leacuri, cu oblojeli, cu seringi și cu doctorii aș vrea mai bine să-mi intre în burtă o ghiulea de tun.

— N-ai gust prost ! zise ostașul.

Abia isprăvise vorba, cînd un zăngănit asurzitor zgudui toată frizeria. Un geam al vitrinei se înstelă deodată.

Bărbierul îngălbeni.

— Doamne, strigă el, a și intrat una !

— Ce anume ?

— O ghiulea de tun.

— Uite-o ! zise ostașul și ridică de jos ceva care se rostogolea.

Era o piatră.

Bărbierul alergă la geamul spart și-l văzu pe Gavroche care fugea cît îl țineau picioarele spre piața Saint-Jean. Trecînd prin fața prăvăliei bărbierului, Gavroche, căruia îi stătea pe inimă purtarea acestuia față de cei doi țînci, nu putuse să reziste plăcerii de a-i da bună ziua și zvîrli o piatră în geam.

— Vezi, urlă bărbierul, care din galben devenise vînăt, face rău numai ca să facă rău. Ce-are cu mine ștrengarul ăsta ?

IV

COPILUL SE MIRĂ DE BĂTRÎN

În vremea aceasta, Gavroche ajungînd în piața Saint-Jean unde soldații din post fuseseră dezarmați, se unise cu o ceată condusă de Enjolras, Courfeyrac, Combeferre și Feuilly. Erau oarecum înarmați. Bahorel și Jean Prou-

vaire îi regăsiseră, întregind grupul. Enjolras avea o pușcă de vînătoare cu două focuri. Combeferre, una de-a gărzilor naționale, purtînd un număr de legiune, iar la brîu două pistoale, care se vedeau sub haina descheiată. Jean Prouvaire, o flintă veche de cavalerie. Bahorel, o carabină. Courfeyrac învîrtea un baston cu șișul scos din teacă. Feuilly, cu o sabie în mînă, mergea înainte și striga : „Trăiască Polonia !“ [1].

Veneau dinspre cheiul Morland, fără cravate, fără pălării, gîfîind, uzi de ploaie, cu fulgere în ochi. Gavroche îi întîmpină liniștit.

— Încotro mergem ?

— Hai ! spuse Courfeyrac.

În spatele lui Feuilly mergea, sau mai curînd sălta Bahorel, ca un pește în apele răscoalei. Avea o vestă stacojie și arunca vorbe din acelea care zăpăcesc. Vesta lui sperie pe un trecător, care strigă pierdut de emoție :

— Uite roșii !

— Roșul, roșii ! i-o întoarse Bahorel. Caraghioasă frică, cetățene ! În ce mă privește, nu tremur în fața unui mac, și scufița roșie nu mă sperie de loc. Crede-mă, cetățene, să lăsăm frica de roșu pe seama dobitoacelor cu coarne !

Zări un colț de zid pe care era lipită cea mai pașnică foaie de hîrtie din lume, o încuviințare de a mînca ouă, o dezlegare de post a arhiepiscopului de Paris, adresată turmei sale de credincioși.

Bahorel strigă :

— Turmă, un fel politicos de a zice gîște ! [2]

Și smulse de pe zid hîrtia.

Gavroche fu cucerit. Din acea clipă, Gavroche începu să-l studieze pe Bahorel.

— Bahorel, îi atrase atenția Enjolras, nu faci bine ! Ar fi trebuit să lași în pace dezlegarea arhiepiscopului ; nu cu ea avem treabă noi. Îți cheltuiești mînia degeaba. Păstrează-ți încărcătura. Afară din rînd nu trebuie să tragi nici cu arma, nici cu mintea.

---

[1] Strigătul afirma solidaritatea răsculaților francezi din 1832 cu cei ai Poloniei din 1830.

[2] *Ouailles* — oi, credincioși ; *oie* — gîscă. Joc de cuvinte.

— Fiecare în felul lui, Enjolras, îi răspunse Bahorel. Proza asta episcopală nu-mi place de loc; eu vreau să mănînc ouă fără să cer dezlegarea bisericii. Tu ești de felul tău și rece, și fierbinte; eu fac haz. De altfel, nu vreau să mă cheltuiesc, îmi iau numai avînt. Am sfîșiat scrisoarea arhiepiscopului, Hercle [1]! ca să-mi ascut colții.

Cuvîntul acesta, *Hercle*, îl izbi pe Gavroche. El căuta toate prilejurile să se instruiască și începu să-l stimeze pe sfîșietorul acesta de afișe. Îl întrebă:

— Ce înseamnă Hercle?

— Înseamnă să fie al dracului, pe latinește.

Bahorel recunoscu în clipa aceea la o fereastră pe un tînăr palid cu barbă neagră, care îi privea trecînd; era de bună seamă un prieten de la A.B.C. și îi strigă:

— Repede, cartușe! *Para bellum* [2].

— Frumos bărbat, n-am ce zice! a întărit Gavroche care acum înțelegea latinește.

Îi întovărășea o ceată zgomotoasă: studenți, artiști, tineri înscriși în Cugurda [3] din Aix lucrători, hamali din port înarmați cu bastoane și baionete, unii ca și Combeferre, cu pistoale vîrîte în pantaloni. Un unchiaș care părea foarte bătrîn mergea și el cu ceata. N-avea nici o armă și se grăbea să nu rămînă în urmă, cu toate că părea dus pe gînduri. Gavroche îl zări.

— Cine e ăsta? îl întrebă pe Courfeyrac.

— Un bătrîn.

Era domnul Mabeuf.

V

UNCHIAȘUL

Să spunem ce se întîmplase.

Enjolras și prietenii lui se aflau pe bulevardul Bourdon, lîngă magazia de grîu, cînd dragonii porniseră șarja.

---

[1] Denumirea lui Hercules, în Plaut și Terentius.

[2] Pregătește-te de război (lat.). Expresie pe care francezii o pronunță astfel încît bellum se aude *bel homme* — bărbat frumos.

[3] Cuvîntul înseamnă „tărtăcuță" în limba provensală; era, pe atunci, o asociație revoluționară din sud-estul Franței.

Enjolras, Courfeyrac și Combeferre erau dintre cei care o luaseră pe strada Bassompierre, strigînd : „La baricade !“ Pe strada Lesdiguières întîlniseră un bătrîn care mergea agale.

Îi izbise că moșneagul mergea pe două cărări, de parcă ar fi fost beat. Mai ținea și pălăria în mînă, cu toate că plouase toată dimineața ; chiar la acea oră ploua destul de tare. Courfeyrac îl recunoscuse pe moș Mabeuf. Îl cunoștea pentru că adesea îl întovărășise pe Marius pînă la poarta casei lui. Știind cît de liniștite și mai mult decît sfioase erau obiceiurile acestui epitrop bătrîn, iubitor de cărți, și uimit că-l vede în mijlocul zarvei aceleia, la doi pași de șarja cavaleriei, aproape între focuri, cu capul gol în ploaie, și plimbîndu-se printre gloanțe, se apropie de el ; răzvrătitul de douăzeci și cinci de ani și unchiașul de optzeci vorbiră între ei așa :

— Domnule Mabeuf, duceți-vă acasă !

— De ce ?

— O să fie tărăboi mare.

— Bine.

— Lovituri de sabie, împușcături, domnule Mabeuf.

— Bine.

— Lovituri de tun.

— Bine. Și voi unde vă duceți ?

— Ne ducem să punem la pămînt guvernul.

— Bine.

Și se luă după el. De atunci nu mai scoase nici o vorbă. Pasul lui se înviorase dintr-o dată ; lucrătorii veniseră să-l sprijine de braț, el făcuse semn că n-are nevoie. Mergea aproape în fruntea coloanei, cu pasul omului care înaintează și cu chipul omului care doarme.

— Strașnic bătrînel ! șopteau studenții.

Se zvonise printre cei din ceată că era un bătrîn revoluționar din timpul Convențiunii, unul dintre cei care votaseră moartea regelui.

O luaseră prin strada Verrerie. Gavroche mergea în frunte, cîntînd cît îl ținea gura cîntecul acesta care făcea din el un fel de trîmbițaș :

„Privește luna cum se-arată.
Cînd mergem la pădure-odată ?

Charlot, întreabă-l pe-o Charlottă.
Tu, tu, tu,
Hai la Chatou!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă.
Voind să facă chef cu rouă,
În iarbă două vrăbii, două,
Din zori s-au pus să bea din botă.
Zi, zi, ti,
Hai la Passy!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă.
De lupii ăştia nătăfleţi.
Şi care sînt atît de beţi,
Un tigru rîde într-o grotă.
Don, don, don,
Hai la Meudon!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi o ciubotă.
Vor să se-nchine şi să-njure.
Cînd o să mergem în pădure?
Charlot întreabă pe-o Charlottă.
Tin, tin, tin,
Hai la Pantin!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă."

Se îndreptau spre Saint-Merry.

VI

RECRUŢI

Ceata se îngroşa la fiecare pas. Aproape de strada Billets li se alătură un bărbat înalt, cărunt, Courfeyrac Enjolras şi Combeferre observaseră înfăţişarea lui aspră şi îndrăzneaţă, dar nici unul dintre ei nu-l cunoştea. Gavroche, care se ţinea de cîntat, de fluierat, de zbîrnîit, mergînd înainte şi bătînd în obloanele prăvăliilor cu mînerul pistolului lui fără cocoş, nici nu-l luă în seamă.

În strada Verrerie trecură din întîmplare prin faţa casei lui Courfeyrac.

— Se potriveşte de minune! zise Courfeyrac. Mi-am uitat punga şi am rămas fără pălărie.

Părăsi ceata și urcă scările în goana mare. Găsi punga și o pălărie veche. Luă și o lădiță pătrată destul de mare, cam cît un geamantan, care era ascunsă printre rufele murdare. Pe cînd alerga pe scări în jos, portăreasa îl strigă.

— Domnule de Courfeyrac !

— Chelăreasă, cum te cheamă ? răspunse Courfeyrac.

Portăreasa rămase cu gura căscată.

— Dar știți prea bine că sînt portăreasă și îmi zice mama Veuvain.

— Ei bine, dacă mai spui o dată domnule de Courfeyrac, îți spun și eu mama *de* Veuvain. Acum spune, ce e ? Ce s-a întîmplat ?

— Vrea cineva să vă vorbească.

— Cine ?

— Nu știu.

— Unde-i ?

— În odaia mea.

— Să-l ia dracu ! rosti Courfeyrac.

— Dar vă așteaptă să vă întoarceți de mai bine de un ceas, zise portăreasa.

Între timp, un soi de lucrător, tînăr, slab, galben la față, mărunțel, pistruiat, purtînd o bluză ruptă și niște pantaloni de catifea peticiți, semănînd mai mult a fată îmbrăcată băiețește decît a bărbat, ieși din odaia portăresei și-l întrebă pe Courfeyrac cu un glas care, ce să spun, nu era de loc un glas de fată :

— Domnul Marius, vă rog ?

— Nu e acasă.

— Se întoarce astă-seară ?

— Habar n-am ! Și Courfeyrac adăugă : Cît despre mine, nu mă întorc. Tînărul se uită țintă la el și-l întrebă :

— De ce ?

— D-aia !

— Dar unde vă duceți ?

— Ce-ți pasă ?

— Nu vreți să vă duc eu cufărașul ?

— Mă duc pe baricade.

— Vreți să merg și eu cu dumneavoastră ?

— Dacă vrei ! răspunse Courfeyrac. Strada e liberă. Pietrele caldarîmului sînt ale tuturor.

Se depărtă, alergînd să-și ajungă prietenii. Cînd îi ajunse, dădu cufărașul unuia dintre ei să-l ducă. Abia după mai mult de un sfert de oră băgă de seamă că tînărul îl urmase în adevăr.

Mulțimea nu merge totdeauna unde vrea. Am mai spus că merge încotro o poartă vîntul. Trecură de Saint-Merry și se pomeniră, fără să-și dea seama cum, în strada Saint-Denis.

CORINTUL

I

ISTORIA CORINTULUI DE LA ÎNTEMEIEREA LUI

Parizienii care trec astăzi dinspre Hale, pe strada Rambuteau, zăresc pe dreapta, în fața străzii Mondétour, o prăvălie de coșuri împletite, iar deasupra prăvăliei drept firmă, un paner avînd forma împăratului Napoleon cel Mare, cu inscripția :

Napoleon este făcut
în întregime din nuiele

nu bănuiesc scenele îngrozitoare pe care le-a văzut locul acesta acum treizeci de ani.

Acolo era strada Chanvrerie, care pe vremuri se scria Chanverrerie, și vestita cîrciumă *Corint*.

Vă aduceți aminte tot ce am spus despre baricada ridicată în acest loc, și pe care n-a întrecut-o decît baricada Saint-Merry. Asupra baricadei din strada Chanvrerie, rămasă azi în noaptea uitării, vom încerca să aruncăm puțină lumină.

Să ni se îngăduie să întrebuințăm, pentru claritatea povestirii, mijlocul simplu, folosit de noi altă dată pentru Waterloo. Cei care ar voi să-și închipuie într-un fel destul de exact grupurile de case care se ridicau pe atunci pe lîngă unghiul nord-estic al Halelor Parisului, lîngă Saint-Eustache, unde este astăzi intrarea străzii Rambuteau, n-au decît să-și închipuie un N care ar atinge cu vîrful său strada Saint-Denis și cu baza Halele, cele două picioare verticale fiind străzile Grande-Truanderie și Chanvrerie, iar strada Petite-Truanderie linia lui transversală. Vechea stradă Mondétour tăia aceste trei linii

făcînd cele mai întortocheate colțuri. Așa încît încîlcirea de labirint a acestor patru străzi izbutea să adune pe o suprafață de o sută de stînjeni pătrați între Hale și strada Saint-Denis pe de o parte, între strada Cygne și strada Prêcheurs pe de altă parte, șapte grupuri de case ciudat întocmite, de felurite mărimi, așezate strîmb și la întîmplare, despărțite între ele întocmai ca blocurile de piatră ale unui șantier, prin niște crestături înguste.

Am spus crestături înguste, căci nu puteam da o definiție mai potrivită acestor ulicioare întunecoase, înghesuite, întortocheate, mărginite de hardughii înalte de opt caturi. Aceste dărăpănături erau atît de șubrede, încît pe străzile Chanvrerie și Petite-Truanderie fațadele erau susținute de grinzi așezate între case. Ulița era strîmbă și băltoacele de apă, largi. Trecătorul mergea pe un caldarîm veșnic ud; trecînd pe lîngă dughene care semănau a pivnițe, pe lîngă stîlpi mari de piatră prinși în cercuri de fier, pe lîngă grămezi întregi de gunoaie, pe lîngă porți ferecate de trecere cu zăbrele uriașe străvechi. Pe toate acestea le-a nimicit strada Rambuteau.

Numele acesta, Mondétour [1], zugrăvește de minune șerpuirea tuturor acestor ulicioare. Puțin mai departe făceau o adevărată piruetă în strada Pirouette, care dă în strada Mondétour. Ieșind din strada Saint-Denis în strada Chanvrerie, trecătorul o vedea îngustîndu-se din ce în ce în fața lui, ca și cum ar fi intrat într-o pîlnie. La capătul străzii, care era foarte scurtă, găsea trecerea închisă înspre Hale printr-un șir înalt de case și s-ar fi crezut într-o fundătură, dacă n-ar fi văzut la dreapta și la stînga două șleauri adîncite și întunecoase prin care se putea ieși. Era strada Mondétour, care la un capăt răzbea în ulița Prêcheurs, iar la celălalt în strada Cygne și Petite-Truanderie. La capătul acestui fel de fundătură, la cotitura șleaului din dreapta, se vedea o casă mai puțin înaltă decît celelalte, cu un ieșind care înainta în stradă.

În această casă, numai cu două caturi, ființa de vreo trei sute de ani o cîrciumă veselă și faimoasă. Această

[1] *Détour* — înconjur.

cîrciumă aducea un zvon de voioşie chiar în locul despre care bătrînul Théophile [1] spusese în aceste două versuri :

„Aici se leagănă scheletul
unui ibovnic spînzurat".

Vadul fiind bun, cîrciumarii se perindau din tată-n fiu.

Pe timpul lui Mathurin Régnier, această cîrciumă se numea *Pot-aux-Roses* [2] şi, cum pe atunci rebusurile erau la modă, avea drept firmă un stîlp vopsit trandafiriu [3]. Acum un veac, respectabilul Natoire, unul dintre maeştrii fantasticului, dispreţuiţi astăzi de o şcoală înţepenită în tipicuri, şi care chefuise de cîteva ori în această cîrciumă chiar la masa unde se îmbătase Régnier, zugrăvise din recunoştinţă pe stîlpul trandafiriu un ciorchine de struguri de Corint. Cîrciumarul foarte încîntat schimbase firma şi pusese să se scrie sub chiorchine aceste cuvinte aurite : *La strugurele de Corint*. De-aici numele de *Corint*. Nimic mai natural pentru beţivi decît prescurtările. Elipsa este zigzagul frazei. *Corint* detronase pe *Pot-aux-Roses*. Ultimul vlăstar al acestei dinastii de cîrciumari, tata Hucheloup, necunoscîndu-i nici măcar tradiţia, puse să vopsească stîlpul în albastru.

Jos, o sală unde era tejgheaua ; sus, la etajul întîi, o sală unde era biliardul ; o scară de lemn răsucită urca prin tavan ; era vin pe mese, fum pe pereţi, luminări aprinse în plină zi, aşa arăta cîrciuma. O scară avînd chepengul în sala de jos ducea la pivniţă. La etajul al doilea era locuinţa familiei Hucheloup. Suiai o scară fără balustradă, la care ajungeai printr-o uşă ascunsă într-un perete din sala cea mare de la primul etaj. Sub acoperiş, două poduri mansardate, cuiburi pentru servitoare. Încăperea de jos era împărţită în două, sala cu tejgheaua şi bucătăria.

---

[1] Théophile de Viau (secolul al XVII-lea), numit „bătrînul", spre a-l deosebi de Théophile Gautier, acesta contemporan şi prieten cu Victor Hugo. Versurile citate nu aparţin însă lui Théophile de Viau, ci discipolului său, Girard de St. Amant (poemul *Singurătatea*).

[2] *Pot-aux-Roses* — ghiveci cu trandafiri.

[3] *Poteau rose* — stîlp trandafiriu.

Tata Hucheloup se născuse poate chimist, în realitate însă era bucătar. În cîrciuma lui nu numai se bea, se şi mînca. Hucheloup născocise un fel de mîncare minunată care nu se găsea decît la el : crapi umpluţi, pe care el îi numea *carpes au gras*. Se mînca la lumina unor lumînări de seu şi a unei lămpi cu ulei de pe vremea lui Ludovic al XVI-lea, pe nişte mese pe care era bătută în cuie, în loc de faţă de masă, o bucată de muşama. Veneau muşterii de departe. Într-o zi, Hucheloup găsise cu cale să aducă la cunoştinţa trecătorilor „specialitatea" sa. Vîrîse o pensulă într-o oală cu vopsea neagră şi, deoarece îşi avea ortografia lui, după cum şi bucătăria, improvizase pe perete această inscripţie atrăgătoare :

CARPES HOGRAS

Într-o iarnă, ploile şi lapoviţa apucaseră să şteargă litera S, cu care se sfîrşea primul cuvînt, şi G, cu care începea cel de al doilea, şi astfel rămăsese :

CARPE HO-RAS [1]

Cu ajutorul timpului şi al ploii, un modest afiş de birt devenise un sfat înţelept.

Aşa se întîmplase că Hucheloup, neştiind franţuzeşte, ştiuse latineşte, că scosese din bucătărie filozofie şi, vrînd să-l distrugă pe Carême [2], se pusese pe aceeaşi treaptă cu Horaţiu [3]. Şi, ce e mai surprinzător, că voia să spună : „Intraţi în cîrciumă la mine !"

Nimic din toate acestea nu mai există astăzi. Labirintul Mondétour a fost tăiat şi larg deschis în 1847 şi probabil că nu mai există în momentul de faţă. Strada Chanvrerie şi *Corint* au fost îngropate sub caldarîmul străzii Rambuteau.

După cum am mai spus, *Corint* era unul dintre locurile de întîlnire, dacă nu de întrunire, ale lui Courfeyrac şi ale prietenilor lui. Grantaire descoperise cîrciuma *Corint*. Intrase pentru *carpe ho-ras* şi se întorsese pentru *carpes au gras*. La *Corint* se bea, se mînca, se striga în gura mare ;

---

[1] Nu lăsa să treacă orele (lat.).
[2] Bucătar vestit din secolul al XIX-lea.
[3] Poetul latin scrisese : *Carpe diem* (nu lăsa să treacă ziua).

plăteai puțin, plăteai greu sau nu plăteai de loc, erai totdeauna binevenit. Tata Hucheloup era un om cumsecade.

Hucheloup, om cumsecade, după cum am spus, era un birtaș cu mustăți ; varietate hazlie. Era întotdeauna încruntat, parcă ar fi vrut să-și sperie mușteriii, îi bombănea pe cei care intrau, de parc-ar fi fost mai dispus să le caute pricină decît să le servească supa. Și totuși, o spunem încă o dată, erai totdeauna binevenit. Această ciudățenie făcuse vad prăvăliei și îi aducea mult tineret care spunea : „Hai să-l vezi tunînd și fulgerînd pe tata Hucheloup !“ Fusese maestru de scrimă. Izbucnea în rîs pe neașteptate. Glas gros înseamnă om de treabă. Avea un fond comic sub o înfățișare tragică. Se mulțumea să te sperie, ca tabacherele în formă de pistol. Bubuitura lor e un strănut.

Avea de nevastă pe mama Hucheloup, o femeie cu barbă, foarte urîtă.

Pe la 1830, bătrînul Hucheloup muri. O dată cu el s-a dus și secretul crapilor umpluți. Văduva lui nemîngîiată a ținut mai departe cîrciuma. Dar mîncarea era din ce în ce mai proastă și cu timpul ajunsese să nu te mai poți atinge de ea ; iar vinul, care totdeauna lăsase de dorit, era oțet curat. Courfeyrac și prietenii lui se mai duceau totuși la *Corint* — de milă, cum zicea Bossuet.

Văduva Hucheloup gîfîia și era cumplit de grasă și avea apucături de țărancă. Datorită felului de a le rosti, vorbele ei păreau mai puțin neroade. Avea un fel de a spune lucrurile, care adăuga un sos picant amintirilor din primăvara vieții ei trăită la țară. Fusese odinioară plăcerea ei, zicea, să asculte „cum cîntă botgroșii prin răsuri“.

Sala de la etaj, „restaurantul“, era o încăpere mare și largă, în care se îngrămădeau de-a valma taburete, scăunașe, scaune, bănci, mese și un biliard vechi și șchiop. Te urcai pe o scară răsucită care dădea într-un colț al sălii, pătrunzînd printr-o deschizătură pătrată, asemenea unui tambuchiu [1] de corabie.

Sala aceasta, luminată de o singură fereastră îngustă și de o lampă cu ulei, în permanență aprinsă, era o ade-

[1] Deschizătură prin care, de pe puntea unei corăbii, se pătrunde în cală.

vărată cocioabă. Toate mobilele cu patru picioare se clătinau de parcă ar fi avut numai trei. Pereţii văruiţi nu aveau altă podoabă decît acest catren făcut în cinstea doamnei Hucheloup :

„La zece paşi te miră, la doi, te îngrozeşte,
Pe nasul ei gigantic un neg se lăfăieşte,
Să nu ţi-l sufle-n faţă ţi-e teamă la tot pasul,
Şi că-ntr-o zi în gură îi va cădea tot nasul".

Versurile erau scrise pe perete cu cărbune.

Madam Hucheloup, care semăna foarte bine cu portretul de mai sus, umbla încoace şi încolo, de dimineaţă pînă seara, în faţa acestui catren, cu o linişte netulburată. Două slujnice, Matelote şi Gibelotte, cărora niciodată nu li s-a spus altfel, ajutau pe madam Hucheloup să aşeze pe mese ulcelele de vin şi feluritele ciorbe, care se serveau muşteriilor flămînzi în strachină de lut. Matelote, mătăhăloasă, rotundă, roşcovană şi gălăgioasă, fostă sultană favorită a răposatului Hucheloup, era urîtă, mai urîtă decît orice balaur din mitologie. Totuşi, dat fiind că slujnica se ţinea într-una pe lîngă stăpînă, alături de madam Hucheloup era mai puţin urîtă. Gibelotte, înaltă, plăpîndă, albă, de o albeaţă limfatică, cu cearcăne la ochi, cu pleoapele căzute, totdeauna sleită de puteri şi istovită, suferind de ceea ce s-ar putea numi oboseală cronică, sculîndu-se cea dintîi, culcîndu-se cea din urmă, slujea pe toată lumea, chiar şi pe cealaltă slujnică, în tăcere şi cu blîndeţe, surîzînd în osteneala ei cu un vag zîmbet adormit.

Înainte de a intra în restaurant, citeai pe uşă, scris cu creta, versul acesta de Courfeyrac :

„Petrece dacă poţi şi mănîncă dacă ai curaj".

II

VESELIE PREMERGĂTOARE

Laigle de Meaux, după cum se ştie, locuia mai mult la Joly decît în altă parte. Avea o locuinţă cum are pasărea

o cracă. Amîndoi prietenii trăiau împreună, dormeau împreună. Toate le aveau pe din două, şi într-o oarecare măsură chiar şi pe Musichette. Erau ceea ce la călugării pelerini se chema *bini*. În dimineaţa de 5 iunie se duseră să prînzească la *Corint*. Joly răcise cumsecade şi avea un guturai straşnic, pe care începuse să-l împartă cu Laigle. Laigle purta o haină răpănoasă, iar Joly era bine îmbrăcat.

Era aproape nouă dimineaţa cînd deschiseră uşa *Corintului*.

Se urcară la etaj.

Îi primiră Matelote şi Gibelotte.

— Stridii, brînză şi şuncă ! ceru Laigle.

Şi se aşezară la masă.

În cîrciuma goală nu erau decît ei doi.

Gibelotte, recunoscînd pe Joly şi pe Laigle, puse o sticlă de vin pe masă.

Pe cînd erau la primele stridii, în gîrliciul scării se ivi un cap, apoi se auzi un glas :

— Treceam pe-aici. Am simţit din stradă un miros minunat de brînză de Brie. Şi iată-mă !

Era Grantaire.

Grantaire luă un scăunel şi se aşeză la masă.

Gibelotte, văzîndu-l pe Grantaire, puse încă două sticle de vin pe masă.

Se făcură trei.

— O să bei tu două sticle ? întrebă Laigle pe Grantaire.

— Oricine se pricepe la una ca asta ; numai tu eşti un nevinovat, îi răspunse Grantaire. N-am mai văzut bărbat să se sperie de două sticle.

Ceilalţi începuseră cu mîncarea. Grantaire începu cu băutura. O jumătate de sticlă alunecă pe gît la repezeală.

— Ai gaură în burtă ? continuă Laigle.

— Parcă tu n-ai una în cot ! zise Grantaire. Şi, după ce-şi goli paharul, adăugă : Ei, Laigle, tu, omul discursurilor funebre, ţi-e haina ponosită.

— Te cred, răspunse Laigle, ducem casă bună haina mea şi cu mine. S-a dat după toate năravurile mele, nu mă supără cu nimic, e turnată pe diformităţile mele, e plină de gentileţe în toate mişcările mele, nu o simt decît

numai fiindcă îmi ține cald. Hainele vechi sînt ca și prietenii vechi.

— Adevărat ! strigă Joly intrînd în vorbă. O haină veche e un prieten vechi.

— Mai ales, zise Grantaire, pentru cineva care are guturai.

— Grantaire, întrebă Laigle, vii de pe bulevard ?

— Nu.

— Joly și cu mine am văzut trecînd capul coloanei.

— E o priveliște minunată, spuse Joly.

— Ce liniștită e strada asta ! grăi Laigle. Cine și-ar putea închipui că Parisul e răsturnat cu dosul în sus ? Cum se cunoaște că pe vremuri erau numai mînăstiri pe-aici. Lista lor au făcut-o du Breul, Sauval și părintele Lebeuf. Era de jur împrejur un adevărat furnicar ! Și încălțați, și descălțați, și tunși, și bărboși, cenușii, albi, negri, franciscani, minimi, capucini, carmeliți, augustini mici, augustini mari, augustini vechi... Mișunau.

— Să nu mai vorbim de călugări, întrerupse Grantaire, că-mi vine să mă scarpin. Apoi strigă : „Ptiu ! Înghiții o stridie stricată. Iar o să m-apuce ipohondria. Stridiile sînt stricate, chelnerițele sînt urîte. Urăsc specia umană. Treceam adineauri pe strada Richelieu, prin fața bibliotecii publice. Grămada asta de capace de stridii, căreia i se spune bibliotecă, mă dezgustă să mai gîndesc. Ce de hîrtie ! Cîtă cerneală, cîte mîzgîlituri ! Ce de file scrise ! Care e mîrlanul care a spus că omul e un biped fără pene [1] ? Pene de gîscă ! Apoi am întîlnit o fată pe care o cunosc, frumoasă ca primăvara, vrednică să i se zică Floréal [2], încîntată, plutind în nori, fericită, în al șaptelea cer, ticăloasa, pentru că ieri un bancher dezgustător, ciupit de vărsat, a binevoit s-o dorească. Vai, femeia pîndește pe zaraful bogat ca și pe junele sclivisit ; pisicile vînează și șoareci și păsărele. N-au trecut nici două luni de cînd dumneaei ședea cuminte într-o mansardă potrivind copci de aramă la chiotoarele corsetelor. Ei, ce ziceți de asta ? Cosea, avea un pat cu chingi, visa lîngă un ghiveci cu

[1] Joc de cuvinte : *sans plume* — fără pană, fără condei.

[2] Numele unei luni în calendarul republican din 1792, luna florilor (corespunde în parte lui aprilie).

flori, era mulțumită. Acum iat-o banchereasă. Transformarea s-a făcut astă-noapte. Am întîlnit-o pe victimă azi-dimineață ; nu-și mai încăpea în piele de bucurie. Ceea ce mi se pare îngrozitor e că ticăloasa era tot atît de frumoasă astăzi ca și ieri. Bancherul nu i se vedea pe față. Trandafirii se deosebesc de femei, în bine sau în rău, prin aceea că pe ei urmele de omizi se văd. Vai ! Nu există moralitate pe pămînt, iau ca mărturie mirtul, simbol al dragostei, laurul, simbol al războiului, măslinul, acest prostănac simbol al păcii, mărul, cu al cărui sîmbure era să se înece Adam, și smochinul, strămoșul fustelor. Cît despre drept, vrei să știi ce este dreptul ? Galii rîvnesc cetatea Clusium, Roma o ocrotește și îi întreabă : ce rău le-a făcut Clusium ? Brennus răspunde : „Răul pe care vi l-a făcut vouă Alba, răul pe care vi l-au făcut ecvii, Fidena, volscii și sabinii [1]. Ei erau vecinii voștri. Clusienii ne sînt nouă vecini. Avem despre vecinătate aceeași părere ca și voi. Voi ați răpit Alba, noi luăm Clusium." Roma zice : „N-o să luați Clusium". Și Brennus luă Roma. Apoi strigă : „*Vae victis !*" (Vai de cei învinși !) Asta e dreptul ! Ah ! Cîte animale de pradă sînt pe lume ! Ce de vulturi ! Mi se înfioară pielea !

Întinse lui Joly paharul, pe care acesta i-l umplu ; bău și vorbi mai departe, aproape fără să fi fost întrerupt de paharul cu vin, pe care nimeni nu-l luă în seamă, nici chiar el :

---

[1] Cetăți, personaje și populații din Italia mijlocie, în primele timpuri ale istoriei Romei. Clusium era o cetate din Etruria, asediată de gali la începutul secolului al IV-lea î.e.n. Romanii i-au dat ajutor și au izgonit pe năvălitori. Aceștia se înapoiară însă după un an și cuceriră Roma, prădind-o groaznic și înapoindu-se cu o pradă bogată în patria lor. (Cîmpia Padului). *Brennus* însemna în limba galilor „conducător de oaste". Este vorba aici de brenul care a cucerit Roma în 390 și i-a impus condiții grele pentru a consimți să se retragă. Ecvii, volscii și sabinii sînt urmele unor vechi triburi înrudite cu romanii. Volscii locuiau chiar în Latium ; ceilalți, mai la nord, în Apeninii mijlocii. Au fost cu toții supuși de romani în secolul al V-lea î.e.n. Alba era capitala albanilor, tribul latin care a avut întîietatea în Latium înaintea romanilor ; au fost supuși de regele Tullus Hostilius. Fidena era o cetate sabină la nord de Roma, supusă, — după legendă — de însuși Romulus.

— Brennus care ia Roma e un vultur. Bancherul care ia o lucrătoare uşurică e şi el un vultur. Tot atîta neruşinare şi la unul şi la altul. Aşadar, să nu mai credem în nimic ! Nu există decît un adevăr : să bei ! Oricare ar fi părerea voastră, că sînteţi pentru cocoşul slab, cum e cantonul Uri, sau pentru cocoşul cel gras, cum e cantonul Glaris[1], n-are a face, beţi ! Îmi vorbiţi de bulevard, de cortegiu *et cetera*. Ce ? O să mai fie o revoluţie ? Mă mir de atîta sărăcie de mijloace din partea bunului Dumnezeu. Trebuie să ungă tot mereu jgheabul vechi pe care alunecă evenimentele. S-a împiedicat ? Nu mai merge ? Repede, o revoluţie. Bunul Dumnezeu are mereu mîinile murdare de unsoarea asta urîcioasă. În locul lui aş lua-o mai simplu, n-aş mai zăbovi să schimb roţile maşinii zi şi noapte, aş mînca mai voiniceşte neamul omenesc, aş împleti de-a rîndul faptele, fără să rup firul, n-aş lăsa nimic pe mîine şi nici măcar nu mi-aş bate capul prea mult să creez modele noi. Ceea ce voi numiţi progres e pus în mişcare de două motoare : oamenii şi întîmplările. Dar şi mai trist e că din cînd în cînd se simte nevoie de ceva excepţional. Pentru evenimente, ca şi pentru oameni, formele obişnuite nu-s de ajuns. Printre oameni e nevoie de genii printre evenimente de revoluţii. Marile accidente sînt legea şi ordinea lucrurilor, alcătuirea lumii nu se poate lipsi de ele. Văzînd apariţia cometelor, eşti ispitit să crezi că însuşi cerul are nevoie de actori în reprezentaţie. În clipa cînd te aştepţi mai puţin, Dumnezeu afişează un meteor pe zidul firmamentului. Apare cîte o stea ciudată, scoasă în evidenţă de o coadă uriaşă. Şi iată ce-l ucide pe Cezar. Brutus îi dă o lovitură de cuţit şi Dumnezeu una de cometă. Hait, iată o aureolă boreală, iată o revoluţie, iată un om mare : '93 cu litere groase, Napoleon ca vedetă şi cometa din 1811 în fruntea distribuţiei. Ah ! Ce afiş frumos, albastru, înstelat de văpăi neaşteptate ! Bum ! Bum ! Spectacol extraordinar ! Holbaţi ochii şi priviţi, voi, gură-cască ! Toate sînt cu părul vîlvoi, astrul ca şi drama. Doamne-Dumnezeule, e prea mult şi nu e de

[1] Aluzie la neînţelegerile religioase din Elveţia în secolul al XVI-lea. În cantonul Uri se ţinea încă postul catolic ; în Glaris nu se mai ţinea, o dată cu primirea fără rezerve a reformei lui Zwingli.

ajuns! Mijloacele acestea luate din excepțional par măreață dărnicie și sînt sărăcie. Dragii mei, providența e pe drojdie. Revoluția? Ce dovedește revoluția? Că Dumnezeu e la ananghie. El pune la cale o lovitură de stat pentru că există o ruptură între prezent și viitor, și el, Dumnezeu, n-a putut s-o scoată la capăt. Scurt, am început să am îndoieli despre bogăția lui Iehova. Cînd văd atîta lipsă sus și jos, atîta calicie zgîrcenie murdară, atîta restriște în cer și pe pămînt, de la păsărica ce n-are un bob de mei pînă la mine, care n-am o sută de mii de franci venit, cînd mă uit la soarta omenirii, care e atît de hărțuită, și la soarta regalității, căreia i s-a apropiat funia[1] de par, dovadă că prințul Condé s-a spînzurat[2]; cînd văd iarna, care nu e altceva decît o spărtură în zenit, pe unde suflă vîntul, cînd văd atîtea zdrențe chiar în purpura cu totul nouă a dimineții pe vîrfurile dealurilor, cînd văd picăturile de rouă, aceste mărgăritare false, cînd văd promoroaca, imitație de diamant, cînd văd omenirea descusută și evenimentele cîrpăcite, atîtea pete în soare, și atîtea găuri în lună, cînd văd peste tot atîta mizerie, îmi vine a crede că Dumnezeu nu e bogat. Încearcă și el s-o scoată la capăt, adevărat, dar simt că e strîmtorat... Face o revoluție așa cum dă un bal negustorul cu tejgheaua goală. Nu trebuie să judecăm pe zei după aparențe. Sub poleiala cerului îndrăznesc un univers sărac. În creația lumii e ceva falimentar. De aceea sînt un nemulțumit. Iată, sîntem în ziua de 5 iunie. S-a înnoptat aproape. De azi dimineață aștept să se facă ziuă. Nu s-a făcut și m-aș prinde că nici n-o să se facă astăzi. Neglijență de băiat de prăvălie prost plătit. Da, totul e rău întocmit. Nici o încheietură nu se potrivește cu alta, lumea e veche, s-a scorojit de tot; eu trec de partea opoziției. Toate merg de-andoaselea, universul are toane. Așa e și cu copiii; cei care vor să aibă nu-i au; cei care nu-i vor îi au. În încheiere, sînt mîhnit și furios. Pe lîngă toate, și chelbosul ăsta de Laigle de Meaux îmi face rău cînd mă uit la el. Mă simt

---

[1] Joc de cuvinte: *qui montre la corde* — care își arată coarda, și *la corde du pendu* funia spînzuratului.

[2] Este vorba de ultimul prinț Condé, tatăl ducelui d'Enghien, executat din ordinul lui Napoleon în 1804. Bătrînul s-a spînzurat în 1832.

umilit la gîndul că sînt de aceeași vîrstă cu chelia lui. De altfel, eu critic, nu insult. Universul este așa cum este. Vorbesc fără gînd rău și numai ca să fiu cu conștiința împăcată. Primiți, veșnice părinte, asigurarea deosebitei mele considerațiuni. Ah! Pe toți sfinții Olimpului și pe toți zeii paradisului! nu eram făcut să fiu parizian, adică să fiu veșnic aruncat dintr-o rachetă într-alta, din grupul haimanalelor în cel al zurbagiilor. Eram făcut să fiu turc, să mă uit toată ziua la femeiuști orientale dansînd acele delicioase dansuri egiptene, nerușinate ca visele unui om cucernic, sau ale unui țăran din Beauce [1], sau ale unui nobil din Veneția, înconjurat de nobile doamne, sau ale unui prințișor german, care aduce confederației germane o jumătate de soldat, și care-și petrece timpul liber uscîndu-și ciorapii pe gard, adică pe hotarul său. Iată destinul pentru care am fost eu făcut. Da! Turc. Am zis și nu-mi iau vorba înapoi. Nu înțeleg de ce turcii sînt rău văzuți de obicei. Mahomet are și el partea lui bună: cinste lui, inventator al haremului plin de cadîne și al paradisului plin de odalisce. Să nu insultăm mahomedanismul, singura religie împodobită cu o poiată [2]. Așa fiind vă îndemn să bem. Pămîntul e o prostie mare. Și se pare că nătărăii ăștia vor să se mai și bată, să se pocească, să se căsăpească în mijlocul verii, în luna lui cireșar, cînd s-ar putea duce la braț cu o făptură a firii să miroasă pe cîmp uriașa ceașcă de ceai a fînului cosit. Nu zău, se fac prea multe nerozii! Un felinar ruginit și stricat pe care l-am văzut adineauri la un negustor de vechituri îmi sugerează o idee: Ar fi vremea să luminăm omenirea. Da, iată-mă iarăși trist! Ce înseamnă să înghiți strîmb o stridie și o revoluție! Sînt iarăși jalnic. Ce groaznică e lumea noastră bătrînă! Ne căznim, ne urîm, ne tîrîm, ne omorîm și ne obișnuim cu toate!

Și Grantaire, după acest acces de elocvență, avu și unul, binemeritat, de tuse.

— Fiindcă veni vorba de revoluție, zise Joly, se pare că Marius e într-adevăr îndrăgostit.

— Se știe de cine?

---

[1] Cîmpie din Franța de nord.

[2] Joc de cuvinte: *poulailler* — poiată; *une poule* — o femeie ușoară.

— Nu.
— Nu ?
— Nu, ţi-am spus !
— Dragostea lui Marius ! strigă Grantaire. Am înţeles. Marius e ceaţa şi sînt sigur că a întîlnit un abur. Marius e viţă de poet. Cine zice poet, zice nebun. *Tymbracus Apollo* [1]. Marius şi Maria lui, sau Marieta sau Mimi a lui — ce îndrăgostiţi caraghioşi trebuie să fie ! Îmi cam dau seama cum stau lucrurile. Sînt atît de fericiţi, încît uită să se mai sărute ! Nevinovaţi pe pămînt, îmbrăţişîndu-se în cer. Nişte suflete cu simţuri. Se culcă împreună între stele !

Pe cînd Grantaire începea a doua sticlă şi poate şi a doua predică, prin gaura pătrată a scării se ivi un băiat mai mic de zece ani, zdrenţăros, pipernicit, galben, cu un botişor ascuţit, cu ochi vioi, cu o claie de păr, ud de ploaie şi foarte mulţumit. Fără să stea pe gînduri, copilul, alegînd din cei trei — cu toate că nu cunoştea pe nimeni — pe Laigle de Meaux, îl întrebă :

— Dumneata eşti domnul Bossuet ?
— Mi se mai zice şi aşa, răspunse Laigle. Ce ai cu mine ?
— Iată ce e ! Unul înalt şi blond mi-a spus pe bulevard : „Cunoşti pe bătrîna Hucheloup ?" Eu i-am zis : „Da, din strada Chanvrerie, văduva moşului". El mi-a zis : „O să găseşti acolo pe domnul Bossuet, să-i spui din partea mea A.B.C.". E vorba de o păcăleală, nu-i aşa ? Mi-a dat cincizeci de bani.
— Joly, împrumută-mi cincizeci de bani ! zise Laigle. Şi întorcîndu-se spre Grantaire : Grantaire, împrumută-mi cincizeci de bani !

Aşa se făcu un franc, pe care Laigle îl dădu copilului.
— Mulţumesc, domnule ! zise băieţelul.
— Cum te cheamă ?
— Navet, prietenul lui Gavroche.
— Rămîi cu noi, zise Laigle.
— Stai să mănînci cu noi, îl îndemnă Grantaire. Copilul răspunse :

[1] Joc de cuvinte întemeiat pe o interpretare glumeaţă a epitetului latin al zeului Apollo : *avoir le timbre un peu fêle*, înseamnează, în limba franceză, „a fi cam într-o parte".

— Nu pot. Fac parte din cortegiu. Eu sînt ăla care strigă : „Jos Polignac !"

Şi trăgîndu-şi mult îndărăt piciorul, ceea ce era semnul celui mai respectuos salut, plecă.

După ce plecă băiatul, Grantaire luă cuvîntul.

— Asta e adevăratul ştrengar. Sînt multe şi diferite soiuri de ştrengari : ştrengarul notar, numit *trepăduş*, ştrengarul ospătar, numit *picolo*, ştrengarul brutar, numit *mitron*, ştrengarul lacheu, numit *groom*, ştrengarul marinar numit *mus*, ştrengarul soldat numit *copil de trupă*, ştrengarul pictor, numit *mîzgălici*, ştrengarul negustor, numit *jarcalete*, ştrengarul curtean, numit *puşti* şi ştrengarul rege, numit *delfin*. Ştrengarul Dumnezeu se numeşte *prunc*.

Între timp, Laigle se gîndea ; spuse cu jumătate voce :

— A.B.C., înseamnează înmormîntarea lui Lamarque.

— Blondul înalt care-ţi trimite veste, zise Grantaire, e Enjolras.

— Mergem ? întrebă Bossuet.

— Plouă, răspunse Joly. Am jurat să intru în foc, nu în apă ! Nu vreau să capăt un guturai.

— Eu rămîn aici, hotărî Grantaire. Decît un dric, mai bine o masă.

— Prin urmare, rămînem, întări Laigle. Atunci hai să bem ! De altfel, putem lipsi de la înmormîntare fără să lipsim de la răscoală.

— Ah ! La răscoală merg şi eu ! strigă Joly.

Laigle îşi frecă mîinile.

— Iată că putem să dregem puţin revoluţia din 1830. Adevărul e că strînge oleacă poporul pe la subsuori.

— Pe mine nu mă prea interesează revoluţia voastră, zise Grantaire. Eu nu urăsc guvernul. E o coroană vătuită cu o scufie de bumbac. E un sceptru care se termină cu o umbrelă. Mi-a venit în gînd că pe ploaia asta Ludovic-Filip va putea să dea regalităţii două întrebuinţări : capătul-sceptru să-l întindă împotriva poporului, şi capătul-umbrelă să-l deschidă împotriva ploii.

Sala era întunecoasă. Încetul cu încetul, norii grei goniră lumina zilei. În cîrciumă nu era nimeni ; nici pe

stradă. Toată lumea se dusese „să urmărească mersul evenimentelor"

— E amiază sau e miezul nopţii ? strigă Bossuet. Nu se vede nimic. Gibelotte adu lumină !

Grantaire, trist, bea.

— Enjolras mă dispreţuieşte, murmură el. Enjolras şi-a zis : „Joly e bolnav. Grantaire e beat." Iar pe Navet l-a trimis la Bossuet. Dacă ar fi venit să mă ia, l-aş fi urmat. Cu atît mai rău pentru Enjolras ! N-o să mă duc la înmormîntarea lui.

Odată luată această hotărîre, Bossuet, Joly şi Grantaire nu se mai urniră din cîrciumă. Pe la două după amiază, masa la care şedeau era plină de sticle goale. Pe masă ardeau două luminări : una într-un sfeşnic de alamă coclită, alta în gîtul unei carafe ciobite. Grantaire îi antrenase pe Bossuet şi Joly la băutură, Bossuet şi Joly îl întorseseră pe Grantaire la veselie.

Cît despre Grantaire, încă de la amiază depăşise măsura vinului, izvor sărac în visuri. În faţa adevăratului beţiv, vinul se bucură numai de un succes de stimă. Există şi în materie de beţie magie albă şi magie neagră. Vinul e numai magie albă. Grantaire era un băutor de vinuri cutezător. Departe de a-l opri, prăpastia unei beţii cumplite deschisă înaintea lui îl atrăgea. Lăsase la o parte sticlele şi luase în mînă stacana. Stacana e prăpastia. Neavînd la îndemînă nici opium, nici haşiş, şi vrînd să-şi umple mintea cu amurg, căutase să le înlocuiască cu un înfiorător amestec de rachiu, de bere tare şi de absint, care produce letargii de-a dreptul îngrozitoare. Plumbul din suflete e făcut din aburii acestor trei băuturi : bere, rachiu şi absint. Sînt trei întunecimi în care se îneacă fluturele ceresc, şi dintr-o ceaţă fumurie nelămurită, închegată în chip de aripă de liliac, se plăsmuiesc trei furii mute : visul rău, noaptea şi moartea, care zboară alene pe deasupra sufletului adormit.

Grantaire nu ajunsese încă nici pe departe în această stare lugubră. Era nemaipomenit de vesel, iar Bossuet şi Joly îi dădeau replica. Felului său ciudat de a accentua cuvintele şi ideile, Grantaire îi mai adăuga şi diva-

gația gesturilor. Cu brațul frînt în unghi și cu cravata desfăcută, proptindu-și cu demnitate pumnul stîng pe genunchi, călare pe un scăunel și cu paharul plin de mîna dreaptă, arunca Matelotei, servitoarea cea grasă, aceste îndemnuri solemne :

— Să se deschidă porțile palatului ! Toată lumea să intre în Academia Franceză și să îmbrățișeze pe doamna Hucheloup ! Să bem ! Și întorcîndu-se spre mama Hucheloup, adăugă : Femeie străveche și consacrată prin folosință, apropie-te să te contemplu !

Și Joly striga :

— Matelote și Gibelotte, nu-i mai dați de băut lui Grantaire ! Mănîncă banii cu lingura. De azi-dimineață a risipit nebunește doi franci și nouăzeci și cinci de cenți.

Și Grantaire începea iar :

— Cine a scos din cui stelele fără voia mea și le-a pus pe masă în chip de lumînări ?

Bossuet, beat turtă, își păstrase liniștea.

Se așezase pe marginea ferestrei deschise, cu spatele în bătaia ploii de afară, și-i privea pe cei doi prieteni. Deodată auzi îndărătul lui zarvă, pași grăbiți și strigăte : „La arme !" Se întoarse și zări în strada Saint-Denis, la capătul străzii Chanvrerie, pe Enjolras, care trecea cu arma în mînă, pe Gavroche cu spada, pe Jean Prouvaire cu flinta, pe Combeferre cu pușca, pe Bahorel cu o carabină lungă și toată mulțimea înarmată și înfuriată care-i urma.

Strada Chanvrerie nu era mai lungă decît o bătaie de pușcă. Bossuet își duse mîinile pîlnie la gură și strigă :

— Courfeyrac ! he ! Courfeyrac !

Courfeyrac auzi chemarea, îl zări pe Bossuet și făcu cîțiva pași în strada Chanvrerie, strigînd : „Ce vrei ?" care se încrucișă cu : „Unde te duci ?"

— Să fac o baricadă, răspunse Courfeyrac.

— Atunci aici ! Locul e bun ! Fă-o aici !

— Ai dreptate, Aigle ! strigă Courfeyrac.

Și la un semn al lui Courfeyrac, mulțimea se repezi în strada Chanvrerie.

III

SE LASĂ NOAPTEA ASUPRA LUI GRANTAIRE

Într-adevăr, locul se potrivea de minune : strada era larg deschisă la intrare, apoi, îngustîndu-se, se înfunda, sugrumată de *Corint*, iar strada Mondétour fiind ușor de închis la dreapta și la stînga, nici un atac nu se putea da decît prin strada Saint-Denis, adică numai din față, și complet descoperit. Bossuet, beat turtă, avusese ochiul lui Hannibal pe nemîncate.

La năvala mulțimii, spaima cuprinse toată strada. N-a rămas nici un trecător care să n-o fi luat la sănătoasa. Într-o clipă, în fund, la dreapta, la stînga, prăvălioarele, atelierele, porțile gangurilor, ferestrele, jaluzelele, mansardele, obloanele de toate mărimile se închiseră începînd de la parter pînă la acoperișuri. O bătrînă înspăimîntată își proptise o saltea la fereastră, cu două prăjini de rufe, ca să mai ia puterea gloanțelor. Numai porțile și ușile cîrciumii rămaseră deschise, din pricina binecuvîntată că mulțimea dăduse buzna înăuntru.

— Vai, Doamne ! vai, Doamne ! suspina doamna Hucheloup.

Bossuet coborîse în întîmpinarea lui Courfeyrac.

Joly, care se dusese la fereastră, strigă :

— Courfeyrac, trebuia să-ți iei o umbrelă, ai să răcești !

Între timp, în cîteva minute, fuseseră smulși douăzeci de drugi de fier din fațada de zăbrele a cîrciumii și zece stînjeni pătrați de piatră din caldarîmul străzii ; în treacăt, Gavroche și Bahorel puseseră mîna pe căruța unui fabricant de var, un anume Anceau, și o răsturnaseră. În căruță, erau trei butoaie pline de var, pe care le așezară sub grămezile de pietre. Enjolras ridicase chepengul de la pivniță, și toate butoaiele goale ale văduvei Hucheloup se rostogoliră lîngă cele cu var. Feuilly, cu degetele lui deprinse să coloreze lamele gingașe ale evantaielor, grămădise lîngă buți și căruțe, ca să le sprijine, două grămezi de bolovani. Erau pietre culese cine știe de unde. Bîrnele fuseseră smulse din fața unei case învecinate și culcate

pe butoaie. Cînd Bossuet și Courfeyrac se întoarseră, jumătate de stradă se și închisese cu un meterez mai înalt decît înălțimea omului. Nimic nu se poate asemăna cu mîna poporului cînd e vorba să clădească din ceea ce dărîmă.

Matelote și Gibelotte se amestecaseră printre lucrători, Gibelotte, moleșită ca totdeauna, ajuta la baricadă, umblînd de colo-colo, și cărînd moloz. Servea pietrele de caldarîm cum ar fi servit vînul, cu același aer somnoros.

Un omnibus cu doi cai trecu pe la capătul străzii.

Bossuet sări peste caldarîm, opri vehiculul, îi dădu jos pe călători, ajutînd „doamnele" să coboare, trimise la plimbare pe conductor și se întoarse cu omnibusul, trăgînd caii de dîrlogi.

— Omnibusurile, spuse el, nu trec prin fața *Corintului. Non licet omnibus adire Corinthum* [1].

O clipă mai tîrziu, caii deshămați plecau la întîmplare pe strada Mondétour și omnibusul răsturnat pe o coastă completa barajul străzii.

Madam Hucheloup, buimăcită, se refugiase la etajul întîi. Avea privirea rătăcită și se uita în jurul ei fără să vadă, strigînd pe șoptite. Răcnetele ei înspăimîntate nu îndrăzneau să-i iasă din gîtlej :

— E sfîrșitul lumii, murmura ea.

Joly depuse o sărutare pe gîtul gros, roșu și zbîrcit al doamnei Hucheloup și-i spuse lui Grantaire :

— Dragul meu, întotdeauna am socotit gîtul unei femei ca ceva nespus de gingaș.

Dar Grantaire atingea cele mai înalte culmi ale ditirambei [2]. Întorcîndu-se Matelote la etaj, Grantaire o prinse de mijloc în dreptul ferestrei și rîse cu hohote.

— Matelote e urîtă ! striga el. Matelote e un vis al urîțeniei ! Matelote e o himeră ! Iată care e taina nașterii ei : un Pygmalion [3] gotic, care împodobea jgheaburile

---

[1] „Nu se cade oricui să ajungă pînă la Corint". Expresie în limba latină, cu înțelesul de stăvilire a pretențiilor celor nechemați. Joc de cuvinte : *omnibus* — tuturor (lat.)

[2] Poem liric dedicat zeului Dyonisos. Prin extensiune, elogiu exagerat adus unei persoane.

[3] Sculptor grec care — dup legendă — s-a îndrăgostit de statuia Galateii, propria sa operă, și a luat-o de soție, după ce a fost însuflețită de Venus-Afrodita.

catedralelor cu capete de hidră se îndrăgosti într-o bună zi. Se rugă fierbinte de zeul Amor s-o însufleţească, şi aşa se născu Matelote.

Priviţi-o, cetăţeni! Are părul de culoarea cromatului de plumb, ca şi iubita lui Tizian[1], şi e fată bună! Răspund eu că se va bate bine. În orice fată bună zace un erou! Cît despre madam Hucheloup e o bătrînă vitează. Uitaţi-vă ce mai mustăţi are. Le-a moştenit de la bărbatul ei. O adevărată femeie-husar! Are să se bată şi ea. Ele două vor băga mahalaua-n sperieţi. Camarazi, vom răsturna guvernul, adevăr zic vouă, aşa cum e adevărat că între acidul margaric şi cel formic sînt încă alţi cincisprezece acizi intermediari! De altfel, mie mi-e totuna. Domnilor, tatăl meu nu mă putea suferi pentru că nu mă pricepeam la matematică. Nu mă pricep decît la dragoste şi libertate. Eu sînt Grantaire, băiat bun! Pentru că n-am avut niciodată bani, nu m-am obişnuit cu ei. De aceea nici nu le-am dus lipsa vreodată, dar dacă aş fi fost bogat, n-ar mai fi fost săraci; aţi fi văzut voi! Ei, dacă inimile bune ar avea şi pungile doldora, ce bine-ar merge toate! Mi-l închipui pe Isus cu averea lui Rotschild[2]. Ce mult bine ar face? Sărută-mă, Matelote! Eşti plină de voluptate şi sfioasă! Obrajii tăi cheamă un sărut de soră şi buzele cer sărutarea unui iubit!

— Taci, bolobocule! îl întrerupse Courfeyrac.

Grantaire continuă:

— Sînt capitul[3] şi membru premiat al Academiei din Tuluza.

Enjolras, care sta cu puşca în mînă, în picioare pe creasta meterezului, îşi ridică frumosu-i chip serios şi aspru. Enjolras avea în el ceva spartan şi puritan tot-

---

[1] Mare pictor venețian din vremea Renașterii (1477—1576). La V. Hugo, aluzie la portretul unei tinere cu părul castaniu-deschis pictat de el și cunoscută sub numele de „logodnica pictorului".

[2] Bancher francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea, supranumit „bancherul regilor" și „regele bancherilor", a cărui avere trecea drept fabuloasă. A finanțat în mai multe rînduri guvernele monarhiei din iulie.

[3] Nume vechi al consilierilor comunali din Tuluza.

odată. Murise la Thermopile cu Leonida [1] și dăduse foc Droghedei cu Cromwell [2].

— Grantaire, strigă el, du-te și te culcă în altă parte. În beția luptei nu e loc pentru bețivi. Nu dezonora baricada !

Acest cuvînt mînios avu un efect ciudat asupra lui Grantaire. Ai fi zis că cineva îi aruncase un pahar cu apă rece în obraz. Părea că s-a trezit deodată. Se așeză, se sprijini de o masă lîngă fereastră, privi pe Enjolras cu o nespusă duioșie și îi spuse :

— Eu cred în tine.

— Pleacă !

— Lasă-mă să dorm aici !

— Du-te și dormi în altă parte ! strigă Enjolras.

Dar Grantaire, privindu-l mereu cu ochii lui galeși și tulburi, răspunse :

— Lasă-mă să dorm aici, așteptînd moartea.

Enjolras se uită la el cu o privire disprețuitoare.

— Grantaire, tu nu ești în stare să crezi, să gîndești, să trăiești și să mori.

Grantaire răspunse cu glasul serios :

— Ai să mă vezi !

Mai bîlbîi cîteva cuvinte neînțelese, apoi capul îi căzu greoi pe masă și, cum se întîmplă de obicei în a doua parte a beției, spre care Enjolras îl împinsese cu asprime, adormi cît ai bate din palme.

IV

ÎNCERCARE DE A ADUCE MÎNGÎIERE VADUVEI HUCHELOUP

La vederea baricadei, Bahorel strigă încîntat :

— Iată strada cu gîtul gol ! Ce bine-i stă !

---

[1] Ca unul dintre cei trei sute de spartani care au pierit împreună cu regele lor, Leonida apărînd trecătoarea Thermophile, din munții Tesaliei, împotriva armatei persane a lui Xerxes (480 î.e.n.)

[2] Comparația evocă un episod sălbatic din compania de înăbușire a răscoalei irlandeze, în timpul revoluției burgheze din Anglia. Cromwell, luînd cu asalt cetatea Drogheda din Irlanda (1649) a ordonat nimicirea garnizoanei o dată cu populația orașului, sub pretext că irlandezii sînt catolici.

Tot devastînd cîte puţin circiuma, Courfeyrac încerca în acelaşi timp s-o mîngîie pe văduva circiumăreasă.

— Doamnă Hucheloup, nu te plîngeai dumneata mai zilele trecute că ţi s-a încheiat un proces-verbal de contravenţie pentru că Gibelotte a scuturat un covoraş pe fereastră ?

— Da, bunule domn Courfeyrac. Dar vai, Dumnezeule ! Vrei să-mi viri şi masa în grozăvia dumitale ? Şi tot ca şi pentru covoraş, guvernul m-a mai altoit cu o amendă de o sută de franci pentru un ghiveci cu flori căzut de la mansardă în stradă. Spune, nu-i o adevărată batjocură ?

— Lasă, doamnă Hucheloup, te răzbunăm noi !

Văduva Hucheloup nu părea să priceapă prea bine ce-o să cîştige din acest fel de despăgubire.

Era răzbunată la fel ca femeia arabă din poveste, care, pălmuită de soţ, s-a dus să se plîngă tatălui ei ca s-o răzbune şi i-a spus : „Tată, trebuie să plăteşti soţului meu jignirea cu aceeaşi monedă". Tatăl o întrebă : „Pe care obraz te-a pălmuit ?" „Pe cel stîng, tată." El îi dădu o palmă pe cel drept şi îi spuse : „Te-am răzbunat. Acum du-te şi spune bărbatului tău că, deoarece el mi-a pălmuit fata, eu i-am pălmuit soţia".

Ploaia încetase. Sosiseră noi recruţi. Luptătorii aduseseră pe sub haine un butoiaş cu praf de puşcă, un coş cu sticle de vitriol, două sau trei torţe de carbaval [1] şi o coşarcă plină cu lampioane „rămase de la sărbătoarea regelui", sărbătoare care avusese loc la 1 mai. Se vorbea că aceste muniţii veneau din partea unui băcan din cartierul Saint-Antoine, pe care-l chema Pépin. Singurul felinar din strada Chanvrerie, lanterna din Saint-Denis, precum şi toate lanternele din străzile învecinate : Mondétour, Cygne, Prêcheurs, la Grande şi la Petite-Traunderie, fură sparte.

Enjolras, Combeferre şi Courfeyrac aveau grijă de toate. Se ridicau în acelaşi timp două baricade, amîndouă rezemate pe clădirea cîrciumii *Corint* şi făcînd un unghi ; cea mai mare închidea strada Chanvrerie, cealaltă strada Mondétour, dinspre strada Cygne. Această

[1] Materie inflamabilă cu bază de cărbune.

din urmă baricadă, foarte îngustă, nu era construită decît din butoaie și pietre din pavaje. Baricada era apărată de cincizeci de muncitori, dintre care vreo treizeci înarmați cu puști, reprezentînd un imprumut forțat din prăvălia unui armurier.

Nimic mai ciudat și mai pestriț decît mulțimea aceasta. Unul purta un veston, o sabie de cavalerie și două pistoale de cavalerie ; altul era în jiletcă, purtînd o pălărie rotundă și o ploscă cu pulbere atîrnată la șold ; un al treilea era căptușit în chip de zale cu nouă foi de mucava și înarmat cu o sulă de șelar. Era unul care striga : „Să-i nimicim pînă la unul și să murim cu baioneta în mînă !" Omul n-avea însă baionetă. Un altul își încinsese peste redingotă un centiron cu diagonală și o raniță de guard național, a cărei învelitoare era împodobită cu următoarea inscripție cusută cu lînă roșie : *Ordinea publică*. O mulțime de puști purtau numere de legiuni : cei mai mulți n-aveau nici pălărie, nici cravată, aveau brațele goale și ici-colo cîteva sulițe. Veți mai ști că erau de toate vîrstele, cu înfățișări de tot felul, băieți tineri, gălbejiți și pirpirii, lucrători din porturi, cu pielea bronzată, și alții. Toți se grăbeau și, ajutîndu-se unul pe altul, vorbeau de sorții de izbîndă ce i-ar putea avea, vorbeau că pe la trei dimineața le vor veni ajutoare, că erau siguri că se pot bizui pe nu știu care regiment, că Parisul ar fi gata să se răscoale. Vorbe cumplite, în care se amesteca un fel de voie bună. Ai fi zis că sînt frați. Nu-și știau numele. Frumusețea marilor primejdii stă în aceea că pune în lumină înfrățirea între necunoscuți.

La bucătărie se aprinsese focul și într-un tipar de gloanțe se topeau linguri, furculițe, toate tacîmurile și vasele de cositor ale cîrciumii. Iar în timpul acesta se și bea. Capsele și alicele stăteau risipite pe mese la un loc cu paharele de vin. În sala de biliard, madam Hucheloup, Matelote și Gibelotte, schimbate de spaimă fiecare într-alt fel, una îndobitocită, alta gîfîind, cealaltă trezită de-a binelea, rupeau cîrpe și făceau scame ; trei răsculați le ajutau, niște vlăjgani cu părul mare, bărboși și mustăcioși, care destrămau pînza cu degete de lenjereasă și le făceau pe cele trei femei să tremure.

Omul înalt, pe care-l văzuse Courfeyrac, Combeferre și Enjolras în clipa cînd se apropiau de mulțime la colțul străzii Billettes, lucra la baricada cea mică, dînd o mînă de ajutor. Gavroche lucra la cea mare. Cît despre tînărul care-l așteptase pe Courfeyrac acasă și întrebase de domnul Marius, se făcuse nevăzut cînd cu răsturnarea omnibusului. Gavroche, fericit de parcă avea aripi, își luase sarcina să-i înveselească pe toți. Se ducea, venea, se urca, cobora, fremăta, strălucea. Părea pus acolo pentru încurajarea tuturor. Avea el un imbold ? Da, negreșit, mizeria lui. Avea aripi ? Da, ale veseliei lui. Gavroche era un vîrtej. Îl vedeai și îl auzeai peste tot, mereu îl auzeai. Umplea locul, aflîndu-se pretutindeni în același timp. Era un fel de omniprezență aproape supărătoare ; nu-ți dădea răgaz să te oprești. Uriașa baricadă îl simțea în spinarea ei. Stînjenea pe gură-cască, îmboldea pe leneși, înviora pe cei osteniți, scotea din răbdări pe cei care cădeau pe gînduri, pe unii îi înveselea, pe alții îi îndemna, pe alții îi înfuria, pe toți îi punea în mișcare, înțepa pe un student, mușca pe un muncitor, se așeza, se oprea, pornea din nou, zburătăcea pe deasupra zgomotului și sforțărilor, sărea de la unii la alții și-i sîcîia ca o muscă pe toți cei înhămați la această uriașă diligență a revoluției [1].

Era o mișcare neîntreruptă în brațele lui mici și strigăte neîntrerupte în plămînii lui plăpînzi.

— Haideți ! Mai multe pavele, mai multe butoaie, mai multe chestii dintr-alea ! Unde mai sînt ! Un coș de moloz, să-mi astupați gura ! E prea mică baricada voastră ; trebuie înălțată ! Puneți de toate, băgați de toate, vîrîți de toate ! Dărîmați casa ! O baricadă e ca ceaiul maicii Gibou. Uite, acolo e o ușă cu geamuri !

Un lucrător a strigat :

— O ușă cu geamuri ! Ce vrei să facem cu o ușă cu geamuri, ageamiule ?

— Geamgiu ești dumneata ! i-o întoarse Gavroche. O ușă cu geamuri la o baricadă e un lucru minunat. Nu împiedică să fie atacată, dar stînjenește cînd e vorba să fie luată. N-ați șterpelit niciodată mere trecînd peste un zid împănat pe creastă cu funduri de sticle sparte ?

[1] Aluzie la fabula lui La Fontaine : *Diligența și musca.*

O ușă cu geamuri taie bătăturile gărzii naționale cînd o vrea să se cațere pe baricadă. Vezi bine! Sticla e înșelătoare. Ei, tovarăși, nu prea aveți mintea ageră!

Gavroche era furios pe pistolul lui fără cocoș. Trecea de la unul la altul cerînd:

— O pușcă, vreau o pușcă! De ce nu-mi dați o pușcă?

— Pușcă îți trebuie ție? îl luă peste picior Combeferre.

— Ia uite! i-o întoarse Gavroche. Și de ce nu? N-am avut una în 1830, cînd ne-am răfuit cu Carol al X-lea?

Enjolras dădu din umeri.

— Cînd vom avea destule pentru bărbați o să dăm și copiilor.

Gavroche se întoarse mîndru și-i răspunse:

— Dacă te omoară înaintea mea, o iau pe-a ta.

— Puștiule! zîmbi Enjolras.

Un filfizon rătăcit, care căsca gura în colțul străzii, îi făcu să schimbe vorba.

Gavroche strigă:

— Hai cu noi, tinere! Ce? Noi nu facem nimic pentru țărișoara asta?

Filfizonul o luă la fugă.

V

PREGATIRILE

Ziarele timpului s-au înșelat spunînd că baricada din strada Chanvrerie — această cetate aproape inexpugnabilă, cum o numeau ele — ajungea la înălțimea primului etaj. Adevărul e că nu era mai înaltă de șase sau șapte picioare. Era clădită însă în așa fel încît luptătorii puteau, după cum voiau, fie să se ascundă după ea, fie să supravegheze de sus închiderea sau chiar să-i încalece creasta cu ajutorul unui împătrit rînd de pavele, așezate unele peste altele ca niște trepte în partea dinăuntru. În afară, fațada baricadei, alcătuită din grămezi de pietre

și din butoaie legate între ele cu grinzi și scînduri vîrîte printre roțile căruței lui Anceau și ale omnibusului răsturnat, avea o înfățișare zbîrlită și părea de nepătruns. Între zidul caselor și capătul baricadei cel mai îndepărtat de cîrciumă fusese lăsată o trecere largă de-un lat de om, loc de ieșire. Oiștea omnibusului era ridicată drept în sus și înțepenită cu funii ; un steag roșu, prins în vîrful ei, flutura pe baricadă.

Mica baricadă Mondétour, ascunsă în dosul cîrciumii, nu se vedea. Cele două baricade alcătuiau o adevărată redută.

Enjolras și Courfeyrac socotiseră că nu mai era nevoie să baricadeze și celălalt capăt al străzii Mondétour, care avea o ieșire spre Hale, prin strada Prêcheurs, voind de bună seamă să păstreze cît de cît o legătură cu cei din afară și temîndu-se prea puțin să fie atacați prin primejdioasa și anevoioasa ulicioară Prêcheurs.

Lăsînd la o parte această ieșire, care în stilul strategic al lui Polard [1] s-ar fi numit șanț de legătură, și ținînd seama de trecerea îngustă lăsată pe strada Chanvrerie, interiorul baricadei, în care cîrciuma semăna cu un adevărat pinten, avea forma unui patrulater neregulat, închis din toate părțile. Între baricadă și casele înalte din fundul străzii erau cam douăzeci de pași, așa încît se putea spune că baricada se rezema pe aceste case locuite, dar ferecate de sus pînă jos. Toată munca aceasta s-a îndeplinit fără greutate în mai puțin de o oră, și fără ca vreunul din acei oameni îndrăzneți să fi văzut ivindu-se un chipiu sau o baionetă. Burghezii, puțini la număr, care se mai încumetau să treacă în acele momente ale răscoalei prin strada Saint-Denis, își aruncau ochii în lungul străzii Chanvrerie, zăreau baricada și iuțeau pasul.

Cînd cele două baricade fură gata și drapelul înălțat, oamenii scoaseră din cîrciumă o masă, și Courfeyrac se urcă deasupra. Enjolras aduse cufărașul pătrat și Courfeyrac îl deschise. Cufărașul era plin de cartușe. Cînd văzură cartușele, un fior trecu printre cei mai curajoși și o clipă se făcu tăcere.

---

[1] Scriitor militar francez din secolul al XVIII-lea.

Courfeyrac împărţi cartuşele surîzînd.

Fiecare primi cîte treizeci. Mulţi aveau pulbere şi începuseră să mai facă altele cu gloanţele pe care le topeau. Cît despre butoiaşul cu praf de puşcă, fu aşezat pe o masă, lîngă uşă, la păstrare.

Semnalul de adunare, care străbătea tot Parisul şi care nu contenea, sfîrşise prin a nu mai fi decît un zgomot monoton căruia nu-i mai dădea nimeni atenţie. Zgomotul acesta se auzea cînd mai îndepărtat, cînd mai apropiat, cu ondulări lugubre.

Astfel pregătiţi, încărcară toţi puştile şi carabinele, fără grabă, cu o gravitate solemnă. Enjolras se duse să aşeze trei santinele dincolo de baricade : una în strada Chanvrerie, a doua în strada Prêcheurs, a treia în colţul străzii Petite-Truanderie.

Apoi, după ce au ridicat baricadele, au hotărît posturile, şi-au încărcat puştile şi au pus santinelele la locul lor, oamenii aceştia au rămas singuri pe străzile temute, pe unde nimeni nu mai trecea ; şi înconjuraţi de casele mute, moarte parcă, unde nu se mai simţea nici o mişcare omenească, învăluiţi în umbrele din ce în ce mai mari ale amurgului care se aşternea, în mijlocul unui întuneric şi al unei tăceri care avea un nu ştiu ce tragic şi înspăimîntător, şi prin care se simţea ceva înaintînd, izolaţi, înarmaţi, hotărîţi, liniştiţi, aşteptară.

VI

ÎN AŞTEPTARE

Ce-au făcut în acele ceasuri de aşteptare ? Trebuie s-o spunem, pentru că e o pagină de istorie.

Pe cînd bărbaţii făceau cartuşe şi femeile scamă, pe cînd pe o plită fumega o tingire mare plină cu plumb topit şi cositor destinat tiparului de gloanţe, pe cînd pe baricadă vegheau santinele cu arma în mînă, iar Enjolras, neclintit, păzea santinelele, Combeferre, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Feuilly, Bossuet, Joly, Bahorel şi încă vreo cîţiva s-au căutat unii pe alţii şi s-au adunat ca în cele

mai liniștite vremuri ale taifasurilor lor studențești; într-un colț al cîrciumii, transformată în cazemată, la doi pași de reduta ridicată de ei, cu armele încărcate și cu capsa pusă, rezemate de spătarul scaunelor, tinerii aceștia frumoși, în pragul orei supreme, începură a spune versuri de dragoste.,
Ce versuri ? Iată-le.

„Îți mai aduci aminte de zîmbitoarea viață,
De anii noștri tineri ca pomii înfloriți,
Cînd ascultînd fierbinte de-a inimii povață,
N-aveam decît o grijă : să fim îndrăgostiți ?

Cînd vîrsta mea-mpreună cu vîrsta ta întreagă
Nu dau la adunare nici patruzeci de ani,
De se-arăta chiar iarna în casa noastră dragă,
Credeam că-i primăvara cu umbra de castani !

O, zilele frumoase ! cu Manuel cuminte,
Și c-un Paris puternic și vesel ca un zeu,
Cu Foy, cel care-ntr-una ne fulgera-nainte,
Și cu agrafa-aceea ce mă-nțepa mereu !

Toți te priveau în juru-mi sub farmecul uimirii,
Cînd la Prado vreodată puteam mînca și noi.
Mi se părea că pînă și-n urmă trandafirii
Își întorceau spre tine învoaltele lor foi.

O, cît e de frumoasă ! șopteau atunci în pripă,
Și ce frumos miroase, cu părul ei în vînt !
Sub pelerină are pesemne o aripă
Ce pare că-n-așteaptă decît să-și ia avînt.

Cînd unul lîngă altul, pe ulița bătrînă,
Noi rătăceam adesea, în legănat sfios,
Ar fi putut oricine să spună că se-ngînă
Aprilie șăgalnic cu maiul cel frumos.

Stam fericiți în casă, cu ușa încuiată,
Mușcînd cu lăcomie din bunul fruct oprit,
Iar gura mea o vorbă dacă-ți șoptea, îndată
A ta îi da răspunsul atît de mult dorit.

Sorbonna era locul fermecător în care
Te adoram din noapte și pînă-n zori, deplin ;
Iar harțile iubirii găseau o aplicare
În dragostele noastre pe un ținut latin.

O piețele iubite, Maubert, Dauphine, o casă
Scăldată-n soare proaspăt și cu ferestre mici !
Cînd îți trăgeai ciorapul pe un picior de rasă
Vedeam o stea în umbră, sau poate-un licurici.

Eu am citit pe Platon, pe Lamennais, dar iată
Că tu cu mult mai bine dumnezeiescul rai
Îmi demonstrai că este, dar nu ca învățată,
Ci doar prin floarea mică pe care-o dăruiai.

Ți-eram supus în toate și tu supusă-n toate...
O ! casă aurită în care te vedeam,
Umblînd doar în cămașă și rezemată-n coate,
Privindu-ți tinerețea în ciobul unui geam !

Și cine poate-acuma să nu-și aducă-aminte
De timpurile-acelea c-un cer mereu senin,
De panglici, flori, mătase, de-acele dulci cuvinte
Cu care-amorul nostru venea cu sacul plin !

Grădina noastră toată : ghiveciul cu laleaua,
Acopereai fereastra în grabă c-un jupon ;
Iar ceașca de argilă care era luleaua
Ți-o prezentam drept ceașcă de porțelan nipon.

Şi-atîtea mari necazuri de care-am rîs cît nouă,
Manşonul ars şi blana pierdută de la gît,
Cînd am vîndut portretul lui Shakespeare, cel drag nouă,
Ca să uităm, o seară, de tot ce-a fost urît.

Eu îţi cerşeam într-una, iar tu erai miloasă,
Îţi sărutam pe fugă un cald şi fraged braţ,
Divina Comedie ne folosea drept masă
La suta de castane mîncate cu nesaţ.

Cînd pentru-ntîia oară, în mica mea odaie,
Ţi-am smuls o sărutare din gura ta de foc,
Tu ai plecat zbîrlită şi toată o văpaie,
Eu, palid şi cucernic, am stat uimit pe loc.

Îţi mai aduci aminte de-atîta fericire,
De şalurile-acelea ajunse cîrpe-acum?
O, lacrimile noastre de vis şi de iubire
Au luat şi ele astăzi al veşniciei drum!...“

*

Ceasul serii, locul şi acele amintiri care reînviau icoana din tinereţe, cîteva stele care străluceau sfioase pe cer, liniştea de moarte a străzilor pustii, apropierea de neînlăturat a marii aventuri ce se pregătea, dădea un farmec nespus versurilor murmurate în amurg, cu glasul pe jumătate, de Jean Prouvaire, care, cum am spus, era un poet delicat.

Între timp, în baricada cea mică se aprinsese un lampion, iar în cea mare o făclie de ceară, cum sînt cele care luminează drumul trăsurilor încărcate cu oameni mascaţi, mergînd spre *Courtille*, în seara de lăsata secului. Făcliile acestea, după cum am văzut, veneau din cartierul Saint-Antoine.

Făclia fusese aşezată într-un fel de colivie înjghebată din pavele şi închisă de trei părţi, ca să fie la adăpost de vînt şi îndreptată în aşa fel ca toată lumina să cadă pe drapel. Strada şi baricada rămîneau cufundate în întu-

neric și nu se vedea decît drapelul roșu. luminat puternic ca de-o uriașă lanternă ascunsă.

Această lumină răsfrîngea asupra steagului roșu reflexe de purpură înfiorătoare.

VII

OMUL RECRUTAT ÎN STRADA BILLETTES

Se făcuse noapte de-a binelea, dar încă nu se întîmplase nimic. Nu se auzeau decît zgomote nelămurite și, din cînd în cînd, împușcături rare, slabe și îndepărtate. Acest răgaz care se prelungea era un semn că guvernul nu se grăbea și își aduna forțele. Cei cincizeci de oameni așteptau șaizeci de mii.

Enjolras se simți stăpînit de acel neastîmpăr care cuprinde totdeauna sufletele tari în preajma unor evenimente de temut. Se duse să-l caute pe Gavroche, care, în sala de jos, la lumina slabă a două luminări așezate din prevedere pe tejghea, ca să ferească pulberea risipită pe mese, începuse să umple cartușe. Cele două luminări nu aruncau nici o rază în afară și răsculații avuseseră grijă, de altfel, să nu aprindă lumina nici în caturile de sus.

Gavroche era foarte preocupat în acele clipe. Dar nu numai de cartușele lui.

Omul din strada Billettes intrase în sala de jos și se dusese să se așeze la masa cea mai puțin luminată. I se dăduse o pușcă model mare, pe care o ținea între picioare. Gavroche, absorbit pînă atunci de o mulțime de lucruri „distractive", nu apucase să-i vadă fața.

Cînd intrase, Gavroche l-a urmărit fără să vrea cu privirea, admirîndu-i pușca, apoi, deodată, cînd omul se așeză, băiatul se ridică. Cel ce l-ar fi pîndit pînă în acea clipă l-ar fi văzut pe omul acesta uitîndu-se cu o ciudată luare-aminte peste tot, la baricadă, la grupul de răsculați ; dar de cînd a pătruns în sală părea cuprins de gînduri și nu mai vedea nimic din ce se întîmplă. Băiatul se apropie de acest personaj îngîndurat și începu a-i da tîrcoale, în

vîrful picioarelor, cum umbli pe lîngă cineva pe care te temi să nu-l trezești. În același timp, pe chipul lui copilăresc, așa de obraznic și de cuminte totodată, așa de ușuratic și așa de serios, așa de vesel și așa de întristător, se perindau, ca pe fața unui om bătrîn, toate acele strîmbături care înseamnă: „Ei drăcie! Nu se poate! Am orbul găinilor! Visez! Nu cumva e?... Nu, nu e! Ba da! Ba nu!" Gavroche se legăna pe călcîie, își strîngea pumnii în buzunare, își mișca gîtul ca o pasăre, își punea la grea încercare buza lui de jos, răsfrîngînd-o cît putea mai tare. Era uimit, nesigur, nu-și putea crede ochilor, era convins, era orbit. Avea mutra unui vătaf de eunuci, care la tîrgul de sclave ar fi găsit o Veneră printre grăsane și avea aerul unui amator de artă în clipa cînd ar fi descoperit un tablou de Rafael într-o grămadă de mîzgălituri. Toate rotițele sufletului lui se puseseră în mișcare: instinctul care adulmecă și inteligența care tălmăcește. Era evident că lui Gavroche i se întîmpla ceva deosebit.

Era cu totul furat de aceste preocupări, cînd Enjolras se apropie de el.

— Tu ești mititel, zise Enjolras, n-au să te vadă. Ieși din baricadă, strecoară-te de-a lungul caselor, ia-o pe străzi cam peste tot și întoarce-te să-mi spui ce se petrece!

Gavroche se înălță din șale.

— Va să zică tot sînt buni la ceva și cei mici! Slavă Domnului! Mă duc. Pînă atunci, încredeți-vă în cei mici și feriți-vă de cei mari!...

Și Gavroche, ridicînd capul și coborînd glasul, adăugă, făcînd un semn spre omul din strada Billettes:

— Îl vezi pe ăla mare de-acolo?

— Ei, și?

— E un spion.

— Ești sigur?

— Nu sînt nici cincisprezece zile de cînd m-a ridicat de urechi de pe marginea podului Royal, unde mă dusesem să stau la aer.

Enjolras părăsi în grabă pe ștrengar și șopti, foarte încet, cîteva cuvinte unui lucrător de pe cheiul vinurilor, care se afla acolo. Lucrătorul ieși din sală și se înapoie aproape numaidecît, însoțit de alți trei. Fără să între-

prindă nimic ce ar fi putut trezi vreo îngrijorare, cei patru bărbați, patru hamali lați în spate, se postară în dosu mesei la care ședea rezemat omul din strada Billettes. Se vedea că erau gata să sară asupra lui.

După ce luă aceste măsuri, Enjolras se apropie de el și-l întrebă :

— Cine ești dumneata ?

La întrebarea aceasta neașteptată, omul tresări, își adînci privirea pînă în fundul ochilor senini ai lui Enjolras și păru că-i ghicește gîndul.

Surîse, cu surîsul cel mai disprețuitor, mai energic și mai hotărît de pe lume, și îi răspunse de sus, cu gravitate :

— Am înțeles despre ce e vorba. Ei, da, așa e !

— Ești spion ?

— Sînt agentul autorității.

— Te cheamă ?

— Javert.

Enjolras făcu semn celor patru oameni. Într-o clipă, înainte ca Javert să fi apucat să se întoarcă, fu luat de ceafă, pus la pămînt, legat cobză și scotocit prin buzunare.

S-a găsit la el un carton rotund lipit între două geamuri, avînd pe o parte gravată stema Franței, cu această inscripție : *Supraveghere și control*, și pe cealaltă mențiunea : JAVERT, *inspector de poliție, vîrsta 52 de ani*, cu semnătura prefectului de poliție de atunci, domnul Gisquet.

Mai avea asupra lui un ceasornic și o pungă în care erau cîteva monede de aur. Îi lăsară ceasul și punga. Pipăind în fundul buzunărașului, unde-și ținea ceasul, au găsit o hîrtie într-un plic, pe care Enjolras o desfăcu și unde citi aceste cinci rînduri scrise chiar de mîna prefectului de poliție :

„Îndată ce-și va fi îndeplinit misiunea sa politică, inspectorul Javert se va încredința, printr-o supraveghere specială, dacă într-adevăr răufăcătorii cutreieră malul drept al Senei pe lîngă podul Iena“.

După ce-l scotociră cu de-amănuntul, îl ridicară în picioare, îl legară cu brațele la spate, în mijlocul sălii de jos, de faimosul stîlp care dăduse numele lui cîrciumii. Gavroche, care fusese de față la toată întîmplarea aceasta

și își dăduse aprobarea mișcînd tăcut din cap, se apropie de Javert și îi spuse :

— Șoarecele a prins pisica :

Totul se făcuse așa de repede, încît se și isprăvise pînă să-și dea seama cei din jurul cîrciumii. Javert nu scoase nici un strigăt. Văzîndu-l pe Javert legat de stîlp, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Combeferre și oamenii risipiți prin cele două baricade veniră în goană.

Javert, cu spatele la stîlp, și legat în frînghii atît de strîns, încît nu putea face nici o mișcare, își înălță capul cu seninătatea îndrăzneață a omului care nu a mințit niciodată.

— E un spion, zise Enjolras. Și întorcîndu-se spre Javert : Vei fi împușcat cu două minute înainte de căderea baricadei.

Javert întrebă, cu glasul cel mai poruncitor cu putință :

— De ce nu îndată ?

— Facem economie de pulbere.

— E destul un cuțit.

— Spionule, zise frumosul Enjolras, noi sîntem judecători, nu ucigași. Apoi chemă pe Gavroche : Tu du-te la treaba ta. Fă ce ți-am spus !

— Mă duc, strigă Gavroche. Și, oprindu-se în clipa cînd să plece : Să nu uit ! Să-mi dați pușca lui ! Și adăugă : Vă las cîntărețul, eu îi iau fluierul.

Băiatul salută milităréște și trecu voios prin despicătura baricadei celei mari.

VIII

CÎTEVA SEMNE DE ÎNTREBARE CU PRIVIRE LA NUMITUL LE CABUC, CARE POATE CĂ NU SE NUMEA AȘA

Tragica descriere nu ar fi întreagă, iar cititorul nu ar vedea în adevărata lor lumină aceste mari clipe de zămislire a unei zguduiri sociale la început revoluționar, între frămîntări sufletești și încordări de voință, dacă n-am pomeni în schița așternută aici, din fuga condeiului, un incident străbătut de o groază epică și de o măreție

sălbatică, care s-a produs aproape îndată după plecarea lui Gavroche.

Vom aminti un lucru știut : mulțimea se strînge laolaltă așa cum crește un bulgăre de zăpadă rostogolit pe o vale ninsă, tîrînd în vălmășagul ei tot alte și alte cete zgomotoase de oameni. Acești oameni nu se întreabă niciodată unii pe alții de unde vin și unde se duc. Printre trecătorii care se alăturaseră grupului condus de Enjolras, Combeferre și Courfeyrac, se afla unul îmbrăcat cu o bluză de hamal, roasă la umeri, care da din mîini și făcea gălăgie mai rău ca un chefliu pornit pe gîlceavă. Acest om, numit sau supranumit Le Cabuc, cu desăvîrșire necunoscut chiar celor care pretindeau că-l cunosc, beat sau prefăcîndu-se numai, se așezase cu alți cîțiva inși la o masă, pe care o scoseseră afară din cîrciumă. În timp ce îndemna la băutură pe cei care se mai împotriveau, acest Cabuc părea că cercetează cu luare-aminte casa cea mare din fundul baricadei, care cu cele cinci etaje ale ei domina tot cartierul, făcînd fața străzii Saint-Denis.

Deodată necunoscutul strigă :

— Știți ce, tovarăși ! De aici, din casa asta, ar fi nimerit să tragem. Dacă ne așezăm la ferestre, nici dracu n-o să mai poată înainta de-a lungul străzii.

— Da, dar casa e închisă, obiectă unul dintre băutori.

— Să batem la ușă.

— Nu ni se va deschide.

— Atunci să spargem ușa.

Le Cabuc dădu fuga spre poarta casei și bătu în ea cu ciocanul. Dar poarta nu se deschise. Bătu a doua oară, nu răspunse nimeni. O a treia lovitură rămase tot fără ecou.

— Nu e nimeni aici ? strigă Le Cabuc.

Nici o mișcare.

Atunci luă o pușcă și începu să izbească puternic cu patul. Era o poartă veche, boltită, joasă, îngustă, ferecată, trainică, toată în stejar și căptușită înăuntru cu tablă groasă și cu o armătură de fier ; adevărată poartă de cetate. Loviturile zguduiră casa, dar poarta rămase neclintită.

S-ar fi părut, totuși, că locatarii se treziseră, căci o ferestruică pătrată de al treilea etaj se lumină și se

deschise. În cadrul ei apăru o lumînare aprinsă și capul speriat al unui om cu părul cărunt.

Era portarul.

Bătăile în poartă încetară.

— Ce doriți, domnilor ? întrebă portarul.

— Deschide ! strigă Le Cabuc.

— Nu se poate, domnilor !

— Deschide, îți spun !

— Cu neputință, domnilor !

Le Cabuc ridică arma și ținti spre portar. Dar din pricina depărtării și a întunericului cerberul nu-l văzu.

— Deschizi ori ba ?

— Nu, domnilor !

— Nu ?

— Nu, dragilor...

Portarul nu sfîrși vorba. Glonțul porni și intrîndu-i pe sub bărbie îi ieși prin ceafă. Bătrînul se prăbuși fără să scoată un suspin. Lumînarea căzu și se stinse. Nu se mai vedea decît un cap nemișcat atîrnînd pe marginea ferestrei și o fîșie de fum albicios care se ridica spre acoperiș.

— Așa ! făcu Le Cabuc, lăsînd să cadă patul puștii cu zgomot pe pavaj.

Dar nu pronunță bine acest cuvînt, cînd simți pe umăr apăsîndu-l o mînă grea ca o gheară de vultur. Un glas poruncitor îi strigă :

— În genunchi !

Ucigașul se întoarse brusc și văzu în fața lui obrazul palid și hotărît al lui Enjolras.

La zgomotul detunăturii, Enjolras sosise în grabă, ținînd pistolul în mîna dreaptă. Stînga și-o înfipse în gulerul lui Le Cabuc, prinzînd între degete bluza, cămașa și breteaua derbedeului.

— În genunchi ! repetă el.

Și cu un gest poruncitor, plăpîndul tînăr de douăzeci de ani îl sili pe hamalul noduros și voinic să se plece ca o trestie și apoi să îngenunche în noroi. Le Cabuc încercă să se împotrivească, dar mîna tînărului părea că avea o putere supraomenească.

Palid, cu gîtul gol, cu părul răvășit și cu obrazul lui de fată, Enjolras avea în acea clipă ceva din măreția

zeiței Themis[1]. Nările dilatate și ochii plecați dădeau profilului său grec tiparul mîniei și în același timp al castității care, după cei vechi, era întruchiparea dreptății însăși.

Întreaga baricadă alergase și se așezase în jur la oarecare distanță, simțind că orice cuvînt e de prisos în fața celor ce se vor întîmpla.

Învins, Le Cabuc nu mai încerca să se zbată și tremura din toate mădularele. Enjolras îi dădu drumul și scoase ceasornicul.

— Reculege-te! zise el. Roagă-te sau gîndește-te! Nu mai ai decît un minut!

— Iertare! murmură ucigașul; apoi plecă fruntea și îngăimă cîteva jurăminte fără șir.

Enjolras rămase cu privirile ațintite pe acele ceasornicului. Lăsă să treacă un minut, băgă ceasul în buzunarul de la vestă, apoi îl luă de păr pe Le Cabuc, care se zvîrcolea urlînd la picioarele sale, și îi apropie revolverul de ureche. Mulți din oamenii aceia îndrăzneți care intraseră liniștiți în cea mai năprasnică aventură, întoarseră capul.

Se auzi o detunătură; asasinul căzu pe pavaj cu fruntea înainte, iar Enjolras se ridică și își roti privirea hotărîtă și severă.

Apoi împinse cadavrul cu piciorul și zise:

— Zvîrliți-l de-aci!

Trei oameni ridicară trupul nemernicului, scuturat încă de ultimele pîlpîiri de viață, și îl aruncară pe deasupra baricadei, în ulicioara Mondétour.

Enjolras rămase pe gînduri. Cine știe ce adînc întuneric umbrea tragica lui seninătate!

Deodată glasul lui răsună din nou. Se făcu tăcere.

— Cetățeni! zise el. Ceea ce a făcut acest om e groaznic, iar ceea ce am făcut eu nu e mai puțin înspăimîntător. El a ucis. Și-am fost nevoit să-l ucid și eu pe el. Nu s-a putut să n-o fac, căci revoluția trebuie să aibă o disciplină. În aceste clipe, uciderea unui om e o crimă mai mult ca oricînd. Ne aflăm sub faldurile revoluției. Sîntem preoți ai republicii, sacrificați ai datoriei, și lupta noastră nu trebuie să fie pîngărită de nimeni. Am judecat și am osîndit la moarte pe acest om. La rîndul meu, con-

[1] Zeița justiției în mitologia greacă.

strîns să fac ceea ce am făcut, m-am judecat eu însumi şi veţi vedea îndată la ce m-am condamnat.

Cei ce ascultau tresăriră.

— Vom împărtăşi soarta ta ! strigă Combeferre.

— Fie ! reluă Enjolras. Încă un cuvînt. Executînd pe acest om m-am supus nevoii. Nevoia însă este un monstru al vechii lumi. Nevoia se numeşte fatalitate. Dar legea progresului spune că monştrii vor dispare în faţa îngerilor şi că fatalitatea se va spulbera în faţa fraternităţii. Nu e bine ales momentul pentru a rosti cuvîntul iubire. Dar mi-e totuna ; îl rostesc şi îl preamăresc. Iubire, al tău e viitorul ! Moarte, mă slujesc de tine, dar te urăsc ! Cetăţeni, în viitor nu va fi nici întuneric, nici fulgere, nici sălbatică neştiinţă, nici răzbunări sîngeroase. Nu vor mai fi nici diavoli şi nici arhangheli. Nimeni nu va mai fi ucis, pămîntul va străluci de lumină, iar omenirea va iubi. Va suna ceasul, cetăţeni, cînd totul va fi înţelegere, armonie, lumină, bucurie şi viaţă. Ceasul acesta va veni ! Şi pentru ca să vină, ne vom da viaţa.

Enjolras tăcu. Buzele sale de fecioară se strînseră. Rămase cîtva timp în picioare, într-o nemişcare de statuie, pe locul unde vărsase sînge omenesc. Privirea lui neclintită făcuse să amuţească glasurile celor din jur.

Jean Prouvaire şi Combeferre îşi strîngeau mîinile în tăcere şi, sprijinindu-se unul de altul, în unghiul baricadei, priveau cu admiraţie şi cu oarecare compătimire pe acest tînăr grav, călău şi preot, limpede cum e cieştarul şi neclintit ca o stîncă.

Putem adăuga de altfel, că mai tîrziu, cînd, după cele petrecute, cadavrele au fost duse la morgă şi cercetate cu de-amănuntul, în buzunarul lui Le Cabuc s-a găsit o legitimaţie de agent de poliţie. Autorul acestei cărţi a avut în mînă, în 1848, raportul special, datat : anul 1832, adresat în această privinţă prefectului de poliţie.

Să mai spunem că după un zvon ciudat, dar pare-se întemeiat, Le Cabuc nu era altul decît Claquesous. Fapt e că după moartea lui Le Cabuc nu s-a mai vorbit niciodată de Claquesous. El nu a lăsat după dispariţia sa nici o urmă ; parcă intrase în pămînt. Viaţa îi fusese întunecată, iar sfîrşitul i s-a pierdut în noapte.

Ceata răsculaţilor era încă adînc mişcată de această judecată tragică, atît de repede hotărîtă şi atît de grabnic îndeplinită, cînd Courfeyrac zări din nou pe baricadă pe tînărul care de dimineaţă întrebase de Marius.

Băiatul acesta, avînd o înfăţişare îndrăzneaţă şi nepăsătoare, venise în toiul nopţii pentru a intra în rîndul răsculaţilor.

CARTEA A TREISPREZECEA

MARIUS INTRĂ ÎN UMBRĂ

I

DIN STRADA PLUMET PÎNĂ ÎN CARTIERUL SAINT-DENIS

Glasul care, în amurg, îl chemase la baricada din strada Chanvrerie, i se păruse lui Marius însuşi glasul destinului. Voia să moară, prilejul se ivea. Bătea la poarta mormîntului, o mînă din umbră îi întindea cheia. Aceste lugubre căi care se deschid în întuneric în faţa deznădejdii sînt ispititoare. Marius dădu la o parte grilajul care îl lăsase de atîtea ori să treacă, ieşi din grădină şi zise : „Haidem !"

Nebun de durere, fără un gînd călăuzitor în mintea lui pustiită, incapabil să mai aştepte ceva de la soartă, după cele două luni petrecute în beţia tinereţii şi a iubirii, copleşit totodată de toate închipuirile deznădejdii, Marius nu mai avea decît o dorinţă : un cît mai grabnic sfîrşit.

Începu să meargă repede. Era înarmat cu pistoalele pe care i le dăduse Javert.

În furnicarul străzilor îl pierduse din ochi pe tînărul pe care crezuse o clipă că-l zărise.

Ieşind din strada Plumet prin bulevard, străbătu Esplanada şi podul Invalizilor, şoseaua Champs-Elysées, apoi piaţa Ludovic al XV-lea şi pătrunse în strada Rivoli. Aici magazinele erau deschise, iar sub arcade erau aprinse lămpile de gaz. Femeile îşi făceau cumpărăturile prin prăvălii ; lumea lua îngheţată la cafeneaua *Laiter* şi mînca prăjituri la cofetăria engleză. Cîteva diligenţe porneau în galop de la Hôtel des Princes şi de la Hôtel Meurice.

Marius trecu prin pasajul Delorme şi ieşi în strada Saint-Honoré. Aici prăvăliile fuseseră închise ; negustorii stăteau de vorbă în faţa uşilor întredeschise, trecătorii

își vedeau de drum, felinarele se aprinseră și, începînd cu primul etaj, lumina ardea la toate ferestrele ca de obicei. În piața Palais-Royal zări cîteva trupe de cavalerie.

Marius o luă de-a lungul străzii Saint-Honoré. Pe măsură ce se depărta de Palais-Royal ferestrele luminate erau tot mai rare, prăvăliile își trăseseră obloanele și nimeni nu mai stătea de vorbă în prag. Trecătorii alcătuiau o mulțime în care nu vedeai pe nimeni vorbind, dar din rîndurile ei se ridica un vuiet surd și adînc.

Spre fîntîna de la Arbre-Sec se alcătuiseră „cete", un fel de grupuri nemișcate și încruntate, care în forfoteala străzii semănau cu niște pietre în albia unei ape curgătoare.

La intrarea străzii Prouvaires mulțimea nu mai înainta. Era un bloc neclintit, greu de mișcat, puternic și dens, aproape de nepătruns, de oameni care, îndesați unii în alții, vorbeau pe șoptite. Aproape că nu se mai vedeau haine negre și pălării rotunde, numai straie țărănești, bluze de lucrători, șepci, capete zbîrlite și pămîntii. Această mulțime tălăzuia nedeslușit în pîcla deasă a nopții. Șoapta ei se deslușea răgușit ca un foșnet. Cu toate că nimeni nu înainta, se auzea un tropot surd de pași în noroi. Dincolo de această mulțime încleștată, în strada Roule, în strada Prouvaires și în prelungirea străzii Saint-Honoré, nu mai era nici o fereastră luminată. Se zăreau, pierzîndu-se tot mai adînc în aceste străzi, șirurile singuratice și descrescînde ale felinarelor.

Felinarele din vremea aceea semănau cu niște stele mari roșii, spînzurate de sfoară, și aruncau pe caldarîm umbre care aveau forma unui păianjen uriaș. Străzile însă nu erau pustii. Se vedeau puști așezate în piramidă, sclipiri de baionete și trupe în bivuac. Nici un trecător curios nu depășea această margine. Acolo înceta circulația. Acolo se sfîrșeau valurile mulțimii și începea armata.

Marius avea în suflet hotărîrea omului care și-a pierdut orice nădejde. Fusese chemat și trebuia să se ducă. Izbuti să treacă prin mulțime și prin bivuacul trupelor, se strecură printre patrule și ocoli santinelele. Făcu un

ocol, ajunse în strada Béthisy și se îndreptă spre Hale. În colțul străzii Bourdonnais nu se mai vedea nici o lanternă.

După ce trecuse de hotarul mulțimii și depășise zona armatei, se găsea acum într-un loc înspăimîntător. Nici un trecător, nici un soldat, nici o lumină. Nimeni... Singurătate, tăcere, noapte, un fel de frig care te cuprindea... Să intre într-o stradă era ca și cum ar fi coborît într-o pivniță.

Marius continuă să înainteze.

Făcu cîțiva pași. Cineva trecu în goană pe lîngă el. Era un bărbat ? O femeie ? Erau mai mulți ? N-ar fi putut să spună. Fantoma trecuse și pierise în noapte.

Din ocol în ocol ajunse într-o uliță, pe care o luă drept ulița Olarilor. Cam pe la jumătatea ei dădu de un obstacol. Întinse mîinile. Era o căruță răsturnată. Intră cu piciorul în niște băltoace, gropi și pietre de pavaj îngrămădite sau risipite. Era o baricadă începută și părăsită. Marius escaladă mormanul de pietre și trecu de cealaltă parte. Își continuă drumul mergînd pe lîngă trotuare și călăuzindu-se după zidurile caselor. Puțin mai departe de baricadă i se păru că zărește în fața lui o umbră albă. Apropiindu-se, umbra începu să capete formă. Erau doi cai albi — cai de la omnibusul deshămat dimineața de Bossuet — care rătăciseră la întîmplare din stradă în stradă și sfîrșiseră prin a se opri în locul acela, cu răbdarea aceea trudnică a vitelor care nu înțeleg faptele omului, așa după cum omul nu le înțelege pe cele mai presus de el.

Marius trecu de cei doi cai. În clipa cînd dădea într-o stradă care i se părea că este strada Contrat-Social, un glonț de pușcă venit cine știe de unde, străpungînd întunericul la întîmplare, șuieră pe lîngă el și găuri, drept deasupra capului său, farfuria de alamă atîrnată în fața dughenii unui bărbier. Se mai vedea încă, în 1845, pe strada Contrat-Social, în colțul stîlpilor de la Hale, talgerul acesta găurit.

Acel foc de armă mai fusese încă un semn de viață. După aceea nu mai întîlni nimic.

Drumul pe care mergea îi păru o coborîre pe trepte negre. Marius nu pregetă, totuși, de a merge înainte.

II

PARISUL NOAPTEA, VĂZUT DIN ZBOR

Cineva care, în clipele acelea, ar fi plutit deasupra Parisului, cu aripi de liliac sau de bufniță, ar fi avut în fața ochilor o priveliște întunecată.

Vechiul cartier al Halelor, un fel de oraș în oraș, străbătut de străzile Saint-Denis și Saint-Martin, cu mii de ulicioare încrucișate, și din care răsculații își făcuseră reduta și fortăreața lor, i-ar fi apărut, în întregul lui, ca o groapă neagră și enormă, săpată în mijlocul Parisului. În locul acela, privirea i s-ar fi afundat într-o prăpastie. Din pricina felinarelor sparte și a ferestrelor închise, încetase orice licărire de viață, orice zgomot, orice mișcare. Nevăzuta poliție a revoltei veghea pretutindeni și menținea ordinea, adică noaptea. Să ineci micul număr într-un vast întuneric, să înmulțești fiece luptător prin toate posibilitățile pe care le oferă acest întuneric, e tactica necesară insurecției. La căderea nopții, orice fereastră la care se aprindea o lumină primise un glonț. Lumina fusese stinsă, cîteodată locatarul ucis. În chipul acesta, nimeni nu mișca. Iar pe străzi, un fel de groază tainică.

Nu se zăreau nici lungile șiruri de ferestre și etaje, nici arhitectura dantelată a coșurilor și a acoperișurilor, nici răsfrîngerile nelămurite lucind pe caldarîmul ud și noroios. Ochiul care ar fi privit de sus această îngrămădire de umbră ar fi întrezărit poate, ici și colo, din loc în loc, lumini nedeslușite, făcînd să iasă în evidență linii frînte, ciudate, profilul unor construcții curioase, ceva ce s-ar asemui unor făclii rătăcitoare prin ruine. Erau baricadele. Restul alcătuia un lac imens de bezne, cețos, apăsător, funebru, deasupra căruia se înălțau siluetele nemișcate și lugubre, turnul Saint-Jacques, biserica Saint-Merry și alte două sau trei din acele mari edificii, din care oamenii fac uriași și din care noaptea face fantome.

În jurul acestui labirint pustiu și neliniștitor, prin cartierele unde circulația pariziană nu era suprimată și unde tot mai licăreau cîteva felinare, observatorul aerian

ar fi putut prinde scînteierea metalică a săbiilor și baionetelor, huruiala surdă a artileriei și forfota batalioanelor tăcute îngroșîndu-se din clipă în clipă, brîu năprasnic care se strîngea și se încheia încet în jurul răscoalei.

Cartierul împresurat nu mai era decît un fel de peșteră monstruoasă. Totul părea adormit sau nemișcat și, precum am spus, străzile ce duceau acolo erau numai beznă.

O beznă sălbatică, plină de capcane, de primejdii necunoscute și de temut, unde nu puteai pătrunde fără să te îngrozești și să stai fără să te cuprindă spaima, unde cei ce intrau se înfiorau dinaintea celor ce îi așteptau, unde cei ce așteptau tresăreau dinaintea celor ce urmau să vină. Luptători nevăzuți ascunși la fiecare colț de stradă; guri lacome, ale mormîntului pîndind în întunericul nopții. Totul era sfîrșit. Pe aceste locuri nu mai puteai nădăjdui altă lumină decît fulgerele armelor de foc, decît ivirea neîncetată și fără de veste a morții. Unde? Cînd? Cum? Nu se știa, dar era sigur și de neînlăturat. Acolo, în acel loc hotărît pentru luptă, guvernul și insurecția, garda națională și societățile populare, burghezia și răscoala veneau să se înfrunte. Pentru unii, ca și pentru ceilalți, una și aceeași necesitate. Biruința sau moartea era singura ieșire cu putință. Situația era atît de încordată și apăsarea întunericului atît de puternică, încît pînă și cei mai sfioși se simțeau plini de hotărîre, iar cei îndrăzneți plini de spaimă.

De altfel în amîndouă taberele aceeași furie, aceeași înverșunare, aceeași hotărîre. Pentru unii a înainta însemna a muri, și nimeni nu se gîndea să dea înapoi. Pentru alții a rămîne pe loc însemna a muri, și nimeni nu se gîndea să fugă. Era neapărat necesar ca pînă a doua zi totul să ia sfîrșit, ca izbînda să fie sau de o parte sau de alta, ca răscoala să fie o revoluție sau să rămînă o încăierare. Guvernul înțelegea acest lucru, ca și partidele. Cel mai mărunt burghez o simțea și el. De aici pornea acel gînd de groază care se amesteca în întunericul de nepătruns al acestui cartier, unde trebuia să se hotărască totul. De aici pornea și acea îngrijorare și mai mare din jurul acestei tăceri, din care avea să iasă o catastrofă. Nu se auzea decît un singur zgomot, un zgomot sfîșietor ca un horcăit, amenințător ca un blestem: clopotul de

la Saint-Merry. Nimic nu era mai înfiorător decît vaietul prelung al acestui clopot pierdut, deznădăjduit, care se tînguia în întuneric.

Şi cum se întîmplă adeseori, natura părea că era de acord cu ceea ce oamenii puneau la cale. Nimic nu stînjenea armoniile aducătoare de nenorociri ale acestui concert. Stelele dispăruseră. Nori grei acopereau tot orizontul în faldurile lor triste. Era un cer negru deasupra acestor străzi moarte, de parcă un zăbranic uriaş se desfăşura peste acest uriaş mormînt.

În vreme ce o bătălie, încă politică, se pregătea pe acest loc, care văzuse şi în trecut atîtea evenimente revoluţionare ; în vreme ce tineretul, asociaţiile secrete, şcolile, în numele ideilor, şi clasa de mijloc, în numele intereselor, se apropiau pentru a se ciocni, a se încleşta, şi a se trînti la pămînt ; în timp ce fiecare dorea şi chema ceasul cel din urmă şi hotărîtor al crizei, în depărtare şi dincolo de acest cartier blestemat, în adîncul hrubelor de nepătruns ale acestui bătrîn Paris mizerabil, care dispărea sub strălucirea Parisului fericit şi bogat, se auzea, urlînd înăbuşit glasul ca din adîncuri al poporului.

Glas înspăimîntător şi sfînt, în care se îmbină răcnetul fiarei şi cuvîntul lui Dumnezeu, glasul care îngrozeşte pe cei slabi şi dă de veste celor înţelepţi, glasul care vine, deopotrivă, de jos, ca răcnetul leului, şi de sus, ca bubuitul tunetului.

III

PE MARGINEA PRĂPASTIEI

Marius ajunse la Hale.

Aici totul era şi mai liniştit, şi mai întunecos, şi mai nemişcat decît în străzile vecine. S-ar fi zis că pacea îngheţată a mormîntului ieşise din pămînt şi se răspîndise sub cer.

O pată roşie se desena în acest fond negru pe acoperişul înalt al caselor care mărginea strada Chanvrerie dinspre Saint-Eustache. Era lumina răsfrîntă a făcliei care ardea în baricada din strada Corint. Marius se îndreptase spre această pată roşiatică. Licărirea ei îl dusese pînă la Marche-

aux-Poirées, de unde se zărea capătul întunecat al străzii Prêcheurs. Mereu înainte. Santinela răsculaţilor, care pîndea la celălalt capăt, nu-l văzu. Simţea că-i aproape de ceea ce căuta şi mergea în vîrful picioarelor. Ajunse astfel la colţul străzii Mondétour, acel crîmpei de stradă care era, după cum ne amintim, singura legătură de trecere păstrată de Enjolras cu lumea din afară. În colţul ultimei case, în stînga, întinse capul şi privi spre străduţa Mondétour. Puţin mai departe de unghiul pe care-l făcea ulicioara cu strada Chanvrerie, aruncînd o largă fîşie de întuneric pe locul ce-l cuprindea şi pe el, zări o licărire de lumină pe caldarîm, care venea cam dinspre cîrciumă, mai îndărăt o lanternă care pîlpîia într-un fel de zidărie neisprăvită şi oameni stînd ghemuiţi, cu puştile pe genunchi. Toate acestea la vreo zece stînjeni de el. Era interiorul baricadei.

Casele care mărgineau strada dinspre dreapta ascundeau restul cîrciumii, baricada cea mare şi drapelul.

Marius nu mai avea decît un pas de făcut.

Nefericitul tînăr se aşeză pe o piatră, îşi încrucişă braţele şi se gîndi la tatăl său.

Se gîndi la viteazul colonel Pontmercy, acel soldat mîndru, care păzise, sub republică, hotarele Franţei şi atinsese, sub împărat, graniţa Asiei ; care văzuse Genova, Alexandria, Milanul, Torino, Madridul, Viena, Dresda, Berlinul, Moscova ; care lăsase pe toate cîmpurile de biruinţă ale Europei picături din acelaşi sînge care curgea şi în vinele lui ; care albise înainte de vreme în disciplină şi ierarhie ; care îşi trăise viaţa cu sabia încinsă, cu epoleţii pe umăr, cu cocarda înnegrită de pulbere, cu fruntea încruntată sub cască, prin corturi, în tabere, în bivuac, în ambulanţe, şi care, după douăzeci de ani, se reîntorsese din marile războaie cu obrazul crestat, cu faţa zîmbitoare, simplă, liniştită, admirabilă, nevinovat ca un copil, după ce făcuse totul pentru Franţa şi nimic împotriva ei.

Îşi zise că venise şi ziua lui, că ceasul lui sunase în sfîrşit, că după tatăl său îi venise şi lui rîndul să fie viteaz, întreprinzător, îndrăzneţ, să înainteze sub ploaie de gloanţe, să întîmpine cu pieptul baionetele, să-şi verse sîngele, să înfrunte pe duşman, să stea în faţa morţii, să meargă la rîndu-i şi el la război, să coboare pe cîmpul de bătaie, că acest cîmp de bătaie pe care avea să coboare

era strada, și că acest război la care avea să ia parte era războiul civil. Văzu războiul civil deschis ca o prăpastie în fața lui și simți că în această prăpastie își va găsi moartea.

Gîndul acesta îl înfioră.

Își aduse aminte de sabia tatălui său, pe care bunicul o vînduse unui negustor de vechituri și la care se gîndea cu atîta părere de rău. Își zise că bine făcuse această vitează și curată sabie fugind de el și pierzîndu-se mînioasă, în întuneric; că, dacă fugise astfel, o făcuse pentru că era o sabie fermecată care prevăzuse viitorul și presimțise răscoala: războiul prin noroaiele străzilor, războiul pietrelor, al împușcăturilor prin ochiuri de pivniță, al loviturilor date și primite pe la spate; pentru că, venind de la Marengo la Friedland, nu voia să lupte în strada Chanvrerie, pentru că nu mai voia să fie pentru el ceea ce fusese pentru tatăl lui. Își zise că dacă această sabie ar fi fost aici, dacă, ridicînd-o de la căpătîiul tatălui său mort, ar fi îndrăznit s-o ia și s-o poarte în această luptă de noapte între francezi, la o răspîntie, desigur că i-ar fi ars mîinile și s-ar fi învăpăiat deodată în fața lui, ca sabia de foc a arhanghelului, își zise că se socotea fericit că nu o mai avea, că o pierduse fără urme, că era bine, că era drept așa, că bunicul său, care o vînduse, fusese adevăratul păzitor al gloriei tatălui său; că mai bine să fi fost strigată la licitație, vîndută la vechituri, aruncată la fier vechi, decît să facă să sîngereze trupul patriei.

Și Marius se porni pe un plîns amar.

Era îngrozitor. Dar ce să facă? Nu putea trăi fără Cosette. De vreme ce Cosette plecase, el trebuia să moară. Nu-i dăduse cuvîntul lui de onoare că va muri? Ea plecase, cu toate că știa aceasta. Ea voise ca Marius să moară. Era limpede că nu-l mai iubea, de vreme ce plecase fără să-i dea de știre, fără un cuvînt, fără o scrisoare, cu toate că îi știa adresa. Și apoi cum? Să fi venit pînă aci și să dea înapoi? Să se fi apropiat de primejdie și să fugă? Să fi venit să se uite la baricadă și să se dea la o parte tremurînd și spunînd: sînt sătul. Am văzut și mi-e destul; e un război civil și-mi văd de drum. Să-și părăsească prietenii care îl așteptau, care aveau poate nevoie de el,

prietenii lui care erau o mînă de oameni în fața unei armate ? Să păcătuiască în același timp împotriva dragostei, a prieteniei, a cuvîntului dat ? Să-și scuze mișelia prin patriotism ? Era cu neputință, și dacă fantoma tatălui său s-ar fi ivit în întuneric, și l-ar fi văzut dînd înapoi, l-ar fi lovit cu latul sabiei și i-ar fi strigat : „Mergi înainte, mișelule !"

În prada acestui vălmășag de gînduri, își lăsă capul în jos.

Deodată însă își înălță fruntea. Era ca și cum s-ar fi aprins o lumină în mintea lui. Gîndirea lui deveni larg cuprinzătoare, ca a celor care se află pe pragul mormîntului. Apropierea morții te face să vezi adevărul. Viziunea faptelor la care avea să ia parte nu i se mai părea jalnică, ci măreață. Lupta de stradă se preschimbă deodată, prin nu se știe ce zbucium lăturalnic, în fața ochilor minții sale. Tot zbuciumul întrebărilor tumultoase ale visării lui îi cotropi sufletul din plin, dar fără să-l tulbure. Și nu lăsă nici una fără răspuns.

Oare de ce s-ar indigna tatăl său ? Nu sînt și împrejurări cînd răscoala se ridică pînă la înălțimea datoriei ? Cu ce l-ar micșora pe fiul colonelului Pontmercy lupta la care e gata să ia parte ? Nu mai era vorba de Montmirail sau de Champaubert[1]. Era altceva. Nu mai era vorba de un pămînt sfînt, ci de o idee sfîntă. Patria plînge, fie ! dar omenirea aplaudă. Să fie adevărat, de altfel, că patria plînge ? Franța sîngerează, dar libertatea zîmbește ; și în fața zîmbetului libertății Franța își uită durerile. Și privind lucrurile și mai sus, ce se poate spune despre războiul civil ?

Războiul civil ? Ce înseamnă război civil ? Există vreun război între străini ? Au nu e fiecare luptă între oameni o luptă între frați ? Războiul nu se poate califica decît prin scop. Nu există decît război nedrept și război drept. Pînă în ziua cînd marea înțelegere între oameni va fi încheiată, războiul, care înseamnă sforțarea viitorului grăbind trecutul care întîrzie, poate fi necesar. Ce i se poate imputa acestui război ? Războiul nu devine o

[1] Ultimele victorii ale lui Napoleon I (februarie 1814) împotriva aliaților, care pătrunseseră în Franța de nord.

rușine, spada nu devine un pumnal decît atunci cînd asasinează dreptul, progresul, rațiunea, civilizația, adevărul. Atunci, fie că e vorba de război civil sau de război împotriva străinului, e nedrept și se cheamă crimă. În afară de acest lucru sfînt : dreptatea, pentru ce o formă de război ar disprețui pe alta ? Cu ce drept spada lui Washington ar renega sulița lui Camille Desmoulins ? Leonida împotriva străinului, Timoleon [1] împotriva tiranului. Care e mai mare ? Unul e apărătorul, celălalt e liberatorul. Să vestejim, fără a ține seamă de scop, orice acțiune înarmată în interiorul cetății ? Atunci să socotim ca o ticăloșie fapta unui Brutus, a unui Marcellius, a unui Arnold de Blankenheim, a unui Coligny. Război de hățișuri, război de stradă ? De ce nu ? E războiul lui Ambiorix [2], al lui Artevelde [3], al lui Marnix [4], al lui Pelage [5]. Dar Ambiorix lupta împotriva Romei, Artevelde împotriva Franței, Marnix împotriva Spaniei, Pelage împotriva Maurilor ; toți împotriva străinilor. Ei bine, monarhia este străinul ; asuprirea este străinul ; dreptul divin este străinul. Despotismul violează frontiera morală, după cum invazia violează frontiera geografică. A goni pe tiran sau a goni pe englez este, în ambele cazuri, a libera teritoriul. Vine ceasul cînd a protesta nu mai e de ajuns. După gîndire trebuie să urmeze fapta. Forța vie desăvîrșește ceea ce a schițat ideea ; *Prometeu înlănțuit* începe, Aristogiton sfîrșește. Enciclopedia luminează sufletele,

---

[1] Personaj din istoria Greciei antice. A comandat armata care a eliberat Siracuza (Sicilia) de tiranii săi, lăsînd amintirea unui democrat convins, scrupulos în respectarea legalității

[2] Căpetenie a partidului național și popular din Galia pe timpul lui Cezar. În anul 53 î.e.n. a răsculat împreună cu Inducionar cele mai multe triburi galice din nord, abia supuse.

[3] Căpetenie a răsculaților burghezi din Gand (Belgia) împotriva contelui de Flandra.

[4] Nobil belgian din secolul al XVI-lea, calvinist și agent diplomatic al lui Wilhelm de Orania în timpul răscoalei Țărilor de Jos împotriva dominației spaniole. Prins în două rînduri de spanioli, n-a trădat interesele poporului său. A luptat și cu pana împotriva spaniolilor, scriind pamflete politice, în care le demască intoleranța și cruzimea.

[5] Suveran vizigot al unei regiuni din nordul Spaniei, care a dat semnul luptei de recucerire a Peninsulei Iberice ocupată de arabi (secolul al VIII-lea).

10 august le electrizează. După Eschyl, Thrasybul [1], după Diderot, Danton. Mulțimile înclină să-și primească stăpînul. Masele suflă prea des de nepăsare. O mulțime se integrează cu ușurință în supunere. Trebuie să pui mulțimile în mișcare, să le îmboldești ; trebuie să tratezi cu asprime oamenii, chiar în avantajul propriei lor eliberări ; ochii lor trebuie să fie străfulgerați de adevăr, să li se dăruie lumina cu o mînă care nu pregetă. Trebuie să fie ei înșiși întrucîtva cutremurați de propria lor izbăvire — orbiți de lumină, se trezesc. Să sune clopote de alarmă, să se dezlănțuie războaie ! Trebuie să se ridice marii luptători și să lumineze popoarele prin îndrăzneala lor ; să zgîlțiie această tristă omenire învăluită de întunericul dreptului divin, de gloria împărătească, de forță, de fanatism, de puterea iresponsabilă și de maiestățile absolutiste ; gloata îndobitocită care stă să privească, în scăpătata lor splendoare, aceste întunecate biruințe ale nopții. Jos tiranul ! Care ? De cine vorbiți ? Numiți tiran pe Ludovic-Filip ? Nu. Și nici pe Ludovic al XVI-lea. Amîndoi sînt ceea ce istoria obișnuiește să numească regi buni ; dar principiile nu se fărîmițează, logica adevărului e rectilinie ; adevărul nu urmărește să placă. Nici o concesie, deci. Orice încălcare a drepturilor omului trebuie să fie înfrîntă. Dreptul divin există și în Ludovic al XVI-lea, există, fiindcă e Burbon, și în Ludovic-Filip. Amîndoi reprezintă într-o oarecare măsură confiscarea dreptului și, pentru a înlătura de pretutindeni uzurparea, trebuie să fie combătuți. Franța e întotdeauna ceea ce începe. Cînd în Franța stăpînul se prăbușește, el cade peste tot. Aceasta înseamnează a restabili adevărul social, a restitui libertății tronul ei, a reda poporul poporului, a reda omului suveranitatea, a reașeza coroane pe creștetul Franței, a restaura în deplinătatea lor rațiunea și echitatea, a nimici orice sîmbure de învrăjbire, redînd fiecăruia propria sa ființă, a sfărîma piedicile pe care regalitatea le pune în calea

[1] *Prometeu înlănțuit*, tragedie de Eschyl ; conține tirade însuflețite împotriva tiraniei. Aristogiton, martir al libertății din Atena antică (secolul al VI-lea î.e.n.). Thrasybul a trăit la Atena un secol și jumătate mai tîrziu, cînd „cei 30 de tirani“ (un grup de aristocrați ajunși cu forța la putere) persecutau partidul popular. Thrasybul a strîns o armată și i-a gonit, restabilind astfel regimul democratic.

atotcuprinzătoarei înțelegeri universale, a pune din nou neamul omenesc la înălțimea dreptului său — ce cauză poate fi mai dreaptă și, prin urmare, ce război poate fi mai mare ? Sînt războaie care făuresc pacea. O fortăreață uriașă de prejudecăți, de privilegii, de superstiții, de minciuni, de jecmăniri, de abuzuri, de violențe, de nedreptăți, de întuneric stă încă în picioare pe lume, cu turnurile ei de ură. Trebuie s-o dărîmăm. Trebuie să dărîmăm această cetate monstruoasă. A învinge la Austerlitz e mult, a lua Bastilia e o faptă uriașă.

Nu e nimeni care să nu fi observat asupra lui însuși că sufletul — și în aceasta constă minunea unității sale întregită de omniprezență — are însușirea ciudată de a păstra o judecată aproape rece în situațiile cele mai grele, și se întîmplă adesea ca patima întristătoare și deznădejdea adîncă, chiar în orele de tragică și întunecată frămîntare, cînd omul stă de vorbă cu sine însuși, să dezvolte și să discute fel de fel de teze și subiecte. Logica și zbuciumul se amestecă necontenit, iar firul silogismului plutește fără să se rupă în furtuna lugubră a gîndirii. Aceasta era starea de spirit a lui Marius.

Astfel gîndind, copleșit dar hotărît, șovăind totuși și, într-un cuvînt, fremătînd în fața întîmplărilor la care avea să ia parte, privirea sa rătăcea prin lăuntrul baricadei. Răsculații vorbeau cu voce înceată, fără să facă vreo mișcare, și fiecare simțea acea cvasităcere care marchează ultima fază a așteptării. Deasupra lor, la o ferestruică de la etajul trei, Marius zări un fel de martor sau de spectator care i se părea ciudat de atent. Era portarul ucis de Le Cabuc. Privit de jos, sub răsfrîngerea luminii pornite din făclia înfiptă în mormanul de bolovani, capul acesta se vedea nedeslușit. Nimic mai straniu în bătaia razelor palide, șovăitoare, decît această față galbenă, nemișcată, sfîșiată, cu părul zbîrlit, cu ochii holbați, încremeniți și cu gura căscată, aplecată spre stradă și părînd că privește totul cu o curiozitate încordată.

Ai fi zis că mortul se uită la cei ce aveau să moară. O lungă dîră de sînge scurs din creștetul lui se prelingea răsfirîndu-se în șuvițe subțiri, roșiatice, de la ferestruică pînă la înălțimea primului etaj, unde se oprea.

CARTEA A PATRUSPREZECEA

MĂREȚIA DISPERĂRII

I

DRAPELUL : PRIMUL ACT

Nimic nu se întîmplase încă. La Saint-Merry sunase ora zece. Enjolras și Combeferre se postaseră, cu carabinele în mîini, aproape de curmătura baricadei celei mari. Nu-și vorbeau ; ascultau cu încordare, căutînd să prindă chiar cel mai surd și depărtat zgomot de pași.

Deodată, în mijlocul acestei liniști de mormînt, o voce limpede, tînără, veselă, care părea că vine dinspre strada Saint-Denis, începu să cînte desluşit un fel de parodie glumeață pe vechea arie populară *La lumina lunii*, această poezie terminată printr-un fel de strigăt semănînd cu cîntecul cocoșului :

„Nasul meu e-n lacrimi,
Tu, Bugeaud, de-ai vrea,
Să-mi trimiți jandarmii
Să le spun ceva :
Îmbrăcată puica
Pe cap cu covrigu,
Uite bariera,
Cucu-cucuriau !"

Își strînseră mîna.

— E Gavroche, zise Enjolras.

— Ne dă de știre, adăugă Combeferre.

Un tropot de pași grăbiți tulbură liniștea străzii pustii. O ființă mai sprintenă ca o paiață se cățără pe deasupra omnibusului și Gavroche sări gîfîind în baricadă.

— Dați-mi pușca, zise el și adăugă : Vin !

Un fior electric străbătu toată baricada. Apoi se auzi mişcarea înfrigurată a mîinilor care-şi luau puştile.

— Vrei carabina mea ? întrebă Enjolras pe Gavroche.

— Vreau puşca cea mare, răspunse Gavroche.

Şi luă puşca lui Javert.

Două santinele se retrăseseră şi se întorseseră o dată cu Gavroche. Era santinela de la capătul străzii şi cea de la Petite-Truanderie. Santinela din ulicioara Prêcheurs rămăsese la postul său, ceea ce însemna că dinspre poduri şi Hale nu se apropia nimeni. Strada Chanvrerie, din care abia se vedeau cîteva pavele la lumina proiectată asupra drapelului, părea în ochii răsculaţilor ca o uriaşă poartă boltită şi neagră, întredeschisă într-un nor de fum.

Fiecare îşi luă poziţia de luptă.

Patruzeci şi trei de răsculaţi, printre care Enjolras, Combeferre, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Bahorel şi Gavroche, stăteau îngenuncheaţi în baricada cea mare, cu capul la înălţimea meterezului, cu ţevile puştilor şi carabinelor sprijinite pe parapetul de piatră, ca de crenelurile unei cetăţi, atenţi, tăcuţi gata să tragă. Şase dintre ei, comandaţi de Feuilly, se postaseră, cu puşca la ochi, la ferestrele celor două etaje ale *Corintului*.

Mai trecură cîteva clipe, apoi un zgomot de paşi măsuraţi, numeroşi grei se auzi desluşit dinspre strada Saint-Leu. Zgomotul acesta, mai întîi slab, pe urmă tot mai apăsat, mai sonor, mai puternic, se apropia încet, fără opriri ; şi întreruperi, cu o stăruinţă liniştită şi ameninţătoare. Nu se mai auzea altceva. Ai fi zis că se aud deopotrivă şi tăcerea, şi zgomotul paşilor statuii Comandorului lui *Don Juan* de Molière, dar acest pas de piatră avea ceva uriaş şi fără de număr, deşteptînd laolaltă ideea unei mulţimi şi a unui strigoi. Parcă ar fi pornit în marş cumplita statuie a Legiunii. Acest pas se apropie, se apropie tot mai mult, apoi se opri. Părea că se aude, la capătul străzii, suflarea unei mulţimi. Nu se zărea nimic, totuşi se desluşea tot mai în fund, în întunericul gros, o puzderie de fire metalice, subţiri ca nişte ace şi aproape de nevăzut, care se agitau ca acele reţele de scînteieri care nu se pot descrie şi pe care în clipa cînd adormi le urmăreşti

pe sub pleoapele închise, în prima ceață a somnului. Erau baionetele și țevile armelor sub lumina șovăitoare a razelor depărtate ale făcliei.

Se făcu tăcere, ca și cum și de o parte și de alta toată lumea ar fi fost în așteptare. Deodată, însă din fundul întunericului, un glas, cu atît mai sinistru cu cît nu vedeai pe nimeni și-ți părea că însuși întunericul vorbește, se auzi :

— Cine-i acolo ?

În același timp armele zănganiră amenințător.

Enjolras răspunse mîndru :

— Revoluția franceză !

— Foc ! răsună glasul.

Un fulger înroși fațadele locuințelor, ca și cum ușa unui cuptor s-ar fi deschis și s-ar fi închis deodată.

O detunătură îngrozitoare se auzi pe baricadă. Steagul roșu căzu. Descărcătura fusese atît de năprasnică, încît retezase prăjina drapelului, cu alte cuvinte capătul oiștii omnibusului. Gloanțele care ricoșaseră de pe ciubucurile caselor pătrunseră în baricade și răniră cîțiva oameni.

Impresia pricinuită de această primă salvă înghețase pe toți oamenii. Atacul era brutal și pusese pe gînduri pînă și pe cei mai curajoși. Era vădit că aveau de-a face cu cel puțin un regiment.

— Camarazi ! strigă Courfeyrac. Să nu irosim pulberea. Să nu răspundem decît atunci cînd vom intra în stradă.

— Dar mai înainte de toate, spuse Enjolras, să ridicăm steagul !

Și ridică drapelul care căzuse la picioarele sale.

Din depărtare se auzea zgomotul metalic al vergelelor în țevile armelor. Soldații guvernului își încărcau puștile din nou.

Enjolras întrebă iar :

— Cine are curajul ? Cine înfige din nou steagul pe baricadă ?

Nu răspunse nimeni. A urca pe baricadă tocmai în clipa cînd armele erau îndreptate asupra ei, însemna

moarte sigură. Omul cel mai viteaz șovăie să se osîndească singur.

Enjolras, el însuși, se înfioră. Apoi repetă :

— Nu se prezintă nimeni ?

II

DRAPELUL : ACTUL DOI

De la sosirea la *Corint* și în timpul cît se construia baricada, nimeni nu se mai gîndise la moș Mabeuf, deși acesta nu părăsise mica trupă. El intrase în cîrciumă și se așezase după tejghea. Acolo se lăsase în prada unei adevărate prăbușiri lăuntrice. Părea că nu mai vedea și nu mai auzea nimic. De cîteva ori, Courfeyrac și ceilalți îi dăduseră de știre că se apropie primejdia și-l îndemnaseră să se pună la adăpost. Dar el rămăsese nepăsător. Chiar cînd nimeni nu-i adresa un cuvînt, buzele sale se mișcau ca și cum ar fi voit să răspundă, dar de îndată ce-i vorbea cineva, ele rămîneau nemișcate, iar privirea i se ațintea în gol, moartă, fără expresie. Cu cîteva ore înainte de atacul baricadei, încremenise într-o poziție din care n-a mai ieșit : pumnii sprijiniți pe genunchi și capul puțin înclinat înainte, ca și cum ar fi privit într-o prăpastie. Nimic nu l-a putut scoate din starea aceasta. Gîndul lui nu părea să fie la baricadă. Cînd fiecare își luase postul în primire, în sala de jos nu mai rămăseseră decît Javert, legat de stîlp, un muncitor cu sabia scoasă păzindu-l pe Javert, și Mabeuf. În clipa atacului, cînd se auzise detunătura, zguduitura fizică îl zdruncinase și, ca deșteptat din somn, se ridicase deodată, străbătuse sala și, pe cînd Enjolras își repeta chemarea : „Nimeni nu se prezintă ?“ bătrînul se ivi în pragul cîrciumii.

Prezența lui îi cutremură pe cei de față. Se ridică un strigăt :

— E votantul ! E convenționalul [1] ! E reprezentantul poporului !

[1] Adică : fost membru al Convențiunii din 1792, care a votat moartea lui Ludovic al XVI-lea.

El, pesemne, nu auzea.

Se duse drept la Enjolras şi, în vreme ce răzvrătiţii, cu o tainică teamă, se dădeau la o parte din faţa lui, îi smulse drapelul din mînă. Enjolras, încremenit, dăduse un pas înapoi. Apoi, fără ca cineva să îndrăznească a-l opri sau a-l ajuta, bătrînul de optzeci de ani, cu capul tremurînd, cu mersul sigur, începu să urce încet scara de pietre ridicată în baricadă. Era ceva aşa de întunecat şi de înălţător, încît toţi cei din jurul lui strigară : „Descoperiţi-vă !" Cu fiecare treaptă pe care o urca era mai înspăimîntător : părul lui alb, faţa zbîrcită, fruntea largă, pleşuvă şi plină de creţuri, ochii adînciţi în orbite, gura deschisă, parcă de uimire, braţele lui slabe ridicînd drapelul roşu se iveau din umbră, mărite de lumina însîngerată a torţei : părea spectrul marii revoluţii de la '93 ieşind din pămînt, cu steagul Teroarei în mînă.

Iar cînd ajunse sus, pe ultima treaptă, cînd această cumplită fantomă se înălţă, clătinîndu-se, pe maldărul de dărîmături, în faţa celor o mie două sute de puşti din umbră, în faţa însăşi a morţii, ca şi cînd el ar fi fost mai tare decît ea, întreaga baricadă luă, în întuneric, o înfăţişare supranaturală şi măreaţă.

Se făcu tăcere ca înaintea unei minuni.

În mijlocul acestei tăceri, bătrînul flutură drapelul roşu şi strigă :

— Trăiască revoluţia ! Trăiască republica ! Fraternitate ! egalitate ! şi moartea !

Cei din baricadă auziră o şoaptă înceată şi repezită ca murmurul unui preot cînd spune o rugăciune în pripă. Era, pesemne, comisarul de poliţie, care făcea somaţiile legale la celălalt capăt al străzii :

Apoi aceeaşi voce răsunătoare care strigase : „Cine-i acolo ?" strigă :

— Înapoi !

Domnul Mabeuf, palid, cu privirea rătăcită, cu ochii luminaţi de flăcările lugubre ale nebuniei, ridică drapelul deasupra capului şi strigă încă o dată :

— Trăiască republica !

— Foc ! comandă vocea.

O a doua salvă, ca de mitralie, se abătu asupra baricadei.

Bătrînul căzu în genunchi, apoi se ridică, scăpă drapelul din mînă și căzu înapoi, pe spate, pe caldarîm, ca o scîndură, întins cu brațele în cruce.

Sîngele i se scurse în șuvoaie. Fața lui bătrînă, palidă și tristă părea că privește la cer.

Cuprins de una din acele emoții care sînt mai presus de om și îl fac să uite chiar să se apere, răsculații se apropiară de cadavru cu o spaimă plină de respect.

— Ce oameni, regicizii ăștia ! spuse Enjolras.

Courfeyrac se plecă la urechea lui:

— Fie vorba între noi, fiindcă nu vreau să stric entuziasmul celorlalți, dar omul ăsta nu era de loc un regicid. L-am cunoscut. Se numea moș Mabeuf. Nu știu ce-a avut azi. Dar era un prostănac cumsecade. Uită-te la capul lui !

— Cap de prostănac și inimă de Brutus, răspunse Enjolras. Apoi ridică vocea : Cetățeni ! Acesta e exemplul pe care bătrînii îl dau celor tineri. Noi șovăiam, el a îndrăznit. Noi dam înapoi, el a mers înainte ! Iată învățătura pe care o dau cei ce tremură de bătrînețe celor care tremură de frică. Bătrînul acesta e mare în fața patriei. El a avut o viață lungă și o moarte strălucită. Să adăpostim cadavrul ; fiecare dintre noi să apere pe bătrînul acesta mort, ca și cum ar apăra viața tatălui său, și prezența lui în mijlocul nostru să facă baricada de necucerit !

Un murmur de încuviințare, posomorît și hotărît, urmă acestor cuvinte.

Enjolras se plecă, luă între mîini capul bătrînului și, sălbatic, îl sărută pe frunte, apoi, desfăcîndu-i brațele și umblînd cu acest mort cu o duioasă băgare de seamă, ca și cînd s-ar fi temut să nu-i facă vreun rău, îi scoase haina, arătă tuturor celor de față găurile ei însîngerate și spuse :

— Iată drapelul nostru !

III

GAVROCHE AR FI FĂCUT MAI BINE SĂ PRIMEASCĂ CARABINA LUI ENJOLRAS

Aruncară peste taica Mabeuf un şal lung şi negru al văduvei Hucheloup. Şase oameni făcură o targă din puştile lor, întinseră cadavrul pe ea, îl duseră, cu capetele descoperite, în pas rar şi solemn, în sala de jos şi-l puseră pe masa cea mare.

Oamenii aceştia, cu totul absorbiţi de pioasa lor faptă, nu se mai gîndeau la primejdia în care se aflau.

Cînd trecură cu cadavrul pe lîngă Javert, rămas nepăsător ca pînă acum, Enjolras zise spionului :

— Îţi vine rîndul şi ţie.

În timpul acesta, micului Gavroche, care singur nu-şi părăsise postul şi rămase de veghe, i se păru că vede nişte oameni apropiindu-se pe furiş de baricadă. El strigă deodată :

— Băgaţi de seamă !

Courfeyrac, Enjolras, Jean Prouvaire, Combeferre, Joly, Bahorel, Bossuet ieşiră în goană din cîrciumă. Era prea tîrziu. Deasupra baricadei se vedeau unduind în rînduri strînse baionete ce scînteiau la lumină. Ostaşi din garda municipală, înalţi la statură, pătrundeau, unii sărind peste omnibus, ceilalţi prin deschizătură, împingînd înaintea lor pe băiat, care da înapoi, dar nu fugea. Momentul era critic. Era prima clipă de temut a revărsării, cînd fluviul se ridică la nivelul digului şi cînd apa începe să se strecoare prin crăpături. Un minut încă, şi baricada era luată. Bahorel se năpusti asupra celui dintîi soldat din gardă care intra şi, punîndu-i carabina în piept, îl ucise dintr-o lovitură ; cel de-al doilea soldat îl ucise pe Bahorel cu o lovitură de baionetă. Un altul îl trîntise la pămînt pe Courfeyrac, care striga : „Ajutor !" Cel mai înalt dintre toţi, un fel de uriaş, se îndreptă spre Gavroche cu baioneta întinsă. Băiatul luă în braţele lui mici puşca cea mare a lui Javert, ochi cu hotărîre în uriaş şi trase. Dar puşca nu luă foc. Javert nu şi-o încărcase. Soldatul izbucni în rîs şi ridică baioneta asupra copilului.

Înainte ca baioneta să-l fi atins pe Gavroche, pușca scăpă din mîinile soldatului; un glonț îl lovise drept în frunte și căzu pe spate. Un al doilea glonț îl lovi în piept pe celălalt soldat, care-l atacase pe Courfeyrac, și-l trînti la pămînt.

Trăsese Marius în clipa cînd intrase în baricadă.

IV

BUTOIUL CU PULBERE

Marius ascuns în cotul străzii Mondétour, fusese de față la începuturile luptei, nehotărît și înfiorat. Totuși, nu se putuse împotrivi multă vreme acelei ispite misterioase și atotputernice, pe care am putea-o numi chemarea prăpastiei. În fața primejdiei ce se apropia, în fața morții de taină întunecată a domnului Mabeuf, în fața lui Bahorel ucis, a lui Courfeyrac strigînd „Ajutor“, în fața viteazului copil amenințat, în fața prietenilor săi, care trebuiau ajutați sau răzbunați, nu mai stătuse pe gînduri și se aruncase în luptă cu pistoalele în mîini. Cu prima lovitură îl salvase pe Gavroche, cu cea de a doua îl eliberase pe Courfeyrac.

La zgomotul împușcăturilor, la strigătele soldaților răniți, asediatorii se aruncaseră pe întărituri, pe al cărei vîrf se vedea acum ceva mai mult de jumătatea trupelor. Erau mulți la număr, soldați din garda municipală, soldați de infanterie, soldați din garda națională, toți cu puștile în mîini. Stăpîneau mai mult de două treimi din baricadă, dar nu săreau înăuntrul ei, ca și cînd ar fi stat în cumpănă, temîndu-se de vreo capcană. Priveau în baricada întunecată cum ai privi într-o vizuină de lei. Flacăra torței nu lumina decît baionetele, chipiurile și partea de sus a fețelor neliniștite și întărîtate.

Marius nu mai avea arme, își aruncase pistoalele descărcate, dar zărise în sala de jos, lîngă ușă, butoiașul cu pulbere.

Pe cînd se întorcea pe jumătate, uitîndu-se într-acolo, un soldat îl luă la ochi. În clipa în care se pregătea să

tragă, o mînă se lipi de capătul țevii și o astupă. Era tînărul lucrător cu pantaloni de catifea. Glonțul porni, străpunse mîna, și poate și pe lucrător, căci el căzu, dar nu-l atinse pe Marius. Toate acestea se petreceau în mijlocul fumăriei și mai degrabă erau întrezărite decît văzute. Marius, care intra în sala de joc, abia băgă de seamă ce se întîmplase. Zărise totuși nelămurit, țeava de pușcă îndreptată spre el și mîna care o astupase ; auzise împușcătura.

Dar în clipe ca acelea, tot ceea ce vezi pîlpîie, tremură și dispare iar. Nimic nu e în stare să te oprească. Te simți împins tot mai mult spre haos și totul e învăluit în neguri.

Răsculații, surprinși, dar nu înspăimîntați, se regrupaseră. Enjolras strigase : „Stați, nu trageți la întîmplare !" Într-adevăr, în prima clipă de zăpăceală s-ar fi putut răni unii pe alții. Cei mai mulți se urcaseră la fereastra primului etaj și la mansarde, de unde dominau pe asediatori. Cei mai hotărîți, ca Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire și Combeferre, se lipiseră îndîrjiți cu spatele de casele din fund și, fără nici o adăpostire, făceau față rîndurilor de soldați și de oameni din gardă care invadaseră baricada.

Toate acestea se petrecuseră fără grabă, cu acea gravitate stranie și amenințătoare de dinaintea luptei.

Amîndouă părțile se luau la ochi, cu puștile aproape piept la piept ; erau atît de aproape unii de alții, încît și-ar fi putut vorbi fără să ridice glasul. În clipa cînd prima scînteie era gata să scapere, un ofițer cu apărătoare de oțel la gît și cu epoleți mari își întinse sabia și spuse :

— Jos armele !

— Foc ! zise Enjolras.

Cele două detunături izbucniră în același timp și totul se învălui în fum.

Un fum acru și înăbușitor, în ceața căruia se tîrau cu gemete slabe și surde muribunzi și răniți.

Cînd fumul se risipi, au apărut de amîndouă părțile combatanții cu șirurile rărite, dar pe același loc, încărcîndu-și în tăcere armele, din nou.

Deodată se auzi o voce tunătoare, care striga :

— Fugiți, sau arunc baricada în aer !

Toate capetele se întoarseră spre partea de unde venise acel strigăt.

Marius intrase în sala de jos, luase butoiaşul cu pulbere, apoi folosindu-se de fum şi de ceaţa întunecată ce umplea baricada se strecurase de-a lungul ei pînă la grămada de pietre în care era înfiptă torţa. O smulse de la locul ei, aşeză acolo o grămadă de pavele sub butoiaş, care se desfundase imediat, cu un fel de supunere cumplită. Marius le săvîrşise pe toate cît ai clipi din ochi; iar acum, toată lumea, ostaşi din garda naţională, din cea municipală, ofiţeri, soldaţi, grămădiţi la celălalt capăt al baricadei, se uitau încremeniţi la el, cum, cu piciorul pe pietre, cu torţa în mînă, cu faţa smeadă, luminată de o hotărîre neînduplecată, înclina flacăra torţei spre mormanul de temut în care se vedea butoiaşul de pulbere spart şi striga cuvintele înspăimîntătoare!

— Fugiţi, sau arunc baricada în aer!

Chipul lui Marius pe baricadă, după acela al bătrînului octogenar, era viziunea tinerei revoluţii, după apariţia celei de altădată.

— Arunci în aer baricada, zise un sergent, şi pe tine împreună cu ea.

Marius răspunse:

— Şi pe mine cu ea!

Şi apropie facla de butoiaşul cu pulbere.

Dar pe meterez nu mai era nimeni. Asediatorii, părăsindu-şi morţii şi răniţii, se retraseră, unii peste alţii şi-n dezordine, spre capătul străzii, unde se pierdură din nou în întuneric. Fugiră pînă la unul. Baricada era eliberată.

V

SFÎRŞITUL VERSURILOR LUI JEAN PROUVAIRE

Cu toţii se adunară în jurul lui Marius. Courfeyrac se aruncă de gîtul lui.

— Iată-te!

— Ce noroc! exclamă Combeferre.

— Ai venit la vreme! făcu Bossuet.

— Fără tine aş fi fost mort, reluă Courfeyrac.

— Fără dumneavoastră aş fi păţit-o! adăugă Gavroche.

Marius întrebă :

— Unde e şeful ?

— Şeful eşti tu, spuse Enjolras.

Toată ziua capul lui Marius fusese o vatră de jăratec, acum era un vîrtej. Vîrtejul acesta care îl cuprinsese i se părea că vine din afară şi îl poartă fără voia sa. I se părea că se depărtase cu totul de viaţă. Cele două luni atît de luminoase, pline de bucurie şi dragoste, şi care se sfîrşeau în acea prăpastie îngrozitoare, pierderea Cosettei, baricada, domnul Mabeuf murind pentru republică, faptul că ajunsese şef de răsculaţi, toate i se păreau un vis urît. Trebuia să facă o sforţare pentru a-şi aminti că ceea ce-l înconjura era aievea. Marius trăise încă prea puţin pentru a putea şti că nimic nu e mai aproape să ţi se întîmple decît ceea ce ţi se pare cu neputinţă, şi că ceea ce trebuie să prevezi totdeauna e tocmai neprevăzutul. Era de faţă la propria lui dramă ca la o piesă pe care n-o înţelegea.

În ceaţa care îi învăluia mintea, nu-l recunoscu pe Javert. Legat de stîlp, Javert, în tot timpul atacului nici nu clipise din ochi şi se uita la revolta ce clocotea în jurul lui cu resemnarea unui martir şi cu măreţia unui judecător. Marius nici nu-l văzu.

Între timp, asediatorii încetaseră orice mişcare. Se auzea umblînd şi forfotind la capătul străzii, dar nu mai înaintau, fie că aşteptau ordine, fie că aşteptau întăriri, înainte de a năvăli din nou asupra acelei redute de necucerit. Răzvrătiţii puseseră santinele, şi cîţiva dintre ei, studenţi în medicină, se grăbiseră să panseze pe răniţi.

Fuseseră scoase afară din cîrciumă toate mesele, rămînînd numai două : una pentru scamă şi cartuşe şi alta pe care zăcea Mabeuf ; răsculaţii le folosiseră la baricadă şi le înlocuiseră, în sala de jos, cu saltelele din paturile văduvei Hucheloup şi ale celor două servitoare. Pe aceste saltele fură întinşi răniţii. Cît despre cele trei sărmane făpturi omeneşti care locuiau la *Corint*, nimeni nu ştia ce se întîmplase cu ele. Pînă la sfîrşit le găsiră ascunse în pivniţă.

O emoție cumplită sfîșiase inimile tuturor și întunecase bucuria baricadei eliberate.

Se făcu apelul. Unul dintre răzvrătiți lipsea. Și cine ? Unul dintre cei mai dragi, unul dintre cei mai viteji : Jean Prouvaire. Îl căutară printre răniți, nu era. Îl căutară printre morți, nu era. Sigur că fusese făcut prizonier. Courfeyrac îi spuse lui Enjolras :

— L-au prins pe prietenul nostru. Dar și noi avem în mîna noastră pe un agent al lor. Ții să moară acest spion ?

— Da, răspunse Enjolras, dar țin mai mult să-l scap cu viață pe Jean Prouvaire.

Aceasta se petrecea în sala de jos, lîngă stîlpul lui Javert.

— Ei bine, reluă Combeferre, îmi pun batista în vîrful bastonului și mă duc, în solie, să le ofer pe omul lor în schimbul omului nostru.

— Ascultă ! îl făcu atent Enjolras, punîndu-i mîna pe braț.

La capătul străzii se auzea un zăngănit de arme, plin de înțeles.

Se auzi o voce bărbătească strigînd :

— Trăiască Franța ! Trăiască viitorul !

Recunoscură vocea lui Jean Prouvaire.

Sclipi un fulger și se auzi o detunătură.

Se făcu din nou tăcere.

— L-au ucis ! strigă Combeferre.

Enjolras îl privi pe Javert și-i spuse :

— În clipa aceasta prietenii tăi te-au împușcat.

VI

AGONIA MORȚII DUPĂ AGONIA VIEȚII

O caracteristică a acestui fel de război e că atacul baricadelor se dă totdeauna din față și că, de obicei, asediatorii se feresc să întoarcă pozițiile, fie că se tem de trupe ascunse la pîndă, fie că nu se încumetă să se aventureze pe străzi întortocheate. Toată atenția răzvrătiților s-a îndreptat spre baricada cea mare, care, firește, era

punctul cel mereu amenințat și unde, fără greș, trebuia să reînceapă lupta. Marius cu toate acestea, se gîndi și la baricada cea mică și se duse acolo. Era pustie și păzită doar de lampionul care se clătina între pietrele caldarîmului. De altfel, în ulicioara Mondétour, ca și la răspintiile de la Petite-Truanderie și Cygne domnea cea mai adîncă liniște.

Tocmai cînd Marius, după ce-și făcuse inspecția, se pregătea să plece, își auzi numele rostit de o voce slabă în întuneric

— Domnule Marius !

Tresări, căci recunoscu glasul care îl chemase cu două ore mai înainte prin grilajul din strada Plumet.

Glasul acesta nu mai era acum decît o suflare.

Privi în jurul său și nu mai văzu pe nimeni

Marius crezu că se înșelase și că era numai o părere născocită de mintea lui printre realitățile uluitoare ce se ciocneau în jurul său. Făcu un pas ca să iasă din înfundătura retrasă, unde era baricada.

— Domnule Marius ! repetă glasul.

De astă dată nu se mai putea îndoi, auzise limpede ; se uită și nu văzu nimic.

— La picioarele dumneavoastră, zise glasul.

El se aplecă și văzu în întuneric o formă omenească tîrîndu-se spre el. Se tîra pe caldarîm și vorbea.

La lumina slabă a lampionului putu desluși o bluză, un pantalon rupt de catifea groasă, picioarele goale și ceva-ce semăna cu o baltă de sînge.

Marius întrezări o față palidă care se ridica spre el.

— Nu mă recunoști ?

— Nu.

— Éponine.

Marius se plecă repede. Era în adevăr acea copilă nenorocită, îmbrăcată în haine bărbătești.

— Cum ai ajuns aici ? Ce faci acolo ?

— Mor, îi spuse ea.

Sînt cuvinte și întîmplări care trezesc și pe cei mai copleșiți. Marius strigă ca tresărind din somn :

— Ești rănită ! Stai puțin, să te duc în sală. Să te panseze. E grav ? Cum să te iau ca să nu-ți fac rău ? Unde te doare ? Ajutor ! Doamne-Dumnezeule ! Ce căutai aici ?

Și încercă să-și treacă brațul sub ea ca s-o ridice.
Ridicînd-o, îi atinse mîna.
Ea dădu un strigăt slab.
— Te-a durut ? întrebă Marius.
— Puțin.
— Nu ți-am atins decît mîna.
Ea își ridică mîna spre ochii lui, și Marius văzu în mijlocul palmei o gaură neagră.
— Dar ce ai la mînă ? spuse el.
— E străpunsă.
— Străpunsă ?
— Da.
— De ce ?
— De un glonț.
— Cum ?
— N-ați văzut o pușcă îndreptîndu-se spre dumneavoastră ?
— Da, și o mînă care i-a astupat țeava.
— Eu eram.
Marius se cutremură.
— Ce nebunie ! Biata copilă ! Dar cu atît mai bine. Dacă nu-i decît asta, nu-i nimic. Lasă-mă să te duc pe pat. O să te panseze, n-ai să mori dintr-un glonț în palmă.
Ea șopti :
— Glonțul a trecut prin palmă, dar mi-a ieșit prin spate. Degeaba mă luați de aci. O să vă spun cum mă puteți pansa mai bine ca un doctor. Așezați-vă lîngă mine, pe piatra asta.
El îi dădu ascultare ; ea își puse capul pe genunchii lui Marius și, fără să-l privească, zise :
— O, ce bine ! Ce bine mă simt ! Uite ! nu mă mai doare ! Tăcu o clipă, apoi își întoarse anevoie fața și se uită la Marius. Știți ceva, domnule Marius ? De cîte ori intrați în grădina aceea, eu sufeream puțin... era o prostie, de vreme ce eu vă arătasem casa, și apoi, la urma urmei, trebuia să-mi spun că un tînăr ca dumneavoastră... Tăcu o clipă și, trecînd peste șirul întunecat al gîndurilor care se desfășurau în mintea ei, reluă cu un surîs sfîșietor : Sînt urîtă, nu-i așa ? Apoi urmă : Vă dați seama, sînteți pierdut ! Nimeni n-are să mai poată ieși din baricadă. Eu

v-am adus aici, și iată... O să muriți. Nu-mi pare rău. Și totuși, cînd am văzut că vă lua la ochi, am pus mîna pe gura țevii. Ce caraghios ! Voiam să mor înaintea dumneavoastră ! Cînd m-a lovit glonțul, m-am tîrît pînă aici, nu m-au văzut, nu m-au ridicat. Vă așteptam și-mi spuneam : „Nu mai vine odată ?" Oh, dacă ați ști ! Îmi mușcam buza. Mă durea așa de tare... Acum mi-e bine. Vă aduceți aminte de ziua cînd am intrat în camera dumneavoastră și cînd m-am privit în oglindă ? Și de ziua cînd v-am întîlnit pe bulevard lîngă spălătorese ? Cum cîntau păsărelele ! Nu e mult de-atunci. Mi-ați dat cinci franci. Eu v-am spus : „N-am nevoie de banii dumneavoastră". Ați ridicat cel puțin banii de pe jos ? Nu sînteți bogat. Nu m-am gîndit să vă spun să-i ridicați. Era o zi cu soare, nu era frig. Vă amintiți, domnule Marius ? Oh, sînt fericită ! Toată lumea o să moară.

Avea un aer rătăcit, grav și sfîșietor. Bluza ruptă îi dezvelea pieptul gol. Vorbind, își apăsa mîna străpunsă pe piept, unde era o altă gaură din care țîșnea din cînd în cînd un val de sînge, cum țîșnește vinul dintr-o vrană deschisă.

Marius se uita la această ființă nenorocită cu o compătimire adîncă.

— Oh, reluă ea deodată, iar începe ! Mă înăbuș !

Își apucă bluza și și-o mușcă ; picioarele i se întindeau țepene pe pavaj.

În clipa aceasta, glasul de cocoșel al micului Gavroche răsună în baricadă. Copilul se urcase pe o masă pentru a-și încărca pușca și cînta vesel cîntecul așa de popular pe-atunci :

„Cum îl văd pe Lafayette,
Ca jandarm viteaz repet :
Hai să fugim ! Hai să fugim ! Hai să fugim !

Éponine își săltă capul și ascultă ; apoi șopti :

— El e ! Și întorcîndu-se spre Marius : Fratele meu e-acolo. Nu trebuie să mă vadă. Are să mă certe.

— Fratele dumitale ? întrebă Marius, care se gîndea cu toată amărăciunea și durerea inimii sale la obligațiile

față de Thénardier, pe care tatăl său i le lăsase moștenire. Cine e fratele dumitale ?

— Băiatul.

— Cel care cîntă ?

— Da.

Marius făcu o mișcare.

— Oh ! Nu plecați ! se rugă ea. N-o să mai dureze mult.

Cu picioarele întinse pe pavaj, se ridicase aproape pe jumătate, dar glasul îi era slab și întretăiat de sughițuri. Din cînd în cînd era întrerupt de un horcăit. Își apropia cît putea mai mult fața de a lui Marius. Adăugă cu o expresie ciudată :

— Ascultați. Nu vreau să fac o glumă. Am în buzunar o scrisoare pentru dumneavoastră. De ieri. Mi se spusese să o pun la poștă. Am păstrat-o. Nu voiam să ajungă la dumneavoastră. Dar nu vreau să-mi purtați pică, în curînd o să ne revedem. O să ne revedem, nu-i așa ? Iată scrisoarea !

Apucă cu înfrigurare mîna lui Marius cu mîna ei străpunsă, dar părea că nu mai simte durerea. Puse mîna lui Marius în buzunarul bluzei ei. Marius simți acolo, în adevăr, o hîrtie.

— Luați-o ! spuse ea.

Marius luă scrisoarea.

Ea făcu un semn de mulțumire.

— Acum, pentru osteneala mea, făgăduiți-mi...

Și se opri.

— Ce ? întrebă Marius.

— Făgăduiți-mi !

— Îți făgăduiesc !

— Făgăduiți-mi să mă sărutați pe frunte după ce voi muri. O să simt.

Își lăsă din nou capul să-i cadă pe genunchii lui Marius și pleoapele i se închiseră. Marius crezu că bietul ei suflet o părăsise. Éponine zăcea nemișcată. Deodată, în clipa cînd Marius o socotea adormită pentru vecie, deschise încet ochii în care se oglindea adîncul întunecat al morții și spuse cu un glas a cărui blîndețe părea că vine din altă lume :

— Şi-apoi, domnule Marius, cred că eram puţin îndrăgostită de dumneavoastră.

Mai încercă o dată să surîdă şi îşi dădu sufletul

VII

GAVROCHE PRICEPUT CALCULATOR AL DISTANŢELOR

Marius îşi ţinu făgăduiala. Sărută fruntea aceea învineţită sub broboanele de sudoare rece. Nu era o trădare faţă de Cosette. Era un rămas bun îngîndurat şi blînd faţă de un suflet fără noroc.

Tresărise fără voie, luînd scrisoarea pe care i-o dăduse Éponine. Presimţise o întîmplare neobişnuită. Era nerăbdător s-o afle. Aşa e făcută inima omenească. Nefericita copilă abia închisese ochii şi Marius se şi gîndea să desfacă scrisoarea şi s-o citească. O aşeză uşor pe Éponine din nou pe pămînt şi se depărtă. Ceva îi spunea că nu trebuia să citească scrisoarea în faţa acelui trup neînsufleţit. Se apropie de o lumînare din sala de jos. Era un bileţel îndoit şi pecetluit cu grija plină de gingăşie a femeilor. Adresa era scrisă de o femeie şi suna :

„Domniei-sale domnului Marius Pontmercy, la domnul Courfeyrac, strada Verrerie, nr. 16".

Desfăcu pecetea şi citi :

„Scumpul meu, vai ! tata vrea să plecăm numaidecît. Astă-seară vom fi în strada l'Homme-Armé, nr. 7. Peste opt zile vom fi la Londra. Cosette. 4 iunie."

Atît de nevinovată era dragostea aceasta, încît Marius nici nu cunoştea scrisul Cosettei.

Cele întîmplate pot fi spuse în cîteva cuvinte. Éponine le făcuse pe toate. După seara de 3 iunie, îşi pusese în gînd două lucruri : să zădărnicească urzelile tatălui său şi ale banditilor asupra casei din strada Plumet şi să-l despartă pe Marius de Cosette.

Schimbase zdrențele de pe ea cu primul derbedeu întîlnit, căruia i se păru lucru de haz să se îmbrace femeiește în timp ce Éponine se deghiza în bărbat. Ea fusese aceea care-i dăduse lui Jean Valjean, pe Champs-de-Mars, sfatul și îndemnul : „Mută-te !" Jean Valjean se întorsese în adevăr acasă și spusese Cosettei : „Plecăm astă-seară și ne ducem cu Toussaint în strada l'Homme Armé. Săptămîna viitoare vom fi la Londra." Cosette, doborîtă de această lovitură neașteptată, îi scrisese în grabă cîteva rînduri lui Marius. Dar cum să ducă scrisoarea la poștă ? Ea nu ieșea niciodată singură, și Toussaint, surprinsă de o astfel de însărcinare, ar fi arătat cu siguranță scrisoarea domnului Fauchelevent. În neliniștea aceasta Cosette o zărise prin grilaj pe Éponine în haine bărbătești, care dădea tîrcoale grădinii. Cosette îl chemase pe „tînărul lucrător", îi dăduse cinci franci, spunîndu-i : „Du numaidecît scrisoarea aceasta la adresa ei" Éponine pusese scrisoarea în buzunar. A doua zi, în ziua de 5 iunie, se dusese la Courfeyrac să întrebe de Marius, nu pentru a-i da scrisoarea, ci — lucru pe care orice inimă geloasă și îndrăgostită l-ar înțelege — „numai așa, de curiozitate". Acolo îl așteptase pe Marius, sau cel puțin pe Courfeyrac, tot numai „așa". Cînd Courfeyrac îi spusese : „Ne ducem la baricade", un gînd îi trecuse prin minte. Să se arunce în moartea aceea cum s-ar fi aruncat în oricare alta și să-l împingă în ea și pe Marius. Îl urmase pe Courfeyrac, văzuse locul unde se ridica baricada și, încredințată — deoarece Marius nu primise nici o înștiințare, iar ea oprise scrisoarea — că la căderea nopții el va veni la întîlnirea din fiecare seară, se dusese în strada Plumet, îl așteptase acolo pe Marius și îi trimisese în numele prietenilor lui acea chemare care, socotea ea, trebuia să-l ducă la baricadă.

Ea se bizuia pe deznădejdea lui Marius cînd n-o va mai găsi pe Cosette și nu se înșela.

Apoi se întoarse și ea în strada Chanvrerie. Am văzut ce făcuse acolo. Murise cu bucuria aceea tragică a inimilor geloase, care tîrăsc în moartea lor ființa iubită, spunînd : „Nimeni nu-l va avea !"

Marius acoperi cu sărutări scrisoarea Cosettei. Îl iubea deci ! O clipă se gîndi că nu mai trebuia să moară. Apoi își spuse : „Ea pleacă. Tatăl ei o duce în Anglia, și bunicul

meu e împotriva căsătoriei noastre. Soarta nu s-a schimbat cu nimic." Visătorii ca Marius sînt supuși acestor descurajări supreme, care duc la hotărîri deznădăjduite. Povara vieții e neîndurătoare, moartea e mai ușoară.

Atunci se gîndi că îi mai rămîn două datorii de îndeplinit : s-o înștiințeze pe Cosette despre moartea lui, trimițîndu-i un ultim rămas bun, și să-l salveze de la prăbușirea de neînlăturat, care se pregătea, pe acest biet copil, fratele Époninei și fiul lui Thénardier. Avea la el un carnet, același în care așternuse atîtea gînduri de dragoste pentru Cosette. Desprinse din el o foaie și scrise cu creionul aceste cîteva rînduri :

„Căsătoria noastră era cu neputință. Am cerut bunicului meu încuviințarea și el a refuzat. Eu sînt sărac și tu la fel. Am alergat acasă la tine și nu te-am mai găsit. Știi cuvîntul pe care ți-l dădusem. Îl țin. Mor. Te iubesc. Cînd vei citi aceste rînduri, sufletul meu se va întoarce lîngă tine și-ți va zîmbi".

Neavînd cu ce pecetlui scrisoarea, se mulțumi s-o îndoaie în patru și puse această adresă :

Domnișoarei Cosette Fauchelevent, la dl. Fauchelevent, strada l'Homme-Armé, nr. 7".

După ce împături scisoarea, rămase o clipă pe gînduri, își scoase din nou carnetul, îl deschise și scrise cu același creion, pe prima pagină, aceste patru rînduri :

„Mă numesc Marius Pontmercy. Duceți-mi cadavrul acasă la bunicul meu, domnul Gillenormand, strada Filles-du-Calvaire, nr. 6, cartierul Marais."

Puse carnetul la loc, în buzunarul hainei, apoi chemă pe Gavroche. La glasul lui băiatul veni în fugă, cu fața lui veselă și credincioasă.

— Vrei să-mi faci un bine ?

— Orice, spuse Gavroche. Doamne-Dumnezeule, fără dumneavoastră eram pierdut !

— Vezi scrisoarea asta ?

— Da.

— Ia-o ! Ieşi îndată din baricadă (Gavroche, neliniştit, începu să se scarpine pe după ureche) şi mîine dimineaţă o duci la adresa ei, domnişoarei Cosette la domnul Fauchelevent, strada l'Homme-Armé, nr. 7.

Viteazul copil răspunse :

— Bine, dar pînă atunci vor lua baricada şi eu nu voi fi aici.

— Baricada nu va fi atacată, după cum se vede, decît în zorii zilei şi nu va putea să cadă decît cel mult mîine la amiază.

Asediatorii dăduseră în adevăr un nou răgaz baricadei. Era la mijloc una din acele pauze care intervin adesea în luptele de noapte, urmate totdeauna de o înverşunare sporită.

— Ei bine, făcu Gavroche, dacă m-aş duce să duc scrisoarea dumneavoastră mîine dimineaţă ?

— Va fi prea tîrziu. Baricada poate că va fi blocată, toate străzile vor fi păzite şi nu vei putea ieşi. Du-te numaidecît !

Gavroche nu găsi nici un răspuns ; sta pe loc, nehotărît şi scărpinîndu-se trist după ureche. Deodată, cu una din mişcările lui de fiinţă zburătoare, luă scrisoarea :

— Bine ! spuse el.

Şi plecă alergînd prin ulicioara Mondétour.

Lui Gavroche îi venise deodată un gînd care îl şi hotărî, dar pe care nu-l spusese, de teamă că Marius să nu se împotrivească.

Iată gîndul acesta :

„Abia e miezul nopţii, strada l'Homme-Armé nu e departe, mă duc să duc scrisoarea de îndată şi am să fiu înapoi la vreme".

CARTE A CINCISPREZECEA

STRADA L'HOMME-ARMÉ

I

SUGATOAREA TRADATOARE

Ce înseamnă zvîrcolirile unui oraş pe lîngă răzvrătirile unui suflet ? Omul e mai adînc decît poporul. În acea clipă, Jean Valjean era pradă unei revolte înspăimîntătoare. Se deschideau din nou într-însul prăpastii fără fund. Tremura şi el ca şi Parisul, în pragul unei răscoale uriaşe şi întunecate. Cîteva ore fuseseră de ajuns. Soarta şi conştiinţa lui se învăluiseră dintr-o dată în întuneric. Despre el, ca şi despre Paris, se putea spune : Două puteri stau faţă-n faţă. Îngerul alb şi îngerul negru se vor lua la trîntă pe puntea de peste prăpastie. Care din ei îl va prăvăli pe celălalt ? Cine va învinge ?

În ajunul aceleiaşi zile de 5 iunie, Jean Valjean, însoţit de Cosette şi de Toussaint, se mutase în strada l'Homme-Armé. O întîmplare neprevăzută îl aştepta acolo.

Cosette nu părăsise strada Plumet fără o oarecare împotrivire. Pentru prima oară de cînd trăiau unul lîngă altul voinţa Cosettei şi voinţa lui Jean Valjean fuseseră deosebite : chiar dacă nu se ciocniseră, avuseseră altă ţintă. De o parte împotrivirea faţă de o propunere, de cealaltă hotărîre nestrămutată. Sfatul neaşteptat : „Mută-te", aruncat de un necunoscut lui Jean Valjean, îl speriase pînă într-atît încît îl făcuse neînduplecat. Se credea descoperit şi urmărit. Cosette a fost nevoită să se supună.

Amîndoi sosiseră în strada l'Homme-Armé fără să-şi descleşteze dinţii şi fără să-şi spună un cuvînt, adîncit fiecare în grijile sale proprii. Jean Valjean atît de neliniştit,

încît nu vedea tristețea Cosettei, Cosette atît de tristă, încît nu vedea neliniștea lui Jean Valjean.

Jean Valjean luase cu ei pe Toussaint, ceea ce nu mai făcuse niciodată în călătoriile de pînă atunci. Se gîndise că ar fi fost cu putință să nu se mai întoarcă în strada Plumet și nu putea nici s-o lase pe Toussaint singură, nici să-i dezvăluie taina lui. De altfel, o simțea credincioasă și sigură. De la slugă la stăpîn trădarea începe prin curiozitate. Iar Toussaint, ca și cum ar fi fost sortită să fie slujnica lui Jean Valjean, nu era curioasă. Ea spunea gîngăvind și în graiul ei de țarancă din Barneville : „Eu sînt în fel și fel ; trebăluiesc ce-mi dă, nu mă amestec în tărițe..." (Așa sînt eu ; îmi fac treaba mea ; celelalte nu mă privesc.)

Cu prjlejul acestei plecări din strada Plumet — care semăna cu o o fugă, Jean Valjean nu luase nimic altceva decît micul cufăraș cu arome, botezat de Cosette *inseparabilul*. Cuferele ar fi trebuit duse de hamali, și hamalii înseamnă martori.

Trimiseseră după o trăsură la poarta din strada Babylone și plecaseră.

Cu mare greutate îi dăduse Jean Valjean lui Toussaint învoirea de a împacheta puțină rufărie, cîteva haine și unele lucruri de toaletă. Cosette nu-și luase decît hîrtia de scris și mapa cu hîrtie sugătoare.

Pentru a spori taina acestei plecări, Jean Valjean făcuse în așa fel încît să nu părăsească pavilionul din strada Plumet decît în amurg, ceea ce dăduse Cosettei răgaz ca să scrie biletul către Marius. Cînd ajunseră în strada l'Homme-Armé se înnoptase de tot.

Se culcaseră în tăcere.

Locuința din strada l'Homme-Armé, într-o curte din fund, la etajul al doilea, era alcătuită din două camere de culcare, o sufragerie și o bucătărie alăturată sufrageriei, cu o cămăruță de scînduri deasupra, în care se afla un pat de campanie pentru Toussaint.

Sufrageria era totodată anticameră și despărțea cele două odăi de dormit. Apartamentul era înzestrat cu toate lucrurile de trebuință.

Aşa e firea omului : se potoleşte aproape tot atît de nebuneşte după cum se alarmează. Abia se văzu Jean Valjean în strada l'Homme-Armé, că îngrijorarea începu a se potoli şi, încet-încet, se risipi. Sînt unele lucruri care te îmbie la odihnă şi au o înrîurire oarecum mecanică asupra sufletului. O stradă obscură, oameni paşnici. Jean Valjean simţi că se molipseşte de liniştea acestei ulicioare a vechiului Paris, atît de strîmtă încît e închisă pentru trăsuri printr-o grindă pusă pe doi stîlpi de-a curmezişul ; mută şi surdă în mijlocul oraşului zgomotos, întunecoasă în plină zi, paşnică şi ferită de frămîntările lumii, între cele două şiruri de case înalte, vechi de o sută de ani şi care tac ca nişte bătrîne ce sînt. În această stradă dăinuia parcă o uitare încremenită. Jean Valjean răsuflă uşurat. Cum mai putea fi găsit aici ?

Prima lui grijă fu să-şi pună *inseparabilul* lîngă el.

Dormi bine. Noaptea te sfătuieşte ; putem adăuga : noaptea te linişteşte. A doua zi dimineaţa se deşteptă aproape vesel. Sufrageria urîtă, mobilată cu o masă veche, rotundă, cu un bufet scund, deasupra căruia atîrna o oglindă înclinată, cu un fotoliu ciuruit de carii şi cîteva scaune pline cu pachetele lui Toussaint, i se păru plină de farmec. Într-unul din acele pachete se zărea printr-o ruptură a hîrtiei, uniforma de guard naţional a lui Jean Valjean.

Cosette ceruse lui Toussaint să-i aducă o supă în camera ei şi nu apăru decît seara.

Către ora cinci, Toussaint, care umbla de colo pînă colo, găsindu-şi felurite treburi prin mica ei gospodărie, aşezase pe masa din sufragerie o friptură rece de pasăre, la care Cosette, din respect pentru tatăl ei, binevoise să se uite.

După aceea, Cosette, născocind o durere de cap îndărătnică, spusese bună seara lui Jean Valjean şi se închisese în camera ei de dormit. Jean Valjean mîncase cu poftă o aripă de pui, înseninîndu-se treptat. Stătea cu coatele sprijinite de masă şi simţea cum liniştea pune tot mai mult stăpînire pe el.

În timpul acestei mese cumpătate, i se păru că auzise, în două-trei rînduri, glasul gîngav al lui Toussaint, care îi spunea : „Domnule, e zarvă mare, în Paris se lasă cu

răzmeriță". Dar, adîncit în tot felul de gînduri care-l frămîntau, n-o luase în seamă. La drept vorbind, nici n-o auzise.

Se ridică și începu să se plimbe de la fereastră la ușă și de la ușă la fereastră, din ce în ce mai împăcat.

Pe măsură ce se liniștea, îi răsărea din nou în minte grija lui de căpetenie, Cosette. Nu doar că l-ar fi îngrijorat acea migrenă, o mică criză de nervi, nazuri de fată tînără, un nor trecător care se risipește grabnic, într-o zi sau două ; dar se gîndea la viitor și, ca de obicei, se gîndea cu duioșie. La urma urmei, nu vedea nici o piedică pentru ca viața lor fericită să-și reia cursul. Sînt ceasuri cînd toate par cu neputință, alteori totul pare ușor. Jean Valjean era într-unul din aceste ceasuri bune. Ele vin de obicei după cele rele, ca ziua după noapte, prin acea lege de succesiune și contrast care este însuși fondul naturii și pe care cei cu o judecată grăbită o numesc antiteză. În strada liniștită în care se adăpostise Jean Valjean se desprindea de tot ceea ce îl neliniștise în timpul din urmă. Tocmai pentru că văzuse atîta întuneric, începuse să zărească acum puțin cer albastru. Faptul că părăsise strada Plumet fără încurcături și piedici era un pas bun înainte. Poate că ar fi înțelept să părăsească țara, chiar pentru cîteva luni, și să plece la Londra. Ei bine, vor pleca. A fi în Franța, a fi în Anglia, îi era totuna, numai s-o aibă pe Cosette lîngă el. Cosette era țara lui. Cosette era de ajuns pentru fericirea lui. Gîndul că el poate nu era de ajuns pentru fericirea Cosettei, gîndul acesta, care altădată îi pricinuise zbucium și nesomn, nici nu-i mai trecea prin minte. Pierduse cu totul conștiința durerilor lui trecute și se afla într-o stare de optimism deplin. Fiindcă era lîngă el, Cosette i se părea a lui ; o iluzie optică pe care toată lumea a încercat-o. Acum pregătea în gînd, cu tot felul de înlesniri posibile plecarea în Anglia împreună cu Cosette și, în depărtările visului, își vedea fericirea reclădindu-se oriunde.

În timp ce se plimba domol, de la un capăt la altul al camerei, privirea lui întîlni deodată un lucru ciudat.

Zări în fața lui, în oglinda înclinată care atîrna deasupra bufetului, și citi limpede aceste patru rînduri :

„Scumpul meu, vai! tata vrea să plecăm numaidecît. Astă-seară vom fi în strada l'Homme-Armé, nr. 7. Peste opt zile vom fi la Londra. Cosette. 4 iunie."

Jean Valjean se opri cu privirea rătăcită.

Cosette pusese la sosire mapa de scris pe bufet, în fața oglinzii și, stăpînită de liniștea ei dureroasă, o uitase acolo, fără să-și dea seama că o lăsase deschisă tocmai la pagina pe care apăsase pe sugătoare, pentru a le usca, cele patru rînduri scrise de ea și încredințate tînărului lucrător ce trecea pe strada Plumet. Scrisul ei se întipărise pe sugătoare. Oglinda răsfrîngea rîndurile scrise.

Era ceea ce în geometrie se numește imagine simetrică; astfel încît scrisul inversat pe sugătoare se răsfrîngea în oglindă îndreptat, înfățișîndu-se în starea lui de la început; Jean Valjean avea în fața ochilor biletul scris în ajun de Cosette lui Marius.

Era simplu și fulgerător.

Jean Valjean se apropie de oglindă. Reciti cele patru rînduri, dar nu-și crezu ochilor. Era ca și cînd ele ar fi apărut în lumina de fulger. O halucinație. Un lucru absurd. Nu se putea.

Puțin cîte puțin, mintea i se limpezi. Se uită la mapa Cosettei și se trezi la realitate. Luă sugătoarea și spuse: „Aici e tot secretul". Cercetă cu înfrigurare cele patru rînduri întipărite pe sugătoare; răsturnarea literelor făcea din ele o mîzgălitură ciudată și nu le găsi nici un înțeles. Își spuse: „Scrisul acesta nu înseamnă nimic, nu scrie nimic". Și răsuflă adînc, cu o ușurare nespusă. Cine nu a avut astfel de bucurii neroade în clipele lui de chin? Sufletul nu se lasă pradă deznădejdii înainte de a fi epuizat toate iluziile. Ținea sugătoarea în mînă și o privea îndelung, cu o fericire prostească, aproape gata să rîdă de halucinația care îl amăgise. Deodată privirea îi căzu din nou pe oglindă și încă o dată avu aceeași vedenie. Cele patru rînduri se desenau acolo cu o claritate neînduplecată. De astă dată nu mai era un miraj. Revenirea acelei vedenii era o realitate, era ceva care se putea pipăi, era scrisul îndreptat în oglindă. Înțelese.

Jean Valjean se clătină, scăpă sugătoarea din mînă și se prăbuși în fotoliul de lîngă bufet, cu capul în piept, cu

privirea sticloasă, rătăcit. Își spuse că nu mai rămînea nici o îndoială și că lumina lumii se întunecase pentru totdeauna ; acele cuvinte le scrisese Cosette cuiva. Atunci își auzi sufletul sălbăticit din nou, scoțînd din umbră un răcnet. Încercați să smulgeți leului cîinele pe care îl ține în peștera lui.

Lucru ciudat și trist ; în clipa aceea Marius nu avea încă scrisoarea Cosettei ; hazardul trădător i-o adusese lui Jean Valjean înainte de a o înmîna lui Marius.

Pînă în ziua aceea Jean Valjean nu fusese doborît de suferință. Fusese pus la încercări îngrozitoare. Nici o lovitură a nenorocului nu-l cruțase ; sălbăticia soartei, înarmată cu toate răzbunările și tot disprețul societății, pusese stăpînire și se îndîrjise împotriva lui. Dar nimic nu-l făcuse să dea înapoi sau să îngenuncheze. Îndurase, ori de cîte ori a trebuit, orice violență, își jertfise drepturile lui de om cucerite prin luptă, își dăruise libertatea, își riscase viața, pierduse totul, suferise totul și rămăsese dezinteresat și stoic în așa măsură, încît în unele clipe l-ai fi putut crede străin de el însuși, ca un martir. Conștiința sa, călită în toate asalturile posibile ale nenorocirilor, putea să pară pentru totdeauna de neînvins. Ei bine, dacă cineva ar fi privit în sufletul lui, ar fi fost silit să recunoască adevărul : de data aceasta își pierduse curajul.

Din toate chinurile la care fusese supus în lunga mucenicie la care îl osîndise ursita, acesta era cel mai de temut. Niciodată nu fusese strîns într-un asemenea clește. Încerca tulburarea tainică a tuturor simțirilor care dormeau în el. Simți zvîcnirea unei fibre necunoscute. Vai, încercarea cea de pe urmă, mai bine spus singura încercare adevărată, e pierderea ființei iubite !

Jean Valjean, bietul bătrîn, n-o iubea desigur pe Cosette altfel decît un tată ; dar cum am arătat mai sus, în golul vieții lui, această iubire părintească cuprinsese toate iubirile ; o iubea pe Cosette ca pe copilul său, o iubea ca pe o mamă și o iubea ca pe o soră. Cum nu avusese niciodată o amantă nici soție, și cum natura e un creditor care nu îngăduie nici un protest, acest sentiment, cel mai tare dintre toate, era amestecat cu celelalte, nelămurit, neștiut, fără prihană din pricina neprihănitei lui orbiri, nevino-

vat, ceresc, îngeresc, dumnezeiesc ; mai mult un instinct decît un sentiment, mai mult un farmec decît un instinct, nesimțit și nevăzut, dar adevărat — iubirea căreia nu i se spune decît astfel, făcea și ea parte din nemărginita și duioasa lui dragoste pentru Cosette, precum filonul de aur face parte din munte, întunecat și neatins de mîna omului.

Să ne amintim de această stare sufletească de care am mai vorbit. Nici o căsătorie nu era cu putință între ei ; nici măcar aceea a sufletelor, și totuși e sigur că ursita îi însoțise. În afară de Cosette, adică în afară de un copil, Jean Valjean nu cunoscuse în lunga sa viață nimic din ceea ce poate fi iubit. Patimile și iubirile care se perindă una după alta nu izvodiseră în el acele nuanțe de verde care se suprapun, verdele fraged peste verdele întunecat, sumbru ca pe frunzele plantelor de iarnă și din sufletele bărbaților trecuți de cincizeci de ani.

Într-un cuvînt, și am spus-o nu numai o dată, toată această contopire lăuntrică, tot acest vălmășag de simțiri a cărui urmare era o înaltă virtute, făceau din Jean Valjean un părinte pentru Cosette. Părinte neobișnuit, întruchipat din bunicul, din fratele și din soțul care se contopeau în Jean Valjean ; părinte care era și mamă, părinte care o iubea pe Cosette, care o adora, părinte pentru care acest copil era lumina, căminul, familia, patria și raiul.

De aceea, cînd văzu că totul se sfîrșise cu adevărat, că o pierdea pe Cosette, că îi scăpa din mîini, că nu mai era decît un nor, decît un talaz ; cînd avu în fața ochilor adevărul zdrobitor și de netăgăduit, că un altul e alesul inimii ei, altul este dorința vieții ei, cînd nu mai putu pune nimic la îndoială, își zise : „Are un iubit, eu nu-i sînt decît tatăl ! Eu nu mai sînt pe lume !" Cînd nu mai putu să se îndoiască, cînd își spuse : „Va pleca de la mine!", durerea pe care o simți trecu peste puterile sale. Să fi făcut tot ce făcuse ca să ajungă aici ! Și la ce ? Pentru nimic ! Atunci, după cum am spus-o, avu din creștet pînă-n tălpi o cutremurare de revoltă. Simți pînă și în fiecare fir de păr, uriașa trezire a egoismului și toată ființa lui fu numai un urlet în abisurile sufletului.

Sînt unele prăbușiri lăuntrice. O convingere deznădăjduită nu pătrunde în inima omului fără a înlătura și

sfărîma unele temelii adînci, care sînt uneori omul însuși. Durerea, cînd ajunge la culme, este o destrămare a tuturor forțelor conștiinței. Acestea sînt răspîntii primejdioase. Puțini dintre noi ies din ele asemenea lor înșiși și neclintiți față de datoria lor. Cînd limita suferinței e depășită, virtutea cea mai statornică își pierde cumpătul. Jean Valjean reluă sugătoarea și se convinse încă o dată ; rămase aplecat și ca împietrit, cu privirea aținită asupra celor patru rînduri neîndurătoare ; și în el se lăsă o negură atît de deasă, încît îi păru că sufletul i se surpă din temelii.

Cercetă această descoperire peste învolburarea gîndurilor, cu acea liniște aparentă și înspăimîntătoare, care a ajuns pînă la nemișcarea statuii.

Măsură pasul groaznic pe care soarta sa îl făcuse fără ca el să bănuiască ; își aminti de temerile din vara trecută, risipite atît de ușuratic ; recunoscu prăpastia ; era aceeași, numai că Jean Valjean nu se mai afla pe margine, ci în adîncul ei.

Lucru cumplit și uimitor : se prăbușise fără să-și dea seama. Toată lumina vieții lui pierise, pe cînd credea că vede mereu soarele.

Instinctul său înțelese îndată. Apropie anumite întîmplări, anumite date, anumite îmbujorări și anumite palori ale Cosettei și își spuse : „El e“. Darul de a ghici al deznădejdii e un fel de arc misterios care nu-și greșește niciodată ținta. De la prima sa bănuială puse ochii pe Marius. Nu-i cunoștea numele, dar găsi îndată omul. Îi apăru limpede în fundul necruțătoarei evocări a amintirii, plimbărețul necunoscut din grădina Luxembourg, acel ticălos căutător de iubiri ușoare, acel pierde-vară romanțios, nătărăul, mișelul acela, căci este o mișelie să vii să faci ochi dulci fetelor care au lîngă ele un tată care le iubește.

După ce se încredință că în miezul acestei situații era tînărul acela și că totul venea de la el, iată că Jean Valjean, omul renăscut, omul care se trudise atîta să-și lumineze sufletul, omul care făcuse atîtea sforțări pentru a topi toată viața, toată mizeria și toată nenorocirea în dragoste, privi în el însuși și zări acolo un strigoi : Ura.

Durerile mari sînt istovitore. Îți taie curajul de a trăi. Omul în sufletul căruia se cuibărește suferința simte că

ceva îl părăsește. În tinerețe ivirea ei e tristă, mai tîrziu e înspăimîntătoare. Vai ! Dacă atunci cînd sîngele e fierbinte, cînd părul e negru, cînd capul stă drept pe umeri ca flacăra pe faclă, cînd fuiorul soartei e încă aproape întreg, cînd inima, plină de dragoste pătimașă, are încă bătăi cărora li se poate răspunde, cînd omului îi mai e dat răgazul de a-și îndrepta greșelile, cînd toate femeile îl înconjoară, și toate zîmbetele, și tot viitorul, cînd toată zarea e deschisă și puterea vieții întreagă, dacă și atunci deznădejdea e un lucru îngrozitor, ce poate fi la bătrînețe, cînd anii se grămădesc din ce în ce mai searbezi, în ceasul de amurg, cînd încep să se zărească stelele mormîntului !

În timp ce sta dus pe gînduri, intră Toussaint. Jean Valjean se ridică și o întrebă :

— În ce parte e ? Știi ?

Toussaint, încremenită, nu-i putu răspunde decît :

— Poftim ?

Jean Valjean continuă :

— Nu mi-ai spus adineauri că se bat ?

— Ah ! da, domnule, răspunse Toussaint. Spre Saint-Merry.

Există un fel de mișcare automată, pornită fără știrea noastră din străfundul cel mai adînc al gîndurilor noastre. Sub îndemnul unei astfel de puteri, fără îndoială, de care abia își dădea seama, Jean Valjean se afla după cinci minute în stradă.

Cu capul gol, se așezase pe stîlpul din poarta casei sale. Părea că ascultă.

Se înnoptase.

II

ȘTRENGARUL, DUȘMAN AL LUMINILOR

Cîtă vreme trecu astfel ? Care au fost fluxurile și refluxurile acestei tragice meditații ?

Își veni în fire ? Rămase copleșit sub povară ? Să fi fost lovitura atît de grea, încît îl zdrobise cu totul ? Se

putea încă ridica și găsi un punct de sprijin în conștiința lui ? Poate că nici el n-ar fi putut-o spune.

Strada era pustie. Cîțiva cetățeni îngrijorați, care se întorceau în grabă acasă, abia îl zăriră. Fiecare își poartă grija lui în vremuri de restriște. Lampagiul de noapte veni ca de obicei să aprindă felinarul din fața porții cu nr. 7 și plecă. Cine l-ar fi privit pe Jean Valjean în umbra aceasta ar fi jurat ca nu-i om viu. Stătea acolo, așezat pe piatra de la poartă, încremenit în deznădejde, ca o arătare de gheață. Se auzea clopotul de alarmă și zgomote nedeslușite ca de furtună. La zbuciumul clopotului și la vuietul răscoalei se adăugă sunetul ornicului de la Saint-Paul, care bătu de unsprezece ori, grav, fără să se grăbească. Căci clopotul de alarmă e omul : ceasul e Dumnezeu. Trecerea vremii îl lăsa rece pe Jean Valjean ; rămase nemișcat. Deodată, aproape în aceeași clipă, o detunătură scurtă răsună dinspre Hale ; o a doua urmă și mai puternică. Era pesemne atacul asupra baricadei din strada Chanvrerie care, după cum am văzut, fusese respins de Marius. La auzul acestor îndoite salve, a căror furie părea sporită în încremenirea nopții, Jean Valjean tresări ; se ridică, întorcîndu-se înspre partea de unde venea zgomotul ; apoi se prăbuși din nou lîngă stîlp, își încrucișă brațele și capul îi căzu iarăși încet pe piept.

Și din nou începu a tăinui cu sine însuși.

Deodată ridică ochii. Cineva trecea pe stradă. Auzi pași în apropiere și, la lumina felinarului care străjuia partea străzii dinspre arhive, zări o față palidă, tînără și plină de voioșie.

Era Gavroche, care ajunsese în strada l'Homme-Armé.

Băiețelul privea pe sus și părea să caute ceva. Îl vedea bine pe Jean Valjean, dar nu-l lua în seamă.

După ce se uită o vreme în sus, își îndreptă privirile cu atenție în jos ; ridicîndu-se în vîrful picioarelor, începu să pipăie ușile și ferestrele de jos ale caselor ; toate erau închise, încuiate, ferecate. După ce a cercetat cinci sau șase fațade baricadate astfel, ștrengarul dădu din umeri și intră în vorbă cu sine însuși cam în felul acesta :

— Drace !

Apoi începu din nou să privească pe sus.

Jean Valjean care, cu o clipă mai înainte, în starea sufletească în care se afla, n-ar fi vorbit, nici n-ar fi răspuns măcar nimănui, se simţi împins să vorbească acestui copil.

— Puştiule, zise el, ce ai ?

— Am că mi-i foame, răspunse tăios Gavroche şi adăugă : Puşti eşti dumneata !

Jean Valjean vîrî mîna în buzunarul vestei şi scoase o piesă de cinci franci.

Dar Gavroche, care era un neam de codobatură şi care trecea repede de la un gest la altul, ridicase o piatră de jos. Zărise felinarul.

— Ia te uită ! Pe aici aveţi încă felinare ! Nu sînteţi în regulă, dragii mei ! Asta se cheamă dezordine. Ia să le spargem !

Şi aruncă piatra în felinarul al cărui geam căzu cu un zgomot atît de mare, încît cîţiva cetăţeni, ghemuiţi după perdele în casa din faţă, strigară : „S-a întors '93 !“

Felinarul se clătină şi se stinse.

Strada se întunecă deodată.

— Aşa, uliţă bătrînă, făcu Gavroche, pune-ţi scufia de noapte ! Şi întorcîndu-se spre Jean Valjean : Cum îi ziceţi monumentului ăluia uriaş pe care-l aveţi colo, la capătul străzii ? Sînt Arhivele, nu ? Coloanele ălea barosane, dacă le-am mototoli niţel, ce mai baricadă am face din ele !

Jean Valjean se apropie de Gavroche.

— Sărmanul de el, zise cu vocea pe jumătate, vorbind pentru sine, îi e foame !

Şi îi puse în mînă piesa de cinci franci.

Gavroche ridică nasul, mirat de mărimea acelui gologan : se uită la el pe întuneric şi strălucirea lui îi luă ochii. Cunoştea piesele de cinci franci numai din auzite ; se bucurau de o mare faimă ; fu încîntat să vadă una de aproape şi exclamă :

— Ia să vedem pataca ! Cîteva clipe se uită la ea ca vrăjit, apoi, întorcîndu-se spre Jean Valjean, îi întinse moneda şi îi spuse cu demnitate : Burghezule, prefer să sparg felinare. Luaţi-vă pataca înapoi ! Pe mine nu mă cumpără nimeni. O fi avînd ea cinci gheare, dar pe mine nu mă zgîrie.

— Ai mamă ? întrebă Jean Valjean.

Gavroche răspunse :

— Poate mai mult ca dumneavoastră.

— Ei bine, spuse Jean Valjean, păstrează banul pentru maică-ta.

Gavroche se simţi înduioşat. De altfel, tocmai băgase de seamă că omul care îi vorbea era cu capul gol, şi aceasta îi inspirase încredere.

— Adevărat ? spuse el. Nu mi-l daţi ca să nu mai sparg felinarele ?

— Sparge cîte vrei.

— Sînteţi un om cumsecade, zise Gavroche. Şi puse piesa de cinci fraci într-unul din buzunare. Încrederea lui crescînd, adăugă : Sînteţi de pe strada asta ?

— Da, de ce ?

— Aţi putea să-mi arătaţi unde e numărul şapte ?

— Ce ai cu numărul şapte ?

Aici copilul se opri, temîndu-se că a spus prea mult ; îşi înfipse cu putere degetele în păr şi se mulţumi să răspundă :

— Aşa !

Un gînd trecu prin mintea lui Jean Valjean. Neliniştea are sclipiri de felul acesta. El spuse copilului :

— Tu îmi aduci scrisoarea pe care o aştept ?

— Dumneavoastră ! zise Gavroche. Dumneavoastră nu sînteţi femeie.

— Scrisoarea este pentru domnişoara Cosette, nu-i aşa ?

— Cosette... mormăi Gavroche. Da, cred că e chiar numele ăsta caraghios.

— Ei bine, spuse Jean Valjean, eu trebuie să-i predau scrisoarea. Dă-mi-o !

— Atunci trebuie să ştiţi că sînt trimis de la baricadă ?

— Fără îndoială, zise Jean Valjean.

Gavroche îşi vîrî mîna în fundul celuilalt buzunar al său şi scoase din el o hîrtie împăturită în patru.

Apoi salută milităreşte.

— Onorul la depeşă ! spuse el. Vine de la guvernul provizoriu.

— Dă-o încoace ! zise Jean Valjean.

Gavroche ţinea scrisoarea ridicată deasupra capului.

— Să nu vă închipuiţi că e vorba de un bileţel dulce. E pentru o femeie, dar e pentru popor. Noi ne batem şi respectăm femeile. Noi nu sîntem ca cei din lumea mare, unde domnişorii trimit răvaşe dulci puicuţelor.

— Dă-mi-o !

— Într-adevăr, păreţi un om cumsecade.

— Dă-mi-o repede !

— Poftiţi ! Şi dădu scrisoarea lui Jean Valjean. Şi grăbiţi-vă, domnule Cutare, pentru că domnişoara Cutărică aşteaptă.

Gavroche fu încîntat de spiritul pe care îl făcuse. Jean Valjean întrebă :

— La Saint-Merry trebuie să duc răspunsul ?

— Ai face o boroboaţă din cele mai mari ! strigă Gavroche. Scrisoarea vine de la baricada din strada Chanvrerie şi eu mă întorc acolo. Bună seara, cetăţene !

După ce spuse acestea, Gavroche plecă, sau mai bine zis îşi reluă zborul său de păsărică scăpată din colivie spre locul de unde venise. Se scufundă iarăşi în întuneric, ca şi cînd ar fi făcut o gaură în el, cu iuţeala unui proiectil ; uliţa l'Homme-Armé fu din nou tăcută şi pustie ; cît ai clipi din ochi, copilul acesta ciudat, plămădit din umbră şi vis, intrase în negura acestor şiruri de case întunecate şi se pierduse ca fumul în noapte. L-ai fi putut crede risipit şi împrăştiat, dacă peste cîteva clipe un zgomot răsunător de geamuri sparte şi bufnetul straşnic al unui felinar prăbuşindu-se pe pavaj n-ar fi trezit din nou, dintr-o dată pe burghezii mînioşi. Gavroche trecea pe strada Chaume.

III

ÎN VREME CE COSETTE ŞI TOUSSAINT DORM

Jean Valjean se întoarse în casă cu scrisoarea lui Marius.

Urcă scara pe dibuite, bucuros de întuneric, ca bufniţa care îşi ţine prada, deschise şi închise încet uşa ca-

merei sale, ascultă dacă nu se aude vreun zgomot, se încredință că, după cît se părea, Cosette și Toussaint dormeau. Mîna îi tremura atît de tare, încît trebui să strice trei sau patru bețe pînă să aprindă bricheta *Fumade* ; ceea ce făcuse el era un fel de furt. În sfîrșit, aprinse luminarea, se așeză cu coatele rezemate de masă, deschise hîrtia și citi.

Cînd ești foarte tulburat nu citești, chinuiești hîrtia pe care o ții în mînă, o sugrumi ca pe o victimă, o mototolești, îți înfigi în ea unghiile mîniei sau bucuriei tale ; te repezi la sfîrșitul ei, sari la început ; mintea ți-e cuprinsă de friguri, înțelege una peste alta cam despre ce e vorba, prinde o parte și tot restul îl pierde. În biletul lui Marius către Cosette, Jean Valjean nu văzu decît aceste cuvinte :

...„*Mor. Cînd vei citi acestea, sufletul meu va fi lîngă tine.*“

În fața acestor două rînduri, avu o clipă de amețeală groaznică ; rămase un moment ca zdrobit de prefacerea ce se ivea în tulburarea lui. Se uita la biletul lui Marius, uluit, amețit ; avea în fața ochilor lucrul acesta minunat, moartea ființei pe care o ura.

Scoase un groaznic strigăt lăuntric de bucurie. Așadar, se sfîrșise. Deznodămîntul sosea mai repede decît ar fi îndrăznit el să nădăjduiască. Ființa care se așezase în calea destinului său dispărea. Pleca singur, liber, din propria sa voință. Fără ca el, Jean Valjean să fi făcut ceva pentru asta, fără să se fi făcut vinovat cu nimic, omul „acela“ avea să moară. Poate că și murise. Înfrigurat, începu să socotească. Nu, nu a murit încă. Era vădit că scrisoarea a fost scrisă ca să fie citită de Cosette a doua zi de dimineață ; după cele două salve ce s-au auzit între orele unsprezece și miezul nopții n-a mai urmat nimic ; baricada nu va fi atacată decît în zorii zilei ; dar n-are a face, din moment ce „omul acela“ e amestecat în vîltoarea răscoalei e pierdut ; e prins în vîrtej, fără scăpare. Jean Valjean se credea mîntuit. O să fie deci iarăși singur cu Cosette. Vrăjmașul dispărea ; viitorul începea din nou. N-avea decît să păstreze biletul în buzunar. Cosette nu va

şti niciodată ce s-a întîmplat cu „omul acela". „Ajunge să lași lucrurile să se împlinească. Nu poate scăpa. Dacă nu a murit încă, e sigur că va muri. Ce fericire !"

După ce-şi spuse toate acestea, se întunecă din nou.

Coborî şi-l trezi pe portar.

Cam după o oră, Jean Valjean ieşea pe poartă, în uniformă de guard naţional şi înarmat. Portarul îi găsise cu uşurinţă prin vecini cu ce să-şi completeze echipamentul. Avea o puşcă încărcată şi o cartuşieră plină. Se îndreptă spre Hale.

IV

EXCESELE DE ZEL ALE LUI GAVROCHE

În timpul acesta, lui Gavroche i se întîmplase ceva neobişnuit.

După ce spărsese, cu toată conştiinciozitatea, felinarul din strada Chaume, Gavroche o luă pe strada Vieilles-Haudriettes şi, nevăzînd „ţipenie de om", găsi prilejul bun ca să intoneze toate cîntecele pe care le ştia. Pasul lui, în loc să se încetinească prin cîntec, se iuţea în ritmul lui. Şi începu să semene de-a lungul caselor adormite sau înspăimîntate aceste cuplete incendiare :

„Bîrfea pe-aleile umbroase
O pasăre pe Atala :
C-ar fi plecat un rus cu ea.
O, unde-s fetele frumoase ?

Lon la.

Spui vorbe, Pierrot, geloase,
Fiindcă-alaltăieri Mila,
În geam bătîndu-mi mă striga.
O, unde-s fetele frumoase ?

Lon la.

Stricatele sînt grațioase ;
Otrava lor ce mă-mbăta
L-au amețit și pe-Orfila.
O, unde-s fetele frumoase ?
Lon la.

Vreau dragostele năzuroase
Pe Agnès și pe Paméla,
Pe Lise ce s-a aprins și ea,
O, unde-s fetele frumoase ?
Lon la.

Văzîndu-ți haina de mătase,
Tot sufletu-mi, o, Zéila,
În cutele ei se pierdea.
O, unde-s fetele frumoase ?
Lon la.

Amorul cu mîini luminoase
Îți pune flori în păr, Lola,
În locul lui m-aș blestema.
O, unde-s fetele frumoase ?
Lon la.

Privea-n oglinda cea lucioasă,
Cînd o zării pe Jeana mea,
Și-acum mi-e inima la ea.
O, unde-s fetele frumoase ?
Lon la.

În serile misterioase
Cu stelele vorbeam așa :
Priviți și voi la Stela mea.
O, unde-s fetele frumoase ?
Lon la.

Gavroche cînta cu mimică și gesturi. Gestul e punctul de sprijin al refrenului. Chipul său, nesecat repertoriu de măști, se schimonosea făcînd strîmbături mai ciudate și mai zbuciumate decît găurile unei rufe zdrențuite în bătaia unui vînt turbat. Din nenorocire, fiind singur și pe

întuneric, nici n-au fost văzute, nici nu se puteau vedea. Sînt şi astfel de bogăţii pierdute.

Deodată se opri.

— Să întrerupem romanţa, spuse el.

Ochii lui de pisică descoperiseră în fundătura unei porţi mari ceea ce în pictură se numeşte o compoziţie, adică o fiinţă şi un lucru : lucrul era un cărucior, iar fiinţa era un auvergnat [1] care dormea în el.

Braţele căruciorului se sprijineau de pavaj, şi capul auvergnatului pe marginea căruciorului. Trupul i se ghemuia pe acest plan înclinat, şi picioarele îi atingeau pămîntul.

Gavroche, cu experienţa sa în ce priveşte lucrurile acestei lumi, recunoscu în el un beţiv.

Era vreun comisionar din colţ, care băuse prea mult şi care dormea prea bine.

„Iată la ce sînt de folos nopţile de vară, se gîndi Gavroche. Auvergnatul doarme în căruciorul lui. Luăm căruciorul pentru republică şi lăsăm pe auvergnat monarhiei".

Un gînd năstruşnic îi fulgeră prin minte :

„Căruciorului i-ar sta foarte bine pe baricada noastră !"

Auvergnatul sforăia.

Gavroche trase încetişor căruciorul înapoi şi pe auvergnat înainte, adică pe picioare ; şi după o clipă, auvergnatul netulburat se odihnea de-a dreptul pe pavaj.

Căruciorul căzuse în mîinile lui Gavroche.

Obişnuit să întîmpine în orice fel neprevăzutul, ştrengarul avea întotdeauna asupra lui tot ce-i trebuia. Căută într-unul din buzunare şi scoase un petic de hîrtie, apoi un capăt de creion roşu, şterpelit de la vreun dulgher şi scrise :

„Republica franceză,
Primit căruciorul."

Şi iscăli : *Gavroche.*

Puse hîrtia în buzunarul vestei de catifea a auvergnatului, care sforăia înainte, apucă hulubele cu amîndouă

[1] Locuitor din provincia Auvergne.

mîinile și plecă spre Hale, împingînd înaintea lui, în galop, căruciorul, cu o larmă asurzitoare.

Primejdia era serioasă. La Imprimeria regală se afla un post de santinelă. Gavroche neglijase acest amănunt. Postul era ocupat de guarzii naționali aduși de la periferie. Căprăria începuse să se trezească neliniștită și capetele se ridicau pe paturile de campanie. Două felinare sparte unul după altul, cîntecul intonat în gura mare erau prea mult pentru niște străzi atît de fricoase, care se culcă o dată cu asfințitul și care suflă în luminări devreme. De un ceas, ștrengarul făcea în acest cartier gălăgia unei musculițe într-o sticlă. Sergentul asculta. Aștepta. Era un om prevăzător.

Huruitul turbat al căruciorului întrecu măsura așteptării și-l hotărî pe sergent să încerce o recunoaștere.

— Trebuie să fie o ceată întreagă ! spuse el. Să înaintăm cu băgare de seamă.

Era limpede că hidra anarhiei ieșise din ascunzătoarea ei și-și făcea de cap prin cartier.

Și sergentul îndrăzni să iasă din post cu pași înăbușiți.

Deodată, Gavroche, împingînd căruciorul, în clipa cînd era gata să iasă din strada Vieilles-Haudriettes, se pomeni față în față cu o uniformă, un chipiu, un pampon și o pușcă.

Pentru a doua oară, se opri.

— Uite, zise Gavroche, ea e ! Salut, ordine publică !

Mirările lui Gavroche erau scurte și se lămureau repede.

— Unde te duci, pungașule ? strigă sergentul.

— Cetățene, zise Gavroche, eu încă nu ți-am zis burghez. De ce mă insulți ?

— Unde te duci, caraghiosule ?

— Domnule, reluă Gavroche, poate că ieri ai fost un om de duh, dar ai fost destituit azi-dimineață.

— Te întreb unde te duci, derbedeule ?

Gavroche i-o întoarse :

— Ce drăguț vorbești. Drept să-ți spun, nimeni nu ți-ar da vîrsta pe care o ai. Ar trebui să-ți vinzi părul cu o sută de franci firul. Ai face rost de cinci sute de franci.

— Unde te duci ? Unde te duci ? Unde te duci, banditule ?

Gavroche nu se lăsă intimidat :

— Ce vorbe urîte ! Prima oară cînd ți s-o da să sugi, să te șteargă mai bine la gură !

Sergentul îndreptă baioneta spre el.

— Nu-mi spui odată unde te duci, ticălosule ?

— Domnule general, zise Gavroche, mă duc să caut doctorul pentru soția mea, care e în durerile facerii.

— La arme ! strigă sergentul.

Să te salvezi tocmai prin ceea ce te-a pierdut, iată meșteșugul oamenilor tari ! Dintr-o ochire, Gavroche își dădu seama de situație. Cărucíorul îl pusese în primejdie, căruciorul trebuia să-l apere.

În clipa cînd sergentul era gata să se năpustească asupra lui Gavroche, căruciorul, preschimbat în proiectil și aruncat cu toată puterea, se rostogolea cu furie, și sergentul, lovit drept în pîntece, cădea pe spate în șanț, în timp ce pușca se descărca în aer.

La strigătul sergentului, oamenii din post ieșiră grămadă ; împușcătura stîrni o salvă generală, la întîmplare ; oamenii încărcară armele din nou și începură iarăși.

Tragerea aceasta de-a baba-oarba ținu un sfert de oră și sparse cîteva ochiuri de geam.

Între timp, Gavroche, care se întorsese din drum, fugind cît îl țineau picioarele, se opri la cinci-șase străzi mai departe și se așeză gîfîind sub stîlpul de la colțul Enfants-Rouges.

Ciuli urechile.

După ce răsuflă puțin, se întoarse înspre partea unde împușcăturile continuau cu furie, își ridică mîna stîngă la înălțimea nasului și și-o avîntă de trei ori înainte, pe cînd cu dreapta se lovea în țeasta capului, mai sus de ceafă ; gest atotcuprinzător în care ștrengarul din Paris a concentrat ironia franceză, gest fără îndoială priincios, deoarece dăinuie de o jumătate de veac.

Veselia aceasta fu tulburată de o cugetare amară :

„Da, își zise el, eu pufnesc, mă strîmb de rîs nu mai pot de bucurie, dar mă rătăcesc și va trebui să fac un ocol. Numai de-aș ajunge la timp la baricadă !"

Și o luă iarăși la goană.

„Ei, unde rămăsesem ?" spuse el alergînd.

Și începu din nou să-și cînte cîntecul, pierzîndu-se repede în furnicarul străzilor, în vreme ce cîntecul lui se auzea din ce în ce mai slab, în întuneric :

„Mai sînt Bastilii ticăloase,
Dar mîine tot se va schimba
În ordinea de astăzi rea.
O, unde-s fetele frumoase ?
Lon la.

Nu-mi plac popicele bățoase,
Și lumea veche va cădea
Cînd va intra o bilă-n ea.
O, unde-s fetele frumoase ?
Lon la.

O, bun popor cu cîrji gheboase,
Să spargem Luvru-n care, da,
Monarhia se-nzorzona.
O, unde-s fetele frumoase ?
Lon la.
Am rupt zăbrele și mai groase ;
Azi Carol cel al zecelea
Se simte rău și va zbura.
O, unde-s fetele frumoase ?
Lon la".

Fapta de armă a postului de pază n-a rămas fără urmări. Cărucioru a fost cucerit și bețivul făcut prizonier Cel dintîi fu vîrît în depozit și cel de-al doilea fu, mai tîrziu, urmărit puțin de consiliul de război pentru complicitate. Ministerul public de atunci dădu dovadă, în această împrejurare, de zelul său neobosit întru apărarea societății.

Isprava lui Gavroche, rămasă în tradiția cartierului Temple, e una din cele mai groaznice povestiri ale bătrînilor burghezi din Marais, și în amintirea lor poartă numele : Atacul nocturn asupra postului de la Imprimeria regală.

PARTEA A CINCEA

JEAN VALJEAN

CARTEA ÎNTÎI

RĂZBOIUL ÎNTRE PATRU ZIDURI

I

ÎNTRE CARIBDA MAHALALEI SAINT-ANTOINE ŞI SCILLA MAHALALEI TEMPLE

Cele două baricade mai vrednice de amintit, despre care un observator al bolilor sociale ar putea să vorbească nu aparţin epocii în care se petrece acţiunea acestei cărţi. Aceste baricade, amîndouă simboluri sub aspecte diferite, ale unor întîmplări înfricoşătoare, au ieşit ca din pămînt în timpul răzmeriţei nefericite din iunie 1848, adică a celei mai mari lupte de stradă din cîte a cunoscut vreodată istoria.

Se întîmplă uneori ca, împotriva principiilor, împotriva libertăţii, a egalităţii şi a fraternităţii, împotriva chiar a votului universal şi a guvernului prin şi pentru popor, golănimea, această mare disperată, să protesteze din străfundurile zbuciumului ei, ale descurajărilor, ale lipsurilor, ale frigurilor, ale deznădejdilor, ale duhorilor, ale neştiinţei şi ale întunericului ce o bîntuie, şi gloata să deschidă focul împotriva poporului.

Derbedeii atacă dreptul comun ; ochlocraţia [1] se ridică împotriva demosului [2].

Asemenea zile sînt grozave, pentru că şi în nebunie există totdeauna o anumită parte de dreptate, pentru că în acest duel există şi o parte de sinucidere ; cuvintele care vor să fie de ocară, ca : derbedei, golănime, ochlocraţie, gloată, mărturisesc, vai ! mai degrabă greşeala privilegiaţilor decît a dezmoşteniţilor.

---

[1] Formă de guvernămînt în care puterea este exercitată de gloată (din limba greacă : *ochlos* — gloată, şi *cratos* — putere).

[2] Popor (gr. veche).

În ce ne privește, noi nu rostim niciodată aceste cuvinte fără durere și fără respect, pentru că atunci cînd filozofia adîncește faptele pe care le exprimă, găsește adesea, alături de mizerie, multă măreție. Atena era o ochlocrație ; Olanda a fost făurită de golănime [1] ; mulțimea a salvat nu o dată Roma ; și gloata l-a urmat pe Hristos.

Nu există gînditor care să nu fi contemplat uneori mărețiile din străfunduri.

Fără îndoială că sfîntul Ieronim [2] s-a gîndit la golănimea aceasta și la toți acești bieți oameni, la vagabonzii și nenorociții din care s-au ridicat apostolii și martirii, cînd a rostit cuvintele pline de înțeles : *Fex urbis, lex orbis* [3].

Disperarea acestei mulțimi care suferă și sîngerează, violențele ei nesăbuite împotriva principiilor care-i sînt însăși viața, toate faptele sale săvîrșite împotriva legilor, constituie lovituri de stat populare și trebuie înăbușite. Omul cinstit se devotează mulțimii și tocmai din dragoste pentru ea, o combate. Dar cu cîtă înțelegere o iartă, în timp ce-i ține piept ! Cît de mult o slăvește, în timp ce-i stă împotrivă ! Iată unul din rarele momente în care, făcînd ceea ce trebuie să faci, simți o pornire care-ți tulbură convingerile și aproape că te sfătuiește să nu mergi mai departe ; stăruiești pentru că trebuie, dar conștiința împăcată e tristă și îndeplinirea datoriei se împletește cu o strîngere de inimă.

Iunie 1848 a fost, ne grăbim s-o spunem, un eveniment deosebit și aproape cu neputință de categorisit în filozofia istoriei. Trebuie să lăsăm la o parte tot ce am spus în trecut, cînd e vorba de această răscoală extraordinară, în care s-a simțit sfînta neliniște a muncii care-și

---

[1] Simplu joc de cuvinte care trimite la punctul de plecare al răscoalei Țărilor-de-Jos spaniole împotriva lui Filip al II-lea. În 1566 un grup de nobili și burghezi din Flandra și Olanda s-au întrunit la Breda și au hotărît să lupte pentru înlăturarea inchiziției spaniole. Puțin după aceea, o delegație s-a prezentat regentei Margareta de Parma, sora lui Filip al II-lea. Un curtean al acesteia îi trată obraznic pe postulanți drept gueux (calici, golani). Răsculații adoptară această insultă ca o denumire cu care se mîndreau.

[2] Scriitor creștin din secolul al IV-lea.

[3] Drojdia cetății, legea lumii (lat.).

cere drepturile. A trebuit să fie combătută, așa cum se cuvenea, de vreme ce răscoala ataca însăși republica. Dar, de fapt, ce a însemnat acel iunie 1848 ? O răzvrătire a poporului împotriva lui însuși. [1]

Cînd nu pierzi din vedere subiectul, nu te abate din drum nici o digresiune. Așadar, fie-ne îngăduit să oprim o clipă atenția cititorului asupra celor două baricade, cu totul excepționale, despre care am pomenit și care au caracterizat această răscoală. Una astupa intrarea în cartierul Saint-Antoine, cealaltă împiedica apropierea de cartierul Temple ; niciodată nu le vor uita cei în fața cărora s-au înălțat aceste două înfiorătoare capodopere ale războiului civil, sub cerul albastru, strălucitor, al lui iunie.

Baricada Saint-Antoine era uriașă ; înaltă de trei caturi și lată de șapte sute de picioare [2], închidea de la un capăt la altul răscrucea prin care se intra în cartier, adică trei străzi ; brăzdată de șanțuri, de săpături, dantelată, crestată, crenelată de o despicătură uriașă, susținută de movile de pămînt, care erau și ele bastioane, cu capete care ieșeau în afară ici-colo, proptită solid de cele două ieșinduri ale caselor din cartier, baricada apărea ca o culme ridicată de ciclopi [3], în fundul faimoasei piețe care a văzut ziua de 14 iulie. Pe străzile din spatele acestei baricade principale se ridicau, una peste alta, înaintînd, alte nouăsprezece baricade. Era destul să le vezi, ca să simți nesfîrșita suferință, agonia foburgului în acel ultim ceas cînd deznădejdea se prăbușește în catastrofă. Din ce era făcută baricada ? Din prăbușirea a trei case cu șase etaje, dărîmate dinadins, cum pretindeau unii. Din minunea săvîrșită de toate mîinile, spuneau alții. Avea înfățișarea jalnică a tuturor construcțiilor urii : era o ruină. Ai fi putut întreba : cine a clădit așa ceva ? Dar ai fi putut întreba tot atît de bine : cine a distrus-o ? Clocotul improvizase. Iată ! Poarta asta ! grilajul ăsta ! streașina asta ! pervazul ăsta ! plita asta sfărîmată ! oala asta hîrbuită ! Dați

---

[1] În iunie 1848, de fapt, masele muncitorești pariziene au luat armele împotriva burgheziei.

[2] Veche măsură franceză, echivalentă cu 0,3248 m.

[3] Care, prin proporțiile ei, pare a fi opera unor ciclopi ; aceștia erau, după legenda mitologică, niște uriași.

tot! Azvîrliţi tot! Împingeţi, rostogoliţi, săpaţi, decimaţi, răsturnaţi, surpaţi tot! Se însoţeau aici pavajul, piatra de construcţie, grinda, drugul de fier, peticul, geamurile scoase din cercevele, scaunele desfundate, căpăţînile de varză, cîrpele şi blestemele. Era ceva măreţ şi totodată meschin. Un talmeş-balmeş care parodia adîncul. Masa materiei lîngă atom; pereţi smulşi şi strachini sparte; toate cioburile îşi dădeau mîna ameninţătoare: Sisif îşi aruncase stînca, [1] iar Iov [2], hîrbul. Într-un cuvînt: înfiorător! Era Acropola [3] golanilor. Povîrnişul era împiedicat de căruţe răsturnate; un cărucior întins de-a curmezişul, cu osia spre cer, părea o cicatrice pe această faţadă chinuită, un omnibus împins în glumă cu umărul pînă în vîrful grămezii, ca şi cum arhitecţii acestei sălbăticii ar fi vrut să adauge spectacolului înspăimîntător o notă ştrengărească, îşi întindea oiştea fără hamuri spre nu ştiu ce cai ai văzduhului. Această grămadă uriaşă, această aluviune a răscoalei părea Ossa peste Pelion [4] a tuturor revoluţiilor; '93 peste '89, 9 termidor peste 10 august, 18 brumar peste 21 ianuarie, vendemiar peste prerial [5], 1848 peste

---

[1] Personaj mitologic, condamnat de zei să împingă în infern o stîncă care se rostogolea fără încetare înapoi. Stînca lui Sisif simbolizează o muncă grea şi neproductivă.

[2] Personaj biblic menţionat de Vechiul Testament: un bogătaş arab, bun credincios al lui Iehova. Legenda spune că acesta l-a sărăcit ca să-l încerce, îmbolnăvindu-l totodată de lepră.

[3] Cetăţuia mai multor oraşe din antichitatea greco-romană, clădită pe o înălţime centrală. Celebră a fost aceea din Atena pe care se ridicau templele numite Partenon şi Erehteion, giuvaiere ale arhitecturii ionice.

[4] Ossa şi Pelion, munţi în Tesalia. Mitologia spune că uriaşii, răsculîndu-se împotriva lui Iupiter, au pus muntele Ossa peste Pelion. Expresia e folosită cînd e vorba de greutăţi şi sforţări inutile.

[5] Date importante, cotituri în mersul revoluţiei din Franţa; în 1789 a izbucnit revoluţia; anul 1793 a adus dictatura iacobină, pregătită de răsturnarea monarhiei la 10 august 1792; la 9 termidor grupul reacţionar al Convenţiunii a smuls puterea din mîinile lui Robespierre; vendemiar şi prerial sînt încercări de răsturnare a Convenţiunii termidoriene, care pregătea directoratul (1795—1799) — una regalistă, cealaltă populară, numite astfel, ca şi termidor şi brumar, după lunile calendarului republican; directoratul a fost desfiinţat prin lovitura de stat de la 18 brumar (1799) a lui Napoleon.

1830. Piața merita osteneala, și baricada aceasta era demnă să apară chiar pe locul unde fusese dărîmată Bastilia. Dacă oceanul și-ar face diguri, așa și le-ar construi. Pe această îngrămădeală diformă era întipărită furia valului. Care val ? Mulțimea. Ai fi crezut că e un vuiet împietrit, sau că auzi, pe deasupra acestei baricade, zumzetul albinelor uriașe și întunecate ale progresului, în roi dezlănțuit, ca și cum acolo le-ar fi fost stupul. Era un mărăciniș uriaș ? O bacanală ? O fortăreață ? Părea că ar fi construit-o în goană un vîrtej. În această redută era ceva de cloacă, și în această dezordine ceva olimpian. Puteai să vezi, în acest vălmășag bezmetic, grinzi de acoperișuri, frînturi de mansardă cu tapetele lor, cercevele de ferestre înfipte în dărîmături cu geamurile neatinse așteptînd tunul, vetre scoase din loc, dulapuri, mese, bănci, o harababură care urla, și mii de rămășițe ale sărăciei, gunoaie pe care le-ar azvîrli și un cerșetor, care aveau în ele ceva de furie și de neant. Ai fi spus că sînt zdrențele unui popor, zdrențe de lemn, de fier, de bronz, de piatră, și că mahalaua Saint-Antoine le-ar fi aruncat acolo, la porțile ei, azvîrlindu-le cu o lovitură de tîrn uriașă și ridicînd o baricadă din propria ei mizerie. Bolovani ca niște buturugi, lanțuri smulse, stîlpi cu umeri răsfrînți ieșind din dărîmături, adăugau acestui edificiu al anarhiei întunecata imagine a vechilor chinuri îndurate de popor. Baricada Saint-Antoine făcea din orice o armă ; adunase tot ce poate să arunce un război civil în capul societății ; nu era o luptă, ci ultimul strigăt al deznădejdii. Carabinele care apărau această redută, printre cîteva espingole [1], erau încărcate cu cioburi de faianță, oscioare, nasturi de haină, pînă și rotițe de la picioarele unor noptiere, proiectile primejdioase fiindcă erau de aramă. Baricada aceasta era smintită ; uneori, cînd se ridica să înfrunte puterea armatei, forfotea și bubuia ; arunca pînă la cer un zgomot care nu poate fi redat în cuvinte ; se încorona cu o grămadă de capete arzătoare ; se umplea ca un furnicar ; avea o creastă spinoasă de puști, săbii, ciomege, securi, sulițe și baionete ; un uriaș drapel roșu flutura cu plesnet în vînt ; dinăuntrul ei se auzeau strigăte de

---

[1] Pușcă veche, scurtă, numită și tromblon.

comandă, cîntece de atac, răpăituri de tobă, plînsete de femei și hohotele de rîs întunecat ale flămînzilor. Era nemăsurată și vie ; și, ca din spinarea unui animal electrizat, ieșeau din ea vîlvătăi de fulger. Duhul revoluției acoperea cu norii lui creștetul baricadei pe care vuia glasul poporului, asemănător cu acela al lui Dumnezeu ; o măreție ciudată se desprindea din acest uriaș coș de moloz. Era un maldăr de gunoi și totodată era muntele Sinai.

Așa cum am arătat mai sus, baricada se ridicase să lupte în numele revoluției. Dar ce lovea ? Revoluția. Baricada aceasta, care însemna voia întîmplării, dezordinea, tulburarea, neînțelegerea, necunoscutul, avea în fața ei adunarea constituantă, suveranitatea poporului, votul universal, națiunea, republica : era *Carmagnola* [1] care sfida *Marseieza*.

Sfidare nesăbuită, dar eroică, fiindcă acest bătrîn cartier al Parisului e un erou.

Cartierul și reduta lui se ajutau împreună. Cartierul se rezema pe redută, reduta se bizuia pe cartier. Uriașa baricadă se întindea ca un mal stîncos, de care se sfărîmase strategia generalilor Africii [2]. Văgăunile, ridicăturile, umflăturile, cocoașele ei se strîmbau, ca să spunem așa, și rînjeau pe sub fum. Mitralia se pierdea în această masă lipsită de formă, obuzele se înfundau în învălmășeală, se scufundau, se pierdeau ; ghiulelele nu izbuteau să treacă decît prin găuri ; la ce bun să tragi cu tunul în haos ? Iar regimentele, obișnuite cu cele mai fioroase priveliști ale războiului priveau cu ochi neliniștiți la acest soi de redută-fiară, zbîrlită ca un porc mistreț și uriașă cît un munte.

La un sfert de leghe mai departe, în colțul străzii Temple, care dă în bulevard aproape de Castelul de apă, dacă îndrăzneai să-ți arunci ochii dincolo de vitrina ma-

---

[1] Cîntec revoluționar din 1792, care evoca desființarea monarhiei. Prin cupletele ei antimonarhice a fost mai populară decît *Marseieza* lui Rouget de l'Isle. Sub Ludovic-Filip masele populare manifestau dispreț față de *Marseieza*, devenită imn al monarhiei burgheze.

[2] Generalii de care burghezia franceză s-a servit pentru a înăbuși în sînge insurecția muncitorească din iunie 1848 se făcuseră cunoscuți în expedițiile colonialiste pentru cucerirea Algeriei. Astfel, Cavaignac fusese guvernator al noii colonii, iar Lamoriciere avusese acolo un înalt comandament.

gazinului Dallemagne, zăreai peste strada pe care urca malul Belleville [1], în vîrf de tot, un zid ciudat ridicîndu-se pînă la etajul al doilea al fațadelor, un fel de trăsură de unire între casele din dreapta și cele din stînga, ca și cum strada și-ar fi îndoit singură zidul ei cel mai înalt, ca să se înfunde dintr-o dată. Zidul acesta era ridicat din pietre desprinse din caldarîm. Era drept, corect, neted, perpendicular, nivelat cu echerul, tras cu sfoara, aliniat cu firul de plumb. Îi lipsea, fără îndoială, cimentul, dar, ca la unele ziduri romane, acest amănunt nu-i tulbura rigida arhitectură. Îi ghiceai grosimea după înălțime. Cornișa era matematic paralelă cu soclul. Din loc în loc, distingeai pe suprafața lui cenușie crăpături aproape nevăzute, ca niște fire negre de ață. Aceste crăpături erau despărțite unele de altele prin spații egale. Strada era pustie cît vedeai cu ochii. Toate ferestrele și toate porțile erau închise, iar în fund se ridica acest uriaș, care păzea strada ; zid nemișcat și liniștit ; nu vedeai pe nimeni, nu auzeai venind nici un strigăt, nici un zgomot, nici o suflare. Un mormînt.

Strălucirea soarelui de iunie scălda în lumină această priveliște cumplită.

Era baricada mahalalei Temple.

Dar cum ajungeai în locul acela și zăreai baricada, oricît ai fi fost de îndrăzneț, era cu neputință să nu rămîi pe gînduri în fața acestei apariții tulburătoare. Era ceva perfect ajustat, încheiat, bine legat, rectiliniu, simetric și funebru. O împletire de știință și beznă. Simțeai că marele căpitan al acestei baricade era ori un geometru, ori un strigoi. Te uitai la ea și vorbeai în șoaptă.

Din cînd în cînd, dacă îndrăznea cineva — vreun soldat, vreun ofițer sau vreun reprezentant al poporului — să treacă pe acel drum singuratic, se auzea un fluierat ascuțit și slab, și trecătorul cădea rănit ori mort, iar dacă scăpa teafăr, glonțul, alteori un proiectil biscaian [1] nimerea într-un oblon tras, între două pietre de construcție, sau în tencuiala unui zid. Căci oamenii baricadei își fă-

---

[1] Temple, Castelul de apă, Belleville — puncte din Paris în jurul cărora s-au dat lupte aprige în iunie 1848. Sînt situate la est, în cartiere muncitorești.

[1] Glonț de calibru mare, tras de o pușcă de meterez sau de un tun.

cuseră două tunuri mici din două trunchiuri de țeavă de fontă, astupate la un capăt cu cîlți și cu lut. Nu risipeau zadarnic praful de pușcă. Mai toate proiectilele își atingeau ținta. Ici-colo zăceau cîteva cadavre, și pe pavaj bălți de sînge. Mi-aduc aminte de un fluture alb, care zbura încoace și încolo pe stradă. Vara nu voia să abdice.

În împrejurimi gangurile caselor erau înțesate de răniți.

Te simțeai ochit de cineva pe care nu-l vedeai și simțeai că toată lungimea străzii era o țintă.

Îngrămădiți îndărătul povîrnișului pe care podul boltit al canalului îl face la intrarea în mahalaua Temple, soldații coloanei de atac observau, gravi și reculeși, această redută lugubră, această încremenire, această nepăsare de unde venea moartea. Unii dintre ei se tîrau pe burtă pînă în sus de cotul podului, avînd grijă să nu li se vadă chipiul.

Viteazul colonel Monteynard admira baricada și se înfiora. „Ce bine-i clădită ! spunea el unui deputat. Nici o piatră nu iese mai în afară decît alta. Parcă e de porțelan." În acel moment, un glonț îi sfărîma decorația de pe piept și colonelul căzu.

— Lașii ! spuneau unii. Să se arate odată ! Să-i vedem ! Nu îndrăznesc ! Se ascund !

Baricada mahalalei Temple, apărată de optzeci de oameni, atacată de zece mii, rezistă trei zile. În cea de-a patra se procedă ca la Zaacea și la Constantine [1], se străpunseră casele, soldații se urcară pe acoperișuri, și baricada fu luată. Nici unul din cei optzeci de „lași" nu se gîndi să fugă ; fură uciși cu toții, afară de șeful lor, Barthélemy, despre care vom vorbi îndată.

Baricada Saint-Antoine era lăcașul lunetelor ; baricada Temple era însăși tăcerea. Diferența între aceste două redute era de la cumplit la înfiorător. Una părea un bot de fiară ; cealaltă, o mască.

Admițînd că răscoala uriașă și întunecată din iunie a fost alcătuită din mînie și dintr-o pornire de neînțeles,

---

[1] Localități din Algeria, apărate cu îndîrjire de arabi în rezistența lor față de colonialiștii francezi. Constantine a căzut în 1837, în urma unui lung asediu, iar Zaacea în 1849.

simţeai că în prima baricadă sălăşluieşte balaurul, iar îndărătul celei de-a doua, sfinxul.

Aceste două întărituri au fost ridicate de doi oameni, şi anume Cournet şi Barthélemy. Cournet făcuse baricada Saint-Antoine. Barthélemy, pe cea de la Temple. Fiecare din ele era imaginea celui ce-o ridicase.

Cournet era un bărbat înalt, cu umeri largi, roşu la faţă, cu pumnul puternic, cu inima îndrăzneaţă, cinstit la suflet, cu privirea sinceră şi tulburătoare. Activ, energic, iute la mînie, furtunos, era cel mai inimos dintre oameni şi cel mai temut dintre luptători. Războiul, luptele, încăierările erau însuşi aerul pe care îl respira şi îl înveselea. Fusese ofiţer de marină şi, după gesturi, după voce, ghiceai că venea de pe ocean şi că ieşea din furtună ; ducea mai departe vijelia, în luptă. Dacă l-am asemui cu un geniu, Cournet ar avea în el ceva din Danton, aşa cum, asemuit cu un zeu, Danton ar avea în el ceva din Hercule.

Barthélemy, slab, şubred, palid, tăcut, era un fel de băieţandru întunecat, care, pălmuit odată de un gardian, îl pîndise, îi ieşise înainte şi-l omorîse. Astfel, la şaptesprezece ani fusese trimis la ocnă. Ieşise de acolo şi ridicase baricada.

Mai tîrziu, printr-o ciudăţenie a soartei, la Londra, proscrişi şi unul şi celălalt, Barthélemy îl ucise pe Cournet. A fost un duel tragic. După puţin timp, prins în vîrtejul uneia dintre acele misterioase aventuri în care e amestecată şi patima, prăbuşiri în care justiţia franceză găseşte circumstanţe uşurătoare, iar cea engleză n-are altă măsură decît moartea, Barthélemy fu spînzurat. Mohorîta orînduire socială e construită în aşa fel încît, datorită unui deznodămînt al faptelor şi mulţumită întunecării morale, acel nenorocit în care exista fără doar şi poate o inteligenţă limpede, poate chiar o inteligenţă mare, a trebuit să înceapă cu ocna în Franţa şi să sfîrşească cu spînzurătoarea în Anglia.

În orice împrejurare, Barthélemy nu arbora decît un singur drapel : drapelul negru.

II

CE POŢI FACE ÎNTR-O PRĂPASTIE DECÎT SĂ STAI DE VORBĂ ?

În învăţătura subterană a răscoalei, şaisprezece ani înseamnă mult şi iunie 1848 ştie mai multe decît iunie 1832. Dar baricada din strada Chanvrerie, deşi numai o schiţă, un embrion, faţă de cele două baricade uriaşe despre care am pomenit, era totuşi de temut în acel moment.

Răsculaţii, sub privegherea lui Enjolras, pentru că Marius nu mai ştia pe ce lume se află, se folosiseră de întunericul nopţii. Baricada nu numai că fusese reparată, ci şi mărită. O înălţaseră cu două picioare. Drugii de fier, înfipţi în pavajul străzii, păreau lănci în cumpănire. Tot felul de sfărîmături, adăugate şi aduse din toate părţile, complicau împletitura ei exterioară. Reduta fusese prefăcută cu multă iscusinţă în zid pe dinăuntru şi în desiş ţepos pe dinafară.

Scara de piatră, pe care te puteai sui pe baricadă ca pe un zid de cetate, fusese de asemenea întregită.

Răsculaţii avuseseră grijă şi de gospodăria baricadei. Sala cea joasă fusese descurcată, bucătăria fusese terminată, pulberea de puşcă strînsă de pe jos şi de pe mese, gloanţele fuseseră topite, se umpluseră cartuşe, se făcuseră scaune, se împărţiseră armele luate de la duşman, se curăţise interiorul redutei, se strînseseră cioburile, se căraseră cadavrele.

Morţii fuseseră puşi grămadă pe strada Mondétour, care era încă în mîinile răsculaţilor. Pavajul a rămas multă vreme roşu în locul acela. Printre morţi erau patru inşi din garda naţională a suburbiei. Enjolras dădu ordin să li se pună deoparte uniformele.

Enjolras îşi sfătuise oamenii să doarmă două ceasuri. Un sfat de-al lui Enjolras era ordin. Cu toate astea, numai vreo trei-patru profitară de el. Feupilly folosi cele două ore pentru a săpa o inscripţie pe zidul din faţa cîrciumii :

TRĂIASCĂ POPOARELE !

Aceste două cuvinte, zgîriate cu un cui în piatră, se mai puteau citi pe acel zid în 1848.

Cele trei femei se folosiseră de răgazul nopții ca să dispară, ceea ce îi făcea pe răsculați să respire mai în voie.

Femeile găsiseră mijlocul să se adăpostească într-o casă învecinată.

Cea mai mare parte din răniți puteau și voiau încă să lupte. Pe un așternut făcut dintr-o saltea și două grămezi de paie în bucătăria ambulanței se aflau atunci cinci oameni grav răniți, dintre care doi din garda municipală. Cei din garda municipală fură pansați mai întîi.

Nu mai rămaseră în sala cea joasă decît Mabeuf, sub giulgiul lui negru, și Javert, legat de stîlp.

— E sala morților, spuse Enjolras.

Așa cum stăteau înăuntrul acelei încăperi abia luminate în fund de o candelă, masa mortuară ca o linie orizontală îndărătul stîlpului, Javert în picioare, iar Mabeuf culcat, desenau un fel de cruce mare, nelămurită.

Oiștea omnibusului, deși scurtată de împușcături, era încă în picioare, și-ai fi putut agăța de ea un steag.

Enjolras, care avea acea calitate a conducătorilor de a face întotdeauna ceea ce spun, atîrnă de prăjină haina găurită și însîngerată a bătrînului ucis.

Nu mai era chip să mănînce. N-aveau nici pîine, nici carne. Cei cincizeci de oameni ai baricadei, de șaisprezece ceasuri de cînd erau acolo, isprăviseră repede slabele provizii ale cîrciumii. La un moment dat, orice baricadă care rezistă se preschimbă fără scăpare în pluta *Meduzei*. Trebuiră să întîmpine foamea cu resemnare. Era în primele ceasuri ale acelei zile spartane de 6 iunie, cînd, în baricada Saint-Merry, muncitorul Jeanne, înconjurat de răsculații care cereau pîine, strigă tuturor : „La ce bun ? Acum e ora trei. Peste un ceas vom fi morți cu toții !"

Pentru că nu mai aveau ce să mănînce, Enjolras îi opri să bea. Interzise vinul și drămui rachiul.

Găsiseră în pivniță vreo cincisprezece sticle pline, astupate cu ceară. Enjolras și Combeferre le cercetară. Pe cînd urca, Combeferre spuse : „E din vechile rezerve ale lui Hucheloup, care a fost mai întîi băcan". „Trebuie să fie un vin bun, observă Bossuet. Norocul nostru, că Gran-

taire doarme. Dacă ar fi pe picioare, n-am salva noi sticlele astea cu una, cu două". În ciuda murmurelor, Enjolras nu le dădu voie să se atingă de cele cincisprezece sticle și, pentru ca nimeni să nu cuteze, și să fie oarecum sfinţite, le puse sub masa pe care zăcea bătrînul Mabeuf.

Pe la orele două noaptea se numărară. Mai rămăseseră treizeci și șapte.

Începea să mijească de ziuă. Stinseră torța și o puseră la loc în firida ei de piatră. Interiorul baricadei, un fel de curticică furată străzii, era înecat în beznă și semăna, în acea nelămurită teamă a zorilor, cu puntea unei corăbii părăsite în voia valurilor. Luptătorii se mișcau încoace și încolo, ca niște umbre negre. Deasupra acestui înfricoșător cuib de întuneric, etajele caselor mute se schițau vinete : sus de tot, păleau hornurile. Cerul avea acea nuanță fermecătoare, care e poate alb, poate albastru. Zburau păsări, ciripind a fericire. Casa înaltă care servea de fundal baricadei, întoarsă cum era spre răsărit, avea pe acoperiș un reflex trandafiriu. La ferestruica celui de-al treilea cat, vîntul dimineții flutura părul cărunt de pe capul mortului.

— Sînt încîntat că am stins torța, îi spunea Courfeyrac lui Feuilly. Flacăra ei răsucită de vînt mă sîcîia. Îmi făcea impresia că-i e frică. Lumina torțelor seamănă cu înțelepciunea lașilor : luminează rău pentru că tremură.

Zorii trezeau mințile, așa cum deșteptau din somn păsărelele ; toți stăteau de vorbă.

Joly, văzînd o pisică plimbîndu-se mereu de-a lungul unui jgheab, scoase o cugetare filozofică.

— Ce e pisica ? strigă el. Un corectiv. După ce l-a făcut pe șoarece, bunul Dumnezeu a spus : „Uite, am făcut o prostie !" Și a plămădit pisica. Pisica este erata șoarecelui. Șoarecele și apoi pisica sînt șpaltul revăzut și corectat al creațiunii.

Combeferre, înconjurat de studenți și de muncitori, vorbea despre cei morți, de Jean Prouvaire, de Bahorel, de Mabeuf, chiar de Cabuc și de neînduplecata mîhnire a lui Enjolras. Spunea :

— Harmonius și Aristogiton, Brutus, Chereas, Stephanus, Cromwell, Charlotte Corday, Sand, toți au avut, după

isprava lor[1], o clipă de spaimă. Inima noastră e atît de sensibilă și viața omenească atît de misterioasă, încît, chiar într-o crimă cetățenească, chiar în săvîrșirea unei crime liberatoare, dacă așa ceva există, remușcarea de a fi răpus un om întrece bucuria de a fi slujit umanitatea.

Și iată că meandrele vorbelor luară o altă cale o clipă mai tîrziu, cînd versurile lui Jean Prouvaire schimbară subiectul, și Combeferre a început să compare între ei pe traducătorii *Georgicelor*, pe Raux cu Cournand, pe Cournand cu Delille, amintind pasajele traduse de Malfilâtre[2], mai ales minunata moarte a lui Cezar ; și prin acest cuvînt : Cezar, conversația se întoarse la Brutus.

— Cezar, spunea Combeferre, a căzut pe drept cuvînt. Cicero a fost sever cu Cezar, și a avut dreptate. O astfel de asprime nu este o diatribă. Cînd Zoil îl insultă pe Homer, cînd Maevius îl insultă pe Virgiliu, cînd Visé îl insultă pe Molière, cînd Pope îl insultă pe Shakespeare, cînd Fréron[3] îl insultă pe Voltaire, se adeverește vechea lege a invidiei și a urii ; geniile atrag injurii, oamenii mari sînt mai mult sau mai puțin huiduiți. Dar Zoil și Cicero nu sînt același lucru. Cicero e un făuritor de dreptate prin gîndire, așa cum Brutus e un făuritor de dreptate cu spada. Eu o înfierez pe cea din urmă, spada ; antichitatea însă o îngăduia. Cezar, care a violat Rubiconul și a împărțit, ca și cum ar fi fost ale lui, demnitățile care veneau

[1] Aceste „isprăvi" ale lor sînt uciderile unor tirani sau ale unor personaje politice (Asupra lui Harmodius și Aristogiton, Brutus, Cromwell, și Charlotte Corday, vezi explicațiile anterioare.) Casius Chereas, tribun din garda pretoriană romană, l-a ucis pe împăratul nebun Caligula (anul 41), încercînd apoi să restabilească republica. Karl Sand, student german, l-a ucis, în 1829, pe scriitorul reacționar Kotzebue, agent al Sfintei Alianțe. Fapta lui, evocată de Pușkin în poemul *Pumnalul*, a fost socotită ca un avertisment dat reacțiunii monarho-feudale de după căderea lui Napoleon I.

[2] *Raux, Cournand, Delille, Malfilâtre* — traducători, adaptatori sau imitatori francezi (secolul al XVIII-lea) ai poemului agricol *Georgicele*, una din operele de seamă ale poetului latin Vergiliu. Delille și Malfilâtre sînt socotiți astăzi printre poeții minori ai vremii lor. Jacques Delille (1738—1813) a publicat traducerea *Georgicelor* în 1770. Malfilâtre (1733—1767, tradusese anterior din acel poem numai cîteva fragmente.

[3] *Zoil, Maevius, Visé, Pope, Fréron* — critici răuvoitori, veninoși, care au atacat opere și autori de seamă.

de la popor, Cezar, care nu se ridica în picioare cînd intrau senatorii, făcea, așa cum spune Eutropiu [1], lucruri regești și aproape tiranice : *regia ac pene tyrannica*. A fost un om mare ; cu atît mai rău, sau cu atît mai bine ; lecția e mai înaltă. Cele douăzeci și trei de răni ale lui mă mișcă mai puțin decît scuipatul de pe fruntea lui Hristos. Cezar e înjunghiat de senatori ; Hristos e pălmuit de servitori. Cu cît ocara e mai mare, cu atît simți mai mult divinitatea.

Bassuet, care îi domina pe vorbitori din vîrful unei grămezi de pietre, strigă, cu carabina în mînă :

— O, Cydathenaeum ! O, Myrrhinus ! O, Probalinthus ! O, haruri ale Aeantidei ! [2] Ah ! cine mă va face să pot rosti versurile lui Homer, ca un grec din Laurium sau din Edapteon [3] !

III

LUMINĂ ȘI ÎNTUNECARE

Enjolras plecase în recunoaștere. Ieșise prin strada Mondétour, furișîndu-se de-a lungul caselor.

Trebuie să spunem că răsculații erau plini de nădejde. Felul în care respinseseră atacul de noapte îi îndemna să disprețuiască de mai înainte atacul din zori de zi. Îl așteptau zîmbind. Nu se îndoiau de izbînda lor, așa cum nu se îndoiau de cauza lor. De altfel, erau încredințați că avea să le vină ajutoare. Se bizuiau pe ele. Cu ușurința profetică și biruitoare, care e una din forțele luptătorului francez, ei împărțeau ziua care începea în trei faze neîndoielnice : la șase dimineața un regiment „care a fost lucrat" va da înapoi ; la amiază va izbucni răscoala întregului Paris ; la asfințitul soarelui, revoluția.

---

[1] Istoric roman din mijlocul secolului al IV-lea al erei noastre ; a lăsat un breviar (prescurtare) al istoriei romane.

[2] Forme latine ale numelor unor localități situate în diferite puncte ale Aticii.

[3] Regiuni din Grecia antică, renumite pentru minele lor de metale prețioase.

Se auzea clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care nu încetase nici o clipă din ajun ; era o dovadă că cealaltă baricadă, cea mare, a lui Jeanne, rezista mai departe.

Toate speranțele acestea treceau de la un grup la altul, într-un fel de murmur vesel și amenințător, care semăna cu zumzetul de război al unui stup de albine.

Enjolras se întoarse. Se înapoia din posomorîta lui preumblare vulturească în întunecimea de afară. Ascultă o clipă toată această bucurie, cu brațele încrucișate, cu o mînă la gură. Apoi, proaspăt și îmbujorat în lumina crescîndă a dimineții, spuse :

— Toată armata Parisului e în luptă. O treime a ei apasă asupra baricadei în care vă aflați. Pe deasupra mai e garda națională. Am văzut chipiurile celui de-al cincilea regiment de linie și stegulețele legiunii a șasea. Într-o oră veți fi atacați. În ce privește poporul, a clocotit ieri ; dar în dimineața asta nu se clintește ! Nu-i nimic de așteptat, nimic de nădăjduit. Nici un cartier și nici un regiment. Sîntem părăsiți !

Vorbele acestea căzură asupra zumzetului grupelor și avură același efect pe care îl are prima picătură a furtunii asupra roiului. Amuțiră cu toții. Fu un moment de spaimă nespusă, în care ai fi putut auzi moartea plutind.

Clipa aceasta fu scurtă.

Din colțul cel mai întunecat al grupelor de luptători un glas strigă lui Enjolras :

— Fie ! Să ridicăm baricada la o înălțime de douăzeci de picioare și să rămînem aici. Cetățeni, să murim pe baricadă cu toții ! Să arătăm că nici atunci cînd poporul părăsește pe republicani, republicanii nu părăsesc poporul !

Cuvintele acestea culegeau gîndul tuturor din norul greu al îngrijorării individuale. Fură primite cu un strigăt de entuziasm.

Nu s-a știut niciodată numele celui care a vorbit astfel : era un muncitor, neștiut, necunoscut, uitat, un erou care trece ; un mare anonim amestecat ca totdeauna în crizele omenești, în genezele sociale și care, după ce la un moment dat a rostit într-o formă supremă cuvîntul hotărîtor, după ce a reprezentat o clipă, cît ai clipi din ochi, poporul și pe Dumnezeu, s-a pierdut în beznă.

Această hotărîre nestrămutată se potrivea atît de bine cu atmosfera zilei de 6 iunie 1832, încît, aproape la aceeaşi oră, în baricada Saint-Merry, răsculaţii scoteau acest strigăt rămas istoric şi consemnat în dezbaterile procesului care a urmat : „Fie că ne vin în ajutor, fie că nu ne vin, e totuna. Ne vom lăsa uciși pînă la unul !“

Așa cum se vede, cele două baricade, deşi izolate în spaţiu, aveau, totuşi o legătură între ele.

IV

CINCI MAI PUŢIN, UNUL MAI MULT

După ce acel necunoscut, care hotărîse „să moară pe baricadă cu toţii“, sfîrşise de vorbit și rostise ceea ce era în sufletul tuturor, din toate gurile ieşi un strigăt ciudat de mulţumit şi înspăimîntător, cu un înţeles funebru şi cu un accent de biruinţă.

— Trăiască moartea ! Rămînem aici toţi !

— De ce toţi ? spuse Enjolras.

— Toţi ! Toţi !

Enjolras vorbi din nou :

— Poziţia e bună, baricada e zdravănă. Ajung treizeci de oameni. De ce să jertfim patruzeci ?

Ei îi răspunseră :

— Pentru că nici unul n-o să vrea să plece.

— Cetăţeni, strigă Enjolras, şi vocea lui vibra aproape mînioasă, republica nu e atît de bogată în oameni încît să-i cheltuim fără folos. Gloria uşoară e o risipă. Dacă datoria le cere unora să plece, să-şi îndeplinească această datorie ca pe oricare alta.

Enjolras, omul-principiu, avea asupra coreligionarilor săi acea atotputernicie care se desprinde din absolut. Totuşi, oricît de mare era atotputernicia lui, se auziră murmure.

Şef pînă în vîrful unghiilor, văzînd că ceilalţi şovăie, el stărui. Începu cu autoritate :

— Cei care se tem că rămînem numai treizeci, s-o spună !

Murmurele se înteţiră :

— De altfel, observă o voce dintr-un grup, e uşor să vorbeşti de plecare. Baricada e încercuită.

— Nu dinspre Hale, spuse Enjolras. Strada Mondétour e liberă, şi prin strada Prêcheurs se poate ajunge în piaţa Innocents.

— Şi acolo, urmă o altă voce din grup, te înhaţă. Nimereşti drept într-un post de pază al liniei sau al suburbiei. O să vadă trecînd pe unul cu bluză şi şapcă. „Mă, de unde vii tu ? Nu cumva de la baricadă ? Şi-o să se uite la mîinile tale. Miroşi a praf de puşcă ? Împuşcaţi-l !"

Fără să răspundă, Enjolras atinse umărul lui Combeferre, şi amîndoi intrară în sala cea scundă.

Ieşiră după o clipă. Enjolras întindea cu amîndouă mîinile cele patru uniforme pe care le pusese deoparte. Combeferre îl urma, ducînd centurile şi chipiurile.

— Cu uniforma asta, spuse Enjolras, te-amesteci printre rînduri şi scapi. Oricum, uite, pentru patru oameni.

Şi aruncă pe pămîntul golit de pavaj cele patru uniforme.

Nimeni nu se clinti. Combeferre luă cuvîntul :

— Haideţi ! spuse el. Trebuie să vă fie puţin milă. Ştiţi voi despre ce e vorba ? E vorba de femei. Iată ! Sînt femei, da sau nu ? Copii, da sau nu ? Mame care împing leagănele cu piciorul şi care au în jurul lor o droaie de copii, da sau nu ? Cine dintre noi n-a văzut niciodată sînul unei femei care alăptează, să ridice mîna. Aşa ! Vreţi să vă lăsaţi ucişi, nici eu nu vreau altceva, eu, care vă vorbesc, numai că nu doresc să simt în jurul meu stafiile femeilor frîngîndu-şi mîinile. Vreţi să muriţi, fie, dar nu-i faceţi şi pe alţii să moară ! Sinucideri ca aceea care se va săvîrşi aici sînt sublime, dar sinuciderea are o margine şi de îndată ce se întinde, asupra celor din jurul vostru, se preschimbă în asasinat. Gîndiţi-vă la capetele mici, bălaie, şi la părul cărunt. Ascultaţi ! Acum cîteva minute, Enjolras mi-a spus că a văzut în colţul străzii Cygne o fereastră luminată, o candelă la o biată fereastră de la al cincilea etaj şi, în dreptul geamului, umbra tremurătoare a capului unei femei bătrîne, care părea să-şi fi petrecut noaptea acolo, aşteptînd. Era poate mama unuia dintre voi. Ei bine, fiul acelei femei să plece,

să se grăbească să se ducă și să-i spună maică-si : „Iată-mă, mamă !“ Să n-aibă nici o grijă, o să ne descurcăm și fără el. Cînd îi susții cu munca ta pe cei din jur, n-ai dreptul să te sacrifici pe tine, sacrificîndu-i pe ai tăi. Asta ar însemna să-ți renegi familia. Și cei care au fete, care au surori ! Vă gîndiți voi ? Lăsați să vă ucidă ! Iată-vă morți ! Foarte bine, și mîine ? Fete tinere care n-au ce mînca — e îngrozitor ! Un bărbat mai cerșește, o femeie mai vinde ceva. Dar aceste făpturi încîntătoare, atît de gingașe, atît de blînde, cu bonete de flori, care cîntă, flecăresc, umplu casa cu lumină, aceste făpturi care sînt ca o mireasmă vie, care dovedesc că îngerii din ceruri există prin nevinovăția fecioarelor de pe pămînt, Jeana, Liza sau Mimi, ființe minunate, cinstite, care sînt binecuvîntarea și mîndria voastră, vai, Dumnezeule, să se sfîrșească de foame ! Ce vreți să vă mai spun ? Există un negoț de carne omenească și mîinile voastre de umbre tremurătoare n-o să le împiedice să se vîndă. Gîndiți-vă la stradă, la trotuarul plin de trecători, la prăvăliile prin fața cărora femeile trec încoace și încolo, decoltate și întinate. Și ele au fost odată neprihănite. Cei care au surori să se gîndească la ele. Mizeria, prostituția, sergenții de stradă, Saint-Lazare [1], iată în ce au să cadă fetele acestea gingașe și frumoase, fragile minuni de sfială, de bunătate și de frumusețe, mai proaspete decît liliacul de mai. A ! v-ați lăsat uciși ! A ! nu mai sînteți ! Foarte bine : ați vrut să scăpați poporul de regalitate și v-ați dat fetele pe mîna poliției. Prieteni, luați seama, fie-vă milă ! Femeile, nenorocitele de femei, nimeni nu se gîndește la ele ! Ne bizuim pe aceea că nu li s-a dat învățătura noastră, a bărbaților, le împiedicăm să citească, le împiedicăm să cugete, le împiedicăm să facă politică ; le veți împiedica oare, diseară, să meargă la morgă și să vă recunoască cadavrele ? La naiba ! cei ce au familie trebuie să fie oameni de înțeles, să ne strîngă mîna, să plece și să ne lase să ne vedem singuri de treabă. Știu bine că-ți trebuie curaj ca să pleci, că e greu, dar, cu cît e mai greu, cu atît meritul e mai mare. Voi ce spuneți ? Am o pușcă, sînt pe baricadă, ce-o fi o fi, rămîn ! Ce-o

[1] Închisoare din Paris destinată femeilor delicvente.

fi o fi, spuneți voi la repezeală. Prieteni, există un mîine. Mîine voi nu veți mai fi, dar familiile voastre vor continua să fie. Și cîte suferințe ! Uite, un copilaș frumos, sănătos, cu obrajii ca niște mere, care gîngurește, țipă, trăncănește, rîde, pe care, cînd îl săruți, îl simți fraged, ei bine, știți voi ce se întîmplă cu el cînd îl părăsiți ? Am văzut eu unul, mic de tot, cam atît de înăltuț. Taică-său murise. Niște oameni sărmani îl luaseră de milă, dar n-aveau nici ei destulă pîine. Copilului îi era mereu foame. Era iarna. Nu plîngea. Îl vedeai ducîndu-se lîngă soba cu horn de lut, în care focul nu ardea niciodată. Copilașul desprindea cu degețelele lui cîte puțin pămînt de pe vatră și-l mînca. Avea răsuflarea răgușită, fața vînătă, picioarele moi și pîntecele umflat. Nu spunea nimic. Îi vorbeai și nu-ți răspundea. A murit. L-au adus să moară la ospiciul Necker, unde l-am văzut și eu. Eram intern acolo. Acum, dacă sînt printre voi tați, a căror fericire e să se plimbe duminica ținînd în mîna lor puternică mînuța copilului lor, să-și închipuie fiecare dintre ei că acel copilaș a fost al lor. Mi-aduc aminte, bietul țînc, parcă-l văd cînd l-au pus în pielea goală pe masa de disecție, avea coastele ieșite pe sub piele, ca mormintele pe sub iarbă într-un cimitir. I-au găsit un fel de noroi în stomac. Printre dinți avea cenușă. Haide, să ne cercetăm cugetele și să ne sfătuim cu inima noastră : Statisticile spun că dintre copiii părăsiți cincizeci și cinci la sută mor. Repet : e vorba de femei, de mame, de fete tinere, de prunci. Cine vă vorbește despre voi ? Se știe bine cine sînteți ; se știe bine că sînteți cu toți viteji, pentru Dumnezeu ! Se știe bine că sufletele voastre sînt pline de bucuria și de mîndria de a vă da viața pentru marea noastră cauză ; se știe bine că vă simțiți aleși pentru o moarte folositoare și măreață, și că fiecare dintre voi vrea partea lui de glorie. Foarte bine. Numai că nu sînteți singuri pe lume. Mai sînt și alții la care trebuie să vă gîndiți. Nu trebuie să fim egoiști !

Toți își plecară capetele îngîndurați.

Ciudate sînt contradicțiile sufletului omenesc în clipele lui cele mai sublime ! Combeferre, care vorbea astfel, nu era orfan. Își aducea aminte de mamele celorlalți și o uita pe a lui. Mergea la moarte. Era „egoist".

Marius, flămînd, zbuciumat, desprins, rînd pe rînd, de orice speranță, naufragiat pe malurile întunecoase ale durerii, copleșit de emoții puternice și simțind că se apropie sfîrșitul, se adîncise din ce în ce mai mult în acea încremenire halucinată, care precede totdeauna ora din urmă, acceptase de bunăvoie.

Un fiziolog ar fi putut studia asupra lui simptomele în creștere ale acelei cufundări în sine, pline de înfrigurare, cunoscută și clasată de știință, și care este pentru suferință ceea ce este voluptatea pentru plăcere. Deznădejdea își are extazul ei. Iată unde ajunsese Marius. Lua parte la tot ce se petrecea ca orice privitor ; după cum am spus, lucrurile care se petreceau în jurul lui îi păreau îndepărtate ; deslușea întregul, dar nu-și dădea seama de amănunte. Pe cei ce treceau încoace și încolo îi vedea ca într-o străfulgerare. Îi auzea vorbind ca din fundul unei prăpăstii.

Totuși, scena aceasta îl mișcă. Era în ea o emoție care-l străpunse și îl trezi. Nu mai avea decît un singur gînd ; să moară — și nu voia să se gîndească la altceva ; dar, în starea aceasta de întunecată rătăcire, îi veni în minte că, atunci cînd te pierzi pe tine însuți nimic nu te oprește să scapi pe un altul.

Ridică vocea :

— Enjolras și Combeferre au dreptate, spuse el. Să nu facem jertfe inutile ! Mă alătur lor, și trebuie să ne grăbim. Combeferre v-a spus lucruri convingătoare. Sînt printre voi unii care au familie, mame, surori, neveste, copii. Să iasă din rînduri !

Nimeni nu se clinti.

— Bărbații însurați și capii de familie afară din rînduri ! repetă Marius.

Avea o mare autoritate. Enjolras era șeful baricadei, dar Marius fusese cel care o salvase.

— Vă ordon ! strigă Enjolras.

— Vă rog ! spuse Marius.

Atunci, zguduiți de vorbele lui Combeferre, răscoliți de ordinul lui Enjolras, mișcați de rugămintea lui Marius, eroii începură să se denunțe unii pe alții : „Așa e ! spunea unul mai tînăr, altuia mai copt. Ești tată de familie. Du-te !" „Ba mai degrabă tu, îi răspunse celălalt, ai două

surori pe care le întreţii." Şi începu o luptă aprigă. Se întreceau care pe care să nu se lase daţi afară din mormînt.

— Să ne grăbim, spuse Courfeyrac. Într-un sfert de oră va fi prea tîrziu.

— Cetăţeni, urmă Enjolras, aici e republică şi domneşte votul universal. Arătaţi-i voi pe aceia care trebuie să plece.

Îl ascultară. După cîteva minute, cinci inşi, arătaţi de toţi ceilalţi, ieşeau din rînduri.

— Sînt cinci ! strigă Marius.

Nu erau decît patru uniforme.

— Foarte bine, răspunseră cei cinci. Unul dintre noi va rămîne.

Se întreceau acum care să rămînă şi care să găsească motive pentru ca ceilalţi să plece. Cearta generoasă începu din nou : „Ai o nevastă care te iubeşte". „Tu ai o mamă bătrînă." „Nu mai ai părinţi, dar ce-au să se facă cei trei frăţiori ai tăi ?" „Tu eşti tatăl a cinci copii." „Tu ai tot dreptul să trăieşti, ai şaptesprezece ani. E prea devreme."

Marile baricade revoluţionare au fost locul de întîlnire al eroismului. Lucrurile cele mai greu de închipuit deveneau aici simple. Oamenii aceştia nu se minunau unii de alţii.

— Hai, repede ! repeta Courfeyrac.

Unii îi strigară, din rînduri, lui Marius :

— Numeşte dumneata pe cel care trebuie să rămînă !

— Da, spuseră cei cinci. Alege ! Te ascultăm !

Marius nu credea să mai poată avea emoţii. Cu toate acestea, la gîndul că trebuie să aleagă un om pentru a-l da morţii, tot sîngele îi năvălise spre inimă. Dacă ar fi fost cu putinţă, ar fi pălit şi mai tare.

Înaintă spre cei cinci care-i zîmbeau, şi fiecare, cu ochii plini de acea licărire care în adîncurile istoriei străluceşte asupra Termopilelor, îi striga :

— Eu ! Eu ! Eu !

Şi Marius numără prosteşte ; erau mereu tot cinci ! Apoi privirea i se lăsă în jos, spre cele patru uniforme.

În clipa aceea, ca din văzduh, o a cincea uniformă căzu peste cele patru.

Cel de-al cincilea om era salvat.

Marius ridică ochii şi-l recunoscu pe domnul Fauchelevent.

Jean Valjean intrase în baricadă.

Fie că aflase locul, fie din instinct, fie din întîmplare, intrase prin ulicioara Mondétour. Mulţumită uniformei sale de guard naţional trecuse cu uşurinţă.

Paza pusă de răsculaţi pe strada Mondétour nu dăduse semnalul de alarmă pentru un simplu soldat al gărzii naţionale. Îl lăsase să o ia pe stradă, spunîndu-şi : „Poate că e o înălţime, sau, în cel mai rău caz, un prizonier". Clipa era prea gravă pentru ca santinela să se sustragă de la datorie şi să părăsească postul său de observaţie.

În clipa în care Jean Valjean pătrunsese în redută nu-l zărise nimeni, toate privirile fiind aţintite asupra celor cinci aleşi şi spre cele patru uniforme. Jean Valjean, însă, văzuse şi auzise, şi în linişte îşi scoase hainele, aruncîndu-le peste grămada celorlalte.

Emoţia fu de nedescris.

— Cine e omul acesta ? întrebă Bossuet.

— E un om care-i salvează pe ceilalţi, răspunse Combeferre.

Marius adăugă cu o voce gravă :

— Îl cunosc.

Această garanţie le ajungea tuturor.

Enjolras se întoarse spre Jean Valjean.

— Bine-ai venit, cetăţene ! Şi adăugă : Ştii că aşteptăm moartea...

Fără să răspundă, Jean Valjean îl ajută pe răsculat să-şi îmbrace uniforma.

V

CE SE VEDE DIN VÎRFUL BARICADEI

Situaţia tuturor în acel ceas hotărîtor şi în acel loc fără scăpare culmina în necuprinsa melancolie a lui Enjolras.

Enjolras avea într-insul plenitudinea revoluției : totuși îi lipsea ceva, atît cît poate absolutului să-i lipsească. Avea prea mult din Saint-Just și nu destul din Anacharsis Cloots [1] ; totuși, în societatea *Prietenii A.B.C.-ului* suferise o oarecare influență a ideilor lui Combeferre ; de cîtva timp părăsea încetul cu încetul forma strînsă a dogmei și se lăsa dus de vederile largi ale progresului ; ajunse să accepte, ca pe o evoluție definitivă și măreață, transformarea marii republici franceze într-o imensă republică umană. Cît despre mijloacele imediate, fiindcă evenimentele se desfășurau sub semnul violenței, le voia violente ; nu admitea nici o abatere ; făcea parte din acea școală epică și de temut, pe care o rezumă cuvintele : o mie șapte sute nouăzeci și trei.

Enjolras stătea în picioare pe scara de piatră, rezemat în țeava carabinei. Se gîndea : tresărea, ca și cum ar fi trecut pe lîngă el duhuri ; locurile unde sălășluiește moartea te prefac uneori în profet. În ochii lui, care priveau adînc, apăreau un fel de scînteieri mocnite. Deodată își ridică fruntea și părul lui blond se revărsă pe spate ca pletele îngerului de pe întunecatul car al stelelor, ca o coamă de leu spăimîntat, ca o aureolă strălucitoare. Enjolras strigă :

— Cetățeni, vă închipuiți voi viitorul ? Străzile orașelor scăldate în lumină, ramuri înverzite pe praguri, națiunile înfrățite, oamenii drepți, bătrînii binecuvîntînd copiii, trecutul iubind prezentul, gînditorii avînd deplină libertate, credincioșii deplină egalitate, cerul drept religie, Dumnezeu preot el însuși, conștiința umană — altar ; nu va mai exista ura, atelierul se va înfrăți cu școala, faima publică va fi și pedeapsă și răsplată ; muncă pentru toți, drepturi pentru toți, pace pentru toți ; nu se va mai vărsa sînge, nu vor mai fi războaie, mamele vor fi fericite ! Primul pas e stăpînirea materiei ; al doilea — realizarea idealului. Gîndiți-vă la cele ce au fost împlinite de progres pînă acum. Odinioară primele rase omenești vedeau cu groază trecîndu-le prin fața ochilor hidra care sufla

---

[1] Fraza trebuie înțeleasă astfel : Enjolras era un doctrinar prea rigid și nu avea destul spirit internaționalist, ca Anacharsis Cloots, revoluționar din extrema stîngă iacobină, ghilotinat în 1794 împreună cu Hebert.

peste ape, balaurul care scotea limbi de foc, zmeul, monstru al văzduhurilor, care zbura cu aripi de vultur și cu gheare de tigru ; lighioane înspăimîntătoare care stăpîneau pe om. Cu toate acestea, omul le-a întins capcane, sfintele curse ale inteligenței, și a pus pînă la urmă mîna pe monștri. Am supus hidra : e vaporul de astăzi ; am supus balaurul și l-am numit locomotivă ; sîntem pe cale să-l supunem și pe zmeu, îl avem chiar în mînă, și-i zicem balon. În ziua în care această operă vrednică de Prometeu va fi sfîrșită, și cînd omul va înhăma pentru totdeauna la carul voinței sale tripla himeră antică — hidra, balaurul și zmeul — el va stăpîni apa, focul și văzduhul și va fi pentru restul creațiunii însuflețite ceea ce erau zeitățile odinioară pentru el însuși. Curaj, și înainte ! Încotro mergem, cetățeni ? Spre știința care cîrmuiește, spre forța lucrurilor care e singura forță publică, spre legea naturală, a cărei sancțiune și penalitate sălășluiesc în ea însăși și sînt consfințite de evidență ; spre zorii adevărului, care sînt asemeni zorilor dimineții. Mergem spre uniunea popoarelor ; mergem spre unitatea omului. Nu vor mai fi închipuiri ; nu vor mai fi paraziți. Ceea ce e adevărat va domni peste ceea ce este real, iată scopul. Temeliile civilizației se vor întinde pînă în creștetul Europei, și mai tîrziu, pînă în inima continentelor, ca într-o Mare Adunare a inteligenței. S-a mai văzut o dată ceva asemănător. Amficționiile[1] se întruneau de două ori pe an : o dată la Delfi, lăcașul zeilor, a doua oară la Termopile, lăcașul eroilor. Europa va avea amficționiile ei ; globul pămîntesc va avea amficționiile lui. Franța poartă acest viitor sublim în coapsele ei. Iată ce va ieși din plămada veacului al XIX-lea. Ceea ce a fost schițat de Grecia, e vrednic de a fi isprăvit de Franța. Ascultă-mă, tu, Feuilly, brav muncitor, om din popor, om al tuturor popoarelor ! Slavă ție ! Tu vezi limpede vremurile care au să vină, tu ai dreptate. N-ai avut tată, nici mamă, Feuilly ! Ți-ai luat ca mamă adoptivă omenirea, și ca tată, dreptul. Ai să mori aici, adică ai să învingi. Cetățeni, orice s-ar întîmpla astăzi, prin înfrîn-

---

[1] Adunări în Grecia antică la care toate popoarele Greciei își trimiteau delegații pentru a discuta probleme de interes comun.

gerea sau prin victoria noastră noi vom înfăptui o revoluție! Și, așa cum incendiile luminează un oraș întreg, revoluțiile luminează umanitatea. Ce fel de revoluție vom face? Am spus-o: revoluția Adevărului. Din punct de vedere politic, nu există decît un singur principiu: atotputernicia omului asupra lui însuși. Această atotputernicie a eului asupra lui însuși se cheamă Libertate. Acolo unde se asociază mai multe atotputernicii de felul acesta începe statul. Dar într-o astfel de asociere nimeni nu abdică de la nimic. Fiecare atotputernicie cedează o parte din ea însăși pentru a forma dreptul comun. Cantitatea rămîne aceeași pentru toți. Această identitate de concesii pe care le face fiecare se cheamă Egalitate. Dreptul comun nu este altceva decît ocrotirea tuturor, revărsîndu-se asupra dreptului fiecăruia. Această ocrotire a tuturor asupra fiecăruia se cheamă Fraternitate. Punctul de intersecție al tuturor acestor suveranități care se string laolaltă se cheamă Societate. Această intersecție fiind un punct de unire, e în același timp un nod. Iată ceea ce numim legătură socială. Unii dintre noi o numesc contract social; e același lucru, deoarece cuvîntul contract este etimologic format din ideea de legătură. Să ne înțelegem asupra egalității; căci, dacă libertatea este vîrful, egalitatea este baza. Egalitatea, cetățeni, nu este ca o vegetație crescută la aceeași înălțime, nu este o societate făcută din fire lungi de iarbă și din stejari pitici; din invidii învecinate pornind să se mutileze unele pe altele, din punct de vedere al fiecăruia luat în parte, înseamnă posibilități egale pentru toate aptitudinile; din punct de vedere politic, vot egal, iar în ce privește religia, egalitate de drepturi pentru toate conștiințele. Egalitatea are un singur organ: învățămîntul gratuit și obligatoriu. Trebuie să se înceapă prin dreptul la alfabet. Școala primară să fie impusă tuturor, școala secundară să fie deschisă tuturor, iată legea. Din școli identice iese o societate egală. Da, învățămînt! Lumină! Lumină! Totul izvorăște din lumină și se întoarce în lumină! Cetățeni, secolul al XIX-lea e mare, dar al XX-lea va fi fericit! Atunci nimic nu va semăna cu vechea poveste; oamenii nu se vor mai teme,

ca astăzi, de cuceriri, de invazii, de uzurpări, de rivalități între națiuni înarmate, de întreruperea civilizației care să atîrne de o căsătorie între regi, de apariția tiraniilor ereditare, de o împărțire a popoarelor făcută la cine știe ce congres, de dezmembrări pricinuite de căderea unei dinastii, de luptă a două dintre religii care se ciocnesc piept în piept ca doi berbeci întunecați, pe puntea infinitului; oamenii nu se vor teme de foamete, de exploatare, de prostituția pricinuită de deznădejde, de mizeria datorită șomajului, de eșafod și de sabie, de războaie și de toate tîlhăriile pe care întîmplarea le săvîrșește în codrul evenimentelor. S-ar putea spune că nici nu vor mai fi evenimente. Toți vor fi fericiți. Specia umană își va îndeplini legile sale, după cum globul pămîntesc și le îndeplinește pe ale lui; se va restabili armonia între astru și suflet. Sufletul va gravita în jurul adevărului, ca astrul în jurul luminii. Prieteni, ceasul în care vă vorbesc e un ceas întunecat; dar așa sînt socotelile grozave ale viitorului. Fiecare revoluție e un bir. O, neamul omenesc va fi salvat, ridicat și mîngîiat! I-o spunem noi, de pe această baricadă. De unde va izbucni chemarea dragostei dacă nu de pe culmile jertfei? O, fraților, aci e locul de întîlnire al celor ce gîndesc și al celor ce suferă: baricada noastră nu-i făcută nici din piatră, nici din grinzi, nici din fier; e făcută din două grămezi: una de idei și alta de suferințe. Suferința se întîlnește aici cu idealul. Ziua îmbrățișează noaptea și-i spune: voi muri împreună cu tine și tu vei renaște dimpreună cu mine. Credința se naște din îmbrățișarea tuturor deznădejdilor. Aici suferințele își aduc agonia iar ideile, nemurirea. Agonia și nemurirea se vor contopi și vor plămădi moartea noastră. Fraților, cel ce moare aici, moare în strălucirea viitorului, și mormîntul în care intrăm e scăldat în razele dimineții.

Enjolras se întrerupse, dar nu tăcu; buzele lui continuau să se miște, ca și cum și-ar fi vorbit lui însuși, ceea ce-i făcu pe ceilalți, care erau atenți și căutau să-l audă mai departe, să-l privească. Nu-l aplaudară, dar șoaptele ținură multă vreme. Cuvîntul e suflare, și freamătul gîndului seamănă cu al frunzelor.

VI

MARIUS RĂTĂCIT, JAVERT LACONIC

Să arătăm ce se petrecea în mintea lui Marius.

Amintiți-vă de ceea ce era în sufletul lui. Spuneam că totul nu mai era pentru el decît vedenie. Judecata i se tulburase. Stăruim în a spune că Marius era umbrit de marile aripi întunecate ce se desfac asupra celor care trag să moară. Se simțea intrat în mormînt. I se părea că se află de cealaltă parte a zidului și nu mai vedea fețele celor în viață decît cu ochi de mort.

Cum ajunsese acolo domnul Fauchelevent ? De ce venise ? Ce voia să facă ? Marius nu-și puse nici una din aceste întrebări. De altfel, fiindcă disperarea unuia cuprinde adeseori și pe ceilalți, lui Marius i se părea firesc ca toată lumea să moară.

Dar se gîndi la Cosette cu o strîngere de inimă.

Întrucît privește pe domnul Fauchelevent acesta nici nu-i vorbi, nici nu-l privi și păru că nu aude cînd Marius ridică glasul pentru a spune : „Îl cunosc".

Pe Marius această atitudine a domnului Fauchelevent îl alină și, dacă am putea folosi acest cuvînt pentru astfel de stări sufletești, am spune că-i plăcu. Simțise totdeauna că nu-i va fi cu putință să-i vorbească acestui om enigmatic, care i se părea în același timp echivoc și impunător. Trecuse multă vreme de cînd nu-l mai văzuse, ceea ce, pentru firea sfioasă și reținută a lui Marius, era încă o pricină care sporea această piedică.

Cei cinci oameni care fuseseră aleși să părăsească baricada plecaseră prin ulicioara Mondétour ; semănau leit cu gărzile naționale. Unul dintre ei mergea plîngînd. Înainte de plecare îi îmbrățișaseră pe cei ce rămîneau.

După plecarea celor cinci oameni dăruiți vieții, Enjolras se gîndi la cel osîndit la moarte. Intră în sala scundă. Legat de stîlp, Javert sta pe gînduri.

— Ai vreo dorință ? îl întrebă Enjolras.

— Cînd mă veți ucide ? răspunse Javert.

— Așteaptă. În momentul acesta avem nevoie de toate cartușele.

— Atunci dați-mi ceva de băut, spuse Javert.

Enjolras îi întinse un pahar cu apă și, fiindcă Javert era legat îl ajută să bea.

— Asta-i tot ? întrebă Enjolras.

— Mă simt prost la stîlp. N-ați fost prea drăguți lăsîndu-mă să-mi petrec noaptea aici. Legați-mă cum vreți, dar ați putea să mă culcați pe o masă, ca pe celălalt.

Și-i arătă cu o mișcare din cap cadavrul lui Mabeuf.

Ne amintim că în fundul sălii se afla o masă mare și lungă, pe care fuseseră topite gloanțele și umplute cartușele. Fiindcă pulberea fusese întrebuințată și cartușele împărțite, masa era liberă.

La ordinul lui Enjolras, patru răsculați îl dezlegară pe Javert. În timp ce-i desfăceau legăturile, al cincilea îi ținea o baionetă proptită în piept. Îi lăsară mîinile legate la spate și îi strînseră picioarele cu o curea de bici, subțire și trainică, ce-i îngăduia să facă pași mici de-o jumătate de metru, ca al celor care merg la eșafod. Îl duseră așa pînă la masa din fundul sălii, pe care îl întinseră, și-l legară strîns, de-a curmezișul trupului.

Pentru mai multă siguranță, deși felul cum îl legaseră făcea cu neputință orice evadare, mai adăugaseră un fel de legături, numite în închisori hamuri, și care, înnodate de o frînghie fixată în jurul gîtului, se bifurcau de la ceafă pe burtă și, după ce treceau printre picioare, cuprindeau și mîinile.

În vreme ce-l cetluiau pe Javert, un bărbat îl privea din prag cu o atenție ciudată. Umbra pe care o arunca acest om îl făcu pe Javert să întoarcă fruntea. Ridică ochii și îl recunoscu pe Jean Valjean. Nici măcar nu tresări. Lăsă pleoapele în jos cu mîndrie și se mărgini să spună : „Firește !"

VII

SITUAȚIA SE ÎNRĂUTĂȚEȘTE

Ziua creștea văzînd cu ochii, dar nici o fereastră nu se deschidea și nici o ușă ; erau zorile, nu deșteptarea. Capătul străzii Chanvrerie, opus baricadei, fusese, după cum

am spus, evacuat de trupe; părea liber și se deschidea în fața trecătorilor cu o liniște înfiorătoare. Strada Saint-Denis era mută ca sfinxul din Teba[1]. Nici o vietate la răspîntiile pe care le înălbea o rază de soare. Nimic mai cumplit decît lumina străzilor pustii.

Nu vedeai nimic, dar auzeai. La o oarecare depărtare se mișca ceva misterios. Nu mai era nici o îndoială că se apropia clipa hotărîtoare. Ca în seara din ajun, santinelele se retraseră, de data aceasta toate.

Baricada era mai puternică decît la primul atac. De la plecarea celor cinci, răsculații o înălțaseră și mai mult.

După sfatul santinelei care observase regiunea Halelor, Enjolras, de teama unui atac neașteptat prin spate, luă o hotărîre gravă. Puse să se baricadeze culoarul strîmt al străduței Mondétour, care pînă atunci rămăsese liber. Scoaseră pietrele de pe stradă de-a lungul cîtorva case și, în felul acesta, baricada, zidită pe patru străzi, strada Chanvrerie în față, străzile Cygne și Petite Truanderie la stînga, și strada Mondétour la dreapta, era într-adevăr aproape de necucerit; dar luptătorii erau acum închiși în ea. Avea trei laturi, dar nici o ieșire. „Fortăreață și cursă de șoareci", spuse Courfeyrac rîzînd.

Enjolras grămădi lîngă ușa cîrciumii vreo treizeci de bolovani „de rezervă", cum spunea Bossuet.

Tăcerea era acum atît de adîncă în partea de unde trebuia să vină atacul, încît Enjolras așeză din nou pe fiecare la postul lui de luptă.

I se dădu fiecăruia o rație de rachiu.

Nimic mai ciudat decît o baricadă care se pregătește să înfrunte asaltul. Toți își aleg locul, ca la un spectacol, se cuibăresc, se proptesc, se reazemă. Unii își fac strapontine din bolovani. Te supără colțul unui zid, te dai la o parte; te ajută un perete fortificat, te adăpostești în spatele lui. Stîngacii sînt prețioși; iau locurile care nu sînt la îndemîna altora. Mulți preferă să lupte stînd jos. Vor să șadă în voie, ca să ucidă, și confortabil ca să moară.

---

[1] Monstru din mitologia greacă despre care legenda spune că stătea la intrarea în cetatea Teba (Grecia centrală) și oprea călătorii punîndu-le întrebări grele: cînd nu primea răspunsuri satisfăcătoare își sfîșia interlocutorii intimidați de privirile lui fixe și tăcerea lui amenințătoare.

În dureroasele lupte din iunie 1848, unul dintre răsculați, un straşnic trăgător care lupta de pe terasa unui acoperiș, adusese cu el un jilț Voltaire, în care și-a găsit moartea străpuns de o lovitură de mitralie.

Îndată ce comandantul a poruncit așezarea în ordine de bătaie, toate mișcările dezordonate încetează ; s-a sfîrșit forfoteala de la unii la alții, grupurile și discuțiile în doi, nimeni nu se mai izolează de ceilalți ; tot ce se găsește în mințile oamenilor se adună și se preschimbă în așteptarea asaltului. Înaintea primejdiei baricada e un haos ; în primejdie e disciplină. Primejdia menține ordinea.

Din clipa în care Enjolras își luă carabina cu două focuri și se așeză în dreptul unui crenel pe care și-l alesese, toți ceilalți amuțiră. De-a lungul zidului de bolovani se auzi un țăcănit ușor, nedeslușit, mici zgomote surde. Se încărcau puștile.

De altfel, oamenii erau mai mîndri și mai siguri decît oricînd ; prinosul de sacrificiu întărește ; nu mai nădăjduiau, erau disperați. Disperarea e ultima armă, care uneori aduce victoria, așa a spus Virgiliu. Mijloacele supreme ies din hotărîrile supreme. Cîteodată, cînd te îmbarci în moarte scapi de naufragiu și capacul sicriului e o scîndură salvatoare.

Ca în seara trecută, atenția tuturor era îndreptată, pironită, am putea spune, spre capătul de stradă care acum era luminat deslușit.

Așteptarea nu fu lungă. Freamătul începu din nou, limpede, dinspre strada Saint-Leu, dar nu semăna cu acela al primului atac. Un zăngănit de lanțuri, murmurul neliniștitor al unei mulțimi de oameni, un clinchet de aramă săltînd pe pietrele caldarîmului, un fel de huruit solemn și prelung, vesteau apropierea unor arme sinistre. Tresăriră rărunchii străzilor vechi și liniștite, croite și clădite pentru o rodnică circulație a bunurilor și a ideilor, nu pentru ca să fie străbătute de roțile crunte ale războiului. Privirea luptătorilor, ațintită spre capătul străzii, deveni sălbatică.

Se ivi un tun.

Artileriştii împingeau din urmă gura de foc pusă în poziţie de tragere. Scutul dinainte fusese detaşat ; doi tunari sprijineau afetul, patru erau la roţi, iar alţii veneau înapoia lor cu chesonul. Se vedea cum fumegă fitilul aprins.

— Foc ! strigă Enjolras.

Toată baricada trase şi se auzi o detunătură înfricoşătoare ; un val de fum acoperi şi făcu să dispară tunul şi soldaţii care îl purtau ; după cîteva secunde norul se risipi şi apărură din nou ; servanţii apropiau tunul, încet, în faţa baricadei, în ordine şi fără să se grăbească. Nu fusese nici unul lovit. Apoi şeful de tun, apăsînd culasa pentru a înălţa tirul, începu să îndrepte ţeava spre ţintă cu gravitatea unui astronom care îşi potriveşte luneta.

— Bravo, tunarilor ! strigă Bossuet.

Şi toată baricada bătu din palme.

Peste o clipă, aşezat drept în mijlocul drumului, călare pe rigolă, tunul era pus în poziţie de tragere. O gură uriaşă stătea căscată asupra baricadei.

— Aşa da ! spuse Courfeyrac. Vine dihania ! Întîi un bobîrnac şi pe urmă ghiontul ! Armata întinde spre noi coşcogeamite labă. Baricada o să fie zgîlţîită serios. Puştile te pipăie, tunul îţi dă brînci.

— E o piesă de opt, model nou, de bronz, adăugă Combeferre. Tunurile acestea au un cusur : dacă la o sută de părţi aramă se toarnă mai mult de zece părţi cositor, pot să explodeze. Prisosul de cositor le micşorează rezistenţa. Rămîn în ţeava de bronz, de-a lungul luminii, goluri şi scobituri care-o slăbesc. Pentru a se ocoli această primejdie şi pentru a se spori încărcătura ar trebui poate să se revină la procedeul veacului al XIV-lea, adică la strîngerea pe dinafară a piesei cu o serie de cercuri de oţel nesudate, de la culasă şi pînă la mijlocul tunului. Pînă una-alta înlături cusurul aşa cum poţi ; ajungi să-ţi dai seama unde sînt golurile şi scobiturile în lumina tunului cu ajutorul unei „pisici". Un instrument mai bun e steaua mobilă a lui Gribeauval [1].

---

[1] Instrument cu ajutorul căruia se verificau dimensiunile, forma şi ghinturile din ţevile armelor de foc.

— În veacul al XVI-lea, observă Bossuet, tunurile erau ghintuite.

— Da, răspunse Combeferre, e un mijloc prin care se mărește forța balistică, dar se micșorează precizia tirului. Nu numai atît, dar în tirul la mică distanță traiectoria n-are precizia necesară, parabola e exagerată, drumul proiectilului nu e destul de rectiliniu ca să poată lovi țintele apropiate, ceea ce e una din necesitățile luptei, a căror importanță crește o dată cu apropierea inamicului și cu cadența tirului. Acest cusur de tensiune a curbei proiectilului la tunurile ghintuite din veacul al XVI-lea era pricinuit de încărcătura prea slabă ; pentru astfel de piese, încărcătura slabă e impusă de necesitățile balisticii, de rezistența afetului, de pildă. Pe scurt, tunul, acest tiran, nu poate tot ce-ar vrea. Forța e uneori o slăbiciune. Un obuz nu face decît șase sute de leghe pe oră ; lumina face șaptezeci de mii de leghe pe secundă. E superioritatea lui Hristos asupra lui Napoleon.

— Încărcați armele ! spuse Enjolras.

Ce avea să se întîmple cu întăriturile baricadei sub lovitura tunului ? Va izbuti obuzul să facă o spărtură ? Aceasta era întrebarea. În timp ce răsculații își încărcau din nou armele, artileriștii încărcau tunul.

Înăuntrul redutei domnea o îngrijorare adîncă.

Ghiuleaua porni, detunătura răsună.

— Prezent ! strigă un glas vesel.

În timp ce obuzul se îndrepta spre baricadă, Gavroche se năpusti înăuntrul ei.

Venea dinspre strada Cygne ; trecuse cu ușurință peste baricada mai mică ce se afla față în față cu răscrucea de la Petite Traunderie.

Sosirea lui Gavroche avu mai mult succes decît obuzul.

Obuzul se pierduse în șanțul dărîmăturilor. Sfărîmase o roată de omnibus și prefăcuse în țăndări vechea căruță Anceau. Baricada izbucni în rîs.

— Continuați ! le strigă Bossuet artileriștilor.

VIII

ARTILERIŞTII TREBUIE LUAŢI ÎN SERIOS

Îl înconjurară cu toţii pe Gavroche.

Dar nici n-avu vreme să înceapă a povesti, şi Marius, tremurînd, îl trase deoparte.

— Ce cauţi aici ?

— Ei ! spuse copilul. Dar dumneata ?

Şi-l privi ţintă pe Marius, cu binecunoscuta lui semeţie. Mîndria curată din sufletul său făcea ca ochii să-i pară mai mari.

Marius urmă pe un ton aspru :

— Cine ţi-a spus să te întorci ? Mi-ai dus cel puţin scrisoarea la adresă ?

Gavroche avea oarecare remuşcări în privinţa scrisorii. În graba lui de a se întoarce la baricadă, s-ar putea spune că mai degrabă se descotorosise de ea, decît o dusese la destinaţie. Era silit să-şi mărturisească singur că o încredinţase cam lesne unui necunoscut căruia nici măcar nu-i văzuse faţa. E adevărat că omul acela era cu capul gol, dar dacă totuşi... Pe scurt, îşi făcea mustrări şi se temea de mustrările lui Marius. Ca să iasă din încurcătură, adoptă procedeul cel mai simplu : minţi cu neruşinare.

— Cetăţene, am dat scrisoarea portarului. Doamna dormea. Cînd se va deştepta va primi scrisoarea.

Trimiţînd acea scrisoare, Marius urmărea două scopuri : să-şi ia rămas bun de la Cosette şi să-l scape pe Gavroche. Trebuia să se mulţumească cu jumătate.

Deodată, însă, făcu o legătură între trimiterea scrisorii şi prezenţa domnului Fauchelevent înăuntrul baricadei. I-l arătă pe Fauchelevent lui Gavroche :

— Îl cunoşti pe omul acesta ?

— Nu, spuse Gavroche.

Într-adevăr, după cum am arătat, Gavroche nu-l văzuse pe Jean Valjean decît în umbra nopţii.

Bănuielile dureroase şi tulburi care se înfiripaseră în mintea lui Marius se risipiră. Ce ştia el despre părerile

domnului Fauchelevent? Poate că era republican. Altminteri nu se amesteca în luptă.

Între timp, Gavroche ajunsese la celălalt capăt al baricadei, strigînd : „Pușca mea !"

Courfeyrac i-o dădu.

Gavroche își preveni „tovarășii", cum îi numea el, că baricada era blocată. Se strecurase cu mare greutate. Un batalion de linie, grupat la Petite-Traunderie, ținea sub observație aripa dinspre strada Cygne. În partea opusă, garda municipală ocupa strada Prêcheurs. În față, se afla grosul armatei.

După ce dădu raportul, Gavroche adăugă :

— Vă autorizez să le trageți o chelfăneală zdravănă !

În vremea aceasta, Enjolras, cu urechea ațintită, pîndea la crenelul său.

Asediatorii, nu prea încîntați de lovitura de tun, n-o mai repetară.

O companie de artilerie de linie venise să ocupe extremitatea străzii, îndărătul tunului. Soldații scoteau pavajul de pe drum și construiau din pietre un fel de zid scund, o ridicătură care n-avea mai mult de treizeci de centimetri înălțime și se afla față în față cu baricada. În colțul din stînga al acestei ridicături se vedea capul coloanei unui batalion din împrejurimi, masat în strada Saint-Denis.

Enjolras, la pîndă, păru că distinge zgomotul caracteristic pe care îl fac cutiile cu pulbere cînd sînt scoase din chesoane și văzu pe șeful de tun schimbînd linia de ochire și înclinînd ușor țeava tunului spre stînga. Apoi tunarii începură să încarce piesa. Șeful apucă el însuși șomoiogul aprins și-l apropie de țeavă.

— Aplecați capetele, lipiți-vă de perete ! strigă Enjolras. În genunchi, de-a lungul baricadei !

Răsculații, care erau împărțiți în fața cîrciumii și își părăsiseră posturile de luptă la sosirea lui Gavroche, se năpustiră unii peste alții spre baricadă ; dar înainte ca ordinul lui Enjolras să fi fost executat, descărcătura izbucni cu răgetul înfricoșător al mitraliei.

Încărcătura, care fusese îndreptată asupra muchiei redutei, ricoşase pe zid şi lăsase doi morţi şi trei răniţi.

Dacă tirul continua, baricada nu putea să mai reziste. Mitralia o străpungea.

Se auzi un murmur de îngrijorare.

— Să încercăm să împiedicăm a doua lovitură, spuse Enjolras.

Şi, aplecîndu-şi carabina, îl ochi pe şeful de tun care, în clipa aceea, stătea aplecat asupra culasei, rectificînd şi fixînd defintitv linia de ochire.

Şeful de tun era un sergent chipeş, foarte tînăr, cu faţa blîndă, cu un aer inteligent, potrivit cu această grozavă armă a viitorului, care cînd va deveni desăvîrşită, va trebui să ucidă pînă la urmă însuşi războiul.

Combeferre, în picioare lîngă Eljolras, se uita la tînărul sergent.

— Păcat ! spuse Combeferre. Ce dezgustătoare sînt măcelurile ! Ei, cînd nu mai vor fi regi, nu vor mai fi nici războaie ! Enjolras, tu îl ocheşti pe soldatul ăsta şi nici nu te uiţi la el. Închipuie-ţi că e un băiat încîntător şi de ispravă ; se vede că e un om care gîndeşte, tinerii din artilerie sînt foarte instruiţi ; are un tată, o mamă, o familie, poate că e îndrăgostit, are cel mult douăzeci şi cinci de ani, ţi-ar putea fi frate.

— Îmi şi este, spuse Enjolras.

— Da, reluă Combeferre, e şi al meu. Ei bine, să nu-l ucidem.

— Lasă-mă ! Ce trebuie, trebuie !

Şi o lacrimă alunecă încet pe obrazul de marmură al lui Enjolras.

În acelaşi timp apăsă pe trăgaciul carabinei. Glonţul fulgeră. Artileristul se învîrti de două ori în loc, cu braţele întinse înainte şi cu capul ridicat, ca şi cum ar fi vrut să aspire aerul, apoi căzu într-o rînă, peste tun, şi rămase acolo, nemişcat. I se vedea spinarea în mijlocul căreia se scurgea un val de sînge. Glonţul îi străbătuse pieptul dintr-o parte într-alta. Murise.

Trebuiră să-l ducă de acolo şi să-l înlocuiască. Răsculaţii mai cîştigară cîteva minute.

IX

FOLOSUL UNUI VECHI TALENT DE BRACONIER ŞI AL ÎMPUŞCĂTURII FĂRĂ GREŞ CARE A INFLUENŢAT ASUPRA CONDAMNĂRII DIN 1796

Înăuntrul baricadei se ţinea sfat. Tirul tunului avea să înceapă din nou. Cu asemenea mitralie nu le mai rămînea nici un sfert de oră. Trebuia să găsească un mijloc de apărare împotriva schijelor.

— Să aşezăm o saltea ! ordonă Enjolras.

— N-avem, spuse Combeferre. Am pus răniţii pe ele.

Jean Valjean, care stătea deoparte, pe o piatră, lîngă circiumă, cu puşca între genunchi, nu luase parte pînă atunci la cele ce se întîmplau. Părea că nici nu-i aude pe răsculaţii care spuneau în jurul lui : „Uite o armă care nu-i bună la nimic !"

La ordinul dat de Enjolras se ridică.

Ne amintim că la folosirea întăririlor din strada Chanvrerie o bătrînă îşi pusese salteaua la fereastră ca să se ferească de gloanţe. Fereastra aceasta era a unui pod, pe acoperişul unei case cu şase etaje, situată puţin în afară de baricadă. Salteaua, pusă în lungul ei şi proptită pe două prăjini de rufe, era susţinută de două frînghii care de departe păreau nişte sforicele, prinse în cuie bătute în pervazurile mansardei. Frînghiile se proiectau pe cer ca nişte fire de păr.

— Poate cineva să-mi împrumute o carabină cu două focuri ? întrebă Jean Valjean.

Enjolras, care şi-o încărcase pe a lui, i-o întinse.

Jean Valjean ochi mansarda şi trase.

Una dintre cele două frînghii se rupse.

Salteaua nu mai atîrna decît de un fir.

Jean Valjean trase a doua oară. A doua frînghie biciui geamul mansardei. Salteaua alunecă printre cele două prăjini şi căzu în stradă.

Baricada bătu din palme.

Toate vocile strigară :

— Uite o saltea !

— Da, spuse Combeferre, cine se duce s-o ia ?

Într-adevăr, salteaua căzuse în afara baricadei, între asediați și asediatori. Moartea sergentului de tunari îndîrjise trupa, iar soldații se culcaseră pe burtă în spatele șirului de pietre pe care-l ridicaseră. Ca să răzbune tăcerea silită a tunului care amuțise, deschiseseră focul împotriva baricadei, așteptînd să se întregească numărul servanților. Răsculații, ca să-și economisească munițiile, nu răspundeau împușcăturilor. Gloanțele se opreau în zidul baricadei ; dar în stradă, unde se întețea tirul, era un infern.

Jean Valjean ieși prin deschizătură, pătrunse în stradă, străbătu prin ploaia de gloanțe, ajunse la saltea, o luă, o puse în spinare și se întoarse la baricadă.

Așeză el însuși salteaua la deschizătură. O lipi de perete în așa fel încît artileriștii să n-o vadă.

După ce isprăvi, așteptară lovitura de tun.

Ea nu întîrzie. Tunul își vărsă, mugind, încărcătura de plumbi. De data asta nu mai ricoșă, se opri în saltea. Obținuseră efectul așteptat. Baricada scăpase teafără.

— Cetățene, spuse Enjolras lui Jean Valjean, republica îți mulțumește.

Bossuet rîdea cuprins de admirație.

— E imoral, strigă el, ca o saltea să aibă atîta putere ! E victoria care se îndoaie asupra celui care trăsnește. N-are a face ! Slavă saltelei care închide gura tunului !

X

ZORI

În clipa aceea Cosette se trezea.

Odaia ei era strîmtă, curată, retrasă, cu o fereastră înaltă care dădea spre răsărit, în curtea din fund a casei.

Cosette habar n-avea de cele ce se petreceau în Paris. Nu fusese în oraș în ajun, și apucase să intre în odaia ei cînd Toussaint spusese : „Se pare că e zarvă mare !“

Cosette dormise numai cîteva ceasuri, dar dormise. Visase frumos, poate și datorită faptului că pătucul ei era alb. Se făcea că Marius se ivise în fața ei, în lumină. Se

trezi cu soarele în ochi, făcînd-o să creadă la început că visul continuă.

Ieșind din vis, primul ei gînd fu vesel. Cosette se simți liniștită. Ca și Jean Valjean cu cîteva ceasuri mai înainte, trecea prin acea limpezire a sufletului care nu vrea cu nici un chip nenorocirea. Începu să nădăjduiască din toate puterile, fără să știe de ce. Apoi i se strînse inima. De trei zile nu-l mai văzuse pe Marius. Își spuse că primise, desigur, scrisoarea ei, că știa unde se află și că era destul de dibaci ca printr-un mijloc oarecare să ajungă la ea. Fără îndoială chiar astăzi, poate chiar în dimineața aceea. Se făcuse ziuă de-a binelea ; pentru că razele de lumină pătrundeau în odaie pieziș, crezu că e foarte devreme și că trebuie totuși să se scoale, ca să-l întîmpine pe Marius.

Simțea că nu putea trăi fără Marius, că atît era de ajuns și că Marius avea să vină. Nici o îndoială nu era cu putință. Toate erau sigure. Suferise destul în timpul celor trei zile. Trei zile fără Marius i se păreau o nedreptate strigătoare la cer. Acum, după ce trecuse prin această încercare, Marius avea să vină, și-i va aduce o veste bună. Așa e tinerețea ; își strînge repede ochii ; găsești că durerea e un lucru inutil și nu se-mpacă cu ea. Tinerețea e zîmbetul viitorului în fața unui necunoscut, care e însuși viitorul, și e firesc să fie fericită. S-ar spune că răsuflarea îi e făcută din speranță.

Cosette nu izbutise să-și amintească ce-i spusese Marius despre această absență, care nu trebuia să țină decît o zi ; și nici ce explicație dăduse. Toți am băgat de seamă cu cîtă dibăcie aleargă să se ascundă o monedă care cade pe jos și cu cîtă artă știe să se facă negăsită. Sînt unele gînduri care ne joacă același renghi ; se ghemuiesc într-un ungher al creierului, și gata, sînt pierdute ; și memoria nu mai poate pune mîna pe ele. Cosette se necăjea oarecum de mica sforțare zadarnică pe care o făcea ca să-și aducă aminte. Își spunea că e foarte urît din partea ei și că e cît se poate de vinovată că a uitat cuvintele rostite de Marius.

Se dădu jos din pat și-și curăți sufletul și trupul, făcîndu-și rugăciunea și spălîndu-se.

La nevoie, cititorul poate fi introdus într-o cameră nupțială, dar nu în aceea a unei fecioare. Abia dacă ar îndrăzni-o versurile ; proza nu se cuvine s-o facă.

Este interiorul unei flori încă nedesfăcute, curățenia care stă în umbră, celula intimă a unui crin închis, care nu trebuie văzută de om atîta vreme cît n-a văzut-o încă soarele. Femeia în mugure e sfîntă. Patul nevinovat care se desface, goliciunea ferită, căreia îi e frică de ea însăși, piciorul alb care se adăpostește în pantof, pieptul care se acoperă în fața oglinzii, ca și cum oglinda ar avea ochi, cămașa care se grăbește să ascundă umerii să nu-i vadă o mobilă care trosnește sau o trăsură care trece, cordoanele înnodate, agrafele prinse, șireturile trase, tresăririle, fiorii repezi de frig sau de sfială, teama încîntătoare a mișcărilor, neliniștea aproape înaripată acolo unde nu e nimic de temut, fiecare cută a veșmîntului, tot atît de încîntătoare ca norii dimineții, nimic din acestea nu se cuvine a fi istorisit : e destul că le pomenim.

Privirea unui bărbat trebuie să fie mai cucernică în fața unei fecioare care se ridică din pat decît în fața unei stele care se ridică pe cer. Putința de a ajunge la ea trebuie să se preschimbe în și mai mult respect. Puful piersicii, bruma prunei, cristalul pe care îl răsfrînge zăpada, aripa prăfuită a fluturilor, toate sînt grosolane pe lîngă fecioara care nici măcar nu știe că e feciorelnică. O fată e o licărire de vis, nu încă o statuie. Alcovul ei stă ascuns în penumbra idealului. Atingerea indiscretă a privirii brutalizează această penumbră ușoară. A privi înseamnă a pîngări.

Așadar, nu vom arăta nimic din toată această suavă dezordine care era deșteptarea Cosettei.

O poveste orientală spune că trandafirul a fost făcut de Dumnezeu alb, dar că Adam l-a privit în clipa cînd se desfăcea și că de rușine s-a făcut rumen. Noi sîntem dintre aceia care amuțesc în fața fecioarelor și a florilor pentru că le găsesc vrednice de slavă.

Cosette se îmbrăcă destul de repede, se pieptănă, ceea ce era foarte lesne pe vremea aceea, cînd femeile nu-și umflau buclele și bandourile cu pernițe și butoiașe și nu-și puneau crinoline în păr. Deschise fereastra și-și plimbă privirile în jurul ei, nădăjduind să descopere o bucată de stradă, un colț de casă sau de trotuar și să-l pîndească pe Marius. Dar nu se vedea nimic. Curtea din dos era înconjurată de ziduri înalte, ce nu lăsau să se vadă decît cîteva grădini. Cosette hotărî că grădinile acestea sînt respingă-

toare şi pentru prima oară în viaţa ei găsi că florile sînt urîte. Cea mai neînsemnată părticică din şanţul străzii merita mai mult să fie privită. Se hotărî să privească spre cer, ca şi cum s-ar fi gîndit că Mariuis putea veni şi de acolo.

Pe neaşteptate izbucni în plîns. Nu dintr-o nestatornicie sufletească, dar pentru că nădejdile ei erau întretăiate de suferinţă. Simţi nelămurit o groaznică îndoială. E adevărat că lucrurile se simt în aer. Îşi spuse că nu era sigură de nimic, că ochii care nu se văd se uită ; iar ideea că Marius i-ar putea pica din cer îi apăru nu încîntătoare, ci înfiorătoare.

Apoi, pentru că aşa se întîmplă cu norii aceştia, îşi găsi iar liniştea şi nădejdea, şi un fel de zîmbet neştiutor, dar plin de încredere în Dumnezeu.

În casă toată lumea dormea încă. Domnea o linişte de provincie. Nici un oblon nu fusese deschis. Odăiţa portarului era închisă. Toussaint nu se sculase, şi Cosette socoti fireşte că taică-său dormea. Fără îndoială că suferise mult şi că suferea încă, dacă ajunsese să-şi spună că taică-său fusese rău ; se bizuia, însă, pe Marius. Eclipsa unei astfel de lumini era cu neputinţă. Se rugă. Auzea din cînd în cînd, la o oarecare depărtare, un fel de zguduiri surde şi îşi spunea : „E ciudat că porţile se deschid şi se închid aşa de devreme". Erau tunurile care trăgeau în baricadă.

La cîteva picioare sub fereastra Cosettei, în vechea cornişă înnegrită a zidului, era un cuib de rîndunele ; marginea cuibului ieşea puţin în afara cornişei, în aşa fel încît puteai privi de sus în acel mic rai. Înăuntru era mama, care îşi desfăcea aripile în evantai asupra puilor ; tatăl zbura, pleca, se întorcea, aducînd în cioc hrană şi sărutări. Zorile aureau acest colţ fericit, marea poruncă : „Înmulţiţi-vă !" se împlinea acolo, surîzătoare şi măreaţă, şi această taină suavă se desăvîrşea în taina dimineţii. Cosette, cu părul în soare, cu sufletul plin de visuri, luminată lăuntric de dragoste şi pe dinafară de aurora, se aplecă maşinal şi, aproape fără a-şi mărturisi că în acelaşi timp se gîndea la Marius, începu să privească păsărelele, familia, bărbatul şi femeia, mama şi copiii cu acea adîncă tulburare pe care o pricinuieşte un cuib unei fecioare.

XI

O IMPUȘCĂTURĂ CARE NU DĂ GREȘ, DAR CARE NU UCIDE PE NIMENI

Focul asediatorilor continua. Gloanțele alternau cu mitralia, dar fără prea multe stricăciuni. Suferea numai partea de sus a fațadei cîrciumii *Corint* ; ferestruica de la primul etaj și mansardele de pe acoperiș, ciuruite de gloanțe șevrotine și biscaiene [1], își pierdeau înfățișarea încetul cu încetul. Luptătorii care se așezaseră acolo, fură nevoiți să se retragă. De altfel, aceasta este una dintre tacticile atacului baricadelor ; sînt hîrțuite îndelung, ca să se epuizeze munițiile răsculaților, cînd aceștia fac greșeala să răspundă. Cînd se vede, după împușcăturile din ce în ce mai rare, că nu mai au nici gloanțe, nici pulbere, pornește asaltul. Enjolras nu căzuse în cursă ; baricada nu răspundea la împușcături.

La fiecare foc al plutonului, Gavroche îș umfla obrazul cu limba, în semn de dispreț.

— Foarte bine, spunea el, rupeți pînza, că tot ne trebuie scaune.

Courfeyrac lua la rost mitralia, pentru efectul ei atît de slab, și-i spunea tunului :

— Scuipi din ce în ce mai împrăștiat, jupîne !

În luptă devii curios ca la bal. Pesemne că tăcerea redutei începea să-i neliniștească pe asediatori, să-i facă să se teamă de cine știe ce surprindere și să simtă nevoia de a vedea limpede prin acea grămadă de pietroaie, să vrea să afle ce se întîmplă îndărătul acelui zid nepăsător care primea loviturile fără să răspundă. Răsculații zăriră, deodată, o cască ce strălucea în soare pe un acoperiș învecinat. Un pompier stătea rezemat de un horn înalt și părea că face de santinelă. Privea drept înăuntrul baricadei.

— Uite un supraveghetor care ne stînjenește ! spuse Enjolras.

---

[1] Gloanțe sferice cu care se încărcau puștile pe vremea aceea ; primele erau niște alice mari folosite mai ales la vînătoarea de căprioare ; celelalte, de dimensiunea unei bile, se întrebuințau la război.

Jean Valjean îi înapoiase lui Enjolras carabina, dar avea la el puşca.

Fără să spună o vorbă, ţinti pompierul şi peste o clipită casca lovită de glonţ căzu cu zgomot în stradă. Înfricoşat, soldatul se grăbi să se facă nevăzut.

Un al doilea observator îi luă locul. De data asta era un ofiţer. Jean Valjean, care-şi încărcase din nou puşca, îl ochi şi pe noul-venit şi trimise casca ofiţerului după aceea a soldatului. Ofiţerul nu stărui şi se retrase foarte repede. De data asta avertismentul fu înţeles. Nu se mai ivi nimeni pe acoperiş ; asediatorii renunţară să mai spioneze baricada.

— De ce nu l-ai ucis pe ofiţer ? îl întrebă Bossuet pe Jean Valjean.

Jean Valjean nu răspunse.

XII

DEZORDINEA — APĂRĂTOARE A ORDINII

Bossuet şopti la urechea lu Combeferre :

— Nu mi-a răspuns la întrebare.

— E un om care face binele cu focuri de puşcă, spuse Combeferre.

Cei ce-şi mai aduc aminte de această epocă îndepărtată ştiu că garda naţională din împrejurimile Parisului a fost potrivnică răscoalelor. Ea a fost deosebit de înverşunată şi activă în iunie 1832. Orice cîrciumar din Pantin, din Vertus sau Cunette [1] al cărui „local" îşi pierdea muşteriii din pricina răscoalei, se preschimba în leu, văzîndu-şi sala de dans goală, şi se ducea la moarte pentru a călca ordinea reprezentată printr-o tejghea cu clondir. În epoca aceea, burgheză şi eroică totodată, în faţa ideilor care-şi aveau apărătorii lor, interesele îşi aveau şi ele stegarii. Caracterul prozaic al ţinutei nu ştirbea cu nimic măreţia faptelor. Micşorarea unui fişic de taleri îi făcea pe bancheri să cînte *Marseieza*. Omul îşi vărsa liric sîngele pentru tarabă,

[1] Localităţi în jurul Parisului.

iar prăvălia, acest diminutiv al patriei, era apărată cu entuziasm lacedemonian. [1]

Fondul acestor întîmplări era, dealtfel, foarte serios. Elementele sociale intrau în luptă în așteptarea zilei în care aveau să intre în echilibru.

Un alt semn al acestei epoci era anarhia amestecată cu guvernamentalismul (numele barbar al partidului ordinei). Lumea voia ordine, dar îi lipsea disciplina. Toba bătea pe neașteptate, la comanda cutărui sau cutărui colonel al gărzii naționale, căruia așa i se năzărise ; cutare căpitan mergea să lupte după inspirație, iar cutare soldat al gărzii naționale se bătea pentru „idee" și pe socoteala lui. În clipele de criză, „la zile mari", fiecare asculta nu atît de sfaturile ce porneau de la șefi, cît de instinctele proprii. Armata ordinii avea adevărați luptători de guerilă : unii cu spada, ca Fannicot, alții cu condeiul, ca Henri Fonfrêde [2].

Civilizația, reprezentată, din păcate, pe atunci, mai degrabă printr-o cîrdășie de interese decît printr-un grup de idei, era, sau se credea, în primejdie ; scotea strigăte de alarmă, și oricine se socotea răspunzător să o apere, îi dădea ajutor și o ocrotea după capul lui ; primul-venit lua asupră-și salvarea societății.

Zelul mergea uneori pînă la exterminare. Cutare pluton al gărzilor naționale se constituia cu de la sine putere în consiliu de război, judeca și executa în cinci minute un răsculat prizonier. O improvizație de felul acesta l-a ucis pe Jean Prouvaire. Nici un partid n-are dreptul să impute celorlalte sălbatica lege a lui Lynch [3], deoarece e apli-

---

[1] Adică spartan : spartanii din Peloponezul Greciei vechi erau vestiți pentru spiritul lor de sacrificiu.

[2] Ziarist liberal din prima jumătate a secolului al XIX-lea ; conducea ziarul *Tribuna din Bordeaux*, foaie prin care făcea o opoziție curajoasă regimului restaurației. După revoluția din iulie 1830 a devenit omul monarhiei burgheze a lui Ludovic Filip.

[3] Adică linșajul, uciderea fără judecată. Lynch, judecător din coloniile engleze ale Americii de Nord (secolul al XVII-lea) care a sugerat concetățenilor săi această metodă barbară folosită și azi de către rasiștii din S.U.A. împotriva negrilor.

cată atît în republicile Americii, cît și în monarhiile Europei. Legea lui Lynch se mai complica și cu alte greșeli. Într-o zi de răscoală, un poet tînăr, anume Paul-Aimé Garnier, a fost fugărit pînă în piața Regală cu baioneta în coastă, și nu scăpă decît adăpostindu-se sub gangul de la numărul 6. Lumea striga : „Iată încă un saint-simonist !" și voia să-l ucidă. În realitate poetul avea sub braț un volum din memoriile ducelui de Saint-Simon [1].

Un soldat din garda națională citise pe carte cuvîntul Saint-Simon și strigase : „La moarte !"

La 6 iunie 1832, o companie a gărzii naționale din împrejurimile Parisului, comandată de căpitanul Fannicot, pomenit mai sus, se lăsă nimicită, din fantezie și fiindcă așa avea poftă, în strada Chanvrerie. Faptul, oricît de curios ar părea, a fost constatat de instrucția judiciară deschisă în urma răscoalei din 1832. Căpitanul Fannicot, burghez nerăbdător și îndrăzneț, un fel de condotier al ordinii, unul dintre aceia pe care i-am caracterizat „guvernamentalist" fanatic și nesupus, n-a putut să reziste ispitei de a deschide focul înainte de a fi nevoie și nici ambiției de a lua baricada singur, adică el și compania lui. Scos din fire de apariția succesivă a drapelului roșu și a unei haine vechi pe care o luă drept drapel negru, îi acuza sus și tare pe generalii și șefii de unitate care se aflau în consiliu și nu se gîndeau că a sosit momentul asaltului decisiv, lăsînd, după expresia vestită a unuia dintre ei, ca „răscoala să fiarbă în zeama ei". Cît despre el, găsind că baricada e „coaptă" și că tot ce e copt trebuie să cadă, făcu încercarea.

Comanda niște oameni tot atît de hotărîți ca și el, „niște turbați", după cum a spus-o un martor. Compania lui, aceeași care-l împușcase pe poetul Jean Prouvaire, era

---

[1] Curtean al lui Ludovic al XIV-lea și demnitar al regenței lui Filip de Orléans (1675—1755). A lăsat niște voluminoase memorii, scrise cu pasiune de feudal, dar interesante prin stilul și procedeele lor artistice ; memorialistul excela îndeosebi în arta portretelor. Marele socialist utopic Henri de Saint-Simon (1760—1825) aparține unei alte ramuri ale aceleiași familii și începe să fie cunoscut abia sub monarhia din iulie, cînd saint-simoniștii, discipolii săi, îi propagă ideile. Pentru că exprimase principiul că numai cei ce muncesc și produc în mod real au dreptul să trăiască în societate, burghezia îl anatemiza și-l socotea subversiv.

prima din batalionul aşezat la cotitura străzii. În clipa în care nimeni nu se aştepta, căpitanul îşi aruncă oamenii asupra baricadei. Această mişcare, executată cu mai mult zel decît strategie, costă scump compania lui Fannicot. Înainte de a fi străbătut două treimi din stradă, fu îmtîmpinată de o şarjă a baricadei. Patru dintre cei mai curajoşi, care alergau în frunte, fură răniţi chiar la picioarele redutei şi îndrăzneaţa gloată a gărzilor naţionale, alcătuită din oameni foarte viteji, dar cărora le lipsea priceperea militară, fu nevoită să se retragă după oarecare şovăire, lăsînd cincisprezece cadavre pe caldarîm. Această clipă de şovăire dădu timp răsculaţilor să-şi încarce armele şi o a doua şarjă ucigătoare surprinse compania mai înainte de a fi putut ajunge la cotitura străzii, să se adăpostească. Fu prinsă pentru o clipă între două focuri, primind în piept şi salva tunului în baterie, care, neavînd alt ordin, nu-şi încetase tragerea. Întreprinzătorul şi imprudentul Fannicot fu unul dintre cei ucişi de mitralie. Fu doborît de tun, adică de ordine.

Atacul acesta, mai degrabă turbat decît serios, îl scoase din fire pe Enjolras. „Dobitocii ! spuse el. Îşi ucid oamenii şi ne consumă muniţiile pe degeaba."

Enjolras vorbea ca un vechi general de răsculaţi ce era. Răscoala şi represiunea nu luptă cu arme egale. Răscoala, care se cheltuieşte repede, n-are de tras decît un număr de lovituri şi nu dispune decît de un număr limitat de combatanţi. O cartuşieră goală şi un om mort nu se înlocuiesc. Represiunea, avînd de partea ei armata, nu-şi numără oamenii, şi stăpînă pe Vincennes [1], nu-şi numără împuşcăturile. Represiunea are atîtea regimente, cîţi oameni are baricada, şi atîtea arsenale cîte cartuşiere au răsculaţii. De aceea asemenea ciocniri sînt lupta unuia împotriva a o sută şi se sfîrşesc întotdeauna prin zdrobirea baricadelor ; afară numai dacă revoluţia, izbucnind pe neaşteptate, nu azvîrle în cumpănă paloşul de foc al arhanghelilor. Se întîmplă şi aşa. Atunci totul se ridică în picioare, pavajul străzilor începe să fiarbă, redutele populare se înmulţesc. Parisul tresaltă atotstăpînitor, *quid di-*

[1] În fortăreaţa cu acest nume din estul Parisului se aflau bogate depozite de muniţii, produse ale arsenalului din acelaşi loc.

vinum [1] se ivește, un 10 august plutește în aer, un 29 iulie la fel, o lumină uluitoare țîșnește, botul căscat al forței dă înapoi și armata, leul, vede în fața ei, în picioare, liniștit, profetul, adică Franța.

XIII

LICĂRIRI TRECĂTOARE

În haosul simțămintelor și pasiunilor care apără o baricadă se găsesc de toate : vitejie, tinerețe, datorie de onoare, entuziasm, ideal, convingere, înverșunarea jocului de noroc, și mai ales nădejdi mereu înnoite.

Una dintre aceste licăriri, unul dintre aceste freamăte de speranță străbătu deodată, în clipa cea mai neașteptată, baricada Chanvrerie.

— Ascultați, strigă deodată Enjolras, care stătea mereu la pîndă, mi se pare că Parisul se deșteaptă !

În dimineața de 6 iunie, răscoala cunoscu, în adevăr, pentru o oră sau două, o oarecare înviorare. Încăpățînarea clopotului de alarmă de la Saint-Merry însufleți unele încercări. Pe străzile Porier și Gravilliers fură înjghebate cîteva baricade. În fața porții Saint-Martin un tînăr înarmat cu o carabină atacă un escadron de cavalerie. Singur în plină stradă, puse un genunchi în pămînt, arma la umăr, trase, ucise pe șeful escadronului și se întoarse zicînd : „Iată unul care nu ne va mai face nici un rău !" Fu spintecat cu săbiile. În strada Saint-Denis o femeie trăgea asupra gărzii municipale, din spatele unui stor lăsat. La fiecare împușcătură se vedea cum tremură benzile storului. În strada Cossonnerie fu arestat un copil de paisprezece ani cu buzunarele pline de cartușe. Mai multe posturi fură atacate. La intrarea străzii Bertin-Poirée, focuri de armă puternice și neprevăzute întîmpinară un regiment de chuirasieri în fruntea căruia mergea generalul Cavaignac de Baragne [2]. Pe strada Planche-Mibray fură

[1] Ceva divin, o forță supranaturală (lat.).

[2] Este vorba de unchiul călăului muncitorimii din Paris (1848). Jacques-Marie Cavaignac, fost general al lui Napoleon, apoi slujitor credincios al Burbonilor, care l-au făcut baron de Baragne și inspector general al cavaleriei.

azvîrlite de pe acoperişuri asupra trupei cioburi de farfurii şi unelte de gospodărie ; semn rău ; cînd i se dădu raportul mareşalului Soult, bătrînul locotenent al lui Napoleon, căzu pe gînduri, amintindu-şi cuvintele rostite de Suchet [1] la Saragossa : „Cînd babele ne varsă oale de noapte în cap însemnează că sîntem pierduţi."

Simptomele generale care se manifestau în clipa în care răscoala se credea localizată, febra mîniei care lua din nou cuvîntul, scînteile care zburau ici şi colo pe deasupra acelor mase grele de combustibil care se numesc cartierele Parisului, toate acestea la un loc îi neliniştiră pe comandanţii militari. Ei se grăbiră să stingă aceste începuturi de incendiu. Amînară, pînă la înăbuşirea pîlpîirilor mai mici, atacul baricadelor Maubuée, Chanvrerie şi Saint-Merry, ca să nu mai aibă de furcă decît cu ele şi să le poată nimici dintr-o dată. Pe străzile în fierbere fură aruncate coloane care le măturară pe cele mari, le cercetară cu de-amănuntul pe cele mici, în dreapta şi-n stînga, cînd încet şi cu grijă, cînd în pas alergător de atac. Armata spărgea porţile caselor de unde se trăsese ; în acelaşi timp, cavaleriştii împrăştiau grupele de pe bulevarde. Represiunea nu se făcu fără larma şi zgomotul asurzitor propriu ciocnirilor dintre armată şi popor. Iată ce auzea Enjolras în intervalele dintre canonadă şi împuşcături. Văzuse apoi în capul străzii trecînd tărgi cu răniţi şi-i spusese lui Courfeyrac : „Răniţii aceştia nu-s dintre ai noştri".

Speranţa ţinu puţin ; licărirea se stinse repede. În mai puţin de o jumătate ceas, ceea ce era în aer se potoli ca un fulger fără trăsnet, şi răsculaţii simţiră cum le cade în cap mantaua de plumb pe care nepăsarea poporului o arunca asupra îndîrjiţilor părăsiţi.

Mişcarea mulţimii, care părea că se schiţase oarecum, se stinse, iar atenţia ministrului de război şi strategia generalilor se putea concentra acum asupra celor trei sau patru baricade rămase în picioare.

---

[1] Generalul Suchet, înaintat mareşal în timpul campaniei napoleoniene împotriva poporului spaniol ; armata pe care o comanda participase la luarea, prin lupte de stradă, a Saragossei ; spaniolii n-au cedat oraşul (1809) decît casă cu casă, pricinuind mari pierderi ocupanţilor francezi.

Soarele se ridica în zare.

Un răsculat se adresă lui Enjolras :

— Mi-e foame. O să murim așa, pe nemîncate ?

Enjolras, rezemat mai departe de crenelul său, fără să slăbească din ochi capătul străzii, făcu din cap un semn de încuviințare.

XIV

ÎN CARE SE VA CITI NUMELE IUBITEI LUI ENJOLRAS

Courfeyrac, care stătea pe o piatră lîngă Enjolras, batjocorea mai departe tunul și, de cîte ori trecea cu zgomotul lui monstruos, norul întunecat al proiectilelor numite mitralie îl întîmpina zeflemitor :

— Îți spargi pieptul, mă bădăranule, îmi pare rău de tine, faci gălăgie de pomană. Asta nu e tunet. Asta e tuse.

Cei din jurul lui rîdeau.

Courfeyrac și Bossuet, a căror dispoziție vitejească creștea o dată cu primejdia înlocuiau, ca doamna Scarron, hrana prin glume [1] și, fiindcă le lipsea vinul, turnau tuturor veselie.

— Enjolras e admirabil, spunea Bossuet. Îndrăzneala lui mă minunează. Trăiește singur, de aceea e puțin cam trist ; Enjolras se plînge de gloria lui, care-l leagă de văduvie. Noi ăștialalți, avem, de bine de rău, cîte o iubită, care ne înnebunește, adică ne face să fim curajoși. Cînd ești îndrăgostit ca un tigru, nu e mare lucru să te bați ca un leu. E și asta un fel de a ne răzbuna de renghiurile pe care ni le joacă puicuțele noastre. Roland s-a dus

---

[1] Françoise d'Aubigné, viitoarea soție morganatică a lui Ludovic al XIV-lea, sub numele de marchiza de Maintenon, fusese măritată în tinerețe cu poetul Paul Scarron, țintuit la pat de un reumatism deformant. Menajul ducea mari lipsuri și totuși casa soților Scarron era foarte frecventată în anii 1650—1660, oaspeții fiind atrași nu de banchete ci de spiritele și buna dispoziție a gazdelor. Ceva mai mult, obișnuiții casei aduceau ei înșiși băutură și mîncare la acele sindrofii.

la moarte ca s-o întărîte pe Angelica[1]. Toate vitejiile ne vin de la femei. Un bărbat fără femeie e ca un pistol fără cocoş; femeia îl pune pe bărbat în mişcare. Ei bine, Enjolras n-are nici o iubită. Nu e îndrăgostit, şi totuşi găseşte mijlocul de a fi întreprinzător. E nemaipomenit să fii rece ca gheaţa şi îndrăzneţ ca focul.

Enjolras părea că nu ascultă, dar, dacă cineva ar fi fost alături de el l-ar fi auzit şoptind cu jumătate de glas: „Patria".

Bossuet mai rîdea încă în clipa în care Courfeyrac strigă:

— Ceva nou! Şi luîndu-şi o voce de portărel care vesteşte, adaugă: Mă cheamă piesa de opt!

Într-adevăr un personaj nou intrase în scenă.

Era a doua gură de foc.

Artileriştii făcură la repezeală o manevră forţată şi puseră această a doua piesă în baterie, alături de cea dintîi.

Acest lucru indica deznodămîntul.

După cîteva clipe, ambele piese, bine servite, trăgeau din plin în redută; focul puternic al trupelor de linie susţinea artileria.

Se mai auzea o canonadă la o oarecare distanţă. În timp ce amîndouă piesele se înverşunau asupra redutei din strada Chanvrerie, alte două guri de foc, aşezate una în strada Saint-Denis şi alta în strada Aubray-le-Boucher, ciuruiau baricada Saint-Merry.

Cele patru tunuri îşi răspundeau ca un ecou groaznic.

Cîinii întunecaţi ai războiului lătrau unii la alţii.

Cele două piese care băteau acum în baricada din strada Chanvrerie, trăgeau — una cu mitralie şi cealaltă cu ghiulele.

Piesa care trăgea cu ghiulele era ridicată ceva mai sus, cu tirul calculat în aşa fel încît ghiuleaua lovea spinarea baricadei în marginea ei extremă, îi dobora creasta şi-i zdrobea pietrele, care cădeau peste răsculaţi în sfărîmături de mitralie.

---

[1] Aluzie la un episod din poemul eroicomic *Orlando Furioso* de Ludovico Ariosto, poet al renaşterii italiene. Vestitul cavaler din epoca franceză medievală (Roland) devine aici nebun furios din cauza dragostei pentru o cochetă, Angelica.

Procedeul acesta de tir avea drept scop să-i gonească pe luptători de pe creştetul redutei şi să-i silească să se retragă în interiorul ei ; asta însemna că se pregătea asaltul.

După ce luptătorii aveau să fie izgoniţi din vîrful baricadei cu ajutorul ghiulelelor şi de la ferestrele cîrciumii cu ajutorul mitraliei, coloanele de atac aveau să poată intra în stradă fără a fi ochite, poate chiar fără a fi observate, să treacă dintr-o dată peste redută, ca în seara trecută, şi, cine ştie, poate chiar s-o ia prin surprindere.

— Trebuie neapărat să potolim aceste piese supărătoare, spuse Enjolras, şi strigă : Foc asupra artileriştilor !

Erau gata cu toţii. Baricada care tăcea de atîta vreme deschise pătimaş focul ; şapte sau opt descărcături se succedară şi, după cîteva minute, se putu zări tulbure, prin pîcla străbătută de flăcări, că două treimi din artilerişti erau la pămînt, sub roţile tunurilor. Cei rămaşi în picioare serveau mai departe piesele cu o linişte aspră, dar focul se încetinise.

— Uite că merge bine, îi spuse Bossuet lui Enjolras. Am avut noroc.

Enjolras ridică fruntea şi răspunse :

— Încă un sfert de ceas de noroc de ăsta şi n-o să mai avem nici zece cartuşe în baricadă.

Se pare că Gavroche auzi cuvintele acestea.

XV

GAVROCHE AFARA

Courfeyrac zări deodată pe cineva la poalele baricadei, afară, în stradă, sub gloanţe.

Gavroche luase din cîrciumă un coş pentru sticle, ieşise din deschizătură şi se îndeletnicea în linişte cu golirea cartuşierelor guarzilor naţionali, ucişi sub povîrnişul redutei, în coşul cu care venise.

— Ce faci acolo ? întrebă Courfeyrac.

Gavroche ridică nasul :

— Cetăţene, îmi umplu coşul.

— Tu nu vezi mitralia ?
— Plouă foarte bine ! Ei, şi ? răspunse Gavroche.
Courfeyrac strigă :
— Înapoi !
— Numaidecît, zise Gavroche.
Şi, dintr-o săritură, fu în stradă.
Ne amintim cum compania Fannicot, retrăgîndu-se, lăsase în urma ei o dîră de cadavre.
Vreo douăzeci de morţi zăceau ici şi colo pe caldarîm, pe toată lungimea străzii. Asta însemna pentru Gavroche vreo douăzeci de cartuşiere. Iar pentru baricadă, o provizie de cartuşe.
În stradă fumul era ca o pîclă. Cine a văzut vreodată un nor coborît într-o trecătoare de munte între două culmi repezi, îşi poate închipui fumul adunat, şi îngroşat parcă, de cele două rînduri întunecate de case. Suia încet şi se înnoia mereu, pricinuind o întunecare treptată, care făcea să pălească lumina soarelui. Cei ce luptau abia dacă se zăreau unii pe alţii de la un capăt la altul al străzii, de altfel foarte scurtă.
Pîcla asta, poate că voită şi calculată de şefii care trebuiau să conducă asaltul baricadei, îl ajuta pe Gavroche.
Sub faldurile acestui văl de fum, mulţumită faptului că era mic de statură, putu să înainteze pînă departe, în stradă, fără să fie văzut. Goli primele şapte sau opt cadavre fără prea mare primejdie.
Se tîra pe burtă, alerga în patru labe, lua coşul în dinţi, se sucea, aluneca, unduia, şerpuia de la un mort la altul şi golea raniţa sau cartuşiera aşa cum o maimuţă ar fi desfăcut o nucă.
Cei de la baricadă, de care Gavroche era încă destul de aproape, nu îndrăzneau să-l cheme înapoi, de frică să nu atragă atenţia asupra lui.
Pe cadavrul unui caporal găsi un corn de pulbere.
— Bun cînd ţi-e sete, spuse el vîrîndu-l în buzunar.
Tot mergînd înainte, ajunse în locul unde fumul împuşcăturilor devenea străveziu.
Trăgătorii de linie, înşiruiţi şi la pîndă îndărătul ridicăturii lor de pietriş, şi trăgătorii din flancuri, masaţi la colţul străzii, îşi arătară deodată unii altora ceva care se mişca prin fum.

În clipa în care Gavroche descotorosea de cartușe un sergent ce zăcea lîngă o piatră, cadavrul fu lovit de un glonț.

— Fir-ar să fie ! spuse Gavroche. Uite că-mi omoară morții !

Un al doilea glonț scînteie pe pietriș, alături de el. Un al treilea îi răsturnă coșul.

Gavroche se uită și văzu că veneau din flanc.

Se ridică drept în picioare, cu părul în vînt, cu mîinile în șolduri, cu privirea ațintită asupra guarzilor naționali care trăgeau, și începu să cînte :

„De ești urît la Nanterre,
De vină e chiar Voltaire,
De ești prost la Palaiseau,
De vină e doar Rousseau".

Își ridică apoi coșul de pe jos și, fără să piardă vreunul, își puse înapoi toate cartușele care-i căzuseră, apoi se îndreptă spre cei care trăgeau și se apucă să golească o altă cartușieră. Acolo, nici al patrulea glonț nu-l putu nimeri. Gavroche cîntă iar :

„Dacă azi nu-s rentier,
De vină e doar Voltaire,
Dacă mă iau toți cu huo,
De vină e doar Rousseau".

Un al cincilea glonț nu izbuti să scoată din el decît un al treilea cuplet :

„Sînt voios la caracter,
De vină e doar Voltaire,
Nu sînt îmbrăcat mișto,
De vină e doar Rousseau".

Și asta merse așa cîtva timp.

Priveliștea era înfiorătoare și plină de farmec. Gavroche, ținta, îi necăjea pe țintași. Părea că petrece grozav. Era ca o vrabie care ar ciuguli vînătorii. Răspundea cu un cuplet fiecărei descărcări de armă. Îl ocheau întruna

și dădeau greș de fiecare dată. Gărzile naționale și soldații rîdeau ochindu-l. El se culca la pămînt, apoi se ridica, se ascundea în dosul unei porți, țîșnea, pierea, se ivea iar, fugea, se întorcea, răspundea mitraliei cu tifla și fără încetare, prăda cartușe, golea cartușiere și-și umplea coșul. Răsculații, gîfîind de frică, îl urmăreau cu ochii. Baricada tremura ; el cînta. Nu era un copil, nu era un bărbat : era un spiriduș ștrengar. Ai fi spus că e piticul de nevătămat al încăierării. Gloanțele alergau după el, dar el era mai iute decît ele. Juca nu știu ce joc groaznic de-a v-ați ascunselea cu moartea ; de cîte ori se apropia de el fața rînjită a morții, copilul îi dădea un bobîrnac.

Totuși, un glonț mai bine țintit sau mai ticălos decît celelalte îl atinse pînă la urmă pe copilul acesta năstrușnic. Îl văzură pe Gavroche clătinîndu-se, apoi căzînd. Toată baricada scoase un strigăt : dar în pigmeul acesta era ceva de Anteu [1] ; ștrengarul cînd atingea caldarîmul era ca uriașul cînd atingea pămîntul ; Gavroche căzuse numai ca să se ridice mai bine. Rămase în capul oaselor ; o dîră lungă de sînge îi brăzda obrazul. Ridică mîinile în sus, privi în partea de unde venise glonțul și începu să cînte :

„De-am căzut, nu-i un mister,
De vină e doar Voltaire,
Am dat cu nasul de..."

Nu isprăvi. Al doilea glonț al aceluiași pușcaș îl opri scurt. De data asta căzu cu fața la pămînt și nu mai mișcă. Un suflet mare își luase zborul.

XVI

CUM DIN FRATE POȚI AJUNGE TATĂ

Chiar în clipa aceea, în grădina Luxembourgului — căci privirea dramei trebuie să pătrundă pretutindeni —

[1] Personaj mitologic : un uriaș care de cîte ori atingea pămîntul dobîndea forțe noi. A fost învins de Hercule, care l-a ridicat în brațe și apoi l-a doborît.

doi copii se ţineau de mînă. Unul putea să aibă vreo şapte ani, iar celălalt, cinci. Pentru că îi udase ploaia, mergeau pe aleile însorite; cel mare îl conducea pe cel mic; erau zdrenţăroşi, palizi; păreau nişte păsări sălbatice. Cel mic spunea: „Tare mi-e foame". Cel mare, ajuns întrucîtva protector, îl ducea pe fratele lui de mîna stîngă, iar în cea dreaptă ţinea un beţigaş.

Erau singuri în grădină. Grădina era pustie, cu porţile închise, ca măsură poliţienească, din pricina răscoalei. Trupele care-şi făcuseră tabăra acolo ieşiseră la luptă.

Cum de erau copiii aceştia acolo? Scăpaseră din vreun post militar slab supravegheat? Poate că prin împrejurimi, la bariera Enfer sau pe esplanadele Observatorului [1] sau la răspîntia vecină, dominată de frontonul pe care scrie: *Invenerunt parvulum pannis involutum* [2], se afla vreo baracă de saltimbanci de unde fugiseră; poate să fi înşelat în ajun, pe seară, ochiul paznicilor grădinii la ora închiderii şi să fi petrecut noaptea într-unul din chioşcurile în care se citesc ziare? Fapt e că erau rătăcitori şi că păreau liberi. Să fii şi să pari liber înseamnă să fii pierdut. Aşa şi era: copiii aceştia erau pierduţi.

Erau tocmai copiii pentru care Gavroche fusese îngrijorat şi de care cititorul îşi aminteşte. Copiii soţilor Thénardier, găzduiţi de Magnon, puşi în seama domnului Gillenormand, şi acum — frunze căzute de pe toate aceste ramuri fără rădăcini şi rostogolite pe jos de vînt.

Veşmintele lor, care fuseseră curate pe cînd stăteau la Magnon şi care serviseră de prospecte faţă de domnul Gillenormand, erau acum nişte zdrenţe.

Făpturile acestea aparţineau de acum încolo statisticii „copiilor pierduţi", pe care poliţia îi constată, îi adună, îi rătăceşte şi-i regăseşte pe caldarîmul Parisului.

Trebuie să fie o zi tulbure ca aceasta, pentru ca nefericiţii să se afle în grădina Luxembourgului. Dacă supraveghetorii ar fi văzut aceste lepădături, le-ar fi gonit. Copiii săraci nu au voie în grădinile publice; cu toate astea lumea ar trebui să se gîndească: sînt copii şi au dreptul la flori.

[1] Puncte din sudul Parisului.
[2] Ei au găsit o foarte mică bucată de pîine ascunsă (lat.).

Aceștia se aflau acolo mulțumită porților închise. Erau contravenienți. Se strecuraseră în grădină și rămăseseră acolo. Porțile închise nu dau concediu paznicilor, supravegherea e datoare să continue, dar ea se înmoaie și se odihnește; paznicii, tulburați și ei de încordarea generală și preocupați mai mult de ce se întîmpla afară decît înăuntru, nu se mai uitară în grădină și nu-i văzură pe cei doi delicvenți.

În ajun, și chiar în dimineața aceea, plouase. Dar în iunie ropotele de ploaie nu mai sînt luate în seamă. Abia dacă mai vezi, după furtună, că ziua aceea frumoasă, bălaie, a plîns. Vara, pămîntul se usucă repede de lacrimi, ca obrajii unui copil.

În acel moment al solstițiului, lumina amiezii e pătrunzătoare. Cuprinde totul. Se lipește și se suprapune pe suprafața pămîntului, ca și cum ar vrea să-l sugă. S-ar spune că soarelui i-e sete. Un ropot e un pahar cu apă; ploaia e băută la iuțeală. Dimineața toate erau ude, iar după-amiază toate sînt prăfoase.

Nimic mai încîntător decît verdeața spălată de ploaie și ștearsă de soare; e o prospețime caldă. Grădinile și cîmpiile, cînd au apă la rădăcină și soare în flori, se schimbă în cădelnițe cu tămîie și înalță toate miresmele deodată. Totul rîde, cîntă, se dăruie. Te simți ușor amețit. Primăvara e un rai trecător; soarele îl ajută pe om să aibă răbdare.

Sînt unele făpturi care nu cer mai mult; ființe care, dacă au albastrul cerului spun că e destul; visători care, absorbiți în nemărginire sorb din contemplarea naturii nepăsare față de bine și rău, contemplatori ai cosmosului, care atunci cînd pot să viseze sub copaci se smulg cu încîntare de la tot ce e omenesc, care nu pricep că alții se preocupă de foamea unora, de setea altora, de goliciunea celui sărac în vreme de iarnă, de spătucul cocîrjit al unui copilaș limfatic, de patul tare, de mansarda, de celula și de zdrențele fetelor zgribulite de frig; spirite liniștite și îngrozitoare, nemilos de satisfăcute. Lucru ciudat, nemărginirea le ajunge. Ei nu cunosc marea nevoie a omului de mărginitul care îngăduie îmbrățișările. Ei nu se gîndesc la mărginitul care face cu putință progresul, această muncă sublimă. Le scapă indefinitul,

născut din amestecul divin al nemărginitului cu mărginitul. Le e de ajuns să stea față în față cu nesfîrșitul, ca să zîmbească. Niciodată bucurie, întotdeauna extaz. Viața lor constă în a se cufunda mereu. Pentru ei istoria omenirii nu e decît un plan îmbucătățit ; la ea nu intră întregul ; adevăratul întreg rămîne în afară ; la ce bun să se ocupe de un om care nu-i decît un amănunt ? Omul suferă, se prea poate ; dar ia uitați-vă că se ridică Aldebaran [1] ! O mamă nu are lapte, îi moare copilașul abia născut ; nu vreau să știu. Dar ia uitați-vă la steaua minunată pe care o face inima trunchiului de brad retezat cînd îl privești atent la microscop ! Poți s-o compari cu cea mai frumoasă dantelă. Acești gînditori uită să iubească. Constelațiile îi preocupă atît de mult, încît uită să se întoarcă spre copilașul care plînge. Dumnezeu le umbrește sufletul. El formează o familie de spirite mici și mari. Așa erau Horațiu și Goethe, poate și La Fontaine ; egoiști măreți ai nemărginirii, spectatori liniștiți ai durerii, care, dacă e frumos afară, nu-l văd pe Neron ; cărora soarele le ascunde rugul ; care ar privi cum cineva e ghilotinat ca să găsească în scena asta efecte de lumină ; care nu aud nici țipetele, nici suspinele, nici horcăitul, nici clopotul de alarmă, pentru care totul e bine pentru că există luna mai, care se vor declara mulțumiți atîta vreme cît vor fi deasupra capului lor nori de purpură și aur, și care sînt sortiți să fie fericiți atît timp cît nu vor dispare strălucirea stelelor și cîntatul păsărilor.

Oamenii aceștia sînt niște fericiți întunecați. Ei nu bănuie că sînt de plîns. Și fără îndoială că sînt. Cine nu plînge, nu vede. Trebuie să-i admirăm și să-i plîngem așa cum am plînge și am admira o făptură care ar fi în același timp noapte și zi, care sub sprîncene nu ar avea ochi și care în mijlocul frunții ar avea o stea.

După unii, nepăsarea acestor gînduri ar fi o filozofie superioară. Fie, dar în această superioritate este și infirmitate. Poți fi nemuritor, dar șchiop ; ca dovadă, Vulcan. Poți fi mai mult decît om și mai puțin. Nedesă-

[1] Stea în constelația Taurului, care răspîndește o vie lumină roșietică.

vîrşitul uriaş se află în natură. Cine poate şti dacă soarele nu e orb ?

Dar atunci cui să te încredinţezi ? *Solemquis dicere falsum audeat ?* [1] Ar putea oare să se înşele chiar unele genii, unii oameni preaînalţi, oameni-luceferi ? Ceea ce se află acolo sus, în vîrf, în creştet, la zenit, ceea ce ne trimite aici, pe pămînt, atîta lumină, ar putea oare vedea strîmt, sau strîmb, sau de loc ? Nu e deznădăjduitor ? Nu. Dar atunci ce este deasupra soarelui ? Dumnezeirea.

În ziua de 6 iunie 1832, la ceasurile unsprezece dimineaţa, singuratica şi pustia grădină a Luxembourgului era încîntătoare. Careurile de arbori şi straturile de flori îşi trimiteau, în lumină, miresme şi strălucire. Crengile, nebune în limpezimea amiezii, păreau că vor să se îmbrăţişeze. Din sicomori venea ciripit de pitulice, vrăbiile triumfau, ciocănitoarele se căţărau de-a lungul castanilor, lovind încet cu ciocul în scorburile scoarţei. Straturile se supuneau domniei legitime a crinilor ; parfumul cel mai nobil e acel care se desprinde din tot ce este alb. Respirai parfumul piperat al garoafelor. Bătrînele ciori ale Mariei de Médicis [2] se iubeau prin copacii înalţi. Soarele aurea, împurpura şi aprindea lalelele, care nu sînt altceva decît toate varietăţile flăcării prefăcută în flori. În jurul straturilor de lalele se învîrţeau albinele, ca nişte scîntei ale acestor flori-flăcări. Totul era gingăşie şi veselie, chiar şi ploaia care se apropia ; această repetare, de care trebuiau să se bucure lăcrămioarele şi caprifoliul, nu avea nimic neliniştitor ; rîndunelele te ameninţau graţios cu zborul lor jos. Tot ce se afla acolo tindea spre fericire ; viaţa mirosea frumos ; din toată natura se desprindea nevinovăţie, siguranţă, atenţie, paternitate, mîngîiere, zori. Gîndurile care coborau din cer erau blînde ca o mînuţă de copil pe care o săruţi.

Sub copaci, statuile goale şi albe aveau veşminte de umbră străbătute de lumină ; zeităţile erau zdrenţuite

---

[1] Cine îndrăzneşte să spună că soarele este înşelător ? (lat.).

[2] Aceste păsări au o viaţă foarte lungă, ceea ce a făcut să se creadă că unele vieţuiau tocmai de pe vremea cînd s-a clădit palatul Luxembourg şi cînd s-a amenajat parcul cu acelaşi nume, la începutul secolului al XVII-lea, pentru Maria de Médicis, văduva lui Henric al IV-lea.

de soare ; de toate părţile le atîrnau raze. În jurul bazinului celui mare pămîntul era iar uscat, aproape ars. Vîntul ridica ici-colo mici vîrtejuri de pulbere. Cîteva frunze galbene, rămase din toamna trecută, alergau unele după altele, vesele, părînd că se zbenguie.

Risipa de lumină avea ceva liniştitor. Se revărsa viaţă, sevă, căldură, efluvii ; simţeai îndărătul creaţiunii cît de uriaş îi e izvorul ; în toată această suflare pătrunsă de iubire, în acest du-te-vino de răsfrîngeri de lumină şi reflexe, în nemaipomenita risipă de raze, în curgerea continuă de aur fluid simţeai dărnicia nemărginitului ; iar înapoia frumuseţii, ca înapoia unei perdele de flăcări, îl zăreai pe Dumnezeu, acest milionar în stele.

Datorită nisipului, nu se vedea nici un strop de nori ; datorită ploii, nu era nici un fir de cenuşă. Buchetele fuseseră toate spălate ; toate catifelele, toate mătăsurile, toate lacurile, tot aurul, tot ce iese din pămînt în formă de floare, era fără prihană. Toată această măreţie era curată. Marea tăcere a naturii fericite umplea grădina. Tăcere cerească, în armonie cu mii de muzici, cu ciripitul cuiburilor, cu zumzetul roiurilor, cu freamătul vîntului. Armonia anotimpului se împlinea într-un tot gingaş ; intrările şi ieşirile primăverii aveau loc în ordinea voită ; cînd se isprăvea liliacul începea iasomia ; cîteva flori erau întîrziate, cîteva insecte se născuseră timpuriu ; avangarda fluturilor roşii de iunie fraterniza cu ariargarda fluturilor albi de mai. Plantele îşi schimbau pielea. Vîntul uşor vălurea desişul bogat al castanilor. Era minunat. Un veteran din cazarma vecină, care privea printre zăbrelele gardului, spunea : „Iată primăvara prezentînd arma şi în mare ţinută".

Toată natura prînzea ; creaţiunea era la masă ; era ceasul ; marea faţă de masă albastră era pusă pe cer şi marea faţă de masă verde, pe pămînt. Soarele lumina din plin. Dumnezeu servea prînzul universal. Fiecare făptură îşi avea hrana ei. Hulubii găseau sămînţă de cînepă, vrabia găsea grăunţele de mei, sticletele găsea rocoţel, prigoria găsea viermişori, albina găsea flori, musca — infuzorii, şi vrabia — muşte. Se mîncau niţeluş unele pe altele, şi aici e taina binelui amestecat cu răul, dar nici o vietate nu avea stomacul gol.

Cei doi copii părăsiţi ajunseseră în apropierea marelui bazin şi, tulburaţi întrucîtva de lumină, încercau să se ascundă, împinşi de instinctul celui sărac sau slab în faţa măreţiei, fie ea şi impersonală; se aşezară în dosul barăcii lebedelor.

Ici-colo, din timp în timp, cînd bătea vîntul, se auzeau nelămurit ţipete, vuiet, un fel de horcăieli zgomotoase, care nu erau altceva decît împuşcăturile, şi nişte lovituri înfundate, care erau loviturile de tun. Înspre Hale, pe deasupra acoperişurilor, se vedea fum. Un clopot, care părea să cheme, bătea în depărtare.

Copiii aceştia păreau că nu aud zgomotele. Cel mic repeta din timp în timp cu jumătate de glas: „Mi-e foame!"

Aproape în acelaşi timp o pereche de oameni se apropie de bazinul cel mare. Era un bărbat de vreo cincizeci de ani, care ducea de mînă un omuleţ de şase ani. Fără îndoială, tatăl şi fiul. Omuleţul de şase ani ţinea în mînă un cozonăcel.

Pe vremea aceea, unele case din vecinătate, din strada Madame şi din strada Enfer, aveau cîte o cheie a grădinii Luxembourgului de care profitau locatarii cînd poarta era închisă. Această îngăduinţă a fost suprimată mai tîrziu. Tatăl şi fiul ieşeau desigur dintr-una din acele case.

Cei doi sărmani se uitară cum se apropia „domnul" şi se ascunseseră şi mai mult.

Era un burghez. Poate acelaşi pe care Marius îl auzise cîndva, prin ceaţa iubirii care-l ardea, sfătuindu-şi băiatul lîngă acelaşi mare bazin „să se ferească de excese". Părea politicos şi mîndru, şi avea o gură care zîmbea mereu, pentru că stătea mereu căscată. Acest zîmbet mecanic, peste fălci cam mari, acoperite de prea puţină piele, arată mai degrabă dinţii decît sufletul. Copilul cu cozonăcelul din care muşcase şi pe care nu-l mai isprăvea, părea sătul. Fiindcă era răzmeriţă, băiatul purta uniforma gărzii naţionale. Tatăl rămăsese îmbrăcat ca un burghez, din prudenţă.

Tatăl şi fiul se opriră lîngă bazinul pe care se jucau două lebede. Burghezul părea că are o admiraţie specială pentru lebede. Le şi semăna, pentru că mergea ca ele.

În clipa aceea lebedele înotau, ceea ce este însuşirea lor principală, şi erau foarte frumoase.

Dacă cei doi micuţi ar fi ascultat şi ar fi fost destul de mari ca să înţeleagă, ar fi putut culege cuvintele unui om serios. Tatăl spunea fiului :

— Omul înţelept se mulţumeşte cu puţin. Uită-te la mine, fiule ! Nu-mi place pompa. Nu port niciodată haine împodobite cu aur şi cu pietre scumpe ; las strălucirea asta falsă sufletelor lipsite de cumpătare.

Strigătele adînci care veneau dinspre Hale izbucniră în clipa aceea cu zvon îndoit de clopot şi zarvă.

— Ce e asta ? întrebă copilul.

— Saturnale [1], răspunse tatăl.

Deodată îi zări pe cei doi copilaşi zdrenţăroşi, nemişcaţi în dosul căsuţei verzi a lebedelor :

— Iată începutul ! spuse el. Şi după o clipă de tăcere adăugă : În grădina asta pătrunde anarhia.

În acest timp, copilul muşcă din cozonăcel, scuipă ce muşcase şi deodată începu să plîngă.

— De ce plîngi ? îl întrebă taică-său.

— Nu mai mi-e foame, spuse copilul.

Zîmbetul tatălui se lărgi.

— Nu e nevoie să-ţi fie foame ca să mănînci o prăjitură.

— Prăjitura asta nu-mi place. E veche.

— N-o mai vrei ?

— Nu.

Tatăl îi arătă lebedele.

— Aruncă-o acestor palmipede.

Copilul nu se hotăra. Nu mai voia prăjitura, dar nici nu se-ndura s-o dea.

— Fii uman ! urmă tatăl. Trebuie să-ţi fie milă de animale.

Şi luînd prăjitura din mîna băiatului, o aruncă în bazin.

Prăjitura căzu destul de aproape de margine.

Lebedele erau departe, în mijlocul bazinului, ocupate cu o pradă oarecare. Nu-l văzuseră nici pe burghez şi nici cozonăcelul.

---

[1] În antichitate, sărbători desfrînate în cinstea zeului Saturn.

Burghezul, simțind că prăjitura putea să se piardă, mișcat de acest naufragiu zadarnic, începu să facă fel și chip de gesturi și atrase, în sfîrșit atenția lebedelor.

Acestea zăriră ceva care plutea, înaintară spre mal ca niște corăbii ce sînt și se îndreptară încet spre cozonăcel, cu acea măreție ferice care se potrivește atît de bine unor animale albe.

— Lebedele pricep semnele [1], spuse burghezul bucuros că face un spirit.

În acea clipă vuietul îndepărtat se înteți din nou, pe neașteptate. Dar de data asta fu grozav. Sînt unele adieri de vînt care vorbesc mai deslușit decît altele. Aceea care bătea atunci aduse cu ea, limpede, răpăituri de tobă, strigăte, împușcăturile plutoanelor și răspunsurile spăimîntătoare ale clopotului de alarmă și ale tunului. Și, în același timp, un nor negru acoperi dintr-o dată soarele.

Lebedele nu ajunseseră încă la cozonăcel.

— Hai acasă ! spuse tatăl. Atacă Tuileriile. Apucă din nou mîna băiatului și apoi urmă : De la Tuilerii la Luxembourg e tocmai distanța care desparte regalitatea de nobilime ; adică nu e mult. Are să plouă cu gloanțe — privi norul — și poate că are să vină și ploaie ; se mai amestecă și cerul ; ramura cadetă [2] e condamnată. Să ne întoarcem acasă repede !

— Aș vrea să văd cum mănîncă lebedele cozonăcelul, spuse copilul.

— Asta ar fi o nechibzuință, îi răspunse tatăl.

Și-l luă cu el pe micuțul burghez.

Băiatul, căruia îi părea rău după lebede, întoarse capul spre bazin, pînă ce un pîlc de copaci îl ascunse.

În vremea asta, cei doi mici vagabonzi se apropiaseră o dată cu lebedele de cozonăcelul care plutea pe apă. Cel mic se uită la prăjitură, iar cel mai mare, la burghezul care se depărta. Tatăl și fiul pătrunseră în labirintul aleilor care duc spre marea scară a desișului dinspre strada Madame.

---

[1] Joc de cuvinte : în limba franceză, *cygne* (lebădă) și *signe* (semn) sînt omonime.

[2] Descendenții dintr-un colateral mai tînăr ; aici este vorba de dinastia Burbon-Orléans care domnea atunci în persoana lui Ludovic-Filip, ramura principală a Burbonilor, linia directă fiind cea detronată în 1830 cu Carol al X-lea.

De îndată ce nu-i mai zări, cel mare se trînti pe burtă cu vioiciune, pe marginea rotunjită a bazinului, şi, ţinîndu-se cu mîna stîngă de ea, se aplecă deasupra apei, gata să cadă înăuntru, şi întinse cu mîna dreaptă beţigaşul spre prăjitură. Lebedele, văzînd duşmanul, se grăbiră şi, grăbindu-se, făcură o mişcare cu pieptul, care-i folosi micului pescar ; apa, despicîndu-se în faţa lebedelor, unul dintre acele valuri moi, concentrice împinse uşor cozonăcelul spre beţigaşul copilului. Tocmai cînd soseau lebedele, beţigaşul atingea prăjitura. Copilul repezi beţigaşul, o trase la el, sperie lebedele, apucă prăjitura şi se ridică. Era udă ; dar lor le era şi foame şi sete. Cel mare împărţi cozonăcelul în două ; într-o bucată mare şi alta mică ; o opri pe cea mică, i-o dădu pe cea mare frăţiorului său şi-i spuse :

— Dă-i drumu pe gît !

XVII

MORTUUS PATER FILIUM MORITURUM EXPECTAT [1]

Marius sărise afară din baricadă. Combeferre îl urmase. Era însă prea tîrziu. Gavroche murise. Combeferre aduse coşul cu cartuşe ; Marius aduse copilul.

„Vai, îşi spunea el, acum fac pentru fiu ceea ce a făcut tatăl lui pentru tata !“ Numai că Thénardier îl adusese pe taică-său viu ; el îl aducea pe copil mort.

Cînd Marius intră în redută cu Gavroche pe braţe, avea, ca şi copilul, faţa plină de sînge.

În clipa în care se aplecase să-l ridice pe Gavroche, un glonţ îi atinsese capul, dar nu băgase de seamă.

Courfeyrac îşi desfăcu cravata şi-i bandajă fruntea.

Îl puseră pe Gavroche pe aceeaşi masă pe care era întins Mabeuf şi acoperiră amîndouă trupurile cu şalul negru. Era destul de mare pentru bătrîn şi pentru copil.

Combeferre împărţi cartuşele din coşul pe care îl adusese.

În total cincisprezece focuri pentru fiecare.

[1] Tatăl mort îşi aşteaptă fiul muribund (lat.).

Jean Valjean stătea mereu în acelaşi loc, nemişcat, pe piatra lui.

Cînd Combeferre îi aduse cartuşele, clătină din cap.

— N-am mai întîlnit un om atît de ciudat, îi spuse Combeferre, încet, lui Enjolras. Găseşte mijlocul de a fi în baricadă şi de a nu se bate.

— Ceea ce nu-l împiedică s-o apere, răspunse Enjolras.

— Eroismul are originalii lui, adăugă Combeferre.

Şi Courfeyrac, care auzise, adăugă :

— E de alt soi decît moş Mabeuf.

Trebuie să ţinem seama că focul care izbea în baricadă nu-i tulbura mai de loc interiorul. Cei care n-au trecut niciodată prin vîrtejurile acestui fel de război, nu-şi pot închipui ciudatele momente de linişte care se împletesc cu zvîrcolirile. Oamenii se învîrtesc încoace şi încolo, trăncănesc, glumesc, stau degeaba. Un cunoscut al meu l-a auzit pe unul dintre luptători spunîndu-i, în mijlocul împuşcăturilor : „Sîntem ca la un chef între băieţi". Reduta din strada Chanvrerie, o mai spunem o dată, părea foarte liniştită pe dinăuntru. Toate peripeţiile şi fazele fuseseră sau erau pe cale de a fi epuizate. Poziţia ei din primejdioasă devenise ameninţătoare şi din ameninţătoare avea să devină, poate, disperată. Pe măsură ce situaţia se întuneca, lumina eroismului înroşea tot mai mult baricada. Enjolras o domina grav, cu atitudinea unui tînăr spartan care-şi închina spada goală în faţa geniului întunecat Epidotas [1].

Combeferre, cu şorţul dinainte, pansa răniţii ; Bossuet şi Feuilly făceau cartuşe cu ajutorul cornului de pulbere pe care-l luase Gavroche de la un caporal mort ; şi Bossuet îi spunea lui Feuilly : „Vom lua în curînd diligenţa spre o altă planetă". Courfeyrac, pe cele cîteva pietre pe care şi le păstrase lîngă Enjolras, işi potrivea şi îşi rînduia un întreg arsenal, un bastonaş cu şiş, a puşcă, două pistoale de oblînc şi un pistol mic de buzunar, cu grija unei fete care pune ordine în micul ei arsenal de toaletă. Jean Valjean, mut, privea zidul din faţa lui. Un muncitor îşi lega pe cap, cu o sforicică, o pălărie mare de pai a

[1] Erou spartan (Grecia antică), devenit un obiect de cult pentru războinici.

mătușii Hucheloup, „ca să-l apere de insolație", spunea el. Tinerii din Cougourde d'Aix sporovăiau vesel între ei, ca și cum s-ar fi grăbit să mai vorbească pentru ultima dată în dialectul lor. Joly, care luase din cui oglinda văduvei Hucheloup, își cerceta limba. Cîțiva luptători, care descoperiseră într-un sertar cîteva bucăți de pîine aproape mucedă, le mîncau cu lăcomie. Marius era neliniștit de ce avea să-i spună taică-său.

XVIII

VULTURUL A AJUNS PRADĂ

Să stăruim asupra unui fapt psihologic, specific baricadelor. Nu trebuie să trecem cu vederea nimic din ceea ce caracterizează aceste surprinzătoare lupte de stradă.

Oricum ar fi ciudata liniște interioară despre care am vorbit, baricada rămîne totuși pentru cei dinăuntru o vedenie haotică.

Într-un război civil este ceva apocaliptic, pîcla necunoscutului e amestecată cu o strălucire sălbatică ; revoluțiile sînt ca un sfinx, și cine a trecut printr-o baricadă crede că a fost pradă unui vis.

Am arătat, în legătură cu Marius ce simți el în locurile acelea, iar urmările le vom vedea ; e mai mult, dar și mai puțin decît viața. După ce ai ieșit dintr-o baricadă, nu mai știi ce ai văzut acolo. Ai fost grozav, dar nu-ți dai seama. Ai fost înconjurat de gînduri războinice care aveau chipuri omenești ; ai avut capul cufundat în lumina viitorului. Erau acolo cadavre culcate și stafii în picioare. Ceasurile erau nesfîrșite și păreau ceasuri ale veșniciei. Ai trăit în moarte. Treceau umbre. Ce erau ? Ai văzut mîini pătate de sînge : era un zgomot înfricoșător, dar și o liniște groaznică ; guri căscate care strigau și alte guri căscate care tăceau ; erai în fum, poate în noapte. Crezi că ai atins sudoarea înfiorătoare a adîncurilor necunoscute ; te uiți la ceva roșu care ți-a rămas sub unghii. Nu-ți mai aduci aminte.

Dar să ne întoarcem în strada Chanvrerie.

Deodată, între două focuri, se auzi în depărtare sunetul unui orologiu care bătea orele.

— E amiază, spuse Combeferre.

Nu sfîrşise de bătut douăsprezece, cînd Enjolras sări în picioare şi scoase, din vîrful baricadei, acest strigăt răsunător :

— Căraţi pietre în casă ! Puneţi-le pe pervazul ferestrei şi mansardelor ! Jumătate din oameni la puşti şi cealaltă jumătate la pietre ! Nici o clipă de pierdut !

La capătul străzii se ivise, în ordine de bătaie, un pluton de pompieri cu securea pe umăr.

Nu putea fi decît capul unei coloane ; dar al cărei coloane ? Fireşte, al unei coloane de atac ; pompierii însărcinaţi să dărîme o baricadă merg totdeauna înaintea soldaţilor însărcinaţi s-o ia cu asalt.

Fără îndoială că se apropiau de clipa pe care domnul de Clermont-Tonnerre [1] o numea în 1822 „lovitura cea mare".

Ordinul lui Enjolras fu îndeplinit cu graba precisă specifică corăbiilor şi baricadelor, singurele două cîmpuri de bătaie din care fuga nu e cu putinţă. În mai puţin de un minut, două treimi din pietrele pe care Enjolras le îngrămădise la poarta cîrciumii *Corint* fură suite la primul etaj şi în pod şi, înainte de a trece al doilea minut, pietrele astea, puse artistic una peste alta, astupau pînă la jumătate fereastra de la primul cat şi ferestruicile mansardelor. Cîteva spaţii, potrivite cu grijă de Feuilly, principalul constructor, puteau lăsa să treacă prin ele ţevile puştilor. Această întărire a ferestrelor putu să se facă cu atît mai uşor cu cît tragerea cu mitralie încetase. Cele două tunuri trăgeau acum cu ghiulele împotriva centrului barajului, ca să facă o gaură şi, dacă ar fi fost cu putinţă, o spărtură largă pentru asalt.

Cînd pietrele sortite apărării supreme fură la locurile lor, Enjolras urcă la etaj sticlele pe care le pusese sub masa pe care se afla Mabeuf.

— Cine o să le bea ? întrebă Bossuet.

---

[1] Ducele Gaspard de Clermont-Tonnerre, ultraregalist din timpul restauraţiei şi ministru al marinei în 1822, cînd reacţiunea monarho-catolică pregătea o serie de lovituri împotriva opoziţiei liberale din Cameră şi împotriva libertăţilor cetăţeneşti.

— Ei, răspunse Enjolras.

Apoi fereastra de jos fu baricadată, iar drugii de fier, cu care se fereca pe dinăuntru ușa cîrciumii, noaptea, fură puși la îndemînă.

Fortăreața era desăvîrșită. Baricada era zidul fortificat, iar cîrciuma era turnul de apărare.

Cu pietrele care mai rămăseseră astupară spărtura.

Apărătorii unei baricade sînt totdeauna siliți să-și economisească munițiile, și asediatorii o știu. De aceea asediatorii își fac pregătirile cu o încetineală supărătoare, se expun înainte de vreme, mai mult în aparență decît în realitate, și-și văd de treabă în tihnă. Pregătirile de atac se fac totdeauna cu o încetineală metodică, după care vine trăsnetul.

Această încetineală îi îngădui lui Enjolras să revadă totul și să pună totul la punct. Simțea că, devreme ce asemenea oameni aveau să moară, moartea lor trebuie să fie o capodoperă.

Îi spuse lui Marius :

— Noi sîntem cei doi șefi. Eu voi da ultimele ordine înăuntru. Tu rămîi afară și observă.

Marius se așeză în observație pe creasta baricadei. Enjolras bătu în cuie ușa bucătăriei, care, după cum ne amintim, era ambulanța.

— Să nu-i atingă nimeni pe răniți, spuse el.

Dădu ultimele ordine în sala scundă — repede, dar liniștit.

Feuilly asculta și răspundea în numele tuturor :

— La primul etaj să aveți pregătite securile, ca să tăiem scara. Le avem ?

— Da, răspunse Feuilly.

— Cîte ?

— Două securi și o bardă.

— Bine. Sîntem douăzeci și șase de luptători. Cîte puști avem ?

— Treizeci și patru.

— Opt în plus. Puștile astea să fie încărcate la fel ca celelalte, și puse la îndemînă. La centiron săbiile și pistoalele. Douăzeci de oameni la baricadă. Șase ascunși la mansarde și la fereastra de la primul cat, ca să deschidă

focul asupra dușmanului, prin spațiile lăsate între pietre. Nimeni să nu rămînă cu mîinile în sîn. Acum, peste o clipă, cînd toba va suna atacul, cei douăzeci de jos să se repeadă la baricadă. Cei ce vor ajunge primii vor avea locurile cele mai bune.

După ce dădu aceste dispoziții, se întoarse spre Javert și-i spuse :

— Nu te uit. Și punînd un pistol pe masă, adăugă :

— Ultimul care va ieși de-aici va zbura creierii acestui spion.

— Aici ? întrebă o voce.

— Nu. Să nu amestecăm acest cadavru cu ale noastre. Se poate trece peste baricada cea mică, în strada Mondétour. Nu are decît patru picioare lățime. Omul e legat cobză. Va fi dus acolo și executat.

În clipa aceea era cineva și mai nepăsător decît Enjolras : Javert.

Atunci se ivi Jean Valjean.

Se amestecase în grupul răsculaților. Ieși dintre rînduri și-i spuse lui Enjolras :

— Dumneata ești comandantul ?

— Da.

— Mi-ai mulțumit acum cîteva minute.

— În numele republicii. Baricada a fost salvată de doi oameni : de Marius Pontmercy și de dumneata.

— Crezi că merit vreo răsplată ?

— Firește.

— Atunci, cer una.

— Anume.

— Să zbor eu însumi creierii acestui om.

Javert ridică fruntea, îl văzu pe Jean Valjean, făcu o mișcare ușoară și spuse :

— E drept să fie așa.

Enjolras începuse să-și încarce carabina ; își plimbă privirile în jurul lui.

— N-are nimeni nimic de zis ? Apoi se întoarse spre Jean Valjean. Ia-l pe spion !

Fără să mai aștepte, Jean Valjean puse stăpînire pe Javert, așezîndu-se pe marginea mesei. Luă pistolul și un clinchet slab vesti că-l încărcase.

Aproape în aceeaşi clipă se auzi sunetul trompetelor.

— Alarmă ! strigă Marius din vîrful baricadei.

Javert începu să rîdă, cu acel rîs fără zgomot care îi era caracteristic, şi, privindu-i ţintă pe răsculaţi, le spuse :

— Nu vă merge mai bine decît mie.

— Afară ~~cu~~ toţii ! strigă Enjolras.

Răsculaţii se repeziră într-un iureş şi, în timp ce ieşeau, primiră în spate cuvintele acestea ale lui Javert :

— Pe curînd !

XIX

JEAN VALJEAN SE RĂZBUNĂ

Rămas singur cu Javert, Jean Valjean desfăcu frînghia cu care era legat prizonierul şi de piciorul mesei. Apoi îi făcu semn să se ridice.

Javert se supuse, cu un zîmbet ce nu se poate rosti în cuvinte, zîmbet plin de trufia autorităţii înlănţuite. Jean Valjean îl apucă de funii, aşa cum ai apuca de căpăstru un animal de jug şi, trăgîndu-l după el, ieşi din cîrciumă încet, pentru că Javert, legat la picioare, nu putea face decît paşi foarte mici.

Jean Valjean avea pistolul în mînă.

Trecură astfel peste trapezul interior al baricadei. Răsculaţii, preocupaţi de atacul de neînlăturat, le întorceau spatele.

Jean Valjean îl făcu pe Javert, care era legat cobză, să escaladeze micul meterez din strada Mondétour cu oarecare greutate, dar fără să-l slăbească nici o clipă.

După ce trecură peste această piedică, se aflară numai ei doi pe ulicioară. Nimeni nu-i mai vedea. Colţul caselor îi ascundea de privirea răsculaţilor. Cadavrele scoase din baricadă zăceau la cîţiva paşi, ca o movilă îngrozitoare.

În maldărul de morţi se putea deosebi o faţă vînătă, un păr desfăcut, o mînă străpunsă şi un piept de femeie pe jumătate gol. Era Éponine.

Jovert se uită pieziş la moartă şi spuse cu o voce scăzută, foarte liniştit :

— Pe fata asta mi se pare că o cunosc.

Apoi se întoarse către Jean Valjean.

Jean Valjean îşi puse pistolul sub braţ şi-şi aţinti asupra lui Javert privirea care nu mai avea nevoie de vorbe, pentru a spune : „Javert, eu sînt".

— Răzbună-te ! răspunse Javert.

Jean Valjean scoase un cuţit din buzunar şi îl deschise.

— Un cuţit ! rosti Javert. Ai dreptate. Asta ţi se potriveşte mai bine.

Jean Valjean tăie hamul pe care Javert îl avea de gît, îi tăie frînghiile pe care le avea la încheieturile mîinilor, apoi se apleacă, îi tăie sfoara pe care o avea la picioare şi, ridicîndu-se, îi spuse :

— Eşti liber !

Nu era uşor să-l uimeşti pe Javert. Cu toate acestea, oricît de stăpîn era pe sine, se emoţionă. Rămase cu gura căscată, nemişcat.

Jean Valjean urmă :

— Nu cred că am să mai ies de aici. Totuşi, dacă din întîmplare ies, să ştii că locuiesc sub numele de Fauchelevent în strada l'Homme-Armé, la numărul 7.

Javert se zbîrli ca un tigru. Întredeschise gura strîmbă şi şopti între dinţi :

— Ia seama !

— Pleacă ! spuse Jean Valjean.

— Cum ai spus ? întrebă Javert. Fauchelevent, strada l'Homme-Armé ?

— Numărul 7.

Javert repetă cu jumătate glas.

— Numărul 7.

Îşi încheie redingota, îşi înţepeni iar umerii, milităreşte, se întoarse în loc, încrucişă braţele, ţinîndu-şi bărbia într-o mînă, şi porni spre Hale. Jean Valjean îl urmărea cu privirea. După cîţiva paşi, Javert se întoarse şi-i strigă lui Jean Valjean :

— Mă scoţi din sărite, dumneata ! Mai bine ucide-mă !

Javert nu-şi dădea seama că nu-l mai tutuia pe Jean Valjean :

— Pleacă ! spuse Jean Valjean.

Javert se îndepărtă cu paşi înceţi. Peste o clipă cotea pe strada Prêcheurs.

După ce Javert pieri, Jean Valjean trase un foc în aer.

Apoi se întoarse la baricadă şi spuse :

— S-a făcut !

Între timp iată ce se întîmplase :

Ocupat mai mult cu ce era afară decît înăuntru, Marius nu-l privise pînă atunci cu atenţie pe spionul legat cobză din fundul sălii scunde.

Cînd îl văzu, în lumina zilei, trecînd baricada ca să se ducă la moarte, îl recunoscu. O amintire bruscă îi veni în minte. Îşi aminti de inspectorul din strada Pontoise şi de cele două pistoale pe care i le dăduse şi de care se slujise, el, Marius, chiar în această baricadă ; dar nu-şi aduse aminte numai chipul lui, ci şi numele.

Amintirea aceasta era totuşi înceţoşată şi tulbure, ca toate gîndurile lui. Nu făcea o afirmaţie, îşi punea numai o întrebare : „Nu e oare inspectorul de poliţie care mi-a spus că-l cheamă Javert ?"

Poate că mai era timp să vină în ajutorul acestui om. Dar trebuia mai întîi să ştie dacă era într-adevăr Javert.

Marius îl strigă pe Enjolras, care se postase la celălalt capăt al baricadei :

— Enjolras !

— Ce e ?

— Cum îl cheamă pe omul acesta ?

— Pe care ?

— Agentul de poliţie. Nu ştii cum îl cheamă ?

— Fireşte că da. Ne-a spus-o.

— Cum îl cheamă ?

— Javert.

Marius se ridică.

În clipa aceea auzi detunătura pistolului. Jean Valjean apăru şi strigă : „S-a făcut !" Un fior de gheaţă străbătu inima lui Marius.

XX

MORȚII AU DREPTATE ȘI CEI VII NU SE ÎNȘALĂ

Agonia baricadei avea să înceapă.

Totul lua parte la măreția tragică a acestei clipe supreme ; mii de zgomote, tainice în aer, suflul maselor înarmate, puse în mișcare pe străzile care nu se vedeau, galopul mereu întrerupt al cavaleriei, zdruncinarea greoaie a artileriei în mișcare, focurile susținute și canonadele care se încrucișau în labirintul Parisului, fumul bătăliei care suia, aurit, pe deasupra acoperișurilor, cîte un țipăt îndepărtat, nedeslușit, înspăimîntător, amenințări care veneau de pretutindeni, clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care semăna acum cu un suspin, anotimpul blînd, strălucirea cerului plin de soare și de nori, frumusețea zilei și îngrozitoarea tăcere a caselor.

Într-adevăr, încă din ajun, cele două rînduri de case ale străzii Chanvrerie se preschimbaseră în două ziduri fioroase ; porți închise, ferestre închise, obloane închise.

În vremurile acelea, atît de deosebite de ale noastre, cînd venea clipa în care poporul voia să sfîrșească cu o situație care ținuse prea mult, cu o Chartă acordată sau cu o țară legată, cînd mînia generală îmbiba atmosfera, cînd orașul consimțea să se scoată caldarîmul străzilor, cînd răscoala făcea burghezia să zîmbească șoptindu-i la ureche cuvîntul ei de ordine, atunci locuitorii pătrunși de răscoală, ca să zicem așa, erau ajutoarele celor ce luptau, iar casa fraterniza cu fortăreața improvizată, care se bizuia pe ea. Dar cînd situația nu era coaptă, cînd răscoala nu era încă consimțită, cînd masele nu voiau să-și însușească mișcarea, atunci se isprăvea cu luptătorii, orașul se preschimba în deșert în jurul revoltei, sufletele înghețau, adăposturile se ferecau și strada se preschimba într-o trecătoare ce ajuta armatei să ia baricada.

Nu poți face ca un popor să meargă prin surprindere mai repede decît vrea. Vai de cel care încearcă să-l silească s-o facă ! Un popor nu se lasă dus. În asemenea împrejurări lasă răscoala în voia soartei. Răsculații devin ciumați. O casă e un povîrniș rîpos, o poartă e un refuz,

o fațadă e un zid. Zidul vede, aude, dar nu vrea. Ar putea să se deschidă și să te scape. Nu. Acest zid e un judecător. Te privește și te osîndește. Ce lucru întunecat e o casă închisă ! Pare moartă, deși e vie. Viața ei pare suspendată, și totuși continuă. De douăzeci și patru de ore n-a ieșit nimeni din ea, dar nimeni nu lipsește dinăuntru. În interiorul acestei stînci oamenii umblă ; se culcă, se scoală : sînt în familie ; beau și mănîncă ; le e frică, lucru groaznic ! Frica scuză această grozavă lipsă de ospitalitate ; circumstanța ei atenuantă e spaima. Uneori chiar, s-a văzut și asta, frica se schimbă în patimă ; spaima se poate schimba în furie, ca prudența în turbare ; de unde și zicala atît de adîncă : „Turbații aceia de moderați". Sînt unele vîlvătăi de spaimă supremă din care iese, ca un fum mohorît, mînia. „Ce vor oamenii aceștia ? Nu sînt niciodată mulțumiți. Îi compromit pe cei liniștiți. Ca și cum n-am fi sătui de revoluții de-astea ! Ce caută aici ? Să se descurce singuri ! Cu atît mai rău pentru ei. E din vina lor. N-au decît ceea ce merită. Nu ne privește pe noi. Ia te uită la biata noastră stradă, e ciuruită de gloanțe ! O ceată de golani. Nu deschideți ușa !" Și casa ia o înfățișare de mormînt. Răsculatul trage să moară în fața acestei uși ; vede cum se apropie mitralia și săbiile scoase din teacă, știe că dacă strigă e auzit, dar că nu va veni nimeni ; sînt aici ziduri care l-ar putea apăra, sînt aici oameni care l-ar putea scăpa, și zidurile acestea au urechi de carne, și oamenii aceștia au măruntaie de piatră.

Pe cine să acuze ?

Pe nimeni și pe toată lumea.

Vremurile neisprăvite în care trăiau.

Întotdeauna utopia se schimbă în răscoală pe riscul ei, și din protest filozofic devine protest armat, din Minerva, Pallas [1]. Utopia care n-are răbdare și se preschimbă în răscoală știe ce o așteaptă ; vine totdeauna prea devreme. Atunci se resemnează și primește cu stoicism prăbușirea în locul triumfului. Îi slujește pe cei ce o reneagă fără să se plîngă, și chiar dezvinovățindu-i, iar generozitatea ei

[1] Cele două aspecte ale aceleiași zeițe din mitologia greco-romană : înțelepciunea și războiul. Minerva este numele latin al zeiței grecești Pallas Atena.

constă în a primi să renunțe. E neclintită în fața piedicilor și blîndă în fața nerecunoștinței.

Dar e oare vorba de nerecunoștință ?

Da, din punct de vedere al speciei umane.

Nu, din punct de vedere al individului.

Progresul este caracteristic omului. Viața speciei umane, în general, se cheamă progres. Pășirea izolată a omenirii se numește progres. Progresul merge. El face marea călătorie, omenească și pămîntească, spre ceresc și divin ; își are popasurile lui, în care își adună turma întîrziată ; își are opririle, cînd meditează în prezența unui minunat Cannan oarecare, ce-i dezvăluie deodată orizontul ; își are nopțile lui, cînd doarme ; și una dintre cele mai dureroase neliniști al gînditorului se naște atunci cînd sufletul omenesc, acoperit de umbră, pipăie în întuneric progresul care doarme, fără să-l poată trezi.

„Poate că Dumnezeu a murit, îi spunea într-o zi Gèrard de Nerval celui ce scrie aceste rînduri, confundînd progresul cu Dumnezeu și luînd întreruperea mișcării drept moartea ființei supreme.

Cel ce deznădăjduiește se înșală. Progresul se trezește fără doar și poate și, la urma urmei, s-ar putea spune chiar că și prin somn a mers pentru că a crescut. Cînd îl vezi din nou în picioare, îl găsești mai înalt. Progresul, ca un fluviu, nu poate fi veșnic liniștit ; nu ridicați zăgazuri, nu prăvăliți stînci în drumul lui ; obsacolul face să spumege apa și să fiarbă omenirea. De aici vin tulburările, dar, după ce ele trec, se vede că de fapt s-a mers totuși o bucată de drum. Pînă ce ordinea, care nu e altceva decît pacea universală, va fi instaurată, pînă ce armonia și unitatea vor domni, progresul va avea revoluțiile drept etape.

Ce este progresul ? Am spus-o. Este viața permanentă a popoarelor.

Se întîmplă însă, uneori, ca viața indivizilor la un moment dat să se împotrivească vieții eterne, a speciei umane.

Să o mărturisim fără amărăciune, individul își are interesul său limpede și are dreptul să-l susțină, fără să păgubească pe altul, și să-l apere. Prezentul are cantitatea lui scuzabilă de egoism ; clipa de față are drepturile ei și nu e datoare să se sacrifice necontenit viitorului. Ge-

nerația care trece acum, la rîndul ei, pe pămînt, nu e silită să-și scurteze trecerea pentru generațiile — de altfel, egale cu ea — ce vor veni mai tîrziu. „Exist, murmură acel cineva care se cheamă Toți. Sînt tînăr și sînt îndrăgostit, sînt bătrîn și vreau să mă odihnesc, sînt tată de familie, muncesc, îmi merge bine, fac afaceri bune, am case de închiriat, am bani la bancă, sînt fericit, am nevastă și copii, toate îmi plac, vreau să trăiesc, lăsați-mă în pace !" Din pricina asta se lasă uneori o răceală cumplită peste măreţele avangărzi ale omenirii.

De altfel, să ne înțelegem, utopia iese din sfera ei strălucitoare atunci cînd se schimbă în război. Ea, adevărul de mîine, împrumută de la minciuna de ieri procedeele bătăliei. Ea, care e viitorul, acționează la fel cu trecutul. Ea, ideea pură, devine cale de fapt. Își complică eroismul cu o violență de care se cuvine să fie răspunzătoare ; violență întîmplătoare și expedient, contrară principiilor, și pentru care este, în chip fatal, pedepsită. Utopia devenită răscoală luptă cu codul militar în mînă ; împușcă pe spioni, execută pe trădători, suprimă ființe vii și le azvîrle în bezne necunoscute. Se slujește de moarte, ceea ce e grav. Se pare că utopia nu mai crede în lumina ei, forța ei de nebiruit, de neclintit. Ea izbește cu spada. Dar nici o spadă nu e simplă. Orice sabie are două tăișuri ; cine rănește cu unul se rănește cu celălalt.

Cu această rezervă și cu toată asprimea, ne este însă cu neputință să nu-i admirăm pe glorioșii luptători ai viitorului, pe cei ce propovăduiesc utopia, fie că izbutesc sau nu. Chiar înfrînți sînt vrednici de slavă, și poate că învinși au și mai multă măreție. Victoria, cînd aduce cu sine progresul, merită laudele poporului ; o înfrîngere eroică merită, în schimb, compătimirea lui. Una e măreață, cealaltă e sublimă. Nouă, care preferăm martiriul succesului, John Brown ni se pare mai mare decît Washington, și Pisacane [1] mai mare decît Garibaldi.

---

[1] Revoluționar italian din prima jumătate a secolului trecut, partizan al lui Mazzini dar cu idei sociale mai înaintate decît ale altor făuritori ai unității italiene din 1860. A fost ucis pe cînd încerca să răscoale masele populare din Regatul celor două Sicilii împotriva Burbonilor. (Pentru ceilalți, vezi notele anterioare).

Trebuie neapărat ca cineva să țină cu învinșii.

Lumea e nedreaptă cu acești mari experimentatori ai viitorului atunci cînd nu izbutesc.

Revoluționarii sînt acuzați că seamănă spaima. Orice baricadă pare un atentat. Teoriile lor sînt înfierate, scopul lor este bănuit, lumea se teme de intențiile lor, și conștiința lor este pusă la îndoială. Sînt mustrări că ridică, construiesc și îngrămădesc, împotriva stării sociale care e la putere, o grămadă de lipsuri, de dureri, de nedreptăți, de uri, de deznădejdi și că smulg din străfunduri blocuri de beznă pentru a se fereca îndărătul lor și a lupta. Li se strigă : „Stricați pardoseala iadului !“ Ei ar putea răspunde : „Tocmai de-asta baricada noastră e făcută din intenții bune“.

Desigur, cea mai bună soluție este cea pacifică. În definitiv, să ne înțelegem, cînd vezi piatra te gîndești la urs [1] și societatea e neliniștită tocmai din pricina acestei bunăvoințe. Dar mîntuirea societății depinde de ea însăși ; noi apelăm tocmai la bunăvoința ei. Nici un leac violent nu este necesar. Să se cerceteze răul prietenește, să se constate și să se vindece. Iată ce-i propunem.

Oricum ar fi, chiar învinși, mai ales învinși, sînt măreți oamenii care, în toate colțurile lumii, cu ochiul ațintit asupra Franței, luptă pentru țelul cel mare cu acea logică de nezdruncinat a idealului ; care își dăruiesc viața pentru progres. Cînd le bate ceasul, intră în mormînt cu aceeași dezinteresare cu care un actor și-ar da replica. Ei primesc și lupta deznădăjduită și dispariția stoică, pentru a împinge măreața mișcare umană începută la 14 iulie 1789 spre minunatele și supremele ei rezultate universale.

De altfel, trebuie să adăugăm această distincțiune la cele pe care le-am făcut în alt capitol : există răzvrătiri acceptate, care se numesc revoluții, și revoluții respinse, care se numesc mișcări. O răscoală care izbucnește este o idee care își dă examenul în fața poporului. Dacă poporul lasă să cadă bila neagră, ideea este un fruct uscat, răscoala este numai o încăierare.

---

[1] Aluzie la fabula lui La Fontaine *Ursul și grădinarul*, în care morala e : mai bine un dușman deștept decît un prieten prost.

Popoarele nu intră în război la orice somaţie şi ori de cîte ori o vrea utopia. Popoarele nu au totdeauna şi la orice oră temperament de eroi şi de martiri.

Pentru că cei ce se devotează o fac pentru un ideal şi numai pentru un ideal, şi asta e frumos. O răscoală este un entuziasm. Entuziasmul poate să se mînie : de aici se ajunge la arme. Dar orice răscoală care ţinteşte într-un guvern sau într-un regim năzuieşte la mai mult. Aşa, de pildă, şi stăruim asupra acestui fapt, capii răscoalei din 1832, şi mai ales tinerii entuziaşti din strada Chanvrerie nu luptau chiar împotriva lui Ludovic-Filip. Cea mai mare parte dintre ei, vorbind cu inima deschisă, recunoşteau calităţile acestui rege, care era la jumătatea drumului dintre monarhie şi revoluţie ; nimeni nu-l ura. Dar ei atacau în Ludovic-Filip ramura cadetă de drept divin, aşa cum în Carol al X-lea atacaseră ramura vîrstnică ; iar în Franţa, prin răsturnarea regalităţii, voiau să răstoarne, am arătat-o, jefuirea omului de către om şi privilegiul asupra dreptului în lumea întreagă. Parisul fără rege aduce după sine lumea fără despoţi. Aşa judecau ei. Scopul lor era, desigur îndepărtat, poate nelămurit şi poate că slăbea în faţa efortului ; era, însă, mare.

Aşa stau lucrurile. Unii se sacrifică pentru astfel de viziuni, care, pentru cei sacrificaţi, sînt aproape întotdeauna iluzii, dar iluzii de care e legată toată siguranţa omenească. Răsculaţii poetizează şi poleiesc răscoala. Se aruncă în aceste fapte tragice îmbătaţi de ce au să facă. Cine ştie ? Poate că vor izbuti. Sînt în minoritate ; au împotriva lor o armată întreagă : dar apără dreptul, legea naturală, suveranitatea, care nu cunoaşte renunţare a fiecăruia asupra lui însuşi, justiţia, adevărul şi la nevoie mor ca cei trei sute de spartani. Nu se gîndesc la Don Quijote ci la Leonida. Merg înainte şi, odată porniţi nu dau înapoi ; se aruncă cu gîtul încordat, nădăjduind o victorie nemaipomenită, revoluţia desăvîrşită, progresul repus în libertate, măreţia speciei umane, eliberarea universală şi, în cel mai rău caz, Termopilele.

Lupta pentru progres este uneori pierdută şi am spus pentru ce. Mulţimea este potrivnică exerciţiilor cavalereşti.

De altfel, să nu uităm, mai există interesele prea puțin prietene cu idealul și cu sentimentalul. Uneori stomacul paralizează inima.

Măreția și frumusețea Franței constau în faptul că Franța e mai puțin pîntecoasă decît alte popoare : își strînge cureaua mai ușor. E prima care se trezește și ultima care se culcă. Merge în frunte. E cea care caută.

Asta se datorează faptului că e artistă.

Idealul nu este altceva decît punctul culminant al logicii, așa cum frumosul nu este altceva decît culmea adevărului. Popoarele artiste sînt totodată popoare înțelepte. A iubi frumosul însemnează a vrea lumina. Din această pricină făclia Europei, adică civilizația, a fost purtată mai întîi de Grecia, care a trecut-o Italiei, care, la rîndul ei, a trecut-o Franței. Divine popoare pioniere ! *Vitae lampada tradunt* [1].

Poezia unui popor este fermentul progresului său, ceea ce e admirabil. Cantitatea de civilizație se măsoară după cantitatea de imaginație. Numai un popor civilizator trebuie să rămînă un popor viril. Corintul [2] da ; Sybaris [3], nu. Cel care se feminizează decade. Nu trebuie să fii nici diletant, nici virtuos ; trebuie să fii artist. În materie de civilizație nu trebuie să rafinezi, ci să mergi către sublim. Numai cu condiția asta se poate da neamului omenesc tiparul idealului.

Idealul modern are tipul său propriu în artă și mijloacele lui în știință. Numai prin știință se va realiza viziunea superioară a poeților : frumosul social. Raiul va fi refăcut prin A+B. În stadiul în care a ajuns civilizația, preciziunea este unul din elementele necesare ale frumosului, și sentimentul artistic nu numai că este servit, dar și completat prin știință ; visul trebuie să calculeze Arta, care este cuceritorul, trebuie să aibă ca punct de plecare

---

[1] Poartă făclia vieții (lat.).

[2] Una din cele mai bogate cetăți din Grecia veche, în Peloponez ; a întemeiat numeroase colonii, mai ales în sudul Italiei și a construit monumente de artă remarcabile, mai cu seamă temple.

[3] Colonie greacă din sudul Italiei, celebră prin viața inactivă, molatică a locuitorilor ei ; distrusă la sfîrșitul secolului al VI-lea al erei noastre.

ştiinţa, care este avangarda. Principalul este solidaritatea schelăriei. Spiritul modern este geniul Greciei, al cărui vehicul este geniul Indiei ; este Alexandru călare pe elefant.

Rasele împietrite în dogme sau demoralizate de cîştig nu pot sta la conducerea civilizaţiei. Îngenuncherea înaintea idolului sau a banului atrofiază muşchii ambulatorii şi voinţa în acţiune. Contemplaţia sau negustoria micşorează strălucirea unui popor, îi scad orizontul scăzîndu-i nivelul şi-i retrag înţelegerea în acelaşi timp umană şi divină a scopului universal, care creează naţiunile misionare. Babilonul nu are ideal. Cartagina nu are ideal. Atena şi Roma au şi păstrează, chiar de-a lungul nopţii grele a veacurilor, aureole de civilizaţie.

Franţa are aceeaşi calitate de popor ca Grecia şi Italia. Este ateniană prin frumos şi romană prin măreţie. Şi mai e şi bună. Se dăruieşte. Este gata să se devoteze şi să se jertfească mai des decît alte popoare. Numai că acest elan uneori o cuprinde, alteori o părăseşte. Şi aici e marea primejdie pentru cel ce aleargă cînd ea nu vrea decît să umble, sau care umblă cînd ea vrea să se oprească. Franţa are căderile ei repetate în materialism şi, în unele clipe, idei care se pun în calea acestui creier sublim, care nu au nimic comun cu măreţia franceză şi sînt mari cît Missouri sau Carolina de Sud [1]. Ce e de făcut ? Uriaşa se joacă de-a pitica ; uriaşa Franţă face nazuri de ţînc.

N-ai ce-i face. Popoarele, ca şi astrele, au dreptul la eclipsă. Toate bune, numai să se întoarcă lumina, iar eclipsa să nu degenereze în noapte. Zorile şi învierea sînt sinonime. Ivirea luminii este identică cu persistenţa eului.

Să privim aceste fapte în linişte. Moartea pe baricadă sau mormîntul în exil sînt pentru devotament un lucru acceptabil. Adevăratul nume al devotamentului este dezinteresarea. Fie, cei părăsiţi să se lase părăsiţi, exilaţii să se lase exilaţi, noi să ne mărginim să rugăm popoarele mari să nu dea prea mult înapoi atunci cînd dau. Nu

[1] State în America de Nord.

trebuie ca, sub pretext de întoarcere la rațiune, să se alunece prea mult pe povîrniș.

Materia există, clipa există, interesele există, pîntecele există, dar nu trebuie ca burta să fie singura înțelepciune. Viața din clipa asta își are dreptul ei, fără doar și poate, dar viața permanentă și-l are pe al ei. Vai ! Faptul că te-ai urcat nu te împiedică să cazi. Lucrul acesta se vede în istorie mai des decît am vrea. O națiune e vestită ; ea gustă din ideal, apoi mușcă din noroi și zice că e bun ; și dacă o întrebi cum de-l înlocuiește pe Socrate cu Falstaff [1], iți răspunde : „Pentru că îmi plac oamenii de stat“.

Încă un cuvînt înainte de a ne întoarce la încăierare.

O bătălie ca aceea pe care o istorisim acum nu e altceva decît o zvîrcolire spre ideal. Progresul oprit în loc e bolnăvicios și are asemenea epilepsii tragice. A trebuit să întîlnim în drumul nostru această boală a progresului, care e războiul civil. E una din fazele fatale, act și antract totodată, ale acestei drame care se învîrtește în jurul unui comandament social și al cărui nume adevărat este „Progresul“.

Progresul !

Acest strigăt pe care-l scoatem adesea cuprinde gîndul nostru întreg ; și în punctul dramei la care am ajuns, deoarece ideea pe care o conține are de trecut prin mai multe încercări, nu este poate îngăduit, dacă nu să ridicăm vălul, cel puțin să-l lăsăm să-l străbată o licărire.

Cartea pe care cititorul o are acum sub ochi reprezintă, de la un capăt la altul, în totalitate și în amănunt, oricare ar fi întreruperile și scăderile ei, drumul de la rău spre bine, de la nedreptate la dreptate, de la fals la adevărat, de la noapte la zi, de la poftă la conștiință, de la putreziciune la viață, de la bestialitate la datorie, de la iad la cer, de la nimic la Dumnezeu. Punctul de plecare : materia ; capătul : sufletul. La început balaurul, la sfîrșit îngerul.

[1] Adică spiritualitate (Socrate) cu preocupările vulgar-materiale, plăcerile trupești, care-l caracterizează pe Falstaff, erou shakespeareian din piesele *Henric al IV-lea* și *Nevestele vesele din Windsor*.

XXI

EROII

Deodată toba anunță asaltul.

Atacul fu ca o furtună. În ajun, pe întuneric, se apropiaseră de baricadă ca șarpele boa. Acum, în plină zi, pe strada aceasta largă, orice surpriză era fără îndoială cu neputință; de altfel, forța fusese dezvăluită, tunul începuse să tragă, armata se năpusti asupra baricadei. Furia se schimbase acum în dibăcie. O puternică coloană de infanterie de linie, tăiată la intervale egale de gărzile naționale și municipale pedestre, susținută de mari mulțimi, pe care le auzeai fără să le vezi, năvăli pe stradă în pas alergător, bătînd toba, sunînd din goarnă, cu baionetele sus, cu geniștii în frunte și, nepăsătoare de proiectile, ajunse drept în fața baricadei, cu greutatea unei bîrne de aramă repezită într-un zid.

Zidul rezistă bine.

Răsculații deschiseră năvalnic focul. Baricada asaltată părea că are o coamă de fulgere. Asaltul fu atît de sălbatic, încît baricada fu o clipă inundată de atacanți; dar se scutură de soldați așa cum leul se scutură de cîini și nu se lasă cuprinsă de către asediatori decît ca o stîncă de spumă, pentru a apărea după o clipă prăpăstioasă, întunecată, uriașă.

Coloana, silită să se retragă, rămase masată în stradă, descoperită, dar grozavă, și răspunse redutei prin focuri de armă înfricoșătoare. Cine a văzut focuri de artificii își amintește de jerba pe care o face o încrucișare de scînteieri și care se numește buchet. Să-și închipuie acest buchet, nu vertical, ci orizontal, avînd în vîrful fiecărei dîre de foc cîte un glonț, o șevrotină sau un biscaian și purtînd moartea în ciorchinele lui de trăsnete. Baricada era dedesubtul lui.

Hotărîrea era aceeași de amîndouă părțile. Vitejia era aproape barbară și se îmbina cu un fel de cruzime eroică ce începea cu jertfa de sine. În epoca aceea un guard național se bătea cu un zuav. Trupa voia să sfîrșească; răscoala voia să lupte. Acceptarea agoniei în plină tinerețe și în plină sănătate face din curaj o beție. În

această încăierare fiecare avea măreţia ceasului suprem. Strada se acoperi cu cadavre.

Baricada îl avea la un capăt pe Enjolras şi la celălalt pe Marius. Enjolras care era căpetenia baricadei se păstra pentru mai tîrziu şi se adăpostea ; trei soldaţi căzură unul după altul sub crenelul său, fără măcar să-l fi văzut ; Marius lupta descoperit. Făcea din el însuşi o ţintă. Ieşea cu mai bine de jumătate din trup de după vîrful redutei. Nu există un risipitor mai mare decît un avar care îşi face de cap ; nu e om mai înfricoşător în acţiune decît un visător. Marius era nemaipomenit şi gînditor. Se lupta ca într-un vis. Ar fi spus că e o vedenie care trage cu puşca.

Cartuşele asediaţilor erau pe sfîrşite ; dar nu şi ironiile lor usturătoare. În acest vîrtej al morţii în care se aflau, le ardea de rîs.

Courfeyrac era cu capul gol.

— Unde ţi-e pălăria ? întrebă Bosseut.

Courfeyrac răspunse :

— Au tras cu tunul în ea !

Sau vorbeau lucruri grave.

— Poate cineva să-i înţeleagă, striga Feuilly, cu amărăciune, pe oamenii aceştia (şi da nume, nume cunoscute, chiar vestite, unele din vechea armată), care ne-au făgăduit că vor veni cu noi, ne-au jurat să ne ajute, şi-au dat cuvîntul lor de cinste, generali de-ai noştri, şi care ne părăsesc !

Combeferre se mulţumea să răspundă cu zîmbet grav :

— Sînt oameni care respectă regulile onoarei, aşa cum respecţi stelele, hăt, de departe.

Interiorul baricadei era atît de semănat cu cartuşe sfărîmate, de parcă ar fi fost nins.

Asediatorii erau numeroşi ; răsculaţii aveau o poziţie bună. Se aflau în vîrful unui zid şi-i fulgerau din plin pe soldaţii care se împleticeau printre morţi şi răniţi şi se izbeau de un povîrniş. Baricada asta, construită cum era, minunat întărită, era într-adevăr una din acele poziţii în care un pumn de oameni ţin în loc o legiune. Cu toate acestea, coloana de atac, mereu sporită, mărindu-se la număr sub ploaia de gloanţe, se apropia neînduplecată, şi iată că, încetul cu încetul, pas cu pas, dar cu

siguranță, armata strîngea baricada așa cum strînge șurubul teascul.

Asalturile urmară unul după altul. Groaza creștea din ce în ce mai mult. Atunci izbucni pe grămada aceea de pietre, din strada Chanvrerie, o luptă vrednică de zidurile Troiei. Oamenii aceștia palizi, zdrențăroși, istoviți, care nu mîncaseră de douăzeci și patru de ore, care nu dormiseră, care nu mai aveau decît vreo cîteva gloanțe de tras, care își pipăiau buzunarele în care nu mai erau cartușe, mai toți răniți, care aveau capul sau brațul bandajat cu o rufă înroșită sau pămîntie, iar hainele pline de găuri pe unde curgea sîngele, care erau abia înarmați, cu puști proaste și cu săbii vechi ciuntite, se preschimbaseră în titani. Baricada fu înconjurată, asaltată, escaladată de zeci de ori, dar nu putu fi luată.

Pentru a-și face cineva o idee despre această luptă ar trebui să-și închipuie că un mănunchi de găteje uriașe luase foc, și că privește acest incendiu. Nu era o luptă, era interiorul unui cuptor ; din gurile lor ieșea foc și pară ; fețele lor erau extraordinare, forma omenească părea acolo cu neputință ; luptătorii ardeau în flăcări și era îngrozitor să vezi cum se mișcau în fumul roșu salamandrele acelea ale încăierării. Nu mai zugrăvim scenele succesive și simultane ale acelui măcel măreț. Numai epopeea are dreptul să umple douăsprezece mii de versuri cu o bătălie.

Ai fi spus că este iadul brahmanismului, cea mai înfricoșătoare dintre cele șaptesprezece prăpăstii, pe care *Veda* [1] il numește „Pădurea săbiilor".

Luptau corp la corp, pas cu pas, cu pistoalele, cu săbiile, cu pumnii, de departe, de aproape, de sus, de jos, de pretutindeni, de pe acoperișul casei, de la ferestrele cîrciumii, de la ferestruicile pivniței, unde se strecuraseră cîțiva. Erau unu contra șaizeci. Fațada *Corintului*, pe jumătate prăbușită, era hidoasă. Fereastra tatuată de gloanțe își pierduse geamurile și cercevelele și nu mai era decît o gaură fără formă, astupată de-a valma cu

[1] Serie de cărți sfinte indiene în limba sanscrită cuprinzînd imnuri și formule religioase brahmane ; numele lor colectiv înseamnă „știință" ; cele mai vechi au fost scrise acum circa 3200 de ani.

pietre. Bossuet fu ucis ; Feuilly fu ucis ; Courfeyrac fu ucis ; Joly fu ucis ; Combeferre, străpuns de trei lovituri de baionetă, în piept, în clipa în care ridică un luptător rănit, abia avu vreme să-şi întoarcă privirile spre cer, şi-şi dădu sufletul.

Marius lupta mereu, atît de ciuruit de răni, mai ales la cap, încît faţa lui nu se mai vedea sub sînge, de parcă şi-ar fi acoperit-o cu o batistă roşie.

Numai Enjolras nu era atins. Cînd nu mai avu armă, începu să întindă mîna în dreapta şi în stînga, şi cîte un răsculat îi dădea un tăiş oarecare. Nu-i rămăsese decît o frîntură, avusese patru săbii, una mai mult decît Francisc I la Marignan [1].

Homer spune : „Diomede îl gîtuie pe Axyle, fiul lui Teuthranis, care locuia cu fericita Arisba ; Euryale, fiul Mecisteei, îl răpune pe Dresos, pe Ophelitios, pe Esep şi pe acel Pedasus, pe care naiada Abarbarea l-a avut cu desăvîrşitul Bucolin ; Ulyse îl doboară pe Pidyte din Percosa ; Antiloc, pe Abler Polypaetes, pe Astyal ; Polydams, pe Otos din Cyllene, şi Teucer pe Aretaon. Meganthios moare sub loviturile de suliţă ale lui Euripyle. Agamemnon, regele eroilor, îl face una cu pămîntul pe Elatos, cel născut în oraşul rîpos pe care îl scaldă zgomotosul rîu Satnois." [2] În vechile noastre balade eroice, Esplandian îl atacă pe uriaşul marchiz Swantibore cu o suliţă de foc, iar acesta se apără strivindu-l pe cavaler sub turnurile pe care le smulge din pămînt. Vechile noastre fresce murale ni-i arată pe cei doi duci de Bretania şi de Burbon cu arme, armorii şi chimvale, în război, călare, întîlnindu-se cu securea în mînă, cu măşti de fier, cu încălţăminte de fier, cu mănuşi de fier, unul înveşmîntat în hermină, celălalt învăluit în albastru ; Bretanul cu un leu între cele două coarne ale coroanei sale. Burbonul împodobit cu o monstruoasă floare de crin la vizieră. Dar ca să fii falnic nu e numaidecît nevoie să porţi, ca

---

[1] Bătălie din 1515, lîngă Milano. Regele Franţei a participat efectiv la luptă şi i-a învins pe mercenarii elveţieni care apărau ducatul Milano, teritoriu vasal imperiului german, pierdut cu doi ani mai înainte de Ludovic al XII-lea.

[2] Actele de eroism evocate de Victor Hugo sînt povestite în *Iliada*.

Yvon, casca ducală, să ai în mînă, ca Esplandian, o flacără vie, sau să fi adus din Egipt, ca Phyles, tatăl lui Polydamas, o armură solidă dăruită de regele Euphet [1]; este destul să-ți dai viața pentru o convingere sau din loialitate. Luați soldățelul naiv pînă mai ieri, țăran din Beauce sau din Limousin, care dă tîrcoale, cu săbiuța la șold, îngrijitoarelor de copii din grădina Luxembourgului, și studentul tînăr, palid, aplecat asupra unei piese de anatomie sau asupra unei cărți, adolescent blond care își tunde barba cu foarfecele, insuflați-le spiritul datoriei, puneți-i față în față la răspîntia Boucherat sau în fundătura Planche-Mibray, așa ca unul să lupte pentru steag, celălalt pentru un ideal, dar ca amîndoi să creadă că luptă pentru patrie; lupta va fi uriașă, iar umbra pe care soldatul și studentul încăierați o vor arunca pe marele cîmp de luptă epic al omenirii va fi la fel de mare ca umbra pe care o lasă Megaryon, regele Liciei, cea plină de tigri, cînd se bate corp la corp cu marele Ajax [2], egalul zeilor.

XXII

PAS CU PAS

Cînd nu mai existară alți conducători în viață afară de Enjolras și Marius la cele două capete ale baricadei, centrul, pe care îl susținuseră atîta vreme Courfeyrac, Joly, Bossuet, Feuilly și Combeferre, slăbi. Tunul, fără a face o spărtură practicabilă, despicase destul mijlocul redutei; aici, vîrful zidului dispăruse sub ghiulele și se prăvălise; sfărîmăturile, care căzuseră cînd înăuntru, cînd afară, îngrămădiseră de cele două părți ale barajului două povîrnișuri, unul dincoace de el, altul dincolo.

[1] Personaje din romanele cavalerești din secolul al XVI-lea cărora li se atribuiau isprăvi neverosimile. Cele mai multe dintre ele aparțin romanului *Vitejiile lui Esplandian, fiul lui Amadis* (1510), de autorul spaniol Garcia Rodriguez de Montalvo, răspîndit în Franța prin traduceri. Cervantes îl citează printre romanele de aventuri care au exaltat imaginația lui Don Quijote.

[2] Aluzie la un episod din poemul homeric *Iliada*. Ajax a fost unul din războinicii greci cei mai temuți. Megaryon lupta ca aliat al troienilor.

Povîrnişul din afară punea la îndemîna atacanţilor un plan înclinat.

Un asalt suprem fu încercat pe acest povîrniş, şi izbuti. Mulţimea purtătoare de baionete, pornită în pas năvalnic, sosi de nestăvilit, şi fruntea deasă a coloanei de luptă se ivi prin fum, în vîrful povîrnişului. De data aceasta se sfîrşise. Grupul răsculaţilor care apăra centrul dădu înapoi în dezordine.

În clipa aceea întunecata dragoste de viaţă se trezi în unii dintre ei. Ochiţi de aproape de această pădure de puşti, mulţi nu voiră să moară. Sînt clipe în care instinctul de conservare începe să urle, şi animalul se iveşte în om. Erau lipsiţi de casa cea înaltă cu şase etaje, care forma fundul baricadei. Casa aceasta putea fi scăparea. Era baricadată, preschimbată într-un singur zid de sus pînă jos. Mai înainte ca trupa de linie să fi ajuns în interiorul redutei, o uşă s-ar mai fi putut încă deschide şi închide, o singură clipită numai, şi uşa acestei case întredeschisă brusc şi închisă repede la loc, ar fi însemnat viaţa pentru aceşti disperaţi. Îndărătul casei erau străzile, fuga, drumul deschis. Începură să bată în uşă cu patul puştii şi cu picioarele, strigînd, implorînd, împreunînd mîinile. Nimeni nu le deschise. De la ferestruica etajului al treilea îi privea capul de mort.

Dar Enjolras, Marius şi încă alţi şapte sau opt, adunaţi în jurul lor, se aruncaseră în foc şi îi apărau pe ceilalţi. Enjolras le strigase soldaţilor : „Nu înaintaţi !" şi ucisese un ofiţer, care nu-i ascultase ordinul. Se afla acum în curticica interioară a redutei, cu spatele la casa *Corint*, cu sabia într-o mînă, cu carabina în cealaltă, ţinînd deschisă uşa cîrciumii prin care oprea asediatorii să treacă. Le striga celor disperaţi : „Nu e decît o singură uşă deschisă. Asta !" Şi acoperindu-i cu trupul său, făcînd faţă numai el singur unui batalion, îi ajuta să treacă prin spatele lui. Toţi se îmbulziră. Enjolras, făcînd cu carabina de care se slujea ca de un ciomag ceea ce specialiştii în mînuirea ciomegelor numesc „vîrtejul", doborî baionetele din jurul şi din faţa lui şi intră cel de pe urmă ; fu o clipă îngrozitoare, în care soldaţii voiau să pătrundă înăuntru, iar răsculaţii voiau să închidă. Uşa fu închisă cu o violenţă atît de mare, încît, atunci cînd se îmbucă

în cadrul ei lăsă să se vadă, tăiate și lipite de pervaz, cele cinci degete ale unui soldat care se încleștase de ea cu tot dinadinsul.

Marius rămăsese afară. Un glonț îi spărsese clavicula ; își dădu seama că leșină și cade. În clipa aceea, cu ochii închiși, simți cum îl apucă o mînă puternică, și leșinul în care căzu abia îi lăsă timpul să-și spună, amestecînd gîndul cu amintirea supremă a Cosettei : „Sînt prizonier. Voi fi împușcat."

Enjolras, nevăzîndu-l pe Marius printre cei ce se refugiaseră, crezu același lucru. Erau însă în clipa în care fiecare nu are vreme să se gîndească decît la propria sa moarte. Enjolras puse drugul în dreptul ușii, o zăvorî și o închise de două ori cu cheia și cu lacătul, în vreme ce de afară băteau în ea, cu furie, soldații cu patul puștii, geniștii cu securile. Asediatorii se adunaseră în jurul ușii. Începea acum asediul cîrciumii.

Soldații, trebuie s-o spunem, erau plini de mînie.

Moartea sergentului de artilerie îi scosese din fire și apoi, ceea ce era și mai grav, li se spusese, în cele cîteva ore care precedaseră atacul, că răsculații îi mutilau pe prizonieri și că în cîrciumă se află cadavrul unui soldat fără cap. Acest fel de zvonuri fatale sînt nelipsite în războaiele civile și un asemenea zvon fals pricinui mai tîrziu catastrofa din strada Transnonain.

După ce baricadă ușa, Enjolras le spuse celorlalți :

— Să ne vindem scump pielea !

Se apropie apoi de masa pe care erau întinși Mabeuf și Gavroche. Sub pînza neagră se vedeau formele drepte și țepene, una mare, alta mică, și cele două fețe se desenau ușor sub cutele reci ale lințoliului. O mînă ieșea de sub giulgiu și atîrna în jos. Era mîna bătrînului. Enjolras se plecă și sărută mîna vrednică de cinste, așa cum în ajun îi sărutase fruntea.

Erau singurele sărutări pe care le dăduse în viața lui.

Să povestim pe scurt. Baricada se luptase ca o poartă a Tebei, iar cîrciuma se luptă ca o casă din Saragossa. Astfel de rezistențe sînt crunte. Nici o îndurare. Nici un sol de la o tabără la alta. Toți vor să moară, cu condiția

să ucidă. Cînd Suchet spune : „Capitulați !", Palafox [1], îi răspunde : „După lupta cu tunul, lupta cu cuțitul". Nimic nu lipsi de la asaltul cîrciumii Hucheloup : nici pietrele care plouau de la fereastră și de pe acoperiș în capul asediatorilor, scoțîndu-i pe soldați din fire, zdrobindu-i groaznic, nici împușcăturile din pivniță și mansarde, nici furia atacului, nici înverșunarea apărării și nici, în cele din urmă, cînd ușa cedă, nebunia dezlănțuită a exterminării. Asediatorii se năpustiră în cîrciumă, împiedicîndu-se de scîndurile ușii forțate și date la pămînt, și nu găsiră pe nimeni. Scara în spirală, retezată cu lovituri de secure, zăcea în mijlocul sălii scunde. Cîțiva răniți își dădeau sufletul. Cei care nu fuseseră încă uciși se aflau la primul cat, și acolo, prin gaura tavanului, pe unde pătrundea înainte scara, izbucni un foc îngrozitor. Erau cele din urmă cartușe. După ce fură trase, după ce oamenii aceștia în agonie nu mai avură nici pulbere și nici gloanțe, luară, fiecare, în mînă, două din sticlele puse deoparte de Enjolras, și despre care am vorbit, și ținură piept asaltului cu aceste măciuci înfiorător de fragile. Erau sticle de apă tare. Povestim aceste detalii sumbre ale măcelului așa cum au fost. Cel asediat, vai ! își face arme din orice. Focurile care ardeau pe ape nu l-au dezonorat pe Arhimede [2], iar smoala clocotită nu l-a necinstit pe Bayard [3]. Orice război e făcut din groază și n-ai de ales. Focurile de armă ale asediatorilor, deși stînjenite și venind de jos în sus, erau totuși ucigătoare. Marginea găurii din tavan fu repede înconjurată de capete moarte, din care curgeau dîre lungi și aburinde. Zgomotul era de nedescris ; un fum îmbîcsit și fierbinte întuneca bătălia. Nu există

---

[1] José de Palafox, comandant spaniol de partizani ; a apărat eroic Saragossa în 1809 împotriva francezilor.

[2] Arhimede, marele savant grec din Siracuza (Sicilia), ucis de un soldat roman cu prilejul cuceririi cetății (212 î.e.n.) incendia corăbiile dușmane cu ajutorul unor oglinzi care reflectau în pînze razele soarelui concentrate.

[3] Pierre de Terrail, senior de Bayard, devenit legendar prin vitejia sa în expedițiile regilor Franței în Italia (sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea). Folosea și el, după mijloacele militare medievale, smoala clocotită împotriva asediatorilor de castele, cărora li se turna de sus lichidul vîscos și fierbinte.

cuvinte pentru a zugrăvi groaza care ajunge la acest punct. În lupta infernală ce se dădea nu mai existau oameni. Nu mai erau nici uriaşi care luptau împotriva coloşilor. Semăna mai mult cu Milton şi cu Dante decît cu Homer [1]. Demonii atacau şi li se împotriveau stafiile.

Era un eroism monstruos.

XXIII

ORESTE FLĂMÎND ŞI PILADE BEAT

În cele din urmă vreo douăzeci de asediatori, soldaţi, guarzi naţionali, guarzi municipali de-a valma, căţărîndu-se unul pe altul, ajutîndu-se de scheletul scări, aninîndu-se de ziduri, agăţîndu-se de tavan, sfîşiaţi chiar pe marginea trapei, cei mai mulţi cu chipul desfigurat de răni în această ascensiune înspăimîntătoare, orbiţi de sînge, furioşi, sălbăticiţi, se năpustiră în sala de la primul etaj. Acolo nu mai era decît un singur om în picioare: Enjolras. Fără cartuşe, fără spadă, nemaiavînd în mînă decît ţeava carabinei cu care zdrobise ţeasta unuia dintre cei ce intraseră. Pusese masa biliardului între asediatori şi el, se dăduse înapoi pînă în colţul sălii şi acolo, cu privirea semeaţă, cu capul sus, cu acea frîntură de armă în mînă, era încă destul de tulburător pentru a face gol în jurul lui. Un strigăt se ridică :

— Uite şeful ! El l-a ucis pe artilerist. Pentru că şi-a ales locul, să stea acolo. Să rămînă acolo. Să-l împuşcăm pe loc !

— Împuşcaţi-mă ! zise Enjolras.

Şi, aruncînd bucata fărîmată de carabină, îşi încrucişă braţele şi-şi înfăţişă pieptul.

Îndrăzneala de a muri frumos îi mişcă întotdeauna pe oameni. Îndată ce Enjolras îşi încrucişă braţele, primindu-şi sfîrşitul, în sală încetă larma bătăliei, şi haosul

---

[1] Adică lupta devenise hidoasă, ca zvîrlocirile osîndiţilor din infern, descrise în *Divina Commedia* a lui Dante Alighieri, sau în *Paradisul pierdut*, de John Milton (poet englez — 1608 — 1674) ; nu mai avea măreţia eroică a încăierărilor dintre eroii celebri ai lui Homer, în *Iliada*.

se preschimbă brusc intr-un fel de solemnitate de mormînt. Părea că măreția amenințătoare a lui Enjolras, nemişcat şi dezarmat, atîrnă greu deasupra tumultului, că tînărul acesta, singurul care nu avea nici o rană, care era mîndru, însîngerat, încîntător, nepăsător, de parcă ar fi fost invulnerabil, constrînge adunătura aceea sinistră să-l ucidă cu respect. Frumusețea lui, pe care o sporea în clipa aceea mîndria lui, era minunată, şi, ca şi cum n-ar fi putut fi ostenit, după cum nu era nici rănit, după acele înspăimîntătoare douăzeci şi patru de ceasuri care se scurseseră, Enjolras era rumen şi proaspăt. Poate că despre el spunea mai tîrziu un martor, în fața consiliului de război : „Era un răsculat căruia am auzit că-i spuneau Apollon". Un soldat din garda națională, care îl ochea pe Enjorlas, lăsă arma jos, spunînd : „Mi se pare că aş împuşca o floare".

În colțul opus lui Enjolras, doisprezece oameni formară un pluton şi-şi pregătiră puştile în tăcere.

Apoi un sergent strigă :

— La umăr !

Un ofițer îi opri :

— Aşteptați ! Şi adresîndu-se lui Enjolras : Vrei să te leg la ochi ?

— Nu.

— Dumneata eşti acela care l-a ucis pe sergentul de artilerie ?

— Da.

Grantaire se trezise de cîteva clipe.

Cititorul îşi aminteşte că Grantaire dormea încă din ajun în sala de sus a cîrciumii, aşezat pe un scaun şi prăbuşit peste o masă.

Realiza vechea metaforă cu toată puterea ei : era beat mort. Hidosul filtru de absint-stout-alcool îl făcuse să cadă în letargie. Îi lăsaseră masa pe care se rezema, pentru că era mică şi nu putea fi de folos baricadei. Rămăsese mai departe în această poziție, cu pieptul îndoit peste masă, cu capul culcat pe brațe, împresurat de pahare, halbe şi sticle. Dormea somnul zdrobitor al ursului amorțit şi al lipitorii sătule. Nimic nu-l tulburase ; nici împuşcăturile, nici ghiulelele, nici mitralia care pătrundea prin fereastră în sala unde se afla, nici vuietul grozav al asaltului. Din cînd în cînd, îi răspundea numai tunului cu cîte

un sforăit. Părea că aşteaptă acolo să vină un glonţ şi să-l cruţe de osteneala de a se trezi. În jurul lui zăceau mai multe cadavre şi, la prima vedere, nimic nu-l deosebea de aceia care dormeau somnul adînc al morţii.

Nu zgomotul îl trezeşte pe un om beat, ci liniştea. Această ciudăţenie a fost observată de multe ori. Amorţeala în care căzuse Grantaire era sporită de surparea din jurul lui ; prăbuşirea îl legăna. În schimb, întreruperea larmei, în faţa lui, fu o puternică lovitură pentru acel somn adînc. Într-adevăr, efectul e acela al unei trăsuri care se opreşte brusc. Cei ce dorm se deşteaptă. Grantaire sări în sus, întinse braţele, se şterse la ochi, privi, căscă şi înţelese.

Beţia care sfîrşeşte seamănă cu o perdea care se destramă. Vezi în bloc şi dintr-o singură privire tot ce-ţi ascunde ea. Totul se înfăţişează dintr-o dată memoriei ; şi omul beat, care nu ştie nimic din cele ce se petrec de douăzeci şi patru de ore încoace, nici n-a apucat să-şi deschidă pleoapele bine şi pricepe tot. Ideile îi revin cu o bruscă luciditate ; beţia se împrăştie ca o pîclă care orbea creierul, se răsfiră şi face loc obsesiei clare şi precise a realităţii. Soldaţii, cu ochii pe Enjolras, nici nu-l zăriră măcar pe Grantaire, care stătea deoparte, într-un colţ, ascuns parcă îndărătul biliardului. Sergentul se pregătea să repete ordinul : „La umăr !", cînd deodată, auziră o voce puternică care striga lîngă ei :

— Trăiască Republica ! Şi eu sînt cu ea !

Grantaire se ridicase.

Marea strălucire a luptei de la care lipsise, la care nu luase parte, apăru în privirea înfocată a beţivului transfigurat.

Repetă : „Trăiască Republica !" străbătu sala cu paşi siguri şi se aşeză în faţa puştilor, alături de Enjolras.

— Sfîrşiţi cu doi dintr-o împuşcătură ! spuse el. Şi întorcîndu-se cu blîndeţe spre Enjolras, îi spuse : Îmi dai voie ?

Enjolras îi strînse mîna, zîmbind.

Nici nu zîmbise bine, că şi izbucni detunătura.

Enjolras, străpuns de opt gloanţe, rămase proptit de perete, ca şi cum gloanţele l-ar fi ţintuit acolo. Îşi aplecă fruntea numai.

Fulgerat, Grantaire căzu la picioarele lui.

Peste cîteva clipe, soldații îi măturară pe ultimii răsculați, adăpostiți în partea de sus a casei. Trăgeau în pod prin niște zăbrele de lemn. Se luptau sub acoperiș. Trupurile erau azvîrlite pe ferestre, unele încă vii. Doi călăreți, care încercau să ridice omnibusul sfărîmat, fură uciși cu focuri de carabină trase din mansarde. Un om în bluză fu azvîrlit jos cu o lovitură de baionetă în burtă ; acum horcăia pe pămînt. Un soldat și un răsculat se rostogoleau împreună pe povîrnișul de țiglă al acoperișului și, nevrînd să-și dea drumul unul altuia, cădeau înlănțuiți într-o îmbrățișare sălbatică. O luptă la fel, în pivniță. Strigăte, focuri de armă, zdrobire de picioare, sălbatică. Apoi tăcere. Baricada era luată.

Soldații începură să caute prin casele din jur și să-i urmărească pe fugari.

XXIV

PRIZONIER

Marius era într-adevăr prizonier. Prizonierul lui Jean Valjean. Mîna care îl apucase de la spate, în clipa căderii, și pe care o simțise pe cînd își pierdea cunoștința era aceea a lui Jean Valjean.

Jean Valjean nu luase parte la luptă într-alt fel decît punîndu-se în primejdie. Fără el, în acea fază ultimă a agoniei, nimeni nu s-ar fi gîndit la răniți. Datorită lui, care era mereu prezent în mijlocul măcelului, ca o providență, cei care cădeau erau ridicați, transportați în sala cea scundă și pansați. În interval, repara baricada. Dar nu făcu cu mîinile lui nimic care ar fi putut semăna cu o lovitură, cu un atac, sau chiar cu o apărare personală. Tăcea și sărea în ajutor. De altfel, se alesese numai cu cîteva zgîrieturi. Gloanțele îl ocoliseră. Dacă sinuciderea ar fi făcut parte din ceea ce își dorise în clipa cînd intrase în acel mormînt, atunci nu izbutise în această privință. Dar ne îndoim că s-ar fi gîndit la sinucidere, pentru că e un act nereligios.

În ceața deasă a luptei, Jean Valjean părea că nu-l vede pe Marius, de fapt, nu-l slăbise din ochi. Cînd Marius fu doborît la pămînt de un glonț, Jean Valjean țîșni cu agerimea unui tigru, se năpusti asupra lui ca asupra unei prăzi și îl luă cu el.

În clipa aceea, vîrtejul atacului era atît de năprasnic concentrat asupra lui Enjolras și asupra ușii cîrciumii, încît nimeni nu-l văzuse pe Jean Valjean cînd îl luase în brațe pe Marius, străbătuse cu el unghiul desfundat al baricadei și pierise îndărătul colțului casei *Corint*.

Cititorul își amintește că acest colț făcea un fel de intrînd în stradă și ferea de gloanțe, de mitralie și de priviri o palmă de loc. Uneori într-un incendiu, scapă de foc o odaie, și în mările cele mai furtunoase, dincolo de un promontoriu sau la capătul unei strîmtori între stînci, găsești un colțișor liniștit. În această cotitură a trapezului interior al baricadei își dăduse duhul Éponine.

Acolo se opri Jean Valjean, îl lăsă pe Marius să alunece pe pămînt, se lipi de zid și privi în jurul lui.

Situația era îngrozitoare.

Deocamdată, pentru vreo două sau trei minute, această fîșie de zid mai constituia încă un adăpost ; dar cum să iasă din acest măcel ? Își amintea cît de înspăimîntat fusese cu opt ani în urmă, pe strada Polonceau, și în ce fel izbutise să scape ; atunci fusese greu, azi era cu neputință. Avea în fața lui această casă neîndurată și surdă, cu șase etaje, care nu părea locuită decît de omul mort aplecat la fereastră ; la dreapta avea baricada destul de scundă care închidea strada Petite-Truanderie ; acest obstacol părea ușor de trecut, dar dincolo de creasta lui se vedea un șir de vîrfuri de baionete. Era trupa de linie postată dincolo de baricadă, la pîndă. Fără doar și poate că a trece baricada însemna a căuta cu lumînarea gloanțele plutonului și că orice cap care ar fi depășit înălțimea zidului de pietre ar fi servit drept țintă pentru șaizeci de puști. La stînga lui se afla cîmpul de luptă. Dincolo de colțul casei se afla moartea.

Ce era de făcut ?

Numai o pasăre ar fi putut scăpa de acolo.

Și trebuia să se hotărască pe loc, să găsească un mijloc, să ia o hotărîre. Ceilalți se băteau la cîțiva pași

de el ; din fericire, toţi se înverşunau asupra unui singur punct, asupra uşi cîrciumii ; dar dacă unui soldat, unuia singur, i-ar fi trecut prin minte să ocolească casa sau să atace prin flanc, totul ar fi fost sfîrşit.

Jean Valjean privi casa din faţa lui, privi baricada de alături, apoi privi în jos, cu furia celui încolţit, năuc, ca şi cum ar fi vrut să facă o gaură în pămînt cu ochii.

Privind aşa, ceva greu de definit într-o astfel de agonie se desenă, se înfiripă la picioarele lui, ca şi cum privirea ar fi putut face să răsară din pămînt lucrul dorit. Zări la cîţiva paşi de el, la poalele micului baraj, atît de nemilos păzit şi pîndit din afară, sub grămada de pietre care îl ascundeau în parte, un grătar de fier culcat la acelaşi nivel cu pămîntul. Acest grătar, făcut din bare groase transversale, avea vreo şaizeci de centimetri pătraţi. Rama de pietre cubice care îl susţinea fusese smulsă şi grilajul era aproape desprins. Printre drugi se întrezărea o deschizătură întunecoasă care semăna cu hornul unei vetre sau cu cilindrul unei cisterne. Jean Valjean se repezi la grătar. Vechea lui artă de a evada îi veni în minte ca o fulgerare. Ca în delir, cu forţa unui uriaş, cu repeziciunea unui vultur, dădu la o parte pietrele, ridică grătarul, îl luă pe Marius pe umeri, ţeapăn ca un mort, şi ajutîndu-se cu coatele şi cu genunchii, coborî cu această greutate în spinare în puţul din fericire puţin adînc, lăsă să-i cadă deasupra capului greaua trapă de fier, peste care pietrele mişcate din loc se rostogoliră din nou, şi ajunse cu piciorul pe o suprafaţă pietruită, la trei metri sub pămînt. Făcu toate astea în cîteva minute.

Jean Valjean se afla, cu Marius, care era tot leşinat, într-un fel de coridor lung, subteran.

Aici, pace adîncă, linişte desăvîrşită, noapte.

Avu din nou impresia de altădată, cînd din stradă nimerise într-o mînăstire. Numai că de data aceasta nu o ducea cu sine pe Cosette, ci pe Marius.

Acum abia de se auzea deasupra lui, ca un murmur nedesluşit, uriaşul zbucium al cîrciumii luate cu asalt.

CARTEA A DOUA

INTESTINUL LEVIATONULUI[1]

I

PĂMÎNTUL SĂRĂCIT DE MARE

Parisul azvîrle în apă douăzeci şi cinci milioane pe an. Nu e o metaforă. Cum şi în ce fel ? Zi şi noapte. În ce scop ? Fără nici un scop. Cu ce gînd ? Fără să se gîndească. Pentru ce ? Pentru nimic. Cu ajutorul cărui organ ? Cu ajutorul intestinului lui. Care este acest intestin ? Canalul.

Douăzeci şi cinci de milioane este cea mai modestă dintre cifrele aproximative pe care le dau evaluările ştiinţei de specialitate.

După multe dibuieli, ştiinţa ştie astăzi că îngrăşămîntul cel mai rodnic şi mai folositor este îngrăşămîntul omenesc. Spre ruşinea noastră, chinezii o ştiau de mai înainte. „Nici un ţăran chinez, ne-o spune Eckeberg[2], nu se duce la oraş fără să aducă, la cele două capete ale cobiliţei lui de bambus, două căldări pline cu ceea ce noi numim scîrnăvie". Datorită îngrăşămîntului omenesc, pămîntul Chinei este astăzi tot atît de tînăr ca pe vremea lui Avram. Recolta de grîu în China dă de o sută douăzeci de ori sămînţa care a fost pusă în pămînt. Nici un guano[3] nu se poate compara în fertilitate cu materiile descompuse ale unei capitale. Un oraş mare este cel mai grozav băligar. Dacă s-ar întrebuinţa oraşul pentru îngrăşarea ogoarelor,

[1] Monstru despre care pomeneşte *Biblia*.

[2] Călător german în Extremul Orient de la începutul secolului al XIX-lea, despre care V. Hugo a aflat citind o broşură intitulată : *Statistică a canalelor Parisului*, apărută pe vremea exilului său în insulele Anglo-Normande. I-a împrumutat date şi idei expuse în acest capitol.

[3] Îngrăşămînt compus din excremente de pasăre.

izbînda ar fi deplină. Dacă aurul nostru e băligar, în schimb băligarul nostru e aur.

Dar ce se face cu acest aur-băligar ? E aruncat în prăpăstii.

Convoaie de corăbii sînt trimise cu mari cheltuieli pentru a recolta de la Polul Sud baliga petrelului [1] și a pinguinilor, iar nesfîrșitul izvor de bogăție pe care-l avem la îndemînă este trimis în mare. Dacă tot îngrășămîntul omenesc și animal, pe care lumea îl pierde, ar fi dat înapoi pămîntului, în loc de a fi azvîrlit în apă, ar fi de ajuns pentru a hrăni lumea întreagă.

Știți ce sînt maldărele de murdărie de la marginea drumului, cotigele cu gunoaie care huruie noaptea pe străzi, groaznicele butoaie ale edilității, scurgerile puturoase de murdărie subterană, pe care ni le ascunde pavajul străzii ? Sînt cîmpii înflorite, iarbă verde, merișor, cimbru, salvie, sînt vînat, vite, muget satisfăcut de vaci, seara, fîn bine mirositor, grîu aurit, pîine pe masa voastră, sînge cald în vinele voastre, sînt sănătate, bucurie, viață. Așa vrea creațiunea plină de mister, care e pe pămînt transformare și în ceruri transfigurare. Dați-le înapoi marelui creuzet ; din ele va ieși belșugul vostru. Hrana cîmpiilor e hrana oamenilor.

Sînteți liberi să risipiți această bogăție și să mă găsiți caraghios pe deasupra. Asta ar fi capodopera neștiinței voastre.

Statisticile au calculat că numai Franța face în fiecare an un vărsămînt de o jumătate de miliard Atlanticului prin gura fluviilor ei. Notați bine, cu aceste cinci sute de milioane s-ar plăti un sfert din cheltuielile bugetului. Asta e iscusința omului, care vrea mai bucuros să arunce cinci sute de milioane pe gîrlă. Însăși măduva poporului e dusă, picătură cu picătură, de ticăloasa scurgere a canalelor noastre, în fluvii, și de uriașa scurgere a fluviilor în ocean. Fiecare icnire a haznalelor noastre ne costă o mie de franci. De aici, două rezultate : pămîntul sărăcit și apa împuțită. Din brazdă iese foamea, și din fluvii, boala.

Se știe, de pildă, că în clipa de față Tamisa otrăvește Londra.

---

[1] Pasăre de mare, palmipedă.

In ce privește Parisul, a fost nevoie să se mute în ultima vreme cele mai multe din gurile de scurgere în aval, dincolo de cel din urmă pod.

Ar ajunge un aparat cu două tuburi, înzestrat cu supape și ecluze aspiratoare și respingătoare, un sistem de drenaj elementar, simplu ca plămînul omului, și care funcționează, de altfel, în multe localități din Anglia, pentru a aduce în orașele noastre apa curată din cîmpii și pentru a trimite cîmpiilor apa bogată a orașelor. Acest du-te-vino ușor, cel mai simplu de pe lume, ne-ar păstra cele cinci sute de milioane pe care le aruncăm. Dar lumea se gîndește la altceva.

Procedeul actual face răul vrînd să facă binele. Intenția este bună, dar rezultatul e trist. Se crede că se curăță orașul, dar se stinge populația. Un canal este o neînțelegere. Cînd drenajul, cu dubla lui funcțiune, va înlocui peste tot canalul care spală sărăcind și va da înapoi ceea ce ia, cînd el se va combina cu datele unei noi economii sociale, produsul pămîntului va fi înzecit și problema mizeriei va fi simțitor atenuată. Adăugați suprimarea parazitismelor și problema va fi rezolvată.

Pînă atunci, bogăția publică se duce pe gîrlă și păbubim. Pagubă, acesta e cuvîntul potrivit. Europa se ruinează prin epuizare.

Cît despre Franța, am arătat care este cifra. Iar dacă Parisul cuprinde a douăzeci și cincea parte din populația totală a Franței și dacă îngrășămîntul parizian este cel mai bogat dintre toate, atunci evaluăm, la mai puțin decît ar trebui, partea Parisului la douăzeci și cinci de milioane, din jumătate de miliard pe care Franța o pierde în fiecare an. Aceste douăzeci și cinci de milioane, dacă ar fi întrebuințate pentru asistența socială și pentru sărbători, ar crește măreția Parisului. Orașul însă le cheltuiește în haznale, în asemenea măsură, încît s-ar putea spune că marea risipă a Parisului, petrecania lui de pomină, sminteala lui à la Beaujon [1], orgia lui, revărsarea lui de aur

---

[1] Financiar francez din secolul al XVIII-lea, vestit prin risipa și prin viața de desfrîu pe care o ducea; se îmbogățise speculînd asupra griului în anii de foamete. Spre a i se uita fărădelegile, a fondat la Paris un spital care îi poartă și azi numele.

din plin, fastul lui, măreţia lui nu sînt altceva decît canalele lui.

Orbiţi de o proastă economie politică, înecăm, lăsăm să se ducă de rîpă şi să se piardă în adîncuri bunăstarea tuturor. Ar trebui să existe plase de Saint-Cloud [1] pentru averea publică.

Din punct de vedere economic, faptul poate fi rezumat astfel : Parisul este un sac cu fundul spart. Parisul, cetate model, tipar al capitalelor bine rînduite, pe care fiecare popor se străduieşte să-l copieze, metropolă a idealului, patrie augustă a iniţiativei, a imboldului şi a experienţei, centru şi lăcaş al minţilor luminate, acest oraş-naţiune, stup al viitorului, amestec minunat de Babilon şi de Corint, din punctul de vedere de la care am pornit, ar face pe un ţăran din Fo-Kian să ridice din umeri.

Imitaţi Parisul şi vă veţi ruina.

De altfel, Parisul imită el însuşi, această risipă străveche şi nesinchisită.

Aceste dobitocii surprinzătoare nu sînt noi ; nu e vorba de o prostie tinerească. Cei vechi procedau la fel ca modernii. „Haznalele Romei, spune Liebig, au supt toată bunăstarea ţăranului roman". Roma a stors Italia şi, după ce a turnat Italia în haznaua ei, a răsturnat în ea Sicilia, apoi Sardinia, apoi Africa. Haznaua Romei a înghiţit lumea. Haznaua aceasta voia să soarbă cetatea şi universul ; *Urbi et orbi.* Oraş veşnic, hazna fără fund.

Roma este o pildă pentru asemenea lucruri, ca şi pentru altele.

Această pildă este urmată de Paris, cu toată prostia caracteristică oraşelor pline de duh.

Pentru nevoile operaţiunii pe care am explicat-o, Parisul are sub el un alt Paris ; un Paris al canalelor, cu străzile, răspîntiile, pieţele, fundăturile, arterele şi circulaţia lui, făcută din murdărie, dar din murdărie fără formă omenească.

Nu trebuie să măgulim pe nimeni, nici chiar un mare popor ; acolo unde se află tot, mîrşăvia stă alături de

---

[1] La Saint-Cloud, oraş aşezat pe Sena, în imediata apropiere a Parisului, se află plase pentru oprirea cadavrelor sinucigaşilor prin înecare.

sublim; iar Parisul cuprinde în el Atena, orașul luminii, cuprinde Tyrul, orașul puterii, Sparta, orașul virtuții, Ninive, orașul-minune, dar mai cuprinde în el și Luteția, orașul de noroi.

De altfel, și aici găsim pecetea puterii lui, și uriașa hazna a Parisului realizează, printre monumente, același ideal ciudat pe care l-au realizat în omenire cîțiva oameni ca Machiavel, Bacon și Mirabeau: josnicia mărcață.

Dacă privirea i-ar putea cuprinde întinderea, subsolul Parisului ar avea înfățișarea unui uriaș madrepor. Un burete nu are mai multe găuri și coridoare decît bulgărele de pămînt cu o circumferință de șase leghe, pe care se odihnește străvechiul mare oraș. Fără a mai vorbi de catacombe, care sînt o pivniță separată, fără a mai vorbi de încîlcita împletitură a conductelor de gaz, fără a mai socoti vastul sistem de tuburi al distribuției de apă potabilă, care se sfîrșește cu fîntînile; numai canalele, ele singure, alcătuiesc sub cele două maluri o uriașă rețea întunecată; un labirint căruia înclinarea îi servește drept fir conducător.

Acolo, în ceața umedă, se ivește șobolanul care pare a fi fătat de pîntecele Parisului.

II

ISTORIA VECHE A CANALULUI

Închipuiți-vă că Parisul ar fi ridicat ca un copac și că rețeaua subterană a canalelor, văzută de sus, ar desena pe cele două țărmuri un fel de ramură mare, altoită pe fluviu. Pe malul drept, canalul de centură ar fi trunchiul acestei ramuri, conductele secundare ar fi ramurile, și fundăturile ar fi rămurelele.

Imaginea aceasta este sumară și numai pe jumătate exactă, deoarece unghiul drept, care este unghiul obișnuit al acestui fel de ramificații subterane, se găsește foarte rar în lumea vegetală.

Veți putea avea o imagine asemănătoare a acestui ciudat plan geomeric, dacă vă închipuiți că ați vedea culcat pe un fund întunecat un alfabet oriental, bizar, în dezordine, ale cărui litere diforme ar fi sudate unele de altele, cînd la colțuri, cînd la extremități, într-un talmeș-balmeș aparent și, la prima vedere, întîmplător.

Haznalele și canalurile jucau un mare rol în evul mediu, în Imperiul de Răsărit și în bătrînul Orient. Acolo se ivea ciuma, acolo mureau despoții. Mulțimile priveau cu un fel de spaimă religioasă culcușurile astea ale putreziciunii, leagăne monstruoase ale morții. Groapa păduchilor din Benares nu este mai puțin amețitoare decît groapa cu lei din Babilon [1]. După spusele cărților rabinice, Teglath-Phalasar [2] nu jura decît pe haznaua din Ninive. Jean de Leyda [3] scotea din canalurile de la Münster falsa lui lună, și Mokannâ [4], confratele lui oriental, profet ascuns al Korassanului, scotea falsul lui soare din puțul-hazna din Kekhscheb.

Istoria oamenilor se oglindește în istoria haznalelor. Gemoniile [5] spuneau povestea Romei. Vechile canale ale Parisului au fost ceva nemaipomenit. Au servit de mormînt și de azil. Crima, inteligența, protestul social, libertatea de conștiință, gîndirea, furtul, tot ceea ce era urmărit sau e încă de legile omenești s-a ascuns în această gaură : bătăușii veacului al XIV-lea, pungașii veacului

---

[1] Prima aluzie evocă marele centru de pelerinaj brahman și mahomedan din centrul Indiei de nord ; călătorii europeni din secolul al XIX-lea îi admirau numeroasele pagode și moschee, dar insistau totodată asupra murdăriei mulțimii de fachiri și pelerini. După legenda biblică, în timpul captivității babiloniene a evreilor, profetul Daniel a fost aruncat de două ori în groapa cu lei din Babilon, fiindcă demascase tertipurile și înșelătoriile curtenilor și preoților păgîni.

[2] Rege asirian din secolul al VIII-lea î.e.n.

[3] Mistic și reformator religios olandez din prima jumătate a secolului al XVI-lea. A condus grupul anabaptist din Münster (Westfalia) unde a încercat să înființeze, în 1533, o republică egalitară, avînd în vedere apropiatul „sfîrșit al lumii".

[4] Șef arab de sectă islamică din a doua jumătate a secolului al VIII-lea *Korasanul* este o regiune din nord-estul Iranului.

[5] Gemoniile erau, în antichitate, scările care coborau pe partea nord-vestică a muntelui Capitoliu ; acolo erau expuse cadavrele celor ce fuseseră supuși chinurilor, mai înainte de a fi aruncate în Tibru.

al XV-lea, hughenoţii celui de-al XVI-lea, iluminaţii lui Morin [1] în secolul al XVII-lea, tîlharii amestecaţi printre revoluţionari în al XVIII-lea. De aici ieşea, acum o sută de ani, pumnalul nocturn, aici se strecura hoţul care se simţea încolţit; pădurea are peşterile ei, Parisul îşi are canalul. Vagabonzii, această *picareria* [2] galică, luau canalul drept o sucursală a Curţii Miracolelor [3], şi seara, batjocoritoare şi feroce, intra sub canalul Maubuée ca într-un culcuş.

Era firesc ca cei care „lucrau" zilnic în fundătura Vide-Gousset sau pe strada Coupe-George [4] să aibă ca domiciliu de noapte puntea de la Chemin-Vert sau de la Hurepoix. De aici, un furnicar de amintiri. Coridoarele aceste singuratice sînt bîntuite de tot felul de strigoi; peste tot putreziciune şi duhori, ici-colo cîte o ferestruică, în care, dinăuntru, Villon stă de vorbă cu Rabelais de afară.

În Parisul de altădată, canalul era locul de întîlnire al tuturor istovirilor şi încercărilor. Economia politică vede în el o descompunere, iar filozofia socială, o drojdie.

Canalul este conştiinţa oraşului. Totul se îndreaptă spre el, totul se confruntă în el. În acest loc livid e întuneric, în schimb nu sînt taine. Fiecare lucru îşi are adevărata lui înfăţişare sau cel puţin înfăţişarea lui definitivă. Maldărul de murdării are calitatea de a nu spune minciuni. Aici se adăposteşte naivitatea. Găseşti aici masca lui Basile [5], dar i se văd cartonul şi sforile, dedesubtul şi exteriorul, şi e zugrăvită cu un noroi cinstit. Alături stă

---

[1] Mistic persecutat de biserica catolică; a pierit ars pe rug în 1663. Cîţiva discipoli fanatici („iluminaţii lui Morin") i-au mai propovăduit şi după moarte ideile despre apropiatul sfîrşit al lumii.

[2] Termen spaniol care înseamnă „golănimea"; un *picaro* era un lumpenproletar trăind din expediente şi călătorind într-una spre a i se pierde urma.

[3] Mahala din vechiul Paris în care se adunau tot felul de nenorociţi infirmi.

[4] În româneşte: Goleşte-Punga şi Taie-Beregata.

[5] Personaj din *Bărbierul din Sevilla* al lui Beaumarchais; masca îi era morală, dar haina-i respectabilă de maestru de muzică ascunde un ipocrit venal.

nasul fals al lui Scapin[1]. Toate murdăriile civilizației, după ce au ieșit din circulație, cad în această groapă a adevărurilor, în care ajunge pînă la urmă uriașa alunecare socială. Dar dacă adevărurile se scufundă, aici, în schimb, sînt puse la vedere. Acest talmeș-balmeș este o spovedanie. Aici s-a isprăvit cu falsele aparențe, adăugirile de prisos nu mai sînt cu putință, murdăria își scoate cămașa, goliciunea e desăvîrșită, iluziile și vedeniile se împrăștie, nu mai rămîne decît ceea ce e în adevăr, cu trista înfățișare a celor ce se sfîrșesc. Realitate și dispariție. Colo, un fund de sticlă trădează beția, un mîner de coș îți vorbește de gospodărie : aici un cocean de măr care avea păreri literare e din nou un cocean de măr și atît. Efigia unui gologan se acoperă fățiș cu un strat verde-cenușiu, scuipatul lui Caiafa se întîlnește cu vărsătura lui Falstaff[2], galbenul ieșit din tripou se izbește de cuiul de care atîrnă frînghia spînzuratului, fetusul vînăt se rostogolește înfășurat în paietele care au dănțuit la Operă în ultima zi a carnavalului, o tocă de magistrat, după ce a judecat atîția oameni, se întinde lîngă o zdreanță care a fost odată fusta Margotonei[3] ; aici e mai mult decît înfrățire, toate se bat pe burtă. Tot ce se sulemenea altădată, aici se mîzgălește. Ultimul văl este smuls. Canalul e cinic. Spune tot.

Această sinceritate a murdăriei ne place, odihnește sufletul. Cînd ți-ai petrecut vremea îndurînd pe pămînt spectacolul ifoselor pe care ți-l dă rațiunea de stat, jurămîntul, înțelepciunea politică, dreptatea omenească, robele incoruptibile, te simți ușurat cînd intri într-un canal și vezi pleava care se împacă bine.

---

[1] Tip de valet isteț din comedia clasică italiană și franceză, care înveselea publicul nu numai prin verva sa, ci și printr-un nas enorm.

[2] După legenda biblică arhiereul Caiafa l-ar fi scuipat pe Isus cînd acesta a fost adus în fața lui spre judecată. Falstaff, personaj din *Nevestele vesele din Windsor* de Shakespeare, avea grețuri și vomitări, atît din pricina abuzului de băutură și mîncare, cît și în urma unei băi în Tamisa, într-un coș cu rufe murdare, consecință a aventurilor sale.

[3] Nume generic pentru fetele de la țară devenite slujnice la Paris (Margoton este derivat de la Margot, Margareta).

În același timp e și o învățătură. Am spus mai înainte că istoria trece prin canale. Nopțile sfîntului Bartolomeu se filtrează picătură cu picătură printre pietre [1]. Marile asasinate publice, măcelurile politice și religioase străbat această subterană a civilizației și își împing cadavrele în ea. Pentru privirea unui visător, toți criminalii istoriei sînt aici, în această penumbră hîdă, în genunchi, cu o fîșie din propriu lor linţoliu drept șorț, ștergînd lugubru cu buretele faptele lor. Ludovic al XI-lea e aici cu Tristan [2], Francisc I cu Duprat [3], Carol al IX-lea cu maică-sa [4], Richélieu cu Ludovic al XIII-lea, Louvois, Letellier [5], Hébert, și Maillard [6], sînt toți, zgîriind pietrele și încercînd să facă să piară urma celor săvîrșite de ei. Sub bolți se aude foșnetul măturii nălucilor ăstora. Respiri mirosul putred, puternic al catastrofelor sociale. Prin colțuri vezi sclipiri roșietice. Acolo curge o apă groaznică, în care s-au spălat mîini însîngerate.

Observatorul social trebuie să pătrundă aceste umbre! Fac parte din Laboratorul lui. Filozofia este microscopul gîndirii. Toate vor să fugă de ea, dar ei nu-i scapă nimic! E zadarnic să te codești. Ce latură a ta arăți atunci cînd te codești? Latura rușinoasă. Filozofia urmărește răul cu privirea ei cinstită și nu-i îngăduie să se refugieze în

---

[1] Adică sîngele vărsat în măceluri, ca acel al calviniștilor din noaptea de 24 august 1572, se scurge în canale.

[2] Om de încredere al lui Ludovic al XI-lea, șef al poliției sale; a fost instrumentul măsurilor aspre ale stăpînului său împotriva feudalilor rebeli (a doua jumătate a secolului al XV-lea).

[3] Cancelar al Franței sub Francisc I, a lucrat cu mult zel pentru întărirea absolutismului, strîngînd totodată și o avere fabuloasă prin vînzarea la mezat a tuturor slujbelor de stat.

[4] Este vorba de Chaterine de Médicis, regentă în timpul minorității lui Carol IX-lea și inspiratoare a politicii anticalviniste a Curții, care a dus la masacrul din noaptea Sfîntului Bartolomeu (1572).

[5] Letellier, ministru de război de la începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea, a fost tatăl marchizului de Louvois, care l-a urmat în aceeași demnitate.

[6] Revoluționari de la 1789 (despre Hébert vezi notele anterioare). Maillard a luat parte la asaltul Bastiliei; a fost unul din conducătorii maselor pariziene care au readus familia regală din Versailles la Paris și, în sfîrșit, unul din judecătorii populari care au condamnat în noiembrie 1792, pe nobilii și preoții întemnițați pentru intrigile lor reacționare.

neant. Ea știe să vadă totul în lucrurile care pier, în lucrurile care se micșorează și se sting. Ea reconstituie purpura dintr-o zdreanță, și femeia după îmbrăcăminte. Reface un oraș cu ajutorul haznalei; cu ajutorul noroiului reface moravurile. Dintr-un ciob deduce o amforă sau un ulcior. Ea recunoaște diferența care separă evreimea din Judengasse de aceea din ghetto [1] după urma unei unghii pe un pergament. Ea regăsește în ceea ce a rămas ceea ce a fost: binele, răul, falsul, adevărul, pata de sînge dintr-un palat, pata de cerneală dintr-o peșteră, picătura de seu dintr-un lupanar, încercările suferite, tentațiile binevenite, orgiile scurse, racile cu care s-au ales caracterele care s-au înjosit, urma prostituției în sufletele pe care grosolănia le-a făcut apte pentru ea și urma brațului Messalinei pe haina hamalilor Romei [2].

III

BRUNESEAU

În evul mediu canalul Parisului era legendar. În veacul al XVI-lea Henric al II-lea încercă un sondaj, care nu izbuti. Mercier [3] certifică că, acum mai puțin de o sută de ani, cloaca era părăsită în voia ei.

Așa era vechiul Paris, lăsat pradă certurilor, nehotărîrilor și dibuirilor. A fost multă vreme destul de tont. Mai tîrziu, 1789 a arătat cum se înțelepțesc orașele. Dar, în vremurile bune de altădată, capitala avea prea puțin cap; nu știa să se descurce nici moral, nici material, și nici să măture murdăria, așa cum nu știa să măture abuzurile.

---

[1] În orașele germane existau pînă în secolul al XVIII-lea o *Judengasse*, stradă centrală locuită de evreii bogați, și un *ghetto*, cartier mărginaș, în care era silită să se înghesuie în cocioabe evreimea de rînd.

[2] Aluzie la un pasaj dintr-o satiră a poetului latin Iuvenal, care-o acuză pe Messalina, prima soție a împăratului Claudiu, de a se fi prostituat noaptea, deghizată, în lupanarele frecventate de hamali.

[3] Scriitor francez (1740—1814), autor al unui *Tablou al Parisului*, descriere prolixă a orașului sub toate aspectele lui la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, dar prețios ca document.

Totul era o piedică, totul era o problemă. Canalul, de pildă, se împotrivea oricărui plan. Nu izbuteai să te orientezi în ale edilităţii, aşa cum nu te mai înţelegeai în oraş ; sus, totul de neînţeles, jos, de nedescurcat ; sub învălmăşeala limbilor sta încurcătura pivniţelor ; Dedal îl dubla pe Babel [1].

Uneori, canalul Parisului începea şi el să se reverse, ca şi cum Nilul acesta trecut cu vederea s-ar fi înfuriat dintr-o dată. Lucru dezgustător, canalul inunda străzile. Uneori acest stomac al civilizaţiei digera prost, cloaca se revărsa în gîtlejul oraşului şi Parisul simţea gustul noroiului lui. Canalul semăna cu remuşcările, ceea ce era un bine, un avertisment, foarte rău privit de altfel ; oraşul era revoltat de îndrăzneala noroiului şi nu îngăduia ca murdăria să se întoarcă de unde pornise. Goniţi-o mai bine !

Inundaţia din 1802 este una din amintirile încă vii în mintea parizienilor care au optzeci de ani. Murdăria s-a răspîndit în cruce, în piaţa Victoriei, unde se află statuia lui Ludovic al XIV-lea ; a intrat în strada Saint-Honoré prin cele două guri de canal din Champs Elysée, pe strada Saint-Florentin prin canalul Saint-Florentin, pe strada Pierre-à-Poisson prin canalul Sonnerie, pe strada Popincourt prin canalul Chemin-Vert, pe strada Roquette prin canalul din strada 'Lappe ; a acoperit pietrişul străzii Champs-Elysées pînă la o înălţime de treizeci şi cinci de centimetri ; şi la amiază a pătruns prin gura Senei, care îşi îndeplinea funcţiunea în sens invers, în străzile Mazzarin, Echaudé şi Marais, unde s-a oprit la o sută nouă metri, la cîţiva paşi de casa unde locuiesc Racine, respectîndu-l pe poetul din veacul al XVII-lea mai mult decît pe rege. Noroiul atinse culmea înălţimii pe strada Saint-Pierre, unde se ridică la trei picioare deasupra gurilor de jgheab, şi culmea întinderii pe strada Saint-Sabin, unde

---

[1] *Dedal*, personaj mitologic, constructorul labirintului din Creta, palat cu un mare număr de camere în care Minos, rege legendar al insulei, închisese minotaurul. *Babel*, turnul uriaş pe care — după legenda biblică — oamenii l-ar fi construit în urma potopului spre a se adăposti înăuntru în caz că apele ar creşte din nou.

se revărsă pe o lungime de două sute treizeci și opt de metri.

La începutul acestui veac, canalul Parisului era încă un loc misterios. Noroiul nu poate avea niciodată un renume bun; aici, încă, faima lui proastă mergea pînă la groază. Parisul știa în chip nedeslușit că are sub el o pivniță grozavă. Se vorbea de ea ca despre acea monstruoasă mlaștină a Tebei, unde furnicau scolopendre de cincisprezece picioare lungime și în care s-ar fi putut îmbăia Behemot [1]. Cizmele mari ale celor care se ocupau cu întreținerea canalului nu cutezau să treacă niciodată dincolo de anumite puncte bine cunoscute. Nu trecuseră de mult vremurile în care cotigile nămolarilor, din vîrful cărora Saint-Foix fraterniza cu marchizul de Créqui [2], erau descărcate pur și simplu în canal. Curățirea lor era încredințată ploilor, care mai mult le înfundau decît le măturau. Roma încă lăsa o oarecare poezie cloacei și o numea Gemonie; Parisul o insulta pe a lui și-i spunea Gaura Puturoasă. Știința și superstiția erau de acord în privința scîrbei. Gaura Puturoasă respingea igiena și legenda. Moine Bourru a răsărit de sub bolta împuțită a canalului Mouffetard; cadavrele marmusetilor [3] au fost azvîrlite în canalul Barillerie; Fagon [4] pusese puternica febră malignă din 1685 pe seama marii deschizături a canalului Marais, care a rămas neacoperit în strada Saint-Louis, cam în fața firmei *Mesagerul galant*, pînă în 1833. Gura de canal din strada Mortellerie era vestită prin ciuma care ieșea dinăuntru; strada aceasta nenorocită, cu grilajul ei de fier cu vîrfuri ascuțite, asemenea unui șirag de dinți, era ca o gură de balaur care sufla iadul asupra oamenilor. Imagi-

---

[1] Animal biblic monstruos, privit ca un simbol al diavolului.

[2] Ambele personaje erau cunoscute în mijlocul secolului al XVIII-lea prin excentricitatea lor. Saint-Foix, autor de romane și comedii, temut duelgiu. Celălalt, petrecăreț vestit, era ultimul vlăstar al unei vechi familii feudale.

[3] Sfetnicii burghezi ai regelui Carol al VI-lea (sfîrșitul secolului al XIV-lea), administratori capabili, numiți astfel din gelozie de partidul marilor feudali, care le disputa puterea. Cînd Carol al VI-lea fu atins de alienație mintală, unchiul său, ducele Filip de Burgundia, îl domină complet și-i alungă pe marmuseți, dintre care unii fură uciși.

[4] Autorul unui istoric al Parisului.

nația populară presăra întunecata beznă pariziană cu nu știu ce amestec hidos de infinit. Canalul era fără fund. Canalul era barathrumul [1]. Ideea de a explora aceste regiuni leproase nici că trecea prin minte poliției. Cine ar fi îndrăznit să pună la încercare necunoscutul, să arunce o sondă în această beznă, să pornească la descoperirea acestui abis? Era înfricoșător. Și totuși cineva se oferi s-o facă. Cloaca își avu un Cristofor Columb.

Într-o zi, în 1805, cu prilejul uneia din acele rare treceri ale împăratului prin Paris, ministrul de interne, un Decrès sau Crétet [2] oarecare, veni să fie de față la toaleta stăpînului său. În Caroussel se auzea cum se tîrau săbiile tuturor acelor soldați extraordinari ai marii republici și ai marelui imperiu; eroii se înghesuiau la ușa lui Napoleon; oameni de pe Rin, Escaut, Adige și Nil; camarazi ai lui Joubert, Desaix, Marceau, Hoche, Kléber; aerostieri [3], de la Fleurus [4], grenadieri din Maiența, pontonieri din Genua, husari pe care-i priviseră piramidele, artileriști pe care-i stropise cu noroi obuzul lui Junot, chiurasieri care luaseră cu asalt flota ancorată în Zuidersee; unii îl urmaseră pe Napoleon pe podul de la Lodi, alții îl întovărășiseră pe Murat în tranșeele de la Mantua, alții trecuseră de Lannes pe drumul povîrnit spre Montebello. Toată armata de atunci era acolo, în curtea Tuileriilor, reprezentată printr-o grupă sau un pluton și păzind odihna lui Napoleon; era epoca minunată în care Marea Armată avea îndărătul ei Marengoul și înaintea ei Austerlitzul. „Sire, îi spuse ministrul de interne lui Napoleon, am văzut ieri pe omul cel mai cutezător al imperiului vostru". „Cine e acest om, întrebă repede împăratul, și ce-a făcut? „Vrea să facă un lucru, sire..." „Ce anume?" „Să cerceteze canalele Parisului".

Omul acesta exista, îl chema Bruneseau.

---

[1] Prăpastie în care atenienii își aruncau criminalii.
[2] Miniștri ai lui Napoleon I.
[3] Soldați însărcinați cu manevra aerostatelor militare.
[4] În această localitate din Belgia, generalul revoluționar francez Jourdan a învins o armată austriacă folosind pentru prima oară în istorie baloane pentru a supraveghea mișcările trupelor dușmane.

AMĂNUNTE NECUNOSCUTE

Cercetarea a avut loc. A fost o campanie îndrăzneață ; o bătălie nocturnă împotriva ciumei și a asfixiei. În același timp a fost o călătorie de descoperiri.

Unul dintre supraviețuitorii acestei explorări, un muncitor deștept, foarte tînăr pe vremea aceea, mai povestea încă, acum vreo cîțiva ani, unele amănunte curioase pe care Bruneseau crezuse că e mai bine să le treacă sub tăcere în raportul său adresat prefectului de poliție, ca nepotrivite cu stilul administrativ. Procedeele de dezinfectare erau pe vremea aceea foarte înapoiate. Abia trecuse Bruneseau de primele articulații ale rețelei subpămîntene, că opt din douăzeci de muncitori refuzară să meargă mai departe. Operația era gata ; cercetarea presupunea curaj ; trebuia să se curețe și în același timp să se măsoare ; să se noteze intrările de apă, să se numere grilajele și gurile, să se cerceteze în amănunt ramificațiile, să se indice curentele pe puncte de partaj, să se identifice cartierele respective ale diverselor bazine, să se sondeze canalele mici legate de canalul principal, să se măsoare înălțimea interioară a fiecărui coridor și lărgimea lui atît la începutul boltelor, cît și la temelia lor, în sfîrșit, să se determine coordonatele nivelării în dreptul fiecărei intrări de apă, fie de la baza canalului, fie de la suprafața străzii. Se înainta cu greu. Adesea, scările pentru coborît intrau aproape un metru în nămol. Lanternele mureau în mijlocul miasmelor. Din cînd în cînd, era scos afară cîte un muncitor leșinat. În unele locuri, o prăpastie. Pămîntul se înfundase, lespezile alunecaseră, canalul se preschimbase în puț fără fund ; nu mai dădeai de loc solid ; la un moment dat un om se cufundă brusc ; fu tras înapoi cu mare greutate. După sfatul lui Fourcroy [1], din distanță în distanță, în locurile destul de curățate se aprindeau lumini în colivii mari, pline cu cîlți îmbibați în rășină. Peretele, în unele locuri, era acoperit cu bureți diformi ca

[1] Chimist din timpul revoluției și al imperiului ; a contribuit la organizarea apărării republicii de către Comitetul salvării publice și la organizarea unui învățămînt nou.

niște tumori ; pînă și piatra părea bolnavă în locul acesta înăbușitor.

În exploatarea sa, Bruneseau porni din amont în aval. La bifurcarea conductelor de apă din Grand-Hurleur descifră pe o piatră ieșită în afară data anului 1550 ; această piatră arăta limita la care se oprise Philibert Delorme [1], însărcinat de Henric al II-lea să cerceteze regiunea subpămînteană a Parisului. Piatra aceasta era pecetea veacului al XVI-lea pe canal. Bruneseau regăsi partea lucrată în veacul al XVII-lea din conducta de la Ponceau și din strada Vieille-du-Temple, boltite între 1600 și 1650, și partea din veacul al XVIII-lea în secțiunea de apus a canalului colector, închisă și boltită în 1740. Aceste două bolți, mai ales cea mai puțin veche, cea din 1740, erau mai crăpate și în stare mai proastă decît zidăria canalului de centură, care data din 1412, epocă în care pîrîul cu apă curgătoare de la Ménilmontant fusese ridicat la rangul de mare canal al Parisului, avansare analogă aceleia a unui țăran care ar deveni prim valet al regelui ; ceva în felul lui Gros-Jean preschimbat în Lebel [2].

Ici-colo, mai ales sub palatul de justiție, li se părură că descoperă firidele vechilor temnițe, săpate chiar în canal. Un hidos *in pace* [3]. Într-una dintre celule atîrna un lanț de fier. Celulele acestea fură zidite toate. Se mai găsiră unele lucruri ciudate, între altele scheletul unui urangutan dispărut din Jardin des Plantes în 1800, dispariție care a fost probabil în legătură cu faimoasa și netăgăduita apariție a diavolului în strada Bernardins în ultimul an al veacului al XVIII-lea. Bietul diavol a sfîrșit prin a se îneca în canal.

Sub lungul coridor circular care dă în Arche-Marion cunoscătorii admirară un coș de negustor de vechituri, foarte bine păstrat. Peste tot, nămolul, pe care muncitorii ajunseseră să-l mînuiască cu pricepere, era plin de obiecte prețioase, de bijuterii de aur și argint, de pietre scumpe,

---

[1] Arhitect francez din secolul al XVI-lea, constructorul palatului Tuileriilor din Paris.

[2] Însemnează camerist prostănac și grosolan transferat în valet stilat.

[3] Formulă latinească prin care inchiziția spaniolă denumea carcerele subterane în care erau închiși pînă la moarte unii condamnați ; la origine a fost o formulă care se sculpta pe lespezile mormintelor primilor creștini.

de monede. Un uriaș care ar fi strecurat această cloacă ar fi avut în sita lui bogăția veacurilor. La bifurcarea celor două branșamente din strada Temple și din strada Saint-Avoye se găsi o ciudată medalie hughenotă, de aramă, avînd pe una din părți un porc cu pălărie de cardinal și pe cealaltă un lup cu tiară pe cap.

Întîlnirea cea mai neașteptată avu loc la intrarea în canalul cel mare. Intrarea aceasta fusese închisă odinioară cu un grilaj din care nu mai rămăseseră decît țîțînile. De una dintre aceste țîțîni atîrna un fel de zdreanță fără nici o formă, murdară, care desigur că se agățase acolo în trecere, fîlfîia în umbră și se destrăma mai departe. Bruneseau apropie lanterna și o cercetă. Era dintr-o țesătură de in foarte fină, și la unul din colțurile mai puțin roase se putea desluși urma unei coroane heraldice, brodată deasupra a șapte litere : LAVBESP. Coroana era de marchiz și cele șapte litere însemnau *Laubespine*. Se constată că aveau în fața ochilor o bucată din lințoliul lui Marat. Marat, în tinerețea lui, fusese îndrăgostit, pe vremea cînd făcea parte din casa contelui d'Artois, în calitate de medic al grajdurilor. Din dragostea lui, recunoscută de istorici, pentru o doamnă din lumea mare, îi rămăsese cearșaful acesta de pat, epavă sau amintire. La moartea lui nu găsiră altă pînză fină la el acasă și fu îngropat cu ea. Cîteva femei bătrîne îl înfășurară pe tragicul Prieten al poporului în cearșaful dragostei de altădată.

Bruneseau trecu mai departe. Lăsară zdreanța aceasta unde era ; nu o smulseră. Din dispreț sau din respect ? Marat le merita pe amîndouă. Și apoi, soarta își lăsase destul urma pe ea ca să mai îndrăznească cineva s-o atingă. De altfel, se cuvine ca lucrurile ce aparțin mormîntului să fie lăsate în locul pe care și l-au ales. În sfîrșit, rămășița era ciudată. O marchiză dormise într-însa ; Marat putrezise în ea ; străbătuse Panthéonul pentru a da de șobolanii canalului. Pînza asta de pat, ale cărei cute ar fi fost desenate odinioară cu plăcere de Watteau, era acum vrednică de privirea fixă a lui Dante.

Vizitarea întregii regiuni subpămîntene ținu șapte ani, de la 1805 la 1812. În drumul său, Bruneseau arăta, călăuzea, ducea la bun sfîrșit lucrări însemnate ; în 1808 coborî

temelia de la Ponceau, croi peste tot linii noi, și duse canalul, în 1809, sub strada Saint-Denis, pînă la fîntîna Innocents; în 1810, sub strada Froidmanteau și sub Salpêtrière; în 1811, sub strada Neuve-des-Petits-Pères, sub strada Mail, sub strada Echarpe, sub Piața Royale; în 1812, sub strada la Paix și sub șoseaua d'Antin. În același timp, dezinfectă și asană toată rețeaua. Începînd din al doilea an, Bruneseau fu ajutat de ginerele său, Nargaud.

În felul acesta, la începutul acestui veac, societatea de pe atunci își curăți dedesubturile și făcu toaleta canalului. Aceasta a însemnat o curățire adevărată.

Așa, era, văzut, retrospectiv, vechiul canal al Parisului; încolăcit, crăpat, cu pietre lipsă, plesnit, întretăiat de mlaștini, zdruncinat de cotituri ciudate, urcînd și coborînd fără nici o noimă, puturos, sălbatic, fioros, cufundat în întuneric, cu cicatrice pe lespezi și cu răni pe pereți, îngrozitor. Ramificații în toate direcțiile, încrucișări de tranșee, branșamente, întretăieri, stele ca în tranșee, fundături, bolți acoperite cu silitră, bălți infecte, scurgeri împuțite pe pereți, picături care cădeau din tavan, beznă; nimic mai groaznic decît această veche criptă-hazna, aparat digestiv babilonian, peșteră, groapă, abis străpuns de străzi, mușuroi titanic în care minții i se pare că vede prin umbră, în murdăria care a fost altădată strălucire, uriașa cîrtiță oarbă care este trecutul.

Așa arăta, o repetăm, canalul de altădată.

V

PROGRESUL ACTUAL

Astăzi canalul este curat, rece, drept, corect. Aproape realizează idealul a ceea ce se înțelege în Anglia prin „respectabil". E îngrijit și cenușiu; liniar și, ai putea spune, pus la punct. Seamănă cu un negustor care a ajuns consilier de stat. Nu mai e cufundat în beznă. Noroiul se poartă cuviincios. La prima vedere l-ai lua drept unul dintre acele coridoare subpămîntene atît de obișnuite în

vechime și atît de folositoare monarhilor și principilor cînd voiau să fugă, în vremurile de altădată, cînd „poporul îi iubea pe regi". Canalul de astăzi este un canal frumos ; stilul lui e curat ; clasicul alexandrin rectiliniu, care, gonit din poezie, pare să se fi refugiat în arhitectură, s-ar putea spune că s-a amestecat cu toate pietrele acestei lungi bolți întunecate și alburii ; fiecare gură de vărsare a apei e o arcadă ; strada Rivoli se continuă în cloacă. De altfel, dacă linia geometrică este undeva, la locul ei, e desigur în tranșeea cu murdării a unui mare oraș. Aici totul este în funcție de drumul cel mai scurt. Canalul a luat astăzi un fel de înfățișare oficială. Chiar rapoartele de poliție, al căror obiect este cîteodată, sînt respectuoase față de el. Cuvintele care îl caracterizează în limbajul administrativ sînt credincioase și demne. Ceea ce se numea altădată un maț se cheamă acum galerie ; ce era altădată o gaură se cheamă acum deschizătură. Villon nu și-ar mai recunoaște antica ascunzătoare. Rețeaua aceasta de pivnițe are mai departe populația ei străveche de rozătoare, mai numeroasă ca oricînd ; uneori un șobolan veteran îndrăznește să-și scoată capul prin fereastra canalului și se uită la parizieni ; spurcăciunile acestea se domesticesc și ele, încîntate de palatul lor subpămîntean. Cloaca nu mai are nimic din grozăvia ei dintru început. Ploaia, care murdărea altădată canalul, astăzi îl spală. Totuși, să nu vă bizuiți pe asta. E încă plin de duhori. E mai degrabă ipocrit decît nevinovat. Zadarnic se străduiesc prefectura poliției și comisia de salubritate. În ciuda tuturor procedeelor de asanare, canalul răspîndește un vag miros suspect, ca Tartuffe după spovedanie.

Să ne înțelegem. La urma urmei, curățenia este un omagiu pe care canalul îl adresează civilizației și, după cum, din punctul acesta de vedere, conștiința lui Tartuffe e un progres față de staulul lui Augias [1], fără îndoială, canalul Parisului a fost îmbunătățit.

---

[1] Rege legendar din Grecia antică ; staulele lui cu trei mii de boi nu fuseseră curățate de zeci de ani ; Heracles le-a spălat abătînd peste ele apele rîurilor Alfeu și Peneu. De atunci se zice : „a curăți staulele (grajdurile) lui Augias" de cîte ori o întreprindere pare peste puterile omenești și totuși un om cu inteligență și perseverență izbutește să o ducă la bun sfîrșit.

Dar e mai mult decît un progres ; e o schimbare. Între vechiul canal și cel de astăzi s-a întîmplat o revoluție. Cine a făcut-o ?

Bruneseau, omul pe care toată lumea îl uită și despre care am vorbit.

VI

PROGRESUL VIITOR

Săparea canalului de scurgere al Parisului n-a fost treabă ușoară. Ultimele zece veacuri au lucrat la el fără a-l putea isprăvi, după cum n-au putut isprăvi Parisul. Într-adevăr, canalul răspunde ca un ecou creșterii Parisului. E ca o caracatiță afurisită cu mii de brațe care crește în pămînt pe măsură ce orașul se întinde deasupra. Ori de cîte ori orașul taie o stradă, canalul întinde un braț. Vechea monarhie nu construise decît douăzeci și trei de mii de metri de canal ; aceasta era situația Parisului la 1 ianuarie 1806. Începînd de la acea dată, despre care vom vorbi în curînd, lucrarea a fost reluată și continuată în chip folositor și energic ; Napoleon a construit — cifrele sînt ciudate — patru mii opt sute patru metri ; Ludovic al XVIII-lea, cinci mii șapte sute nouă ; Carol al X-lea, zece mii opt sute treizeci și șase ; Ludovic-Filip, optzeci de mii douăzeci ; republica din 1848, douăzeci și trei de mii trei sute optzeci și unu ; actualul regim, șaptezeci de mii cinci sute ; cu totul în clipa de față, două sute douăzeci și șase de mii șase sute zece metri ; șaizeci de leghe de canaluri de scurgere ; măruntaie enorme ale Parisului. Ramificație întunecată mereu în lucru ; construcție necunoscută și imensă.

După cum se vede, labirintul subpămîntean al Parisului este azi mai mult decît înzecitul a ceea ce era la începutul secolului. Anevoie ne putem închipui cîtă stăruință și sforțări au trebuit pentru a aduce această cloacă la starea de relativă desăvîrșire în care se află astăzi. Cu mare greutate au izbutit vechea administrație monarhică și, în ultimii zece ani ai veacului al XVIII-lea, primăria re-

voluționară, să sape cele cinci leghe de canaluri de scurgere care existau înainte de 1806. Tòt soiul de piedici opreau in loc această lucrare, unele pricinuite de felul solului, altele ivite chiar din prejudecățile populației muncitoare a Parisului. Parisul e ridicat pe un strat peste măsură de îndărătnic la cazma, la tîrnăcop, la sondă, la mîna omenească. Nimic mai greu de străpuns și de pătruns ca această întocmire geologică peste care se suprapune minunata întocmire istorică numită Paris ; de îndată ce sub o formă oarecare, munca pornește și se aventurează în această pătură de aluviuni, forțele subpămîntene ce se opun apar din belșug. E vorba de argilele lichide, de izvoarele neastîmpărate, de rocile tari, de acele nămoluri moi și adînci pe care știința de specialitate le numește muștaruri. Tîrnăcopul răzbește greu prin straturile calcaroase întretăiate de fîșii de humă foarte subțiri și de pături chistoase ale căror foi sînt încrustate cu cochiliile stridiilor ce trăiau în oceanele de odinioară. Cîteodată, un pîrîiaș sparge bolta începută și se revarsă asupra muncitorilor ; sau un șuvoi de marnă țîșnește și se prăvale cu furia unei cataracte, sfărîmînd ca pe niște bucăți de sticlă cele mai groase grinzi de susținere. Nu demult, cînd a trebuit să se sape canalul colector la Villette pe sub canalul Saint-Martin, fără ca să se întrerupă navigația și fără ca acest canal să fie golit, s-a produs o spărtură în albia lui, și apa a năvălit dintr-o dată în șantierul subteran, depășind capacitatea de absorbție a pompelor ; a trebuit ca un scafandru să caute spărtura produsă în deschizătura strîmtă a marelui bazin și s-o astupe cu mare greutate. Prin alte părți, în apropierea Senei și chiar destul de departe de fluviu ca, de pildă, la Belleville, la Grande-Rue, în pasajul Lunière, întîlnim nisipuri fără fund în care te împotmolește și în care un om se poate scufunda văzînd cu ochii. Adăugați asfixia produsă de miasme, îngropările în surpături, prăbușirile neașteptate. Adăugați tifosul de care muncitorii sînt cuprinși încetul cu încetul. În zilele noastre, după ce a săpat galeria de la Clichy, cu o ridicătură pentru a susține o conductă principală cu apă de la Ourcq, lucrare executată într-un șanț, la zece metri adîncime, după ce a boltit pîrîul Bièvre de la bulevardul l'Hôpital

pînă la Sena, după o serie de surpături, cu ajutorul unor săpături, adeseori fără rezultat, și al unor lucrări de zăgăzuire, după ce a construit linia de canale de scurgere de la bariera Blanche la calea Aubervilliers, în decurs de patru luni, zi și noapte, la o adîncime de unsprezece metri, pentru a apăra Parisul de apele torențiale din Montmartre și pentru a crea o scurgere acestei bălți fluviale de nouă hectare, care stagna în apropierea barierei Martyrs, și, lucru nemaivăzut încă, după ce a executat sub pămînt un canal de scurgere în strada Barre-du-Bec, fără să sape un șanț, la șase metri adîncime, conductorul Monnot a murit. După ce a boltit trei mii de metri de canaluri în toate punctele orașului, din strada Traversière-Saint-Antoine, pînă în strada l'Ourcine ; după ce a degajat de inundațiile fluviale răspîntia Censier Mouffetard prin branșamentul Arbalète ; după ce a construit canalul Saint-Georges pe temelii de piatră și beton în nisipuri curgătoare ; după ce a condus înfricoșătoarea scoborîre de temelie a stăvilarului branșamentului Notre-Dame-de-Nazareth, inginerul Duleau a murit. Nu există buletine pentru astfel de acte de curaj, oricum mai folositoare ca măcelurile prostești de pe cîmpurile de luptă.

În 1832 canalele Parisului erau departe de ceea ce sînt astăzi. Bruneseau dăduse imboldul, a trebuit însă ca holera să determine vasta construcție care s-a efectuat de atunci încoace. E surprinzător să spunem, de pildă, că în 1821 o parte din canalul de centură, zis Marele Canal, stagna încă tocmai ca la Veneția, sub cerul liber, în strada Gourdes. Abia în 1823 a găsit orașul Paris în caseta lui cele două sute șaizeci și șase de mii optzeci de franci și șase centime necesare pentru acoperirea acestei rușini. Cele trei puțuri absorbante de la Combat, de la Cunette și de la Saint-Mandé, cu jgheaburile lor de scurgere, cu aparatele, cu șanțurile lor colectoare și cu branșamentele lor purificatoare, nu datează decît din 1836. Rețeaua de canale mărunte a Parisului a fost cu totul îndoită și, așa cum am mai spus, mai mult decît înzecită de un sfert de veac încoace.

Acum treizeci de ani, pe vremea răscoalei din 5 și 6 iunie, mai exista încă în multe locuri vechiul canal aproape

în întregime. Un foarte mare număr de străzi, astăzi bombate, erau pe atunci șosele cu rigole. Se vedeau foarte adesea, la marginile de pantă spre care duceau povîrnișurile unor străzi sau ale unor răspîntii niște mari grătare patrate cu zăbrele groase, a căror fierărie strălucea de frecușul pașilor mulțimii, periculoasă și alunecoasă pentru trăsuri și care poate să nenorocească caii. Limbajul oficial la poduri și șosele dădea acestor margini de pantă și acestor grătare denumirea expresivă de *cassis*. În 1832, într-o mulțime de străzi, pe strada Etoile, pe strada Saint-Louis, pe strada Temple, pe strada Vieille-du-Temple, pe strada Notre-Dame-de-Nazareth, pe strada Folie-Méricourt, pe cheiul Fleurs, pe strada Petit-Musc, pe strada Normandie, pe strada Pont-au-Biches, pe strada Marais, în mahalaua Saint-Marais, pe strada Notre-Dame-des-Victoires, în cartierul Montmartre, pe strada Grange-Batelière, pe Champs-Elysées, pe strada Iacob, pe strada Tournon, bătrîna cloacă gotică își mai arăta încă cinic gurile ei. Erau niște leneșe căscături enorme de piatră, cîteodată înconjurate cu stîlpi, cu o nerușinare monumentală.

În 1806, Parisul mai era încă aproape la cifra constatată în mai 1663 : cinci mii trei sute douăzeci și opt toaze [1] de canal. După Bruneseau, la 1 ianuarie 1832 erau patruzeci de mii trei sute de metri. Din 1806 pînă în 1831 s-au construit anual, în medie, șapte sute cincizeci de metri ; de atunci s-au construit în fiecare an opt și chiar zece mii de metri de galerii, din zidărie de materiale mărunte prinse în var hidraulic, pe temelie de beton. La două sute de franci metrul, cele șaizeci de leghe de canale de scurgere ale Parisului de astăzi reprezintă patruzeci și opt de milioane.

În afara progresului economic pe care l-am indicat, probleme grave de igienă obștească se leagă de această chestiune nemăsurat de mare : canalul Parisului.

Parisul se află între două pături ; o pătură de apă și o pătură de aer. Pătura de apă, zăcînd la o destul de mare adîncime sub pămînt, însă cercetată pînă acum cu două foraje, este străbătută de un strat de gresie verde situat între creta și calcarul jurasic ; acest strat poate fi repre-

---

[1] Veche măsură de lungime echivalentă cu 1,949 m.

zentat printr-un disc cu raza de douăzeci și cinci de leghe ; o mulțime de rîuri și de pîraie se preling în el ; într-un pahar de apă din fîntîna de la Grenelle bem Sena, Marna, Yonne, Oise, Aisne, Cher, Vienne și Loire. Pătura de apă este salubră, ea vine mai întîi din cer și apoi din pămînt ; pătura de aer este nesănătoasă, ea vine din canal. Toate miasmele cloacei se amestecă în respirația orașului ; de aci mirosul acela urît. S-a constatat științific că aerul captat deasupra unei gunoiști este mai curat decît aerul captat deasupra Parisului. Într-un timp dat, cu ajutorul progresului, perfecționîndu-se mecanismele și făcîndu-se lumină, se va întrebuința pătura de apă pentru curățirea păturii de aer, adică la spălarea canalului. Se știe că prin spălarea canalului înțelegem : noroiul să fie înapoiat pămîntului, gunoiul să fie reîntors solului și îngrășămintele cîmpiilor. Prin acest simplu fapt se va produce pentru întreaga comunitate socială o micșorare a mizeriei și o creștere a sănătății. În ceasul de față bolile Parisului se întind pe o rază de cincizeci de leghe în jurul Luvrului, considerat ca centru al acestei roți pestilențiale.

S-ar putea zice că, de zece veacuri, cloaca este boala Parisului. Canalul de scurgere este viciul pe care orașul îl are în sînge. Instinctul popular nu s-a înșelat niciodată asupra acestui lucru. Meseria de curățitor de canale era altădată tot atît de periculoasă și poate tot atît de dezgustătoare în ochii poporului ca și meseria de hingher, atît de multă vreme tratată cu scîrbă și lăsată în seama călăului. Un zidar trebuia gras plătit pentru a-l hotărî să dispară în aceste adîncuri ; se spunea proverbial : „A coborî în canal înseamnă a intra în groapă“ ; și tot felul de legende hidoase, după cum am mai spus, acopereau de spaimă acest colosal jgheab de scurgere ; temut receptacol de lături, care poartă urmele revoluțiilor globului, ca și ale revoluțiilor oamenilor, și în care se găsesc rămășițele tuturor cataclismelor, de la scoicile potopului pînă la zdreanța lui Marat.

CARTEA A TREIA

ÎNTRE SUFLET ȘI MOCIRLĂ

I

CLOACA ȘI SURPRIZELE EI

Jean Valjean se afla în canalul Parisului.

Încă o asemănare a Parisului cu marea. Ca și în ocean, cel ce se scufundă poate să dispară în el.

Trecerea aceasta de la o stare la alta era nemaipomenită. Deși în mijlocul orașului, Jean Valjean ieșise din oraș ; și cît ai clipi din ochi, numai cît ai ridica un capac și l-ai pune la loc, trecuse din plină lumină în întuneric complet, din mijlocul zilei în miezul nopții, de la vuietul asurzitor la liniște, din vîrtejul tunetelor în încremenirea mormîntului și, printr-o întîmplare mai fericită decît cea din strada Polonceau, din primejdia cea mai mare în cea mai desăvîrșită siguranță.

Să cazi pe neașteptate într-o pivniță, să te faci nevăzut în temnița subterană a Parisului, să părăsești strada unde te pîndește moartea peste tot ca să intri într-un fel de mormînt unde te așteaptă viața, era ceva puțin obișnuit. Cîtva timp rămase ca năucit, ascultînd cu uimire. Capcana salvării se deschisese deodată sub el. Bunătatea cerească pusese mîna pe el oarecum prin surprindere. Minunate viclenii ale providenței ! Numai că rănitul nu mișca de loc și Jean Valjean nu știa dacă cel pe care îl ducea cu el în această groapă era viu sau mort.

Cea dintîi senzație a lui fu aceea de orbire. Deodată nu mai văzu nimic. I se păru de asemenea că într-o clipă asurzise. Nu mai auzea nimic. Năvalnica furtună a morții, ce se dezlănțuise deasupra capului lui, nu ajungea pînă la el, cum am spus, din pricina stratului de pămînt care îl

despărțea de ea, decît așa, ca un zgomot stins și nedeslușit, ca un vuiet surd într-o prăpastie. Simțea că are ceva tare sub picioare, nimic mai mult ; dar era de ajuns. Întinse un braț, apoi pe celălalt și de amîndouă părțile atinse pereții ; își dădu seama că galeria era îngustă ; alunecă și își dădu seama că piatra pe care călca era udă. Temîndu-se de o gaură, de o groapă pentru lături, de vreo surpătură, întinse cu luare-aminte un picior ; își dădu seama că pavajul se prelungea. O duhoare respingătoare îl înștiință de locul unde se afla.

După cîteva clipe nu mai era orb. Puțină lumină se strecura prin deschizătura prin care se strecurase el și ochii i se deprinseseră în această pivniță. Începu a desluși cîte ceva. Culoarul în care intrase, ca în pămînt — nici un alt cuvînt nu e atît de potrivit — era zidit în spatele lui. Era una din acele înfundături pe care limbajul de specialitate le numește branșamente. Înaintea lui se ridica un alt zid, un zid de întuneric. Lumina deschizăturii se pierdea la zece sau doisprezece pași de locul unde se afla Jean Valjean, făcînd o pată alburie numai pe o lungime de cîțiva metri din peretele umed al canalului. Mai departe, întunecimea era grea și deasă ; părea îngrozitor să pătrunzi în ea ; s-ar fi spus că te înghite. Se putea totuși trece prin acest perete de întuneric și trebuia s-o facă. Trebuia chiar să se grăbească. Jean Valjean se gîndi că grătarul zărit de el sub pietrele de caldarîm putea fi văzut și de soldați și că totul atîrna de această întîmplare. Și ei puteau coborî în puțul acesta și-l puteau cerceta. Nu era nici o clipă de pierdut. Pe Marius îl așezase pe pămînt ; îl culese de pe jos — acesta e cuvîntul potrivit — îl luă din nou în spinare și porni. Intră hotărît în beznă.

Adevărul este că ei nu scăpaseră încă de primejdie, cum credea Jean Valjean. Primejdii de alt soi, dar tot atît de mari, îi pîndeau poate. După vîrtejul năprasnic al luptei, hruba miasmelor și a capcanelor ; după haos, cloaca. Jean Valjean căzuse dintr-un cerc al infernului în altul.

După ce făcu cincizeci de pași, trebui să se oprească. Se punea o întrebare. Culoarul se sfîrșea într-o altă galerie, pe care o întîlnea de-a curmezișul. Acolo se deschideau două drumuri. Pe care să apuce ? S-o ia la stînga sau la

dreapta ? Cum să se orienteze în acest negru labirint ? Labirintul acesta, după cum am spus-o, are un fir : panta lui. Urmîndu-i panta, ajungi la rîu.

Jean Valjean înțelese îndată acest lucru.

Își spuse că se afla pesemne în canalul halelor ; că dacă ar lua-o la stînga și ar urma panta, ar ajunge în mai puțin de un sfert de oră la vreo gură pe Sena între Pont-de-Change și Pont-Neuf, s-ar arăta deci ziua-n amiaza mare în locul cel mai umblat al Parisului. Ar ajunge poate la gura de canal al vreunei răspîntii. Uimirea trecătorilor, văzînd cum ies din pămînt, de sub picioarele lor, doi oameni plini de sînge. Ivirea sergenților de stradă, alarma corpului de gardă vecin. Ar fi fost arestat înainte de-a ieși. Mai bine să se afunde în labirint, să aibă încredere în întunericul acesta, iar cît despre ieșire, să se lase în voia soartei.

Urcă panta înapoi și o luă la dreapta.

După ce trecu de colțul galeriei, lumina depărtată a ferestruicii pieri, perdeaua de întuneric se lăsă iar peste el și orbi din nou. Înaintă, totuși, cît putu mai repede. Brațele lui Marius erau petrecute în jurul gîtului său, iar picioarele lui îi atîrnau în spate. Cu o mînă ținea brațele lui Marius, cu cealaltă pipăia peretele. Obrazul lui Marius îl atingea pe al său și însîngerat cum era, se lipea de el. Simțea curgînd pe el și pătrunzîndu-l sub haine un pîrîiaș călduț care venea de la Marius. Totuși, căldura umedă pe care o simțea la urechea lui care se atingea de gura rănitului, însemna răsuflare, deci viață. Culoarul pe care mergea acum Jean Valjean era mai puțin îngust decît cel dintîi. Jean Valjean înainta destul de greu. Ploile din ajun nu se scurseseră încă și făceau un mic șuvoi în mijlocul canalului, așa încît era silit să meargă lipit de perete ca să nu intre cu picioarele în apă. Mergea astfel în beznă. Semăna cu făpturile nopții pipăind în invizibil pierdut sub pămînt, în vinele întunericului.

Cu toate acestea, fie că niște guri de canal îndepărtate trimiteau puțină lumină ce plutea în această ceață deasă, fie că ochii i se deprinseseră cu întunericul, începu să vadă din nou deslușit și să-și dea seama cînd de zidul pe care îl atingea, cînd de bolta pe sub care trecea. Pupila se mărește noaptea și ajunge să întrezărească puțină lumină,

după cum sufletul se mărește în nenorocire și ajunge să dea acolo peste Dumnezeu.

Era greu să-și găsească drumul. ..

Rețeaua canalelor răsfrînge, ca să zicem așa, rețeaua suprapusă a străzilor. În Parisul de atunci erau două mii două sute de străzi. Închipuiți-vă, sub ele, pădurea de ramuri de întuneric care se numește canalul. Totalitatea canalelor aflate la acea epocă, puse cap la cap, ar fi dat o lungime de unsprezece leghe. Am spus mai sus că rețeaua actuală, mulțumită activității deosebite a ultimilor treizeci de ani, nu are mai puțin de șaizeci de leghe. Jean Valjean mai întîi se înșelă. Crezu că se află sub strada Saint-Denis și, spre nenorocul lui, nu era acolo. Sub strada Saint-Denis se găsește un vechi canal de piatră, de pe vremea lui Ludovic al XIII-lea, care duce drept la canalul colector numit Marele Canal, făcînd un singur cot, spre dreapta, în partea vechii Curți a Miracolelor și avînd o singură ramificare, canalul Saint-Martin, cu cele patru brațe ale sale ce se întretaie în cruce. Dar galeria de la Petite-Truanderie, a cărei intrare era lîngă cîrciuma *Corint* nu a dat niciodată în subterana străzii Saint-Denis ; ea ajungea la canalul Montmartre, și pe el apucase Jean Valjean. Și aici te puteai pierde la tot pasul. Canalul Montmartre e unul din cele mai întortocheate canale ale vechii rețele. Din fericire, Jean Valjean lăsase în urma sa canalul Halelor, al cărui plan geometric semăna cu o pădure de catarge încîlcite între ele ; dar avea să întîlnească încă multe lucruri care să-l pună în încurcătură și destule colțuri de stradă — căci străzi sînt și acelea — aveau să-i iasă în cale ca niște puncte de întrebare în întuneric ; în primul rînd, la stînga lui, largul canal Plâtrière, un fel de joc chinezesc, întinzîndu-se cu vălmășagul său haotic, de T-uri și Z-uri pe sub palatul poștelor și sub rotonda halei de grîne pînă la Sena, unde se sfîrșește în formă de Y ; în al doilea rînd, la dreapta sa, coridorul adus al străzii Cadran cu cei trei dinți ai săi care sînt tot atîtea înfundături ; în al treilea, la stînga sa, ramificația Mail, despărțită chiar de la intrare într-un fel de furcă și ajungînd din zigzag în zigzag la marea criptă de scurgere a Luvrului, trunchiată și despicată în toate părțile ; în sfîrșit, la dreapta, culoarul-fundătură al străzii

Jeuneurs, fără a mai socoti unele mici încăperi înşirate ici şi colo, toate acestea înainte de a ajunge la canalul de centură, care, singur, îl putea duce la vreo ieşire destul de îndepărtată ca să fie sigură.

Dacă Jean Valjean ar fi ştiut ceva din ceea ce povestim noi aici, şi-ar fi dat repede seama, numai pipăind peretele, că nu se afla în galeria subterană a străzii Saint-Denis. În locul vechii pietre de construcţie, în locul arhitecturii de altădată, trufaşă şi regească pînă şi în canal, cu temelia şi podeaua de granit şi tencuială de var gras, care costa opt sute de livre stînjenul, ar fi simţit sub degete ieftinătatea vremurilor de acum, expedientul economic, piatra proastă cu baie de mortar hidraulic peste baza de beton, care costă două sute de franci metrul, zidăria burgheză numită „cu materiale ieftine" ; dar el nu ştia nimic din toate acestea.

Mergea drept înainte, cu neliniştea în suflet, însă calm, fără să vadă nimic, fără să ştie nimic, la voia întîmplării, adică în mîna providenţei.

Încet-încet, trebuie s-o spunem, un fel de groază punea stăpînire pe el. Întunericul care îl învăluia îi intra în suflet. Mergea în necunoscut. De acest apeduct al cloacei trebuia să te temi ; încrucişările lui te ameţesc. E înfiorător lucru să te simţi prins în acest Paris al beznei. Jean Valjean era silit să-şi găsească, să-şi inventeze aproape, drumul fără să-l vadă. În necunoscutul acesta, fiecare pas pe care îndrăznea să-l facă, putea fi cel din urmă. Cum va ieşi de aici ? Va găsi o ieşire ? O va găsi la timp ? Acest uriaş burete subteran cu firide de piatră se va lăsa pătruns şi străpuns ? Va întîlni vreun neaşteptat nod de întuneric ? Va ajunge la un loc dincolo de care va putea trece ? Marius va muri din pricina hemoragiei, iar el va muri de foame ? Vor pieri aici amîndoi şi vor ajunge două schelete într-un colţ al acestei bezne ? Nu ştia nimic. Îşi punea toate aceste întrebări dar nu-şi putea răspunde. Măruntaiele Parisului sînt o prăpastie. Ca şi profetul, se afla în pîntecele dihaniei [1].

[1] Aluzie la legenda biblică a profetului Iona, aruncat în mare în timpul unei călătorii şi înghiţit de o balenă, în pîntecele căreia ar fi stat trei zile.

Deodată, rămase uimit. Cînd se aştepta mai puţin, mergînd mereu în linie dreaptă, băgă de seamă că nu mai urcă. Apa îi uda călcîiele în loc să-i vină peste vîrful picioarelor. Canalul cobora acum. De ce ? Va ajunge pe neaşteptate la Sena ? Primejdia era mare dar ar fi fost şi mai mare dacă s-ar fi întors din drum. Aşa că merse înainte.

Nu mergea spre Sena. Spinarea pe care o face solul Parisului pe malul drept îşi varsă apele de o parte în Sena şi de cealaltă în Marele Canal. Muchea de pe care se face această împărţire a apelor închipuie o linie foarte întortocheată. Punctul cel mai înalt, care e punctul de despărţire al scurgerilor, e în canalul Saint-Avoye, dincolo de strada Michel-le-Comte, în canalul Luvrului, lîngă bulevarde, şi în canalul Montmartre, lîngă Hale. În acest punct ajunsese Jean Valjean. Se îndrepta spre canalul de centură : era pe drumul cel bun. Dar el n-avea de unde să ştie.

De cîte ori întîlnea cîte o ramificaţie, îi pipăia colţurile, şi dacă deschiderea ce-i ieşise în cale era mai strîmtă decît coridorul în care se găsea, nu intra în ea, ci îşi urma drumul mai departe, socotind pe bună dreptate că orice drum mai îngust trebuie să ajungă la o înfundătură şi nu putea decît să-l îndepărteze de ţintă, adică de ieşire. El se feri astfel de împătrita cursă întinsă de cele patru labirinturi pe care le-am enumerat.

De la o vreme, îşi dădu seama că ieşise de sub Parisul împietrit de răscoală, unde baricadele opriseră circulaţia, şi că se întorcea sub Parisul viu şi normal. Auzi deodată deasupra capului un zgomot ca de tunet, depărtat dar continuu. Erau roţile trăsurilor.

Mergea de aproape o jumătate de oră, cel puţin după socoteala ce şi-o făcea în minte, şi nu se gîndise încă să se odihnească. Schimbase numai mîna care-l ţinea pe Marius. Întunericul era mai adînc ca oricînd, dar adîncimea aceasta îl liniştea.

Deodată, îşi văzu umbra înaintea sa. Se profila pe o lumină roşie slabă, nedesluşită, care înroşea puţin podeaua de la picioarele lui şi bolta de deasupra capului şi care aluneca la dreapta şi la stînga sa pe cei doi pereţi lipicioşi ai coridorului. Uimit se întoarse.

În spatele lui, în partea de coridor prin care trecuse, la o depărtare ce i se păru nesfîrşită, strălucea. brăzda întunericul un fel de astru îngrozitor, care părea că-l priveşte.

Întunecata stea a poliţiei răsărea în canal.

Înapoia acestei stele se mişcau, nelămurit, opt sau zece umbre negre, drepte, nedesluşite, îngrozitoare.

II

LĂMURIRE

În ziua de 6 iunie fusese ordonată o razie a canalelor, de teama ca ele să nu fi fost luate drept adăpost de către învinşi ; şi prefectul Gisquet trebui să cerceteze Parisul cel nevăzut, în timp ce generalul Bugeaud mătura Parisul vizibil ; aceste două lucrări strîns unite cereau o îndoită strategie a forţei publice, reprezentată sus de armată şi jos de poliţie. Trei plutoane de agenţi şi de canalagii răscoliră reţeaua subterană a Parisului : primul — malul drept, al doilea — malul stîng şi al treilea — la Cité.

Agenţii erau înarmaţi cu carabine, cu măciuci, cu săbii şi pumnale.

Ceea ce îndreptau ei acum spre Jean Valjean era lanterna patrulei de pe malul drept.

Patrula aceasta tocmai sfîrşise de cercetat galeria curbă şi cele trei fundături de sub strada Cadran. În timp ce-şi purtau felinarul prin ungherele lor, Jean Valjean dăduse în drumul lui peste intrarea galeriei, văzuse că e mai strîmtă decît coridorul principal şi nu intrase în ea. Trecuse mai departe. Oamenilor poliţiei li se păru, ieşind din galeria Cadran, că aud un zgomot de paşi înspre canalul de centură. Erau în adevăr paşii lui Jean Valjean. Sergentul-şef al rondului îşi ridicase lanterna şi toţi îşi îndreptaseră privirile spre locul de unde, din negură, venise zgomotul.

Pentru Jean Valjean fu o clipă care nu se putea descrie.

Din fericire, pe cînd el vedea bine lanterna, lanterna îl vedea prost pe el. Ea era lumina şi el era umbra. Era foarte departe şi topit în întunericul ce stăpînea locul.

Se lipi de perete și se opri.

De altfel, nu-și da seama de ceea ce se mișca acolo, în spatele lui. Lipsa de somn, de hrană, emoțiile îl făceau să aibă vedenii. Vedea o văpaie și în jurul ei niște stafii. Ce era ? Nu înțelegea.

Jean Valjean oprindu-se, zgomotul încetase.

Oamenii poliției ascultau și nu auzeau nimic, priveau și nu vedeau nimic. Se sfătuiră.

Pe vremea aceea, în acest punct al canalului Montmartre era un fel de răspîntie așa-zisă „de serviciu", care a fost desființată de atunci, din pricina micului lac interior pe care îl făcea acolo puhoiul apelor de ploaie care năvăleau în timpul furtunilor mari. Oamenii care făceau rondul se adunară în această răspîntie.

Jean Valjean văzu cum stafiile se adună roată. Capetele acelea de zăvozi se apropiară și începură a vorbi pe șoptite.

Încheierea la care ajunse acest sfat, ținut de cîinii de pază, fu că se înșelaseră, că nu se auzise nici un zgomot, că nu era nimeni, că zadarnic ar fi pornit pe canalul de centură, că ar fi numai pierdere de timp, dar că trebuiau să se grăbească să meargă spre Saint-Mery, că dacă era ceva de făcut, de descoperit vreun bousingot [1], în cartierul acela trebuia căutat.

Din cînd în cînd, partidele își înnoiesc vorbele de ocară învechite. În 1832 cuvîntul „bousingot" făcea trecerea de la cuvîntul „iacobin", care se învechise, și cuvîntul „demagog", pe vremea aceea aproape neîntrebuințat și care a slujit minunat de atunci încoace.

Sergentul dădu ordin să se pornească la stînga spre povîrnișul Senei. Dacă le-ar fi venit în minte să se împartă în două patrule și să meargă în amîndouă părțile, Jean Valjean ar fi fost prins. Atîrnase de acest fir. Pesemne că instrucțiunile prefecturii, prevăzînd cazul unei lupte cu un număr mare de răsculați, interzicea risipirea oamenilor din pluton. Plutonul porni din nou, lăsînd pe Jean Valjean în urma lui. Din toată această mișcare, Jean Valjean nu prinse decît eclipsa lanternei, care se întoarse dintr-o

[1] Tînăr romantic (după numele pălăriei ce se purta în acea epocă).

dată. Înainte de a pleca, pentru ca poliţia să aibă conştiinţa împăcată, sergentul îşi descărcă puşca spre partea pe care o părăseau, către Jean Valjean. Detunătura se rostogoli în criptă, din ecou în ecou, ca o bolboroseală a acestui intestin uriaş. O bucată de tencuială care căzu în apă, făcînd-o să unduiască la cîţiva paşi de Jean Valjean îi dădu de ştire că glonţul nimerise bolta deasupra capului său.

Paşi măsuraţi şi rari răsunară cîtva timp pe pavajul canalului, din ce în ce mai stins, pe măsură ce se depărtau ; grupul de umbre negre se afundă în beznă, o lumină se clătină şi pluti, înroşind slab creştetul bolţii, descrescu şi apoi pieri. Liniştea adîncă se lăsă din nou, întunericul fu iarăşi de nepătruns, vederea şi auzul nu mai desluşeau nimic în beznă, şi Jean Valjean, neîndrăznind încă să se mişte rămase mult timp lipit de perete cu auzul aţintit, cu ochii mari deschişi, privind cum piere patrula de stafii.

III

OMUL „FILAT"

Trebuie să recunoaştem poliţiei de atunci această însuşire că, şi în cele mai grele împrejurări ale vieţii publice, îşi împlinea, fără să se clintească, datoria de supraveghere a căilor publice. O răscoală nu era pentru ea un pretext de a lăsa frîu liber răufăcătorilor şi de a nu mai avea grija societăţii, sub cuvînt că guvernul se afla în primejdie. Slujba de toate zilele se făcea, ca de obicei, printre celelalte însărcinări neprevăzute, fără a fi stingherită de ele. În timpul unui eveniment politic, ale cărui urmări nu se puteau prevedea, sub ameninţarea unei revoluţii, un agent, fără a se lăsa sustras de răscoală şi de baricadă, „fila" un hoţ.

Tocmai un lucru de acest fel se petrecea în după-amiaza zilei de 6 iunie. la marginea Senei, pe povîrnişul malului drept, ceva mai departe de podul Invalizilor.

Astăzi nu mai există acolo nici un povîrniş. Înfăţişarea locurilor s-a schimbat.

Pe povîrnişul acesta, doi oameni, la o anumită distanţă unul de altul, păreau că se pîndesc, fiecare ferindu-se de celălalt. Cel care mergea înainte încerca să se depărteze, cel care venea în urmă încerca să se apropie.

Era ca o partidă de şah ce se juca de departe şi în tăcere. Nici unul, nici altul nu păreau că se grăbesc, amîndoi mergeau încet, ca şi cînd fiecare s-ar fi temut să nu mărească, prin prea mare grabă, pasul partenerului său.

S-ar fi spus că e o poftă care urmăreşte, o pradă, fără să pară că o face anume. Prada era vicleană şi se apăra.

Distanţa dintre dihorul urmărit şi copoiul care-l urmărea rămînea mereu aceeaşi. Cel care încerca să scape era slăbănog şi avea o faţă gălbejită ; cel care încerca să-l prindă era un vlăjgan înalt, cu o înfăţişare aspră, şi o întîlnire cu el trebuie să fi fost de temut.

Cel dintîi, simţindu-se mai slab, se ferea de cel de-al doilea, dar se ferea cu furie ; cine l-ar fi putut privi ar fi văzut în ochii lui vrăjmăşia întunecată a fugii şi toată ameninţarea care e cuprinsă în teamă.

Malul era pustiu ; nici urmă de trecător ; nici măcar vreun luntraş sau hamal în şlepurile legate la mal ici şi colo.

Aceşti doi oameni nu puteau fi văzuţi bine decît de pe cheiul din faţă, şi, pentru cine i-ar fi privit de la această depărtare, omul care mergea înainte ar fi avut înfăţişarea unei fiinţe zbîrcite, zdrenţăroase, prefăcute şi neliniştite, tremurînd într-o bluză de lucrător ruptă, iar celălalt, al unei făpturi impunătoare şi oficiale, purtînd redingota stăpînirii, încheiată pînă în gît.

Cititorul ar recunoaşte, poate, pe aceşti doi oameni dacă i-ar vedea mai îndeaproape.

Care era ţinta celui din urmă ?

Pesemne să izbutească a-l îmbrăca pe cel dintîi în haine mai călduroase.

Cînd un om care poartă hainele statului urmăreşte pe unul în zdrenţe, vrea să facă şi din el un om îmbrăcat în hainele statului. Deosebirea stă numai în culoare. E lucru de cinste să fii îmbrăcat în albastru ; să fii îmbrăcat în roşu e neplăcut.

Există o purpură a săracului.

Se vede că cel dintîi dorea să scape de o neplăcere și de o purpură de acest fel.

Dacă celălalt îl lăsa să meargă înaintea lui și nu punea încă mîna pe el, o făcea, după cît se pare, cu nădejdea de a-l vedea ajungînd la vreo întîlnire cu tîlc și la vreo gașcă întreagă bună de înhățat. Această lucrare gingașă se numește „filare".

Ceea ce ne întărește bănuiala este faptul că omul cu haina încheiată pînă la gît, zărind de pe povîrniș o birjă goală ce trecea pe chei, făcu semn birjarului : birjarul înțelese ; își dădu seama, fără doar și poate, cu cine are de-a face, întoarse și se luă la pas, de pe înălțimea cheiului, după cei doi oameni. Acest lucru nu fu văzut de insul suspect și zdrențăros, care mergea înainte.

Birja huruia de-a lungul șirului de copaci de pe Champs-Elysées. Se vedea trecînd, pe deasupra parapetului, bustul birjarului, cu biciul în mînă.

Una din instrucțiunile secrete, date de poliție agenților săi, cuprinde acest articol : „A se avea totdeauna la îndemînă o trăsură de piață, pentru orice împrejurare".

Manevrînd, fiecare de partea lui, cu o strategie desăvîrșită, cei doi oameni se apropiau de a pantă ce cobora de pe chei pînă la apă și care îngăduia birjarilor care veneau dinspre Passy să-și adape caii la rîu. Pentru simetrie, panta aceasta a fost desființată, și de atunci încoace caii crapă de sete, dar ochiul se desfată. Oricine s-ar fi așteptat ca omul cu bluză de lucrător să se urce pe rampa aceasta, pentru a încerca să scape de Champs-Elysées, loc împodobit cu copaci, dar în schimb foarte cercetat de agenții poliției, și unde celălalt ar fi avut cu ușurință ajutor.

Acest punct al cheiului e foarte aproape de casa adusă de la Moret la Paris în 1824 de către colonelul Brack, așa-numită casa lui Francisc I [1]. Un corp de gardă se afla și el aproape de tot.

---

[1] Moret, orășel la sud de Fontainebleau. Localitatea poseda în secolul trecut multe case din secolele al XV-lea și al XVI-lea, foarte admirate în perioada romantică împreună cu tot ce era medieval. Se răspîndise chiar moda pe atunci ca acele case să fie cumpărate, dărîmate și reconstruite întocmai la Paris.

Spre marea uimire a celui ce pîndea, omul urmărit nu o luă pe rampa adăpătoarei. El înaintă mai departe pe povîrniş, de-a lungul cheiului.

Poziţia sa devenea vădit primejdioasă.

Dacă nu cumva voia să se arunce în Sena, ce avea să facă ?

De-acum înainte nu mai avea nici un mijloc de a se urca pe chei, nici o altă rampă şi nici vreo scară ; şi se aflau aproape de tot de locul unde Sena coteşte spre podul Iéna, şi unde povîrnişul, din ce în ce mai îngust, se sfîrşeşte într-o limbă subţire, pierzîndu-se sub apă. Acolo se va pomeni prins între parapet la dreapta, rîu la stînga şi în faţă, iar înapoia sa, la un pas, autoritatea.

E adevărat că acest capăt al povîrnişului era ascuns de o movilă înaltă de şase, şapte picioare, provenind din vreo dărîmare oarecare. Spera cumva omul acesta să se pituleze cu folos după grămada de moloz pe care n-avea decît s-o ocolească ? Ar fi fost o încercare copilărească. Sigur că nici nu se gîndea la asta. Naivitatea hoţilor nu merge pînă acolo.

Grămada de dărîmături forma la marginea apei un fel de înălţime, care se prelungea cu o limbă de pămînt pînă la parapetul cheiului.

Omul urmărit ajunse la această colină mică şi trecu după ea, aşa că celălalt nu-l mai văzu.

Urmăritorul, pentru că nu vedea, nu era nici el văzut ; se folosi de acest lucru pentru a lăsa deoparte orice prefăcătorie şi începu să meargă foarte repede. În cîteva clipe ajunse la grămada de dărîmături şi o ocoli. Se opri uimit. Omul pe care îl vîna nu mai era acolo.

Omul cu bluză dispăruse fără urmă.

Dincolo de mormanul de moloz, povîrnişul malului nu mai avea decît o lungime de vreo treizeci de paşi, apoi se scufunda în apa care lovea în zidul cheiului.

Fugarul n-ar fi putut nici să se arunce în Sena, nici să sară peste parapet, fără a fi văzut de cel care îl urmărea. Ce se făcuse cu el ?

Omul cu redingota încheiată sub bărbie merse pînă la capătul povîrnișului și rămase acolo o clipă pe gînduri, cu pumnii strînși, cu ochi iscoditori. Deodată se lovi peste frunte. Văzuse, în locul unde se sfîrșea pămîntul și începea apa, un grilaj de fier lat și scund, boltit, cu o broască zdravănă și trei balamale trainice. Acest grilaj, un fel de poartă străpunsă în partea de jos a cheiului, se deschidea atît în apă, cît și pe povîrniș. Un pîrîiaș negricios se vărsa în Sena. Dincolo de drugii grei și ruginiți ai grilajului se zărea un fel de coridor boltit și întunecos.

Omul încrucișă brațele și privi grilajul cu mustrare. Privirea aceasta nefiind de ajuns, încercă să-l împingă ; îl zgudui dar el rămase neclintit. Pesemne că fusese deschis de curînd, cu toate că nu se auzise nici un zgomot, lucru ciudat la un grilaj atît de ruginit. Dar era sigur că fusese închis la loc. Însemna deci că cel dinaintea căruia se deschisese această poartă avea nu un cîrlig, ci o cheie.

Acest lucru limpede ca ziua, lumină dintr-o dată mintea omului care se ostenea să clatine grilajul și îi smulse o exclamație indignată :

— Asta e culmea ! O cheie de-a stăpînirii ! Apoi, liniștindu-se îndată, cuprinse o lume întreagă de gînduri lăuntrice într-o năvală de monosilabe accentuate aproape în batjocură : Ei ! ei ! ei ! ei !

După aceea, nădăjduind ceva, fie să vadă pe omul dispărut ieșind, fie să vadă pe alții intrînd, se puse la pîndă în dosul grămezii de moloz, cu furia răbdătoare a copoiului.

La rîndul ei, birja care își potrivea pasul după mersul lui, se opri și ea sus, lîngă parapet. Birjarul, prevăzînd o oprire lungă, vîrî botul cailor în sacul cu ovăz umed la fund, atît de cunoscut parizienilor, cărora — fie spus în treacăt — stăpînirea li-l pune și lor uneori. Puținii trecători de pe podul Iéna întorceau capul înainte de a se depărta pentru a privi o clipă aceste două amănunte neclintite ale priveliștii : omul pe povîrnișul malului, birja pe chei.

IV

ŞI EL ÎŞI POARTĂ CRUCEA

Jean Valjean pornise din nou şi nu se mai oprise.

Drumul era din ce în ce mai greu. Nivelul bolţilor nu e peste tot la fel ; înălţimea lor medie e de circa cinci picioare şi şase degete [1] şi a fost socotită după înălţimea unui om. Jean Valjean era nevoit să se aplece pentru a nu-l izbi pe Marius de boltă ; la fiecare clipă trebuia să se îndoaie, apoi să se ridice, să pipăie mereu peretele. Pietrele jilave şi pavajul lipicios erau proaste puncte de sprijin, fie pentru mînă fie pentru picior. Se poticnea în gunoiul groaznic al oraşului. Lumina întreruptă a deschizăturilor nu se arăta decît foarte rar şi era atît de slabă, încît strălucirea puternică a soarelui părea abia o rază de lună. Încolo, totul era ceaţă, duhoare, întunecime de nestrăbătut, noapte.

Lui Jean Valjean îi era foame şi sete ; mai cu seamă sete ; şi acolo era, ca la mare, un loc plin de apă din care nu poţi bea. Puterea sa, care era, după cum ştim, uimitoare şi foarte puţin scăzută cu vîrsta, datorită vieţii sale curate şi cumpătate, începea totuşi să slăbească. Oboseala îl ajungea, şi puterea în descreştere făcea să crească greutatea poverii. Marius, mort poate, atîrna cum atîrnă trupurile neînsufleţite. Jean Valjean îl sprijinea în aşa fel, încît pieptul să-i fie slobod şi respiraţia să se poată face cît mai bine cu putinţă. Simţea şobolanii care îi alunecau repede printre picioare. Unul dintre ei se sperie atît de tare, încît îl muşcă. Prin capacele gurilor de canal îi venea din cînd în cînd cîte o boare de aer proaspăt, care îl înviora.

Era, poate, ora trei după-amiază cînd ajunse la canalul de centură.

În primul rînd fu mirat de lărgimea aceasta neaşteptată. Se găsi deodată într-o galerie căreia nu-i mai putea atinge cei doi pereţi dacă întindea amîndouă braţele, şi sub o boltă pe care capul său nu o mai ajungea. Marele Canal

[1] Pied (picior), măsură veche de 0,3248 m, împărţită în 12 *pouces* (degete).

are în adevăr o lărgime de opt picioare și o înălțime de șapte.

În punctul unde canalul Montmartre ajunge la Marele Canal, alte două galerii subterane, cea a străzii Provence și a Abatorului, vin și ele să facă o răspîntie. Între aceste patru drumuri o minte mai puțin ageră ar fi stat la îndoială. Jean Valjean apucă pe cel mai larg, adică pe canalul de centură. Dar aici se punea iar întrebarea : să coboare sau să urce ? El se gîndi că situația nu mai suferă întîrziere și că trebuie, cu orice risc, să ajungă acuma la Sena. Cu alte cuvinte, să coboare. O luă spre stînga și bine făcu. Căci ar fi o greșeală să se creadă că, așa cum îi arată numele, canalul de centură e într-adevăr centura subterană a Parisului de pe malul drept, și că are două ieșiri, una spre Bercy, cealaltă spre Passy. Marele Canal, care, trebuie să ne amintim, nu e decît vechiul pîrîu Ménilmontant, ajunge, dacă o iei în susul lui, la o fundătură, adică la vechiul punct de plecare, care a fost izvorul lui, de la poalele colinei Ménilmontant. El nu are nici o legătură directă cu ramificația care adună apele Parisului, începînd cu cartierul Popincourt, și care se varsă în Sena prin canalul Amelot, mai sus de vechea insulă Louviers. Această ramificație, care întregește canalul colector, e despărțită de el, chiar sub strada Ménilmontant, printr-o construcție ce hotărnicește locul de despărțire a apelor, în sus sau în jos. Dacă Jean Valjean ar fi luat-o pe galerie în sus, ar fi ajuns, după mii de sforțări, sfîrșit de oboseală, aproape mort în întuneric, la un zid. Ar fi fost pierdut.

La nevoie, întorcîndu-se puțin înapoi și intrînd în coridorul Filles-du-Calvaire, cu condiția să nu fi șovăit la laba de gîscă subterană a răspîntiei Boucherat, luînd-o pe coridorul Saint-Louis, apoi la stînga pe canalul Saint-Gilles, pe urmă cotind la dreapta și lăsînd în urmă galeria Saint-Sébastien, ar fi putut ajunge la canalul Amelot, și de acolo, dacă nu s-ar fi rătăcit într-un fel de F de sub Bastilia, ar fi ajuns la ieșirea pe Sena, lîngă Arsenal. Pentru asta ar fi trebuit să cunoască în amănunt, în toate ramificațiile și în toate deschiderile lui, buretele uriaș al canalului. Dar, trebuie să stăruim asupra acestui lucru, el nu știa nimic despre înspăimîntătoarea rețea de drumuri

pe care o străbătea și, dacă l-ar fi întrebat cineva unde se află, ar fi răspuns : în întuneric.

Instinctul îi sluji bine. Într-adevăr, singura scăpare cu putință era să coboare.

Lăsă la dreapta cele două coridoare care se despart în formă de gheară sub strada Laffitte și strada Saint-Georges și coridorul lung și bifurcat al șoselei d'Antin.

După ce trecu de un afluent, care era pesemne ramificația Madeleinei, se opri. Era foarte obosit. Pe o ferestruică destul de largă, probabil gura de canal din strada Anjou, venea o lumină aproape vie. Jean Valjean, cu mișcările blajine ale unui frate pentru fratele său rănit, îl așeză pe Marius pe marginea canalului. Chipul însîngerat al lui Marius părea, în lumina albă a ferestruicii, ca în fundul unui mormînt. Avea ochii închiși, șuvițele de păr lipite de tîmple ca niște pensule uscate în vopsea roșie, mîinile atîrnînd fără viață, brațele și picioarele reci, sînge închegat la colțul buzelor. Un cheag de sînge se strînsese în nodul cravatei ; cămașa intra în răni, postavul hainei zgîria tăieturile largi făcute în carne vie.

Jean Valjean, dîndu-i la o parte, cu vîrful degetelor, haina, îi puse mîna pe piept ; inima bătea încă. Își sfîșie cămașa, legă rănile cît putu mai bine și opri sîngele care curgea ; apoi, aplecîndu-se în acest semiîntuneric asupra lui Marius, care zăcea tot fără cunoștință și aproape fără suflare, îl privi cu o ură nespusă.

Dînd la o parte hainele lui Marius, găsise în buzunare două lucruri : pîine uitată din ajun și carnetul lui Marius. Mîncă pîinea și deschise carnetul. Pe prima pagină găsi cele patru rînduri scrise de Marius. Ne amintim :

„Mă numesc Marius Pontmercy. Duceți-mi cadavrul la bunicul meu, domnul Gillenormand, strada Filles-du-Calvaire nr. 6, la Marais."

Jean Valjean citi, la lumina ferestruicii, aceste patru rînduri și rămase o clipă dus pe gînduri, repetînd încet : „Strada Filles-du-Calvaire, numărul 6, domnul Gillenormand". Puse carnetul la loc, în buzunarul lui Marius. Mîncase, puterea îi revenise ; îl luă iar pe Marius în cîrcă,

îi sprijini cu grijă capul pe umărul său drept și porni să coboare canalul.

Marele Canal, care urmează povîrnișul văii Menilmontant, are o lungime de aproape două leghe. Pe o bună parte din parcursul său e pavat.

Făclia aceasta cu numele străzilor Parisului, cu ajutorul căreia noi luminăm pentru cititor drumul pe sub pămînt al lui Jean Valjean, el nu o avea. Nimic nu-i spunea nici ce parte a orașului străbătea, nici drumul făcut. Numai slăbirea treptată a petelor de lumină pe care le întîlnea din cînd în cînd, îi arăta că soarele se culca și că lumina se va stinge în curînd ; din huruitul trăsurilor deasupra capului, care se auzea din ce în ce mai rar și apoi încetă aproape cu totul, el înțelese că nu se mai afla sub centrul Parisului și că se apropia de vreun cartier singuratic, în vecinătatea bulevardelor exterioare sau a cheiurilor de la marginea orașului. Acolo unde sînt mai puține case și mai puține străzi, canalul are mai puține guri de lumină. Întunericul se îngroșa în jurul lui Jean Valjean. El înainta însă mereu, pipăind în beznă.

Bezna aceasta se făcu deodată înspăimîntătoare.

V

NISIPUL, CA ȘI FEMEIA, E VICLEAN

Simți că intra în apă și că sub picioare nu mai avea pavaj, ci nămol.

Se întîmplă uneori, pe anumite coaște ale Bretaniei sau ale Scoției, ca un om, un călător sau un pescar, mergînd în timpul refluxului pe nisipul mării, departe de țărm, să-și dea seama deodată că de cîteva clipe merge cu oarecare greutate. Plaja parcă ar fi smoală sub picioarele sale ; talpa se lipește de ea ; nu mai e nisip, ci clei. Locul e cu desăvîrșire uscat, dar la fiecare pas pe care îl faci, îndată ce ridici piciorul, urma lăsată de el se umple de apă. Ochiul de altfel, nu a observat nici o schimbare ; plaja nemărginită e netedă și liniștită ; nisipul are aceeași înfățișare peste tot, nimic nu deosebește pămîntul sănătos de cel care

nu mai e ; norișorul vesel al puricilor de mare sare zgomotos pe picioarele trecătorului. Omul își urmează drumul, merge drept înainte, o ia spre uscat, încearcă să se apropie de coastă. Nu e neliniștit. De ce ar fi neliniștit ? Numai că simte ceva, ca și cum greutatea picioarelor i-ar crește cu fiecare pas pe care îl face. Pe neașteptate, se scufundă. Se scufundă de două-trei degete. Cu siguranță că nu se află pe drumul bun. Se oprește pentru a se orienta. Deodată privește spre picioare. Picioarele i-au dispărut. Nisipul i le acoperă. Își scoate picioarele din nisip, vrea să se întoarcă din drum, pornește înapoi ; se scufundă și mai adînc. Nisipul îi ajunge la gleznă, se smulge din el, se aruncă spre stînga, nisipul îi vine la pulpe, se aruncă spre dreapta, nisipul îi vine la genunchi. Atunci își dă seama cuprins de o spaimă nespusă, că a intrat în nisipul mișcător și că se află în locul acela groaznic unde nici omul nu poate merge, nici peștele nu poate înota. Își azvîrle povara, dacă poartă vreuna, așa cum o corabie în primejdie își aruncă, în valuri, încărcătura ; e prea tîrziu, nisipul i-a trecut de genunchi.

Strigă, face semn cu pălăria sau cu batista ; nisipul îl soarbe din ce în ce mai mult ; dacă plaja e pustie, dacă uscatul e prea departe, dacă bancul de nisip are faimă prea rea, e osîndit să se înece în acest nisip. E condamnat la acea îngropare cumplită, înceată, sigură, neîndurătoare, cu neputință de întîrziat sau de grăbit, ce ține ore întregi, ce nu se mai sfîrșește, ce te prinde în picioare, liber și sănătos, ce te trage în jos, te trage tot mai mult la fiecare sforțare pe care o încerci, la fiecare strigăt pe care îl scoți, ce pare că vrea să-ți pedepsească împotrivirea printr-o îmbrățișare și mai strînsă, și-l face pe bietul om să se întoarcă încet în pămînt, dîndu-i răgaz să privească zarea, copacii, cîmpurile verzi, fumurile satelor din cîmpie, pînzele corăbiilor de pe mare, păsările care zboară și cîntă, soarele, cerul. Înecul în nisip e mormîntul care se preface maree și în care se ridică din străfundul pămîntului spre un om în viață. Fiecare minut e un cioclu necruțător. Nenorocitul încearcă să se așeze, să se culce, să se tîrască ; orice mișcare pe care o face îl înmormîntează ; se ridică, se scufundă ; se simte înghițit, urlă, se roagă, strigă spre

cer, își frînge miinile, e desperat. Iată-l în nisip pînă la pîntece ; nisipul îi ajunge la piept ; nu mai e decît un trunchi. Ridică mîinile, scoate gemete cumplite, zgirie nisipul cu unghiile, vrea să se țină de această cenușă, se sprijină în coate pentru a se smulge din învelișul acesta moale, plînge cu hohote ; nisipul urcă. Nisipul îi ajunge la umeri, la gît, numai fața i se mai vede acum. Gura strigă, nisipul i-o umple ; tăcere. Ochii încă mai privesc, nisipul îi închide ; noapte. Apoi fruntea descrește, cîteva șuvițe flutură pe deasupra nisipului ; o mînă iese, găurind fața plajei, se mișcă, se zbate și se face nevăzută. Groaznică pieire a unui om.

Uneori se împotmolește călărețul cu cal cu tot, alteori se împotmolește căruțașul cu căruța ; totul se scufundă sub nisip. E alt soi de naufragiu decît în apă. Uscatul îl îneacă pe om. Uscatul, pătruns de ocean, se face capcană. Se arată ca o cîmpie și se deschide ca un val. Adîncul are asemenea perfidii.

O astfel de întîmplare funebră, posibilă oricînd pe cutare sau cutare plajă, era posibilă de asemenea acum treizeci de ani și în canalul Parisului.

Înaintea marilor lucrări începute în 1833, rețeaua subterană a Parisului era supusă prăbușirilor neașteptate.

Apa se infiltra în anumite straturi de dedesubt mai sfărîmicioase ; fie că era de piatră, ca în canalele vechi, fie că era de var hidraulic pe beton, ca fundul în galeriile cele noi, nemaiavînd nici un punct de sprijin se lăsa. O cută într-un planșeu de acest fel e o spărtură ; spărtura înseamnă surparea. Fundul se prăbușea pe o lungime oarecare. Această crăpătură, gura unei prăpăstii de nămol, se numea în limbajul de specialitate *fontis*. Ce este un fontis ? E nisipul mișcător al țărmurilor de mare întîlnit deodată sub pămînt ; e plaja muntelui Saint-Michel într-un canal. Pămîntul îmbuibat de apă e parcă topit ; toate moleculele sale sînt în suspensie într-un mediu moale ; nu e nici uscat, nici apă. Adîncimea, uneori, e foarte mare. Nimic mai cumplit decît să dai peste el în drum. Dacă predomină apa, moartea vine repede, apa te înghite dintr-o dată ; dacă predomină pămîntul, moartea e lentă, nisipul te înghite pe-ncetul.

Își poate cineva închipui o astfel de moarte ? Dacă inecul în nisip e groaznic pe o plajă de mare, ce poate fi în cloacă ? În locul aerului liber, ziua, pe lumină, în locul zorilor limpezi, al vuietului nemărginit, în locul norilor plutitori din care plouă belșugul, în locul bărcilor zărite în depărtare, în locul nădejdii sub felurite chipuri, al drumeților întîmplători, al ajutorului cu putință pînă în ultima clipă, în locul tuturor acestora, să fii orb și surd sub o boltă neagră, înlăuntrul unui mormînt gata făcut, să te aștepte moartea în nămol, sub un capac, înăbușirea înceată în murdărie, o cutie de piatră în care asfixia își deschide gheara în noroi și te strînge de gît ; duhoarea amestecată cu horcăitul ; nămolul în locul nisipului, hidrogenul sulfurat în locul uraganului, murdăria în locul oceanului ! Și să strigi, să scrîșnești din dinți, să te zvîrcolești, să te zbați, să-ți dai sufletul, avînd deasupra capului orașul, care habar n-are de toate astea.

Groaza de a muri astfel e de nedescris. Moartea își răscumpără uneori cruzimea printr-un fel de măreție cumplită. Pe rug sau într-un naufragiu poți fi mare ; în mijlocul flăcărilor, ca și în mijlocul valurilor, semeția e cu putință ; te înalți pierind în ele. Aici, însă, nimic din toate acestea. Moartea e murdară. E umilitor să-ți dai sufletul. Cele din urmă priveliști ce-ți plutesc înaintea ochilor sînt josnice. Noroiul e sinonim cu ocara. E meschin, urît, rușinos. Să mori într-un butoi cu vin, ca Clarence [1] fie ! dar în groapa cu lături, ca Escoubleau [2], e îngrozitor. E dezgustător să te zbați acolo ; în timp ce-ți dai sufletul, te bălăcești. E atît de întuneric, încît ar putea fi iadul, și atîta noroi, încît ar putea să nu fie decît o mocirlă, iar cel ce trage să moară nu știe dacă va ajunge strigoi sau broască.

Oriunde în altă parte mormîntul e groaznic ; aici e respingător.

---

[1] Aluzie la un fapt din războiul celor două roze (a doua jumătate a secolului al XV-lea) ; ducele George de Clarence, fratele regelui, acuzat de trădare față de acesta, fu condamnat la moarte, dar i se acordă alegerea supliciului. Osînditul obținu să fie înecat într-un butoi cu vin.

[2] Autorul însuși relatează puțin mai departe amănuntele acestui sfîrșit tragic.

Adîncimea, lungimea şi grosimea fontisurilor era felurită, după starea mai mult sau mai puţin proastă a subsolului. Uneori un fontis avea o adîncime de trei sau patru picioare, alteori de opt sau zece, şi cîteodată era fără fund. Nămolul era aici sleit, dincolo aproape lichid. În fontisul Luniére i-ar fi trebuit unui om o zi ca să piară, pe cînd mocirla Phélippeaux l-ar fi înghiţit în circa cinci minute. Nămolul te ţine mai mult sau mai puţin, cum e de vîrtos. Un copil scapă acolo unde un om mare piere. Prima lege a salvării e să te dezbari de orice fel de povară. Orice canalagiu care simţea suindu-se pămîntul sub el, îşi arunca mai întîi sacul cu unelte, sau coşul, sau vasul pentru ciment.

Fontisurile aveau felurite cauze : pămîntul fărîmicios, vreo prăbuşire la o adîncime pe care nu o putea ajunge omul, ploile repezi de vară, apele ce se scurg neîncetat în timpul iernii, ploile mărunte şi de lungă durată. Cîteodată, greutatea caselor dimprejur, clădite pe vreun teren din calcar şi argilă sau numai din nisip, se lăsa pe bolţile galeriilor subterane şi le făcea să se năruie, ori se întîmpla ca pavajul să crape şi să se desfacă sub apăsarea aceasta zdrobitoare. Lăsarea Panthéonului a astupat în acest fel, acum o sută de ani, o parte din pivniţele de pe dealul Sainte-Geneviéve. Cînd un canal se dărîma sub greutatea caselor, stricăciunea se arăta sus, în stradă, printr-un fel de crăpături, ca dinţii de ferestrău, în pavaj ; spărtura aceasta şerpuia pe toată lungimea bolţii crăpate şi atunci, cum răul era la vedere el putea fi numaidecît lecuit. Dar se întîmplă altădată ca stricăciunea dinăuntru să nu se arate prin nici o rană în afară. Şi atunci, vai de canalagii ! Intrînd fără grijă în canalul surpat, puteau pieri acolo. Condicile vechi vorbesc de cîţiva săpători de canale îngropaţi în astfel de fontisuri. Ele dau mai multe nume ; între altele, cel al canalagiului care s-a scufundat într-o surpătură sub gura din strada Caréme-Prenant, un anume Blaise Poutrain ; Blaise Poutrain era fratele lui Nicolas Poutrain, care a fost cel din urmă gropar al cimitirului zis Cripta Nevinovaţilor, din 1765, dată la care pieri acest cimitir.

A mai fost şi tînărul şi chipeşul viconte d'Escoubleau, despre care am vorbit, unul dintre eroii asediului oraşului

Lérida, unde asaltul s-a dat în ciorapi de mătase, cu muzica în frunte. D'Escoubleau, surprins într-o noapte la verișoara sa, ducesa de Sourdis, se înecă într-o surpătură a canalului Beautreillis, unde se ascunsese ca să scape de duce. Cînd i se povesti moartea aceasta, doamna de Sourdis ceru să i se dea flaconul ei de săruri și, tot trăgînd pe nas, uită să mai plîngă. În astfel de împrejurări nu poate fi iubire care să dăinuiască ; cloaca o stinge. Hero refuză să spele cadavrul lui Leandru. Thisbé își astupă nasul și zice : „Puah" ! în fața lui Pyram [1].

XI

FONTISUL

Jean Valjean se afla în fața unui fontis.

Surpări de acest fel se întîmplau adesea pe atunci în straturile de pămînt de sub Champs-Elysées, straturi care din pricina fluidității prea mari îngreunau mersul lucrărilor hidraulice și primejduiau construcțiile subterane. Această fluiditate întrece chiar lipsa de consistență a nisipurilor de sub cartierul Saint-Georges, care n-a putut fi învinsă decît prin temelii de beton, și pe cea a straturilor argiloase, infectate de tot felul de emanații, din cartierul Martyrs, atît de moi, încît trecerea pe sub galeria Martyrs nu s-a putut face decît cu ajutorul unui tub de fontă. În 1836, cînd vechiul canal de piatră, în care-l vedem intrînd acum pe Jean Valjean, a fost dărîmat pentru a fi reclădit, nisipul mișcător, din care e alcătuit stratul de sub Champs-Elysées pînă la Sena a împiedicat atît de mult lucrarea, încît ea a ținut aproape șase luni, stîrnind indignarea locuitorilor și mai cu seamă a locuitorilor cu palate și calești. Lucrările au fost mai mult decît grele, au fost primejdioase. E adevărat că ploile au ținut și ele patru luni și jumătate și Sena a crescut de trei ori în acest timp.

---

[1] *Hero și Leandru, Thisbé și Pyram* — perechi de îndrăgostiți din literatura greacă și latină.

Fontisul întîlnit de Jean Valjean fusese pricinuit de ploaia repede din ajun. O scufundare a fundului slab sprijinit de nisipul de sub el, făcuse ca apa de ploaie să pătrundă în canal. Infiltrația odată făcută urmase surparea. Pavajul desfundat intrase în nămol. Pe ce distanță ? Cine ar fi putut spune ? Bezna era acolo mai adîncă decît oriunde în altă parte. Era o gaură de noroi într-o peșteră de întuneric.

Jean Valjean simți că pavajul îi fuge de sub picioare. Intră în nămol. Deasupra era apă ; pe fund noroi. Trebuia să treacă. Să se întoarcă din drum era cu neputință. Marius era pe moarte și Jean Valjean sleit de puteri. De altfel, unde să se ducă ? Jean Valjean înaintă. La primii pași surpătura nici nu păru prea adîncă. Dar, cu cît înainta, cu atît picioarele i se scufundau. Curînd, noroiul îi ajunse pînă la pulpe și apa îi trecu de genunchi. Mergea ridicîndu-l cu amîndouă brațele pe Marius, cît putea mai sus deasupra apei. Acum noroiul îi venea pînă la genunchi și apa pînă la brîu. Nu mai putea da înapoi. Se scufunda din ce în ce mai mult. Nămolul, destul de vîrtos pentru greutatea unui om, nu putea, fără îndoială, să țină doi. Și Marius și Jean Valjean ar fi putut scăpa, fiecare în parte. Jean Valjean înainta mereu, sprijinind muribundul care era poate un cadavru.

Apa îi ajunsese pînă la subsuori ; simțea că se duce la fund, abia se mai putea mișca în adîncimea mlaștinii în care se afla. Grosimea noroiului care îl ținea era în același timp și o piedică. Sprijinindu-l mereu pe Marius, cu o sforțare nemaipomenită, înainta ; dar se scufunda. Îi rămăsese numai capul afară din apă și brațele care-l ridicau pe Marius. În picturile vechi, care zugrăvesc potopul, se vede o mamă ridicîndu-și astfel pruncul.

Se scufundă mai adînc, dădu capul pe spate ca să se ferească de apă și să poată răsufla ; cine l-ar fi putut vedea în bezna aceea ar fi crezut că vede o mască plutind în întuneric ; nedeslușit, zărea deasupra lui atîrnînd fața vînătă a lui Marius ; făcu o sforțare deznădăjduită, își aruncă piciorul înainte ; piciorul se izbi de ceva tare. Un punct de sprijin. Era și vremea.

Se ridică, se suci și se prinse cu un fel de furie de acest punct de sprijin. I se părea că e prima treaptă a unei scări ce urcă din nou spre viață.

Punctul acesta de sprijin întîlnit în noroi, în clipa din urmă, era începutul celeilalte pante a pavajului, pantă care se lăsase fără să se năruie și care, sub apă, se îndoise ca o scîndură dintr-o singură bucată. Pavajele bine construite fac o boltă și sînt uneori foarte trainice. Această parte a pavajului, acoperită de apă, dar tare, era o adevărată rampă și, odată ajuns pe rampa aceasta, erai scăpat. Jean Valjean se urcă pe acest povîrniș și ajunse de cealaltă parte a surpăturii.

Ieșind din apă, se izbi de o piatră și căzu în genunchi. Găsi că era drept și rămase astfel cîteva clipe, cu sufletul și cu gîndul la Dumnezeu.

Se ridică tremurînd, înghețat, respingător, încovoiat sub greutatea muribundului pe care îl tîra, cu noroiul șiroind pe el, cu sufletul plin de o lumină ciudată.

VII

UNEORI TE ÎMPOTMOLEȘTI CHIAR LA MAL

Porni iar la drum.

De altfel, dacă nu-și lăsase viața în fontis, părea că-și lăsase acolo puterea. Sforțarea aceasta din urmă îl sleise. Era atît de obosit, încît la fiecare trei pași era silit să se oprească, să răsufle, sprijinindu-se de perete. O dată trebui să se așeze pe jos ca să schimbe poziția lui Marius și crezu că acolo va rămîne. Dar dacă puterea îi era sleită, energia îi era încă întreagă. Se ridică iarăși.

Merse cu deznădejde, aproape repede ; făcu astfel vreo sută de pași fără să ridice capul, aproape fără să răsufle, și deodată se lovi de perete. Ajunsese la un cot al canalului și, rezemîndu-se în el cu capul plecat, dăduse de zid. Ridică ochii și la capătul subteranei, în fund, în fața lui, departe, foarte departe, zări o lumină. De astă dată nu mai era lumina înspăimîntătoare, era lumina cea bună și albă. Era lumina de zi.

Jean Valjean vedea ieșirea.

Un suflet blestemat, care din mijlocul flăcărilor ar zări deodată poarta de ieșire a iadului, ar simți ceea ce simțea Jean Valjean. Ar zbura din răsputeri cu cioturile aripilor arse spre poarta de lumină. Jean Valjean nu mai simți oboseală, nu mai simți greutatea lui Marius, își regăsi pulpele de oțel ; mai mult alerga decît mergea. Cu cît se apropia, ieșirea se vedea din ce în ce mai bine. Era o arcadă boltită, mai joasă decît bolta canalului care se lăsa pe nesimțite și mai puțin lată decît galeria care își apropia și ea pereții o dată cu bolta care cobora. Tunelul se sfîrșea în formă de pîlnie ; îngustare greșită, asemănătoare porților de temniță, potrivite cu o închisoare nu cu un canal, și care a fost îndreptată de atunci încoace.

Jean Valjean ajunse la ieșire.

Acolo se opri.

Era ieșirea, dar nu se putea ieși.

Arcada era închisă cu un grilaj puternic și grilajul, care după înfățișare se mișca rar în țîțînele lui ruginite, era prins în pervazul de piatră cu o broască zdravănă, roșie de rugină, care părea o cărămidă uriașă. Se vedea gaura cheii și zăvorul puternic vîrît adînc în scoaba lui de fier. Cheia se vedea că e întoarsă de două ori. Era una din acele broaște de cetate, de care era plin Parisul de altădată.

Dincolo de grilaj, aer, lumină, rîul, poteca de pe mal foarte îngustă, dar de ajuns de lată ca să poți pleca. Mai departe cheiurile. Parisul, abisul acesta unde te poți ascunde atît de ușor, zarea largă, libertatea. La dreapta, în josul apei, se vedea podul Iéna la stînga, în susul ei, podul Invalizilor ; locul ar fi fost prielnic să aștepți acolo noaptea și apoi să evadezi. Era unul din locurile cele mai pustii ale Parisului : malul din fața lui Gros-Caillou. Muștele intrau și ieșeau printre drugii grilajului.

Putea fi ora opt și jumătate seara. Se întuneca.

Jean Valjean îl întinse pe Marius de-a lungul peretelui de partea uscată a pavajului, apoi se duse la grilaj și-și încleștă pumnii de drugii de fier. Îi zgudui din răsputeri, dar fără să-i clintească. Grilajul nu se mișcă. Jean Valjean încercă drugii unul după altul, nădăjduind să poată smulge vreunul mai șubred și să-și facă din el o pîrghie ca să ridice poarta sau să fărîme broasca. Nici

un drug nu se clinti. Nici dinţii unui tigru nu sînt mai trainici în alveolele lor. Fără pîrghie nu putea face nimic. Piedica era de neînvins. Nici un mijloc de a deschide poarta.

Trebuia, aşadar, să-şi aştepte aci sfîrşitul ? Ce era de făcut ? Ce avea să se întîmple ? Nu mai avea putere să se întoarcă, să înceapă din nou drumul înspăimîntător pe care îl făcuse. De altfel, cum ar fi străbătut iarăşi mocirla de unde abia scăpase ca prin minune ? Şi după mocirlă, nu era oare rondul poliţiei de care cu siguranţă nu putea scăpa de două ori ? Şi apoi, unde să se ducă ? încotro s-o ia ? Urmînd panta, nu-şi putea atinge ţinta. Chiar dacă ar ajunge la altă ieşire, ar găsi-o închisă cu vreun capac, sau cu vreun grilaj. De bună seamă, toate ieşirile erau încuiate în felul acesta. Întîmplarea făcuse să fie descuiat grilajul prin care intrase, dar toate celelalte guri ale canalului erau, fără îndoială, închise. Nu izbutise decît să evadeze într-o temniţă.

Se sfîrşise. Tot ce făcuse Jean Valjean era zadarnic. Toată lupta lui istovitoare se încheia printr-o înfrîngere. Dumnezeu nu voia să-l mîntuie.

Erau prinşi, şi unul şi altul, în întuneric şi nemărginita pînză a morţii, şi Jean Valjean simţea cum aleargă păianjenul înspăimîntător pe firele negre ce tremurau în beznă.

Se întoarse cu spatele la grilaj şi căzu pe pavaj, lîngă Marius, care era tot în nesimţire ; cu capul între genunchi, părea mai curînd prăbuşit la pămînt decît aşezat.

Nici o ieşire. Era picătura cea din urmă a suferinţei lui.

La cine se gîndea în clipa aceasta de adîncă deznădejde ? Nici la el însuşi, nici la Marius. Se gîndea la Cosette.

VIII

O BUCATĂ DE HAINĂ SFÎŞIATĂ

În nenorocirea aceasta, o mînă i se puse pe umăr şi un glas îi spusese în şoaptă :

— Pe din două !

Era cineva în noaptea aceasta ? Nimic nu seamănă mai mult cu visul decît deznădejdea. Jean Valjean crezu că visează. Nu auzise nici un zgomot de pași. Era cu putință ? Ridică ochii.

În fața lui se afla un bărbat.

Acest bărbat purta o bluză de lucrător ; avea picioarele goale ; în mîna stîngă își ținea pantofii ; se vedea că îi scosese ca să poată ajunge la Jean Valjean fără a fi auzit.

Jean Valjean nu avu nici o clipă de îndoială. Oricît de neașteptată ar fi fost întîmplarea, omul acesta îi era cunoscut. Era Thénardier. Deși sărise din somn, ca să spunem așa, Jean Valjean, obișnuit cu spaima, deprins cu loviturile neașteptate la care trebuie să răspunzi repede, nu-și pierdu cumpătul. De altfel, starea în care se afla nu se mai putea înrăutăți ; o anumită treaptă a deznădejdii nu mai poate fi depășită și nici măcar Thénardier nu putea face mai neagră noaptea aceasta.

Urmă o clipă de așteptare.

Thénardier, ridicîndu-și mîna dreaptă la înălțimea frunții, își făcu din ea streașină ochilor, apoi clipi încruntînd din sprîncene, clipi mărunt, strînse din buze, ca un om care își încordează toată atenția ca să recunoască pe altul. Nu izbuti de loc. Jean Valjean, după cum am spus, se afla cu spatele la lumină și era, de altfel, atît de schimbat, atît de plin de noroi și de sînge, încît și în plină zi ar fi fost de nerecunoscut. Dimpotrivă, Thénardier, cu fața spre lumina ce venea prin grilaj, lumină de pivniță e adevărat, dar, oricît de slabă, destul de limpede, sări îndată cum spune o metaforă banală dar puternică, în ochii lui Jean Valjean. Această inegalitate de poziții era de ajuns pentru a-i asigura oarecum întîietatea lui Jean Valjean în lupta ascunsă ce avea să se încingă între cei doi oameni și între cele două situații. Ciocnirea avea loc între Jean Valjean cu masca pe față și Thénardier cu fața descoperită. Jean Valjean înțelese numaidecît că Thénardier nu-l recunoscuse. Se uitară o clipă lung unul la altul, măsurîndu-se în umbră. Thénardier rupse cel dintîi tăcerea :

— Cum ai să faci ca să ieși ?

Jean Valjean nu răspunse.

Thénardier urmă :

— Broasca asta nu se poate forța. Și trebuie totuși să pleci de aici.

— Adevărat, zise Jean Valjean.

— Atunci, pe din două.

— Ce vrei să spui ?

— Tu l-ai ucis ; treaba ta. Eu am cheia. Thénardier arătă cu degetul spre Marius. Apoi urmă : Nu te cunosc, dar vreau să te ajut. Trebuie să fii de-ai noștri.

Jean Valjean începu să înțeleagă. Thénardier îl lua drept un ucigaș.

Thénardier urmă :

— Ascultă, prietene. Nu l-ai omorît tu p-ăsta fără să-l scotocești prin buzunare. Dă-mi partea mea. Eu îți deschid poarta. Și scoțînd pe jumătate o cheie mare de sub bluza ferfeniță, adăugă : Vrei să vezi cum e făcută cheia raiului [1] ? Uite !

Jean Valjean „rămase ca prostul" — cuvîntul e al bătrînului Corneille — pînă într-atît nu-i venea să-și creadă ochilor. Era providența sub o înfățișare dezgustătoare, îngerul păzitor ieșind din pămînt cu chipul lui Thénardier.

Thénardier își vîrî mîna într-un buzunar mare ascuns sub bluză, scoase din el o frînghie și o întinse lui Jean Valjean.

— Ține, zise el, îți dau și frînghie pe deasupra.

— Ce să fac cu frînghia ?

— Îți trebuie și un bolovan dar ai să-l găsești afară. E colo un morman întreg de moloz.

— Ce să fac cu bolovanul ?

— Dobitocule, ai să-ți arunci doar parizianul [2] în rîu. Pentru asta îți trebuie o piatră și o frînghie, altfel iese deasupra.

Jean Valjean luă frînghia. Nu e om care să nu fi primit în viață ceva, așa, fără să se gîndească.

Thénardier pocni din degete, cum faci cînd îți vine deodată în minte ceva neașteptat :

---

[1] In original : *la clef de champs. Praedre la clef des champs* — a o șterge, a fugi.

[2] *Pantre, pantinois* — parizian.

— Ascultă, prietene, cum ai făcut să ieşi de-acolo, din surpătură ? Eu n-am îndrăznit să intru în ea. Tii ! Da urît miroşi ! După o clipă adăugă : Eu te tot întreb, dar bine faci că nu-mi răspunzi. Te pregăteşti pentru afurisitul de minut din faţa judecătorului de instrucţie. Şi pe urmă, dacă nu vorbeşti de loc, nu eşti în primejdie să vorbeşti prea tare. N-are a face, dacă nu-ţi văd mutra şi nu-ţi ştiu numele, să nu crezi că nu ştiu cine eşti şi ce vrei. Am fumat noi de-astea. L-ai cam şifonat pe domnişorul ăsta ; acum ai vrea să-l pui la păstrare. Ai nevoie de rîu, cel mai bun ascunziş pentru toate prostiile. Te scot eu din încurcătură. Îmi place să dau o mînă de ajutor unui băiat bun la ananghie.

Tot dîndu-i dreptate lui Jean Valjean că tace, se vedea că ar fi vrut să-l facă să vorbească. Îl împinse de umăr, încercînd să-l vadă dintr-o parte, şi exclamă fără a ridica totuşi glasul mai mult decît pînă atunci :

— Fiindcă veni vorba de surpătură, mare dobitoc ai fos ! De ce nu l-ai aruncat acolo ?

Jean Valjean tăcea mereu.

Thénardier urmă ridicîndu-şi pînă la gîtlej zdreanţa care-i ţinea loc de cravată, gest ce măreşte ifosul unui om cu greutate :

— La drept vorbind, a fost poate mai cuminte aşa. Lucrătorii care au să vină mîine să astupe gaura ar fi dat cu siguranţă peste parizianul tău uitat acolo şi, fir cu fir, dintr-una într-alta, ţi s-ar fi putut lua urma şi s-ar fi ajuns pînă la tine. A trecut cineva prin canal. Cine ? Pe unde a ieşit ? A fost văzut ieşind ? Poliţia e dibace. Canalul e o caiafă, te vinde. O descoperire ca asta e lucru rar, atrage atenţia, puţini folosesc canalul pentru afacerile lor, pe cînd rîul e al tuturor. Rîul e mormîntul adevărat. Peste o lună ţi-l pescuieşte la Saint-Cloud. Ei, şi ? Un stîrv, acolo ! Cine l-a ucis ? Parisul. Şi justiţia nici măcar nu deschide anchetă. Ai făcut bine.

Cu cît Thénardier era mai vorbăreţ cu atît Jean Valjean era mai tăcut. Thénardier îl scutură iarăşi de umăr :

— Acum să încheiem tîrgul. Să împărţim ! Tu mi-ai văzut cheia, să-ţi văd şi eu banii.

Thénardier avea o înfățișare rătăcită, sălbatică, în doi peri, amenințătoare și totuși prietenoasă.

Un lucru era ciudat : purtarea lui nu era firească ; nu vea aerul că se simte chiar la largul lui ; fără a părea că tăinuiește ceva, vorbea încet ; din cînd în cînd își ducea degetul la buze și șoptea : „St“ ! Era greu de ghicit de ce. Nu erau decît ei doi. Jean Valjean se gîndi că alți tîlhari erau ascunși poate în vreun ungher și că Thénardier n-ar fi vrut de-loc să împartă cu ei.

Thénardier zise iar :

— Să isprăvim ! Cît avea cetățeanul prin buzunare ?

Jean Valjean se scotoci.

Ne amintim că obișnuia să aibă totdeauna bani la el. Viața grea (în care orice mijloc e bun ca să scapi din încurcătură) la care fusese osîndit îl silise să facă din asta o lege. Acum, totuși, fusese luat pe nepregătite. Îmbrăcîndu-se în seara din ajun cu uniforma de guard național, uitase, muncit de gîndurile lui întunecate, să-și ia portofelul. N-avea decît puțin mărunțiș în buzunarul de la vestă. Erau cam treizeci de franci. Își întoarse pe dos buzunarul plin de noroi și înșiră pe marginea pavajului o monedă de aur, două piese de cinci franci și cinci sau șase gologani de cîte zece centime.

Thénardier își răsfrînse buza de jos și-și suci gîtul cu înțeles :

— L-ai omorît cam ieftin, zise el.

Începu să pipăie fără nici o sfială buzunarele lui Jean Valjean și pe ale lui Marius. Jean Valjean, cu grijă, mai cu seamă, să rămînă cu spatele la lumină, nu se împotrivea. Umblînd cu haina lui Marius, Thénardier, cu o îndemînare de scamator, găsi mijlocul să smulgă din ea, fără ca Jean Valjean să bage de seamă, un petic pe care îl ascunse sub bluză, gîndindu-se probabil că bucata asta de stofă i-ar putea folosi mai tîrziu să recunoască pe cel ucis și pe ucigaș. De altfel, afară de cei treizeci de franci, nu mai găsi nimic altceva :

— Adevărat, spuse el, amîndoi la un loc nu aveți decît atît.

Și uitîndu-și vorba „pe din două“, luă tot.

Stătu puțin la îndoială în fața gologanilor. După ce se gîndi, îi luă și pe ăștia, bombănind :

— Oricum ! Să faci de petrecanie omului, așa, pentru o nimica toată ! Apoi scoase din nou cheia de sub bluză. Acum, prietene, trebuie să ieși. Aici e ca la bîlci, plătești la ieșire. Ai plătit, ieși.

Și începu să rîdă.

Dînd cu cheia aceasta ajutor unui necunoscut și făcînd să iasă pe poartă pe un altul decît el, n-avea oare decît gîndul curat și dezinteresat de a scăpa un ucigaș ? Sîntem îndreptățiți să ne îndoim.

Thénardier îl ajută pe Jean Valjean să-l ia din nou pe Marius în spinare, apoi se îndreptă, în vîrful picioarelor lui desculțe, spre grilaj, făcînd lui Jean Valjean semn să-l urmeze, se uită afară, puse degetul pe buze și rămase cîteva clipe parcă nehotărît ; după ce-și sfîrși cercetarea, vîrî cheia în broască. Zăvorul lunecă și poarta se deschise. Nici nu trosni, nici nu scîrții. Treaba se făcu foarte ușor. Se cunoștea că grilajul și balamalele astea, unse cu grijă, se deschideau mai des decît și-ar fi închipuit cineva. Lipsa aceasta de zgomot era înfiorătoare ; simțeai cum se strecoară pe furiș, cum intră și ies pe tăcute oamenii nopții și auzeai pașii de fiară ai crimei. Canalul era, se vedea bine, părtașul vreunei bande misterioase. Grilajul acesta tăcut era o gazdă de hoți.

Thénardier întredeschise poarta, atît numai cît să treacă Jean Valjean, închise grilajul la loc, întoarse de două ori cheia în broască și se scufundă iarăși în întuneric, nefăcînd mai mult zgomot decît o adiere ușoară. Părea că merge pe tălpi catifelate de tigru. După o clipă, această providență hîdă pierise iarăși în întuneric.

Jean Valjean era afară.

IX

MARIUS LUAT DREPT MORT DE UNUL CARE SE PRICEPE LA D-ASTEA

Dădu încet drumul lui Marius pe poteca de la poalele malului.

Erau afară !

Miasmele, întunericul, groaza se aflau în spatele lui. Aerul curat, sănătos, proaspăt și înviorător pe care-l poți respira în voie, se revărsa asupra lui. Peste tot în jurul lui, tăcere ; tăcerea fermecătoare a soarelui asfințit în plin senin. Amurgul se lăsase, venise noaptea, marea eliberatoare, prietena tuturor celor ce au nevoie de un văl de întuneric ca să se poată dezbăra de chinuri. Cerul se dăruia pretutindeni ca o pace nemărginită. Rîul îi ajungea la picioare cu zgomotul unui sărut. Se auzea dialogul aerian al cuiburilor ce-și spuneau „bună seara" în ulmii de pe Champs-Elysées. Cîteva stele, înțepînd ușor albastrul șters al cerului, văzute doar de cei deprinși să viseze, de abia se zăreau ca niște puncte scînteietoare pe întinsul nesfîrșit. Seara desfășura deasupra capului lui Jean Valjean toată liniștea necuprinsului.

Era ora aceea nehotărîtă și minunată, care nu-ți spune nici da, nici nu. Se făcuse destul de întuneric ca să te poți pierde la o mică depărtare și era încă lumină destulă ca să te poți recunoaște de aproape.

Cîteva clipe, Jean Valjean fu cu totul covîrșit de această seninătate măreață și mîngîietoare. Sînt pe lume clipe de uitare ca acestea ; suferința nu se mai ține scai de cel nenorocit ; totul se șterge din minte ; pacea se lasă ca noaptea peste cel ce visează, și în amurgul plin de raze, la fel cu cerul care se luminează, sufletul se umple de stele. Jean Valjean nu se putea împiedica să ridice ochii spre umbra întinsă și străvezie de deasupra lui ; îngîndurat, plin de extaz și rugăciune se cufundă în marea tăcere a cerului veșnic. Apoi, ca și cum simțămîntul unei datorii i s-ar fi deșteptat în suflet, se plecă repede spre Marius și, luînd apă în pumni, îi aruncă cu grijă cîteva picături pe față. Pleoapele lui Marius rămaseră închise ; totuși gura, întredeschisă, respira. Jean Valjean se pregătea să-și vîre încă o dată mîna în apa rîului, cînd deodată simți un fel de neliniște, ca atunci cînd ai pe cineva, fără să-l vezi, în spatele tău.

Am mai vorbit în altă parte de această impresie pe care o cunoaște oricine.

Se întoarse.

Ca și adineauri, cineva era, în adevăr, în spatele lui.

Un bărbat înalt, îmbrăcat într-o redingotă lungă, cu brațele încrucișate, ținînd în mîna dreaptă un baston cu măciulie de plumb, sta în picioare la cîțiva pași în spatele lui Jean Valjean, care era ghemuit lîngă Marius.

Era, în întuneric, un fel de vedenie. Unui om sărac cu duhul i-ar fi fost frică de ea din pricina amurgului ; unui om chibzuit, din pricina măciucii.

Jean Valjean îl recunoscu pe Javert.

Cititorul a ghicit, fără îndoială, că cel ce îl urmărea pe Thénardier nu era altul decît Javert. Acesta, după ieșirea lui neașteptată din baricadă, se dusese la prefectura poliției ; într-o scurtă audiență raportase verbal prefectului în persoană, apoi își reluase neîntîrziat serviciul, care era, ne aducem aminte de nota găsită asupra lui, o anumită supraveghere a malului drept pînă la Champs-Elysées, punct care, de cîtva timp, ținea încordată atenția poliției. Acolo îl zărise pe Thénardier și se luase după el. Ce a urmat se știe.

Înțelegem, de asemenea, că grilajul deschis cu atîta bunăvoință înaintea lui Jean Valjean era o dovadă de dibăcie din partea lui Thénardier. Thénardier își da seama că Javert era tot acolo ; omul pîndit are un simț care nu-l înșală ; trebuia să arunce copoiului un os. Un ucigaș, ce noroc ! Era jertfa menită focului și care nu poate fi cruțată. Thénardier trimițîndu-l afară pe Jean Valjean în locul lui, da poliției o pradă, o făcea să-i piardă urma, să-l uite din pricina unei isprăvi mai mari, îl răsplătea pe Javert pentru așteptarea sa, ceea ce măgulește totdeauna un spion, cîștiga treizeci de franci și socotea că el însuși va putea scăpa cu ajutorul acestei noi întîmplări.

Jean Valjean căzuse din lac în puț.

Aceste două întîlniri una după alta, după Thénardier, Javert, nu erau ușor de suportat.

Javert nu-l recunoscu pe Jean Valjean, care, cum am spus, nu mai semăna cu el însuși. Rămase cu brațele încrucișate, cu o mișcare nesimțită strînse mai bine măciuca în mînă și zise scurt și liniștit :

— Cine ești dumneata ?

— Eu.

— Cine, eu ?

— Jean Valjean.

Javert își luă măciuca între dinți, îndoi genunchii, se aplecă, își puse amîndouă miinile puternice pe umerii lui Jean Valjean, îi prinse ca într-un cleşte, se uită bine la el şi îl recunoscu. Feţele lor aproape se atingeau. Privirea lui Javert era înspăimîntătoare.

Jean Valjean rămase nemişcat sub strînsoarea lui Javert, ca un leu ce s-ar împăca cu gheara unui linx.

— Inspectore Javert, spuse el, ai pus mîna pe mine ! De altfel, de azi dimineaţă mă socotesc prizonierul dumitale. Nu ţi-am dat adresa mea ca să încerc să fug. Ia-mă ! Numai îngăduie-mi un lucru.

Javert părea că nu aude. Se uita cu ochii ţintă la Jean Valjean. Bărbia lui încreţită îi ridica buzele spre nas, ceea ce era un semn că îl stăpîneau gînduri crîncene. În sfîrşit, dădu drumul lui Jean Valjean, se ridică dintr-o dată, apucă iarăşi strîns în mînă măciuca şi, ca într-un vis, şoptit mai mult decît vorbind, îl întrebă :

— Ce faci dumneata aici şi ce e cu omul ăsta ?

Nici acum nu-l tutuia pe Jean Valjean.

Jean Valjean răspunse, şi sunetul glasului său păru că îl trezeşte din somn pe Javert :

— Tocmai de el voiam să-ţi vorbesc. Fă cu mine ce vrei, dar ajută-mă întîi să-l ducem acasă. Atîta îţi cer.

Chipul lui Javert se zgîrci cum i se întîmpla de cîteva ori cineva părea că îl crede în stare să îngăduie ceva. Totuşi nu spuse nu.

Se aplecă din nou, scoase din buzunar o batistă pe care o muie în apă şi şterse fruntea însîngerată a lui Marius.

— Omul ăsta a fost la baricadă, zise el cu vocea pe jumătate, vorbind ca pentru sine. E cel căruia îi spuneau Marius.

Spion de mîna întîi, care privise, ascultase, auzise şi prinsese totul, pe cînd credea că îl aşteaptă moartea ; care pîndise chiar în agonie şi care îşi făcuse însemnările, cu cotul pe prima treaptă a mormîntului...

Apucă mîna lui Marius şi-i cercetă pulsul.

— E rănit, zise Jean Valjean.

— E mort, spuse Javert.

Jean Valjean răspunse :

— Nu, încă nu.

— L-ai adus aici de la baricadă ? întrebă Javert.

Trebuia să fi fost foarte adîncit în gîndurile lui ca să nu stăruie asupra acestei dramatice salvări prin canal şi nici să bage de seamă tăcerea lui Jean Valjean, după întrebarea sa.

Jean Valjean, la rîndul său, părea că nu are decît un singur gînd. Reluă :

— Locuieşte în cartierul Marais, strada Filles-du-Calvaire, la bunicul său... Nu mai ştiu cum îl cheamă.

Jean Valjean scotoci în haină, scoase carnetul, îl deschise la pagina scrisă cu creionul de Marius şi îl întinse lui Javert.

Plutea în aer încă destulă lumină ca să se poată citi, Javert, de altfel, avea în ochi fosforescenţa felină a păsărilor de noapte. El desluşi cele cîteva rînduri scrise de Marius şi mormăi :

— Gillenormand, strada Filles-du-Calvaire, numărul 6.

Apoi strigă : Birjar !

Ne-aducem aminte de trăsura care aştepta acolo, pentru orice întîmplare.

Javert luă la el carnetul lui Marius.

După o clipă, trăsura coborîtă pe rampa adăpătoare se afla lîngă apă. Marius era culcat pe bancheta din fund, şi Javert se aşeză lîngă Jean Valjean pe bancheta din faţă.

Cum închiseră uşa, trăsura se depărtă repede, luînd-o pe chei, înspre Bastilia.

Părăsiră cheiul şi o luară pe străzi. Birjarul, o umbră neagră pe capră, îşi biciuia caii slabi. În trăsură, o tăcere de gheaţă. Marius, nemişcat, cu trupul rezemat de colţul din fund, cu capul în piept, cu braţele atîrnînd şi picioarele ţepene, părea că nu aşteaptă decît sicriul ; Jean Valjean părea plămădit din întuneric, şi Javert din piatră ; şi în trăsura aceasta înecată în beznă şi care ori de cîte ori trecea prin faţa unui felinar era scăldată într-o lumină pală de fulger întrerupt, întîmplarea adunase şi pusese parcă faţă în faţă, într-un chip înfiorător, cele trei încremeniri tragice : cadavrul, spectrul şi statuia.

X

ÎNTOARCEREA FIULUI RISIPITOR CU VIAȚA SA

La fiecare hurducătură de caldarîm, o picătură de sînge cădea din părul lui Marius.

Se făcuse noapte de-a binelea, cînd trăsura ajunse la numărul 6 pe strada Filles-du-Calvaire.

Javert coborî cel dintîi, se asigură dintr-o ochire de numărul de deasupra porții și, ridicînd ciocanul greu de fier, împodobit, după moda veche, cu un satir și un țap ce stau față în față, lovi cu putere. Un canat se întredeschise și Javert îl împinse. Portarul scoase capul pe jumătate, căscînd, abia trezit din somn, cu o lumînare în mînă.

Toată casa dormea. În cartierul Marais lumea se culcă devreme, mai cu seamă în zilele de răzmeriță. Acest cartier bătrîn și cumsecade, înspăimîntat de revoluție, se adăpostește în somn, așa cum fac copiii care își ascund repede capul sub plapumă cînd îl aud venind pe bau-bau.

Între timp, Jean Valjean și birjarul bătrîn îl scoteau pe Marius din trăsură, Jean Valjean ținîndu-l de subsuori și birjarul de sub genunchi. Pe cînd îl duceau astfel, Jean Valjean își strecură mîna sub hainele sfîșiate, îi pipăi pieptul și se asigură că inima bătea încă. Bătea chiar ceva mai tărișor, ca și cînd mișcarea trăsurii ar fi pricinuit oarecum reîntoarcerea la viață.

Javert se adresă portarului cu tonul ce se cuvine să-l aibă stăpînirea cînd vorbește către portarul unui răsculat.

— Locuiește aici cineva care se numește Gillenormand ?

— Da. Aici. Ce aveți cu el ?

— Îi aducem fiul înapoi.

— Fiul ? zise portarul, năuc.

— E mort.

Jean Valjean, care mergea, zdrențuit și murdar, după Javert, și la care portarul se uita cu un amestec de scîrbă și teamă, îi făcu din cap semn că nu.

Portarul păru că n-a înțeles nici vorba lui Javert, nici semnul lui Jean Valjean.

Javert urmă :

— A fost pe baricadă, și uite-l acum.

— Pe baricadă ! exclamă portarul.

— Și-a căutat singur moartea. Du-te și scoală-l pe taică-său.

Portarul nu se mișca.

— Hai, du-te ! reluă Javert. Și adăugă : Mîine o să aveți o înmormîntare.

Pentru Javert întîmplările obișnuite pe drumurile publice erau împărțite pe categorii, ceea ce este începutul prevederii și al supravegherii, și orice întîmplare cu putință își avea compartimentul ei. Faptele ce se puteau întîmpla erau așezate oarecum în sertare, de unde ieșeau după împrejurare, în cantități felurite : pe stradă era zarvă, răscoală, carnaval, înmormîntare.

Portarul se mărgini să-l trezească din somn pe Basque. Basque o trezi pe Nicolette ; Nicolette trezi pe mătușa Gillenormand. Cît despre bunic, îl lăsară să doarmă, socotind că tot va afla prea devreme pentru el.

Îl urcară pe Marius la primul etaj, fără, de altfel, ca cineva din celelalte părți ale casei să prindă de veste, îl așezară pe o canapea veche în sălița de lîngă camera domnului Gillenormand, și, în timp ce Basque se ducea să caute un doctor și Nicolette deschidea dulapurile cu rufărie, Jean Valjean simți că Javert îi atinge umărul. Înțelese și coborî urmat de pașii lui Javert, care venea după el.

Portarul îi privi plecînd cum îi privise sosind, înspăimîntat și pe jumătate adormit.

Se urcară din nou în trăsură, și vizitiul se urcă și el pe capră.

— Inspectore Javert, zise Valjean, îngăduie-mi încă un lucru.

— Ce ? întrebă aspru Javert.

— Lasă-mă să trec o clipă pe-acasă. Pe urmă fă cu mine ce vrei.

Javert rămase tăcut cîteva secunde, cu bărbia vîrîtă în gulerul redingotei, apoi coborî geamul din față.

— Birjar, spuse el, strada l'Homme-Armé, numărul 7.

XI

SE CUTREMURĂ TÂRIILE

Tot drumul nu mai scoaseră o vorbă.

Ce voia Jean Valjean? Să sfîrşească ce începuse; să dea de veste Cosettei, să-i spuie unde era Marius, să-i dea, poate, vreo altă lămurire folositoare, să ia, dacă s-ar fi putut, cele din urmă hotărîri. Cît despre el, despre ceea ce îl privea personal, totul se sfîrşise, Javert îl prinsese şi el nu se împotrivea: într-o împrejurare ca asta altul s-ar fi gîndit poate, în treacăt, la frînghia pe care i-o dase Thénardier şi la zăbrelele primei temniţe în care ar intra; dar, de cînd cu episcopul, sufletul lui Jean Valjean, stăruim asupra acestui lucru, era stăpînit de o adîncă sfială evlavioasă în faţa oricărei crime, fie ea chiar asupra lui însuşi.

Sinuciderea, această tainică silnicie îndreptată asupra necunoscutului şi care putea cuprinde într-o anumită măsură moartea sufletului, era ceva cu neputinţă pentru Jean Valjean.

La începutul străzii l'Homme-Armé trăsura se opri, strada fiind prea strîmtă pentru trăsuri. Javert şi Jean Valjean coborîră. Birjarul arătă smerit „domnului inspector" că îmbrăcămintea din catifea de Utrecht a trăsurii sale era toată pătată de sîngele omului ucis şi de noroiul ucigaşului. Asta înţelesese el. Adăugă că i se cuvine o despăgubire. Totodată scoţîndu-şi din buzunar livretul, rugă pe domnul inspector să aibă bunătatea să-i scrie în el „o mică dovadă, cum şi ce fel".

Javert dădu la o parte livretul pe care i-l întindea birjarul şi zise:

— Cît vrei cu totul şi pentru cursă şi pentru aşteptare?

— Sînt şapte ceasuri şi un sfert şi catifeaua mea era nouă de tot. Optzeci de franci, domnule inspector.

Javert scoase din buzunar patru napoleoni şi dădu drumul birjarului.

Jean Valjean îşi închipui că Javert avea de gînd să-l ducă pe jos la postul Blancs-Manteaux sau la cel de la Arhive, care amîndouă sînt foarte aproape.

O porniră pe stradă. Ca de obicei, era pustiu. Javert mergea după Jean Valjean. Ajunseră la numărul 7. Jean Valjean bătu. Ușa se deschise.

— Bine, zise Javert. Urcă-te ! Cu o expresie ciudată pe față și ca și cînd i-ar fi fost greu să vorbească astfel, adăugă : Te aștept aici.

Jean Valjean se uită la Javert. Acest fel de a se purta nu-i era obișnuit. Totuși, hotărît cum era să se predea și să sfîrșească odată, pe Jean Valjean nu-l putea mira prea mult acest fel de încredere disprețuitoare pe care i-o arăta acum Javert, încrederea pisicii care acordă șoarecelui o libertate pe măsura ghearei ei.

Împinse ușa, intră în casă, strigă portarului, care se culcase și care-i deschisese trăgînd cordonul din pat : „Eu sînt !“ și urcă scara.

Ajuns la primul etaj, se opri. Orice calvar își are popasurile lui. Fereastra scării era deschisă. Ca în multe case vechi, scara se lumina printr-o fereastră cu vedere la stradă. Felinarul străzii, așezat tocmai în față, arunca astfel puțină lumină pe trepte, economisind luminatul ei.

Ca să respire, sau fără să-și dea seama, Jean Valjean scoase capul pe această fereastră. Se aplecă spre stradă. Scurtă cum e, felinarul o lumina de la un capăt la altul. Jean Valjean rămase năuc ; nu mai era nimeni.

Javert plecase.

XII

BUNICUL

Basque și portarul îl duseseră în salon pe Marius, care zăcea tot nemișcat, pe canapeaua unde îl așezaseră la sosire. Medicul chemat alergase în goană. Mătușa Gillenormand se sculase.

Mătușa Gillenormand umbla încoace și încolo, înspăimîntată, frîngîndu-și mîinile și fără a fi în stare să facă altceva decît să spună într-una : „Doamne, cum e cu putință ?“ Din cînd în cînd adăuga : „O să se umple tot

de sînge !“ După ce prima spaimă trecu, oarecare înțelegere a situației pătrunse pînă la mintea ei, făcînd-o să exclame : „Trebuia să sfîrșească așa !“ Nu merse însă pînă la : „Am spus-o eu !“ cum se obișnuia în astfel de împrejurări.

La porunca medicului, un pat de campanie fusese așezat lîngă canapea. Medicul îl cercetă pe Marius și, după ce văzu că pulsul bătea, că bolnavul nu avea nici o rană adîncă la piept și că sîngele de la colțul buzelor se scursese din nări, îl întinse pe pat, fără pernă, cu capul la același nivel cu trupul și chiar ceva mai jos, gol pînă la brîu, ca să poată respira mai ușor. Domnișoara Gillenormand văzînd că-l dezbrăcă pe Marius, ieși din odaie. Se duse în camera ei și începu să-și înșire rugăciunile. Nici o leziune internă nu atinsese trunchiul ; un glonț, oprit de portofoliu, își schimbase drumul și trecuse pe lîngă coaste, pricinuind o rană groaznică la vedere, dar nu prea adîncă, și, deci, neprimejdioasă. Drumul lung pe sub pămînt ajutase și el la ieșirea claviculei rupte de la locul ei și asta era ceva îngrijorător. Brațele îi erau pline de tăieturi de sabie. Nici una nu îi sluțise însă fața. Dar țeasta îi era parcă brăzdată ; cum erau oare rănile astea de la cap ? Se opreau la piele ? Ajunseseră la țeastă ? Nu se putea spune încă nimic. Un simptom grav era faptul că ele pricinuiseră leșinul, și din leșinuri de acestea nu te trezești totdeauna. Pierderea de sînge îl sleise și ea. De la brîu în jos, trupul îi fusese apărat de baricadă.

Basque și Nicolette sfîșiau rufe și pregăteau bandaje. Nicolette le cosea și Basque le înfășura. Cum nu aveau la îndemînă scamă, doctorul oprise deocamdată sîngele din răni cu bucățile de bumbac. Lîngă pat, pe o masă pe care era cutia de instrumente deschisă, ardeau trei luminări. Medicul spălă cu apă rece fața și părul lui Marius. O găleată întreagă se înroși într-o clipă. Portarul, cu luminarea în mînă, lumina.

Medicul părea adîncit în gînduri negre. Din cînd în cînd, făcea din cap semn că nu, ca și cînd ar fi răspuns la vreo întrebare ce și-ar fi pus-o singur. Semn rău pentru bolnav aceste tainice convorbiri ale medicului cu el însuși.

În clipa în care medicul îi ştergea faţa şi îi atingea uşor cu degetele, pleoapele închise, o uşă se deschise în fundul salonului şi o arătare înaltă şi palidă se ivi.

Era bunicul.

De două zile, răscoala neliniştise, supărase şi tulburase pe domnul Gillenormand. Nu putuse dormi toată noaptea din ajun şi avusese friguri toată ziua. Seara se culcase foarte devreme, poruncind să se zăvorască toată casa şi de oboseală aţipise.

Bătrînii au somnul uşor ; camera domnului Gillenormand era lîngă salon şi, cu toată grija de a nu-l trezi, zgomotul îl deşteptase. Foarte mirat de dunga de lumină de la uşa sa, se dase jos din pat şi venise bîjbîind.

Sta uimit în pragul uşii întredeschise, cu o mînă pe clanţă, cu capul tremurînd şi puţin aplecat înainte, cu trupul strîns înt-un halat alb, drept şi fără cute, ca un giulgiu ; părea o stafie ce priveşte într-un mormînt.

Zări patul şi pe saltea pe tînărul însîngerat, galben ca ceara, cu ochii închişi şi gura deschisă, cu buzele vinete, gol pînă la brîu şi plin de răni purpurii, nemişcat sub lumină.

Bunicul se înfioră din cap pînă în picioare, aşa cum se mai poate înfiora un trup uscat. Albul ochilor lui, îngălbenit de bătrîneţe, căpătă un fel de luciu sticlos, faţa îi luă într-o clipă forma colţuroasă şi pămîntie a unei hîrci de schelet, braţele îi căzură şi rămaseră atîrnate ca şi cum un arc s-ar fi rupt în ele ; îşi arătă uimirea răşchirînd degetele mîinilor lui bătrîne şi tremurătoare, genunchii i se îndoiră, lăsînd să se vadă, prin deschizătura halatului, bietele lui picioare goale, pline de peri albi şi şopti :

— Marius !

— Domnule, zise Basque, l-au adus pe domnişorul. A fost la baricadă şi...

— A murit ! strigă bătrînul cu o voce înspăimîntătoare. Ah ! Tîlharul ! Apoi, ca înviat din morţi, bătrînul acesta de o sută de ani, se înălţă deodată, drept ca un tînăr. Domnule, zise el, dumneata eşti medicul. Spune-mi întîi un lucru. A murit, nu-i aşa ?

Doctoru, în culmea neliniștii, tăcu.

Domnul Gillenormand își frînse mîinile, izbucnind într-un hohot de rîs înfiorător :

— A murit ! A murit ! S-a dus să moară pe baricade ! Din ură pentru mine ! Ca să mă lovească pe mine a făcut asta ! Ah ! Vampirul ! Așa se întoarce ! Nenorocirea vieții mele ! A murit !

Se duse la fereastră, o deschise în lături ca și cînd s-ar fi înăbușit, și, în picioare, în fața întunericului, începu să vorbească nopții din stradă.

— Străpuns de gloanțe, tăiat cu sabia, gîtuit, ucis, sfîrtecat, făcut bucăți ! Uitați-vă la el, ticălosul ! Știa bine că-l aștept, că îi pregătisem odaia și că la căpătîiul patului îmi pusesem portretul lui de cînd era copil mititel. Știa bine că n-avea decît să se întoarcă, că de ani întregi îl chemam și că seara ședeam lîngă foc, cu mîinile pe genunchi, neputînd să fac nimic, prostit ! Știai bine că n-aveai decît să vii acasă și să spui : „Eu sînt", și ai fi fost stăpînul casei ; și că aș fi ascultat de tine, că ai fi făcut ce vrei din bunicu-tău ăsta bătrîn și zaharisit ! Știai bine, și ai spus : „Nu, e regalist, n-am să mă duc !" Și din răutate te-ai dus să mori pe baricade. Ca să te răzbuni de ce-ți spusesem despre domnul duce de Berry ! Asta e mișelie ! Culcă-te și dormi liniștit dacă poți ! A murit ! Iată ce mă aștepta la sculare !

Medicul, care începea să fie îngrijorat și pentru celălalt, îl lăsă o clipă pe Marius, se apropie de domnul Gillenormand și îl apucă de braț. Bunicul se întoarse, se uită la el cu ochi ce păreau mai mari și injectați, și îi spuse cu nepăsare :

— Domnule, îți mulțumesc. Sînt liniștit, sînt un bărbat, am văzut moartea lui Ludovic al XVI-lea, împrejurările grele nu mă doboară. Un lucru e îngrozitor : cînd te gîndești că tot răul îl fac jurnalele voastre. Veți fi avînd voi mulți care să scrie, să vorbească, avocați, oratori, tribune, discuții, progres, lumină, drepturile omului, libertatea presei, dar iată cum vin copiii acasă. Ah ! Marius ! E cumplit ! Ucis ! Mort înaintea mea ! O baricadă ! Ah, tîlharul ! Doctore, locuiești pe-aproape, mi se pare !

Te cunosc bine. De la fereastră îți văd trăsurica trecînd. Ascultă, să nu crezi că sînt supărat. Nu te poți supăra pe un mort. Ar fi o prostie. E un copil pe care eu l-am crescut. Eram bătrîn de mult cînd el era încă mic de tot. Se juca în grădina Tuileriilor cu lopățica și cu scăunașul lui și, ca să nu bombăne paznicii, astupam cu bastonul, una după alta, găurile pe care le făcea în pămînt cu lopățica lui. Într-o zi a strigat : „Jos Ludovic al XVIII-lea !“ și a fugit. Nu e vina mea. Era rumen și bălai. Maică-sa e moartă. Ai băgat de seamă că toți copiii mici sînt bălai ? De ce ? E fiul unuia din tîlharii ceia din Loire. Dar copiii nu sînt vinovați de mișeliile părinților. Mi-aduc aminte de el cînd era numai atîta. Nu izbutea să spună pe d. Vorba lui era așa de dulce și de neînțeleasă, ai fi crezut că e o păsărică. Mi-aduc aminte că odată, în fața statuii lui Hercule din Farnese [1], toată lumea se strînsese să-l vadă și să se minuneze, așa era de frumos acest copil. Avea un cap de parcă era zugrăvit. Îmi îngroșam glasul, îl speriam cu bastonul, dar știa bine că era în glumă. Dimineața, cînd intra la mine în odaie, ce e drept bombăneam eu, dar mi se părea că intră soarele. De puștii ăștia nu te poți feri. Te prind, pun stăpînire pe tine, nu-ți mai dau drumul. Adevărul e că nu era pe lume copil mai drăguț decît el. Și acum ce zici de toți acești Lafayette, Benjamin Constant și Tirecuir de Courcelle [2]-ii voștri, care mi-l ucid ? Așa ceva nu-i de îndurat !

Se apropie de Marius, care zăcea tot palid și nemișcat, și de medic care se întorsese lîngă el, și începu a-și frînge mîinile. Buzele palide ale bătrînului se mișcau în neștire, scoțînd, ca o suflare slabă în agonie, cuvinte nedeslușite ce abia se auzeau :

— Ah ! Inimă de piatră ! Ah ! Clubistule ! Ah ! Nelegiuitule ! Ah ! Septembristule !

Dojana înceată făcută de un muribund unui cadavru.

Puțin cîte puțin, cum orice izbucnire lăuntrică trebuie să-și facă loc în afară, șirul cuvintelor prindea iar înțeles,

---

[1] Statuie din parcul Tuilerii din Paris, o copie după o operă celebră a sculpturii grecești, dăltuită în marmură de atenianul Glicon.

[2] *Tireçay de Corcelle* — om politic francez, căruia Gillenormand îi schimonosește numele intenționat.

dar bunicul părea că nu mai are putere în glas; vocea lui era atît de înăbușită și de stinsă, de parcă ar fi venit de pe cealaltă margine a unei prăpăstii.

— Acum mi-e totuna, am să mor și eu. Cînd te gîndești că nu e fetișcană din Paris care n-ar fi fost gata să-l fericească pe ticălosul ăsta! Un ticălos care, în loc să petreacă și să se bucure de viață, s-a dus, ca un dobitoc, să se bată și să fie împușcat! Și pentru cine? Pentru ce? Pentru republică! În loc să se ducă să dănțuiască la Chaumière[1], cum se cuvine tineretului! Degeaba ai douăzeci de ani! Republica, ce mai prostie gogonată! Vai de voi, biete mame! Mai faceți băieți frumoși! Gata, a murit! Or să treacă două sicrie pe sub poarta cea mare. Pentru ochii frumoși ai generalului Lamarque te-ai ferchezuit așa? Cu ce te fermecase acest general Lamarque? Un lăudăros! Un flecar! Să fii ucis pentru un mort! Să nu înnebunești! Gîndiți-vă! la douăzeci de ani! Și fără să întoarcă măcar capul să vadă de nu lasă ceva în urma lui! Uite acum că bieții bătrîni trebuie să moară singuri. Crapă în colțul tău, bufniță ce ești! Ei, la urma urmei, cu atît mai bine, asta nădăjduiam și eu, o să mă omoare dintr-o dată. Sînt prea bătrîn, am o sută de ani, am o sută de mii de ani, de mult am dreptul să fiu mort. De astă dată s-a făcut. S-a sfîrșit, ce fericire! La ce să-i mai dați să miroase amoniac și toată mulțimea aceea de doctorii? Îți pierzi vremea, medic tîmpit! Haideți, a murit, a murit de-a binelea! Mă pricep eu la asta, pentru că și eu sînt mort! Nu a făcut el lucrul pe jumătate. Da, vremurile astea sînt nemernice, nemernice, nemernice, asta cred eu despre voi, despre ideile, despre blestemele, despre învățătorii voștri, despre profeții, despre doctorii voștri, despre ticăloșii voștri de scriitori, despre afurisiții voștri de filozofi și despre toate revoluțiile care înspăimîntă de șaizeci de ani încoace stolurile de corbi de la Tuilerii! Și fiindcă ai fost fără milă și te-ai dus să te ucidă așa, nici n-o să-mi pese de moartea ta, auzi tu, ucigașule!

---

[1] Local de petrecere vestit din cartierul Montparnasse (Paris).

În această clipă, Marius ridică încet pleoapele și privirea lui, tulbure încă și buimăcită după somnul acela de moarte, se opri asupra domnului Gillenormand.

— Marius ! strigă bătrînul. Marius ! Marius, micuțul meu ! Copilul meu, fiul meu iubit ! Deschizi ochii, te uiți la mine, trăiești, îți mulțumesc !

Și căzu în nesimțire.

CARTEA A PATRA

JAVERT O IA RAZNA

Javert se depărtase încet de strada l'Homme-Armé.

Mergea cu capul plecat, pentru prima oară în viaţa lui, şi, tot pentru prima oară în viaţa lui, cu mîinile la spate.

Din cele două înfăţişări ale lui Napoleon, Jarvet nu luase pînă atunci decît pe cea care întruchipează hotărîrea, braţele încrucişate pe piept ; cea care arăta nesiguranţa, mîinile la spate, îi era necunoscută. Acum se făcuse în el o schimbare : întreaga sa fiinţă, domoală şi întunecată, era plină de nelinişte.

O luă înainte pe străzile tăcute.

Avea o anumită ţintă, totuşi. Tăie pe drumul cel mai scurt spre Sena, ajunse la cheiul Ormes, o luă de-a lungul lui, trecu de Piaţa Grève şi se opri la oarecare depărtare de postul din Piaţa Châtelet, la colţul podului Notre-Dame. Acolo, între podul Notre-Dame şi podul Change, pe de o parte, şi pe de altă parte între cheiul Mégisserie şi cheiul Florilor, Sena formează un fel de lac pătrat, străbătut de un curent repede.

Marinarii se tem de locul acesta. Nimic mai primejdios decît acest curent, gîtuit pe atunci şi întărîtat de piloţii morii de la pod, moară azi dărîmată. Cele două poduri, atît de apropiate unul de altul, măresc pericolul ; apa se repede cu putere pe sub bolţile lor, se rostogoleşte în valuri mari, se adună, se strînge acolo, se opinteşte în stîlpii podurilor ca şi cînd ar vrea să-i smulgă cu groase odgoane lichide. Cine cade aici nu mai iese deasupra ; cei mai buni înotători se îneacă.

Javert își sprijini coatele pe parapetul podului și, cu bărbia în mîini, cu unghiile înfipte în favoriții stufoși, se adînci în gînduri.

Ceva nou, o răsturnare, o prăbușire se petrecuse în sufletul lui : trebuia să se cerceteze.

Jarvet suferea groaznic.

De cîteva ore sufletul lui nu mai era cristalin. Era tulburat ; creierul acesta, atît de limpede în orbirea sa, își pierduse transparența ; în cristalul acesta se ivise un nor. Jarvet simțea că, în conștiința sa, datoria nu mai era una singură, și acest lucru nu și-l putea ascunde. Cînd întîlnise în chip atît de neașteptat, pe malul Senei, pe Jean Valjean, fusese în el ceva și din lupul care își înhață din nou prada, și din cîinele care își găsește stăpînul.

Acum vedea în fața lui două drumuri, la fel de drepte amîndouă, dar vedea două, și asta îl înspăimînta, pe el, care nu cunoscuse în viața sa, niciodată, decît o linie dreaptă. Și, spaimă sfîșietoare, aceste două drumuri erau potrivnice. Una din aceste linii drepte o înlătura pe cealaltă. Care din amîndouă linii era cea adevărată ?

Starea asta nu se putea lămuri în cuvinte.

Să datorezi viața unui răufăcător, să recunoști această datorie și s-o plătești, să fii, împotriva voinței tale, pe același picior cu un om certat cu legea și să-i răsplătești un bine tot cu un bine ; să-l lași să-ți spună : „Du-te“, și la rîndul tău să-i spui și tu : „Ești liber“, să sacrifici datoria, această obligație obștească, unor motive personale și să simți în aceste motive personale ceva de asemenea obștesc și poate mai înalt ; să trădezi societatea ca să rămîi credincios conștiinței tale ; faptul că toate aceste absurdități să se împlinească și să se strîngă asupra capului lui, îl doborîse pe Javert.

Un lucru îl uimise : că Jean Valjean îl iertase, dar îl înmărmurea faptul că el, Javert, îl iertase pe Jean Valjean.

Ce se petrecea în el ? Se căuta și nu se mai găsea.

Ce era de făcut acum ? Să-l denunțe pe Jean Valjean era rău, să-l lase liber pe Jean Valjean era tot atît de rău. În primul caz, omul legii cădea mai jos decît omul din temniță, în cel de-al doilea, un ocnaș se ridica mai sus decît legea și o călca în picioare. În amîndouă împrejurările, el, Javert, era dezonorat. Orice hotărîre ar fi putut

lua ar fi fost o decădere. Soarta are unele căi ce se opresc la o margine cu neputinţă de trecut ; dincolo de ele viaţa dă în prăpastie. Javert se afla pe una din aceste margini. Printre alte griji, era şi aceea că trebuia să cugete. Puterea cu care aceste emoţii se înfruntau îl silea la asta. Gîndea, lucru neobişnuit pentru el şi foarte dureros.

Gîndirea cuprinde întotdeauna o cîtime de răzvrătire lăuntrică. Îl scotea din fire să simtă în el lucrul acesta.

Să se gîndească la orice altceva în afară de cercul strîmt al îndatoririlor lui ar fi fost pentru el, oricînd, un lucru fără folos şi obositor ; să se gîndească însă la ziua care se scursese era un chin. După astfel de zguduiri, trebuia totuşi, să privească în conştiinţa sa şi să-şi dea socoteală sie însuşi.

Ceea ce făcuse, îi dădea fiori. El, Javert, găsise cu cale să hotărască, împotriva tuturor regulamentelor poliţiei, împotriva orînduirii sociale şi judecătoreşti, împotriva codului întreg, o punere în libertate ; i se păruse că aşa e mai bine pentru el însuşi, în locul interesului public pusese interesul său propriu ; nu era acesta un lucru incalificabil ? De cîte ori se gîndea la această faptă cumplită pe care o săvîrşea, tremura din cap pînă-n picioare.

Ce hotărîre să ia ? Nu-i rămînea decît un singur mijloc de scăpare ; să se întoarcă grabnic în strada l'Homme-Armé şi să-l bage în temniţă pe Jean Valjean. Era limpede că asta trebuia să facă. Dar nu putea...

Ceva îl oprea s-o facă.

Ceva ? Ce ? Mai există oare pe lume şi altceva decît tribunalele, sentinţele executorii, poliţia şi autoritatea ? Javert era buimăcit.

Un condamnat la galere de care să nu te poţi atinge ! Un ocnaş pe care justiţia să nu poată pune mîna ! Şi toate acestea datorită lui, lui Javert.

Nu era oare înspăimîntător ca Javert, omul făcut să pedepsească şi Jean Valjean, omul făcut să sufere pedeapsa, ca aceşti doi oameni, care aparţineau amîndoi legii, să se ridice deasupra legii ?

— Cum ? Să se petreacă astfel de grozăvii şi nimeni să nu fie pedepsit ! Jean Valjean, mai tare decît toată

ordinea socială, să fie liber, și el, Javert, să mănînce mai departe pîinea guvernului !

Gîndurile lui deveneau din ce în ce mai cumplite. Printre aceste gînduri și-ar fi putut găsi o vină și cu privire la răsculatul dus acasă, în strada Filles-du-Calvaire ; dar la asta nu se gîndea. Vina mai mică se pierdea în cea mai mare. De altfel, răsculatul acela era, să vedea bine, un mort, și, din punct de vedere al legii, moartea stinge urmărirea.

Jean Valjean era povara ce-i sta pe suflet.

Jean Valjean îl buimăcea. Toate adevărurile netăgăduite, care fuseseră un reazem pentru întreaga sa viață, se năruiau în fața acestui om. Mărinimia lui Jean Valjean față de el, Javert, îl copleșea. Alte fapte, care îi veneau în minte, și pe care altădată le socotise drept minciuni și prostii, i se înfățișau acum ca adevărate. Domnul Madeleine se ridica în spatele lui Jean Valjean și cele două figuri se suprapuneau, nemaifăcînd decît una singură și vrednică de respect. Javert simțea că ceva îngrozitor îi pătrunde în suflet : admirația pentru un ocnaș. Respect față de un condamnat la galere, oare e cu putință ? Se cutremura, dar nu putea scăpa. Se zbătea în zadar ; trebuia să-și mărturisească în fundul sufletului măreția acestui mizerabil. Asta era cumplit.

Un răufăcător care să facă bine, un ocnaș milostiv, blînd, gata să-și ajute aproapele, iertător, răsplătind răul prin bine, ura prin iertare, punînd mila în locul răzbunării, primind mai curînd pieirea sa decît pe aceea a dușmanului, scăpînd din primejdie pe cel ce-l lovise, îngenuncheat pe culmea virtuții, mai aproape de înger decît de om ! Javert era silit să recunoască existența unui astfel de monstru.

Asta nu mai putea dăinui.

Desigur, și stăruim asupra acestui lucru, el nu se lăsase înfrînt fără luptă de acest monstru, de acest înger nemernic, de acest erou respingător, care îl scotea din fire aproape în aceeași măsură în care îl și uimea. De zeci de ori, pe cînd se afla în trăsură față-n față cu Jean Valjean, tigrul legii răcnise în el. De zeci de ori fusese ispitit să se arunce asupra lui Jean Valjean, să-l înhațe, să-l sfîșie,

adică să-l aresteze. Ce-ar fi fost mai simplu, în adevăr, decît să strige primei sentinele prin fața căreia treceau : „Iată un condamnat evadat !", decît să cheme jandarmii și să le spuie : „Unul pentru voi !" Apoi să plece, să-l lase acolo pe blestematul acela, să nu mai vrea să știe de nimic și să nu se mai amestece. Omul acesta e prizonierul legii pentru vecie ; legea va face din el ce va voi ea. Se poate ceva mai drept ? Javert își spusese toate acestea, voise să treacă peste piedica din sufletul lui, să facă ceva, să pună mîna pe el, și, atunci ca și cum, nu putuse ; și de cîte ori ridicase mîna spre gulerul lui Jean Valjean, ea îi căzuse mereu ca sub o greutate uriașă, și în fundul sufletului auzise un glas ciudat, care îi striga : „Bravo ! Dă-ți mîntuitorul pe seama călăului ! Pune apoi să-ți aducă ligheanul lui Pilat din Pont, să-ți speli ghearele !"

În cele din urmă, gîndul i se întorcea iar la el însuși și, lîngă Jean Valjean înălțat, se vedea pe sine înjosit.

Un ocnaș era binefăcătorul lui !

Dar și el e de vină ; de ce încuviințase acestui om să-l lase să trăiască ? Avea dreptul, în baricadă, să fie ucis. Ar fi trebuit să facă uz de acest drept. Să fi chemat pe ceilalți răsculați în ajutor împotriva lui Jean Valjean, să-i fi silit să-l împuște, ar fi fost mai bine.

Chinul cel mai mare era că-i pierise credința. Se simțea dezrădăcinat. Codul nu mai era decît un ciot în mîna sa. Avea de-a face cu unele îndoieli necunoscute lui.

În sufletul lui se ivise ceva nou și neașteptat, cu totul deosebit de litera legii, singura lui măsură de pînă atunci. Să rămînă cinstit, cu cinstea de pînă atunci, nu mai era de ajuns. Un șir întreg de întîmplări neașteptate se iviseră deodată și puseseră stăpînire pe el. O lume cu totul nouă apărea în fața sufletului lui ; binefacerea primită și răsplătită, devotamentul, compătimirea, îngăduința, lupta între milă și strășnicie, prețuirea omului, nici o condamnare definitivă, nici o osîndă veșnică, ivirea unei lacrimi în ochii legii, un fel de justiție a lui Dumnezeu, care merge împotriva justiției oamenilor. Zărea în întuneric înspăimîntătorul răsărit al unui soare moral, necunoscut. Soarele acesta îl îngrozea și îl orbea. Se simțea ca o bufniță silită a privi cu ochii unui vultur.

Își spunea că era deci adevărat, că existau și abateri, că autoritatea își poate pierde și ea cumpătul, că regula putea amuți în fața unui fapt, că nu totul poate fi cuprins în textul codului, că trebuia să te supui neprevăzutului, că virtutea unui ocnaș putea întinde o cursă virtuții unui funcționar, monstruosul putea fi divin, soarta avea capcane din acestea, și se gîndea cu deznădejde că nici el nu fusese scutit de surprize.

Vrînd-nevrînd, recunoștea că există în lume bunătate. Ocnașul acela fusese bun. Și el însuși, lucru nemaipomenit, fusese și el bun acum. Deci se stricase.

Se socotea laș. Îi era groază de el.

Idealul lui Javert nu era să fie uman, să fie mare, să fie sublim, ci să fie fără pată.

Și greșise.

Cum de ajunsese aci ? Cum se întîmplaseră toate astea ? Nici el n-ar fi putut-o spune. Își lua capul între mîini, dar în zadar ; nu izbutea să se lămurească.

Desigur, avusese totdeauna de gînd să-l redea pe Jean Valjean legii, al cărei captiv era, și al cărei rob era el, Javert. Nici o singură clipă nu-și mărturisise, cîtă vreme îl avusese în mînă, că i-ar trece prin minte să-l lase să plece. Oarecum fără voia lui, mîna i se deschisese și-i dăduse drumul.

Tot felul de lucruri noi și neînțelese se iveau înaintea ochilor lui. Își punea întrebări și își da răspunsuri, și aceste răspunsuri îl înfricoșau. Se întreba : „Ocnașul ăsta, nenorocitul ăsta, pe care l-am urmărit pînă la prigoană, și care m-a avut sub călcîiul lui, și care se putea răzbuna, și care trebuia să o facă atît de ciudă cît și pentru liniștea lui, ce a făcut lăsîndu-mi viața și iertîndu-mă ? Și-a făcut datoria ? Nu. Ceva mai mult. Și eu, iertîndu-l, la rîndul meu, ce am făcut ? Mi-am făcut datoria ? Nu. Ceva mai mult. Poate fi, așadar, ceva deasupra datoriei ?" Aici se înspăimîntă. Cumpăna i se dezechilibra. Un talger cădea în prăpastie, celălalt se urca în ceruri. Și spaima lui Javert era tot atît de mare din pricina Celui-de-sus ca și a celui de jos. Fără să fie cîtuși de puțin ceea ce se cheamă voltairean, sau filozof, sau necredincios, dimpotrivă, respectuos din fire față de biserica statornicită, ea nu era pentru el decît o frîntură măreață a întocmirii

sociale ; ordinea era credința sa, și îi era de ajuns ; de cînd ajunsese bărbat și funcționar, își punea în poliție aproape toată evlavia, și întrebuințăm aici cuvintele fără cea mai mică ironie și în cel mai serios înțeles al lor, el era, cum spuneam, spion, așa cum altul ar fi fost preot. Avea un superior, pe domnul Gisquet ; pînă în ziua aceea nu se gîndise niciodată la celălalt superior, la Dumnezeu.

Pe acest șef nou îl simțise deodată și se zăpăcise.

Era încurcat de această prezență neașteptată ; nu știa cum să se poarte cu superiorul acesta, el, care știa bine că inferiorul e dator să se plece totdeauna, că nu trebuie nici să se arate nesupus, nici să cîrtească, nici să discute, și că față de un superior care îi dă prea mult de gîndit nu e alt mijloc decît să demisioneze.

Dar cum să-ți înaintezi demisia lui Dumnezeu ?

Orice ar fi fost, se întorcea mereu acolo ; pentru el, un lucru era mai presus de orice ; săvîrșise o infracțiune îngrozitoare, închisese ochii asupra unui recidivist, condamnat care evadase. Dase drumul unui condamnat la galere. Furase legilor pe un om care era al lor. El făcuse lucrul acesta. Nu se mai înțelegea pe sine. Nu mai era sigur de-a fi el însuși. Nu vedea nici pricina faptei sale, simțea doar amețeala de a o fi făcut. Pînă în clipa aceea trăise din credința oarbă care dă naștere cinstei posomorîte. Credința aceasta îl părăsea, și o dată cu ea și cinstea aceea. Tot ce crezuse se risipea. Adevăruri de care voia să scape îl urmăreau fără milă. De acum înainte trebuia să fie alt om. Simțea durerea ciudată a unei conștiințe operate pe neașteptate de albeață. Vedea ceva de care-i era silă. Se simțea golit, nefolositor, desprins de viața lui trecută, dat afară, topit. Autoritatea murise în el. Nu mai avea nici o rațiune de a exista.

Groaznică stare !

Să fii stîncă și să te îndoiești ! Să fii statuia pedepsei turnată dintr-o bucată în tiparul legii și să descoperi deodată că ai în pieptul tău de bronz ceva neascultător și fără noimă, ce seamănă oarecum cu o inimă ! Să ajungi să plătești binele cu bine, cu toate că pînă atunci ai socotit binele acela drept rău, să fii cîine de pază și să te guduri ! Să fii gheață și să te topești ! Să fii clește și să te prefaci

în mînă ! Să simţi deodată că ai degete care se deschid ! Să dai drumul, ce lucru înspăimîntător !

Omul-proiectil care nu mai ştie drumul şi dă înapoi !

Să fii silit să recunoşti : că cel ce nu greşeşte niciodată poate greşi, că în credinţă poate fi rătăcire, că nu s-a spus încă totul atunci cînd a vorbit legea, că societatea nu e desăvîrşită, că autoritatea se poate clătina, că şi ceea ce e neclintit poate fi zdruncinat, că judecătorii sînt oameni, că legea se poate înşela, că tribunalele sînt supuse greşelii ! Să vezi o crăpătură pe uriaşul geam albastru al bolţii cereşti !

Ceea ce se petrecea în Javert era „Fampoux"-ul unei conştiinţe prea rigide [1], abaterea din drum a unui suflet, zdrobirea unei onestităţi pornite fără oprire în linie dreaptă şi frîngîndu-se în faţa dumnezeirii. Acest lucru era, desigur, ciudat. Ca fochistul ordinii, ca mecanicul autorităţii, călare pe calul orb al drumului de fier, să fie scos din şa de o rază de lumină ! Ceea ce e drept nestrămutat, fără cusur, geometric, pasiv, desăvîrşit, să se poată mlădia ! Pînă şi pentru locomotivă să fie un drum al Damascului [2] !

Înţelegea oare Javert pe dumnezeul acesta, care dăinuise întotdeauna în sufletul omului, care e conştiinţa lui adevărată împotriva celei greşite, care păzeşte scînteia să nu se stingă şi porunceşte razei să-şi amintească de soare — îndemn sufletului de a recunoaşte adevăratul absolut cînd se ciocneşte cu absolutul fictiv ; omenia nepieritoare, inima fără de moarte a omului ; această prefacere măreaţă, cea mai frumoasă poate din toate minunile noastre lăuntrice ? O pătrundere ? Îşi da Javert seama de ea ? Desigur că nu. Dar sub povara acestui lucru de neînţeles, dar de netăgăduit, simţea cum îi plesneşte capul.

Era mai mult îngenuncheat decît înălţat de această minune. I se supunea disperat. În toate acestea el nu vedea decît neputinţa de a mai trăi. I se părea că de-aici înainte nu va mai putea nici măcar să-şi tragă sufletul.

---

[1] Înseamnează falimentul, dezastrul acelei conştiinţe. Fampoux este o mică localitate din Franţa, unde în 1848 s-a întîmplat o teribilă catastrofă de cale ferată, devenită proverbială.

[2] Aluzie la un pasaj din *Biblie* : lui Pavel, care era centurion roman, i se arătă Isus Hristos în drumul său spre Damasc.

Nu se putea deprinde să aibă veşnic deasupra capului necunoscutul acesta.

Pînă acum tot ce era deasupra lui fusese pentru el ca o întindere netedă, simplă, limpede ; nimic necunoscut, întunecat ; nimic din ce n-ar fi fost hotărît, bine întocmit, înlănţuit, precis, exact, circumscris, mărginit, închis, prevăzut dinainte ; autoritatea era ceva neted, fără lunecuşuri în faţa cărora să te prindă ameţeala. Javert nu văzuse niciodată ceva necunoscut decît privind în jos. Neorînduiala, întîmplările neaşteptate, căscarea dezordonată a haosului, alunecarea oricînd cu putinţă într-o prăpastie, astea sînt lucruri pentru lumea de jos, pentru răzvrătiţi, pentru răi şi mizerabili. Acum Javert se prăbuşea pe spate, şi spaima îl cuprindea deodată în faţa acestei vedenii de necrezut ; o prăpastie deasupra lui.

Cum ? Să te simţi surpat pe de-a-ntregul, să fii buimăcit cu desăvîrşire ! În ce să mai ai încredere ? Toate lucrurile de care erai convins, se năruiau.

— Cum ? Un mizerabil mărinimos să poată găsi o spărtură în platoşa societăţii ! Cum ? Un cinstit slujitor al legii se putea găsi deodată prins între două crime, crima de a lăsa să-i scape un om şi crima de a-l aresta ? În consemnul dat de stat funcţionarului nu era totul sigur ! Şi datoria te putea pune în încurcătură. Cum oare ? Acestea toate erau adevărate ? Adevărat era că un vechi tîlhar copleşit de nenumărate osînde se putea ridica iarăşi, pentru ca pînă la urmă să aibă dreptate ? Se putea crede aşa ceva ? Aşadar, sînt împrejurări în care legea este nevoită să dea înapoi în faţa crimei transfigurate, bîlbîind scuze ?

Da, toate erau în adevăr aşa ! Javert le vedea ! Javert le pipăia ! Şi nu numai că nu le putea tăgădui, ci lua chiar parte la ele. Acestea erau realităţi. Era groaznic ca faptele reale să se poată sluţi pînă într-atît.

Dacă faptele şi-ar face datoria, s-ar mărgini să fie dovezile legii ; faptele sînt trimise de Dumnezeu. Oare acum anarhia avea să coboare din cer ?

Astfel, şi în exagerarea spaimei, şi în amăgirea pricinuită de deznădejdea lui, tot ce i-ar fi putut micşora şi îndrepta impresia se ştergea, iar societatea, şi neamul

omenesc, și universul întreg se mărgineau de acum înainte pentru el la cîteva linii ce formau un desen simplu și respingător ; astfel, de pildă, pedeapsa, lucrul judecat, forța legală, hotărîrile curților suverane, magistratura, guvernul, prevenția și represiunea, înțelepciunea oficială, infailibilitatea legală, principiul autorității, toate dogmele pe care se sprijină siguranța politică și civilă, suveranitatea, justiția, logica decurgînd din cod, absolutul social, adevărul politic, toate acestea, mormane de dărîmături, haos ! El însuși, Javert, păzitorul ordinii, incoruptibilitatea în slujba poliției, dulăul providențial al societății, învins și pus la pămînt, și deasupra acestei ruine un om în picioare, cu boneta verde pe cap și cu aureolă pe frunte ! Iată la ce zdruncinare ajunsese, iată vedenia înspăimîntătoare pe care o avea în suflet !

Toate acestea pot fi îndurate ? Nu !

Stare mai cumplită nu se poate închipui. Numai în două feluri se putea ieși din ea. Una, să se ducă hotărît la Jean Valjean, să-i dea ocnei înapoi ocnașul. Cealaltă...

Javert se depărtă de parapet și, cu capul sus de astă dată, se îndreptă cu pași siguri spre postul însemnat cu un felinar, la unul din colțurile Pieței Châtelet.

Ajuns acolo, zări pe geam un gardian și intră. Numai după felul cum deschid ușa unui post de pază, oamenii poliției se recunosc între ei. Javert își spuse numele, își arătă legitimația și se așeză la masa pe care ardea o lumînare. Pe masă se aflau o pană, o călimară de plumb și hîrtie pregătită pentru procese-verbale întîmplătoare și pentru rapoartele rondurilor de noapte.

Masa aceasta, totdeauna cu un scaun de paie lîngă ea, e o adevărată instituție ; o găsești în toate posturile de poliție ; neschimbată, ea e împodobită cu o farfurioară de lemn plină cu rumeguș și alta de carton cu buline roșii, și reprezintă etajul de jos al stilului oficial. La ea începe literatura statului.

Javert luă tocul, o foaie de hîrtie și începu să scrie. Iată ce scrise :

„Cîteva observații pentru bunul mers al serviciului.

Întîi : rog pe domnul prefect să citească.

Al doilea : deținuții care vin de la instrucție își scot încălțămintea și rămîn cu picioarele goale pe piatră, în

timp ce sînt scotociți. Unii dintre ei tușesc cînd se întorc la închisoare. Aceasta aduce cheltuieli de infirmerie.

Al treilea : urmărirea e bună cînd se face cu schimburi de agenți, din loc în loc, dar ar trebui ca, în cazurile importante, cel puțin doi agenți să nu se piardă din ochi unul pe altul, un agent nu-și mai îndeplinește serviciul cum trebuie, celălalt să-l supravegheze și să-l înlocuiască.

Al patrulea : e de neînțeles de ce regulamentul special al închisorii Madelonnettes interzice deținuților să aibă un scaun, chiar plătindu-l.

Al cincilea : la Madelonnettes nu sînt decît două zăbrele la cantină, ceea ce îngăduie deținuților să poată atinge mîna cantinierei.

Al șaselea : deținuții, numiți lătrători, care cheamă la vorbitor pe ceilalți, iau cîte zece bani pentru a le striga deslușit numele. E un furt.

Al șaptelea : în atelierul de țesătorie se opresc deținuților cîte cincizeci de cenți pentru fiecare fir neregulat ; acesta e un abuz al antreprenorului, deoarece calitatea pînzei e aceeași.

Al optulea : e neplăcut că vizitatorii închisorii La Force sînt nevoiți să treacă prin curtea copiilor ca să ajungă la vorbitorul Sfînta Maria Egipteanca.

Al nouălea : e sigur că în fiecare zi jandarmii sînt auziți povestind în curtea prefecturii interogatorii luate preveniților de către magistrați. Un jandarm, care ar trebui să fie ca un sfînt, cînd repetă cele auzite în cabinetul de instrucție, e un semn de gravă dezordine.

Al zecelea : doamna Henry e o femeie cumsecade ; cantina ei e foarte curată ; dar nu e bine ca o femeie să fie localul acolo unde agenții serviciului secret pîndesc pe răufăcători. Acest lucru e mai prejos de Conciergeria[1] *unei mari civilizații.“*

---

[1] Închisoarea din interiorul palatului de Justiție.

Javert scrise aceste rînduri cu cel mai îngrijit și mai corect scris al său, neuitînd nici o virgulă și făcînd să scîrțiie zdravăn hîrtia sub pană. Sub ultimul rînd se iscăli :

„*Javert*,
Inspector clasa I
La postul din Piața Châtelet, 7 iunie 1832, aproximativ ora 1 după miezul nopții."

Uscă cerneala, împături hîrtia ca pe o scrisoare, o închise, scrise pe dos : „*Notă pentru administrație*", o lăsă pe masă și ieși din post. Ușa cu geamuri și zăbrele se închise în urma lui.

Trecu din nou de-a curmezișul Pieței Châtelet, ajunse pe chei și se întoarse cu o precizie de automat tocmai în locul pe care îl părăsise cu un sfert de oră mai înainte ; își puse din nou coatele pe marginea parapetului, luînd aceeași poziție pe aceeași piatră. Părea că nici nu s-ar fi clintit de acolo.

Întuneric de nepătruns. Era clipa înfiorătoare de după miezul nopții. Un tavan de nori ascundea stelele. Cerul nu era decît o negură sinistră. La casele de pe Cité nu se mai vedea nici o singură lumină, nici un trecător : cît cuprindeai cu ochii, jur împrejur, străzile, cheiurile erau pustii. Notre-Dame și turnurile palatului de Justiție păreau un desen în întuneric. Un felinar arunca o lumină roșietică pe parapetul cheiului. Umbrele podurilor se alungeau în ceață unele îndărătul celorlalte. Ploile sporiseră apele rîului.

Javert înclină capul și privi. Totul era negru. Nu se deslușea nimic. Se auzea apa spumegînd, dar rîul nu se vedea. Cîte o clipă, în adîncul amețitor se ivea o licărire care șerpuia nesigur, pentru că apa are puterea, în noaptea cea mai neagră, să prindă, nici nu știi de unde, o rază de lumină și s-o prefacă în șopîrlă. Licărirea pierea și totul devenea din nou nedeslușit.

Părea că acolo se cască un hău nemărginit. Ce era dedesubt nu era apă, ci prăpastie. Zidul cheiului, abrupt, nedeslușit, plutind în aburi, repede ascuns, se înfățișa ca o rîpă a nesfîrșirii.

Nu se vedea nimic, dar se simțea răceala dușmănoasă a apei și mirosul searbăd al pietrelor ude. O răsuflare sălbatică se ridica din hăul acela. Apele umflate ale rîului, mai mult ghicite decît văzute, șoapta și zbuciumul valurilor, mărimea înfiorătoare a arcadelor podului, căderea închipuită în golul acela întunecat, toată această beznă era plină de groază.

Javert rămase cîteva clipe nemișcat, uitîndu-se la gura de întuneric ; privea în gol cu ochii țintă, parcă ar fi luat seama la ceva. Apa vîjîia. Deodată, își scoase pălăria și o puse pe marginea parapetului. După o clipă, o umbră înaltă și neagră, pe care un trecător întîrziat ar fi putut-o lua drept o stafie, se ivi în picioare, pe parapet, se aplecă spre apă, apoi se înălță iarăși și căzu, dreaptă, în întuneric ; se auzi un plescăit înfundat, și noaptea singură fu martoră la cele din urmă zvîrcoliri ale acelei forme întunecate, pierite în apă.

CARTEA A CINCEA

NEPOTUL ȘI BUNICUL

I

ÎN CARE VEDEM DIN NOU COPACUL CU PLASTURE DE ZINC

Cîtăva vreme după întîmplările pe care le-am povestit, jupîn Boulatruelle trecu printr-o puternică emoție.

Jupîn Boulatruelle e cantonierul acela din Montfermeil care a mai fost întîlnit în treacăt în părțile întunecate ale acestei cărți.

Cititorul își amintește, poate, că acest Boulatruelle se îndeletnicea cu lucruri diferite și nu prea curate. Spărgea pietre și păgubea călătorii de pe drumul mare. Lucrător de terasamente și hoț, avea și el un vis : credea în comorile îngropate în pădurea Montfermeil. Nădăjduia să găsească într-o zi, în pămînt, bani îngropați la rădăcina unui copac. Pînă atunci îi căuta cu plăcere prin buzunarele trecătorilor.

Totuși, deocamdată era prudent. Abia scăpase de primejdie. După cum știm, fusese și el ridicat o dată cu ceilalți tîlhari din cocioaba lui Jondrette. Uneori și viciul poate fi bun la ceva : beția îl salvase. Nu s-a putut limpezi niciodată chestiunea dacă el se afla acolo ca hoț sau ca păgubaș. O ordonanță de neurmărire, întemeiată pe starea de beție constatată în seara cursei pregătite, îl pusese în libertate. Luase iar calea codrului. Se întorsese la drumul lui dintre Gagny și Lagny, să lucreze sub supravegherea administrativă la pietruirea șoselei pe seama statului, cam plouat, foarte îngîndurat, puțin dezamăgit de hoție, care era cît pe-aci să-l piardă, dar îndreptîndu-se cu și mai multă duioșie către vinul care îl scăpase de primejdie.

Cît despre emoția puternică prin care trecu puțină vreme după întoarcerea sa sub acoperișul de iarbă al bordeiului lui de cantonier, iat-o :

Într-o dimineață, ieșind ca de obicei la lucru și poate și la pîndă, puțin înainte de a se crăpa de ziuă, Boulatruelle zări printre crengi un om pe care nu-l văzu decît din spate, dar a cărui înfățișare, de departe și în lumina slabă a zorilor, nu-i era cu totul necunoscută. Bețiv cum era, Boulatruelle avea totuși o memorie bună și limpede, armă de apărare negreșit trebuincioasă pentru oricine e puțin certat cu legile.

„Unde dracu l-am mai văzut eu pe ăsta ?" se întrebă el.

Dar nu-și putu răspunde nimic decît că-l asemuia cu cineva de care parcă și-ar aduce aminte.

Boulatruelle, în afară de identitatea pe care nu i-o putu stabili, făcu însă anumite socoteli și aprecieri în legătură cu acest om. Nu era de pe acolo. Abia sosise. Pe jos, se vedea bine. Nici un vehicul public nu trece la ora aceea pe la Montfermeil. Mersese pe jos toată noaptea. De unde venea ? Nu de departe. Căci nu avea nici traistă, nici pachet. Desigur de la Paris. Ce căuta în pădure ? Ce căuta la ora aceea ? De ce venise ?

Boulatruelle se gîndi la comoară. Tot căznindu-se să-și aducă aminte, i se păru că mai avusese el o astfel de tulburare, cu cîțiva ani mai înainte, iscată de un bărbat care ar putea fi chiar acesta.

Tot gîndindu-se, plecase capul în pămînt, sub povara chiar a acestor gînduri, lucru firesc, dar nu prea dibaci. Cînd îl ridică, nu mai era nimeni. Omul pierise în pădure și în ceață.

„Să fiu al dracului, zise Boulatruelle, dacă nu o să-i dau eu de urmă. Am să găsesc cu parohia acestui enoriaș. Hoinarul ăsta din zorii zilei e cam deocheat, am să văd eu ce-i cu el. În pădurea mea n-are nimeni secrete pe care să nu le știu și eu. Își luă hîrlețul, care era foarte ascuțit. Iată, bombăni el, ceva bun, cu care poți scotoci pămîntul și omul."

Și cum legi un fir de altul, luînd, pe cît putea, drumul pe care trebuie să-l fi urmat celălalt, porni prin desiș.

După ce făcu vreo sută de paşi, zorile care începeau a se ivi îi veniră în ajutor. Urme de tălpi lăsate ici şi colo în nisip, ierburi călcate în picioare, buruieni strivite, care se ridicau cu o gingaşă încetineală, ca braţele unei femei frumoase ce se întinde cînd se trezeşte din somn, îi arătară calea. La început o urmă, apoi o pierdu. Timpul trecea. Pătrunse mai adînc în pădure şi ajunse pe un fel de înălţime. Ascultînd un vînător pornit dis-de-dimineaţă, ce trecea pe o potecă în depărtare şi fluiera aria lui Guillery [1], îi veni în gînd să se urce într-un copac. Deşi bătrîn, era încă sprinten. Se afla lîngă un fag înalt, vrednic de Tityr [2], ca şi de Boulatruelle. Se urcă în el cît putu mai sus.

Ideea fusese bună. Cercetînd pustietatea în partea unde pădurea e încîlcită şi sălbatică, Boulatruelle îl zări deodată pe cel căutat.

Dar abia îl zărise, cînd îl şi pierdu iarăşi.

Omul intră, sau mai curînd se strecură, într-o poiană destul de îndepărtată, ascunsă de nişte copaci mari, dar pe care Boulatruelle o cunoştea foarte bine, pentru că văzuse acolo, lîngă un morman de pietroaie, un castan bolnav, pansat cu un plasture de zinc, bătut în cuie pe scoarţă. Era poiana căreia altădată îi ziceau Pămîntul lui Blaru. Mormanul de pietre adus cine ştie pentru ce, care se afla acolo acum treizeci de ani, este fără îndoială şi astăzi tot în acelaşi loc. Nimic n-are o viaţă atît de lungă ca un morman de pietroaie, poate numai un gard de scînduri. E ceva provizoriu. Un motiv mai mult ca să dăinuiască.

Boulatruelle, în graba bucuriei lui, se lăsă să cadă mai mult decît coborî din copac. Aflase culcuşul, mai rămăsese numai să puie mîna pe fiară. Pesemne că acolo era faimoasa comoară visată.

Nu era treabă uşoară să ajungi la poiană. Pe cărările bătute, care te sîcîie cu miile lor de cotituri, i-ar fi trebuit un sfert de ceas şi mai bine. De-a dreptul, prin desişul

---

[1] Cîntec popular francez din secolul al XVIII-lea.

[2] Tityr, păstor din egloga I a lui Vergiliu; ca nume comun „un tityr" înseamnă un visător, un sentimental, îndrăgostit de viaţa tihnită de la ţară. La Vergiliu îşi deapănă gîndurile aşezat sub un fag impunător.

care acolo e foarte încîlcit și plin de spini ce se agață de tine, avea nevoie de mai mult de jumătate de oră. Boulatruelle făcu greșeala să nu înțeleagă asta. Avu încredere în linia dreaptă ; iluzie optică vrednică de respect, dar care duce pe mulți la pierzanie. Desișul, oricît era el de încîlcit, îi păru calea cea mai bună.

„S-o luăm pe strada Rivoli a lupilor“, zise el.

Boulatruelle, deprins să meargă pieziș, greși de astă dată și merse drept. Se aruncă, plin de hotărîre, în lupta cu mărăcinii.

Pînă să răzbată printre ilice, urzici, răsuri, păducei, mărăcini și spini foarte arțăgoși, avu mult de furcă. Fu zgîriat zdravăn. La poalele rîpei găsi o apă pe care trebui s-o treacă. După patruzeci de minute ajunse, în sfîrșit, la poiana Blaru, nădușit, ud leoarcă, abia răsuflînd, însîngerat și furios.

În poiană nimeni.

Boulatruelle alergă la mormanul de pietre. Era la locul lui. Nu fusese mișcat din loc. Cît despre om, pierise în pădure. Fugise. Unde ? Încotro ? În ce desiș ? Cu neputință de ghicit.

Și, lucru sfîșietor, îndărătul mormanului de pietroaie, în fața copacului cu placa de zinc, se vedea pămînt proaspăt răscolit, un hîrleț uitat sau lăsat și o groapă.

Groapa era goală.

„Tîlharule !“ strigă Boulatruelle, ridicînd pumnii spre zare.

II

IEȘIT DIN RĂZBOIUL CIVIL, MARIUS SE PREGĂTEȘTE PENTRU CEL DE-ACASĂ

Marius zăcu multă vreme între viață și moarte. Timp de cîteva săptămîni avu febră cu delir și destul de grave simptome cerebrale, pricinuite mai mult de zguduirile suferite decît de rănile de la cap.

Nopți întregi repetă numele Cosettei cu acea cumplită limbuție pricinuită de febră și cu întunecata încăpățînare

a agoniei. Întinderea anumitor leziuni era o primejdie de temut, pentru că supurația plăgilor mai mari se poate totdeauna resorbi și, prin urmare, poate să-l ucidă pe bolnav sub înrîurirea unor anumite stări atmosferice ; la orice schimbare a vremii, la cea mai mică furtună, medicul era îngrijorat. „Mai cu seamă nici o emoție pentru rănit“, spunea mereu. Pansamentele erau complicate și grele, fixarea aparatelor și feșelor prin plasture aglutinant nefiind încă născocită pe-atunci. Nicolette prăpădi pentru scamă un cearșaf „mare cît tavanul“, după cum spunea ea. Loțiunile clorurate și nitratul de argint izbutiră destul de greu să înlăture cangrena. În tot timpul primejdiei, domnul Gillenormand, deznădăjduit la căpătîiul nepotului său, fu ca și Marius : între viață și moarte. În fiecare zi și uneori de două ori pe zi, un domn cu părul alb, foarte bine îmbrăcat, după descrierea amănunțită a portarului, venea să afle vești despre bolnav și lăsa un pachet mare de scamă pentru pansamente.

În ziua de 7 septembrie, în sfîrșit, patru luni după noaptea dureroasă în care îl aduseseră, pe moarte, în casa bunicului său, medicul declară că era salvat. Marius intră în convalescență. Trebui totuși să mai stea încă două luni întins pe un șezlong, din pricina neajunsurilor produse de fractura claviculei. Totdeauna există o ultimă rană care nu vrea să se închidă și care, spre deznădejdea bolnavului, face ca pasamentele să nu se mai sfîrșească.

De altfel, această boală lungă și această lungă convalescență îl scăpară de urmărire. În Franța nu există mînie, fie și publică, pe care șase luni să nu o stingă. Răscoalele, în actuala stare a societății, sînt atît de mult greșeala lumii întregi, încît sînt urmate de o anumită nevoie de a închide ochii.

Să adăugăm că acea nemaipomenită ordonanță Gisquet, care-i silea pe medici să-i denunțe pe răniți, indignase în asemenea măsură opinia publică, și nu numai opinia publică, ci și pe rege în primul rînd, încît răniții fură acoperiți și ocrotiți de această indignare ; și în afară de cei care fuseseră făcuți prizonieri chiar în timpul luptei, consiliile de război nu mai îndrăzniră să supere pe nici unul. Îl lăsară deci pe Marius în pace.

Domnul Gillenormand trecu mai întîi prin toate spaimele și apoi prin toate fericirile. Cu mare greutate îl împiedicară să-și petreacă toate nopțile lîngă rănit; puse să i se aducă fotoliul mare lîngă patul lui Marius; vru ca fiica sa să ia pentru comprese și feși cea mai frumoasă rufărie a casei. Domnișoara Gillenormand, ca o femeie înțeleaptă și vîrstnică, găsi mijlocul să cruțe rufăria frumoasă, lăsînd pe bunic să creadă că e ascultat. Domnul Gillenormand nici nu vru să audă cînd încercă să-i explice că pentru scamă e mai bună pînză groasă decît batistul și pînza veche decît cea nouă. Sta de față de cîte ori se schimbau pansamentele, în timp ce domnișoara Gillenormand, rușinată, ieșea din odaie. Cînd medicul tăia cărnurile moarte cu foarfeca, zicea: „Ai! ai!" Nimic nu era mai înduioșător decît să-l vezi întinzînd rănitului o ceașcă cu ceai, cu mîna lui tremurînd ușor de bătrînețe. Îl copleșea pe doctor cu întrebările, fără să-și dea seama că erau mereu aceleași.

În ziua în care medicul îi dădu vestea că Marius e în afară de orice primejdie, bătrînul aiură de bucurie. Dădu portarului trei galbeni bacșiș. Seara, intrînd în camera sa, dansă o gavotă, pocnindu-și degetele ca niște castaniete, și cîntă un cîntec pe care îl transcriem:

„Jeanne e născută la Fougères, un sat,
De păstorițe, cuib adevărat,
Privesc cu drag veșmintele-i ușoare,
Tulburătoare.

Dragoste, trăiești acum în ea.
Tu faci să aibă azi privirea grea,
Tu faci să aibă printre grele gene
Căutături viclene.

Mi-e dragă Jeanne și de-asta eu o cînt
Mai mult ca orișicine pe pămînt.
Mi-e dragă Jeanne cu sînul ei cel tare
De fată mare.

Apoi se așeză în genunchi pe un scaun, și Basque, uitîndu-se la el prin crăpătura ușii, spuse că era sigur că se ruga. Pînă atunci nu crezuse în Dumnezeu.

Cu cît Marius se întrema, bunicul parcă își ieșea din minți de bucurie. Făcea o mulțime de isprăvi care de care mai șugubețe, urca și cobora scările fără să știe de ce. O vecină, drăguță de altfel, rămase încremenită cînd primi într-o dimineață un buchet mare de flori ; i-l trimitea domnul Gillenormand. Soțul îi făcu o scenă de gelozie. Domnul Gillenormand încerca s-o ia pe Nicolette pe genunchi. Lui Marius îi spunea : „Domnule baron". Striga : „Trăiască republica !"

În fiecare clipă întreba pe medic : „Nu-i așa că nu mai e nici un pericol ?" Se uita la Marius cu ochii unei bunicuțe. Cînd mînca, îl pierdea din ochi. Nu mai voia să știe de el însuși, el nu mai însemna nimic. Marius era stăpînul casei, bucuria lui cuprindea o renunțare, domnul Gillenormand era nepotul nepotului său.

În voioșia lui părea un copil, cel mai respectabil dintre copii. De teamă să nu-l obosească sau să-l supere pe convolescent, se așeza în spatele lui cînd voia să-i zîmbească. Era mulțumit, vesel, încîntat, fermecător, întinerit. Părul alb îi sporea cu o blajină măreție lumina veselă de pe față. Cînd gingășia se amestecă cu zbîrciturile, e fermecătoare. Se revarsă un fel de auroră în bătrînețea asta plină de voie bună.

Cît despre Marius, în timp ce se lăsa pansat și îngrijit, nu avea decît un singur gînd : Cosette.

De cînd scăpase de febră și delir nu-i mai rostea numele, și ai fi putut crede că nu se mai gîndea la ea. Tăcea tocmai pentru că sufletul lui era acolo.

Nu știa ce se făcuse Cosette : toată întîmplarea din strada Chanvrerie era ca un nor în amintirea lui ; umbre nedeslușite îi pluteau în minte : Éponine, Gavroche, Mabeuf, Thénardier, toți prietenii săi înecați în fumul groaznic al baricadei ; trecerea ciudată a domnului Fauchelevent în această aventură sîngeroasă i se părea o enigmă într-o furtună, nu mai înțelegea nimic din ce se întîmplase cu el însuși, nu știa nici cum, nici cine îl salvase și nu era nimeni în jurul lui care să știe ; tot ce putuseră

să-i spună e că fusese adus în strada Filles-du-Calvaire, noaptea, într-o trăsură ; trecutul, prezentul și viitorul nu mai erau în el decît pîcla unei amintiri nedeslușite, dar în negura aceasta exista un punct neschimbat, o schiță limpede și lămurită, ceva tare ca granitul, o hotărîre, o voință : s-o regăsească pe Cosette. Pentru el, viața însemna Cosette ; în inima lui își făgăduise că nu o va primi pe una fără alta, și era neclintit în hotărîrea sa de a cere de la oricine ar vrea să-l silească să trăiască — de la bunicul său, de la soartă, de la iad — să-i dea înapoi raiul pierdut.

Nu-și ascundea piedicile.

Să subliniem aici un amănunt. Marius nu fusese de loc cîștigat și nici prea înduioșat de toată această grijă și dragoste a bunicului său. Mai întîi nici nu o cunoștea în toate tainele ei ; apoi în mintea lui de bolnav, tulburată poate încă de febră, se temea de toate aceste alintări, ca de un lucru ciudat și nou, menit numai să-l îmblînzească. Și rămînea rece. Bunicul își cheltuia în zadar bietul lui surîs de bătrîn. Marius își spunea că toate merg bine atîta vreme cît el, Marius, nu spunea nimic și-i lăsa să facă ce vor ; dacă ar fi însă vorba de Cosette, bunicul ar lua o altă înfățișare și adevăratul lui gînd s-ar da pe față. Atunci ar începe lupta grea ; ar izbucni din nou neînțelegerile și toate piedicile la un loc. Fauchelevent, Coupelevent, bogăția, sărăcia, mizeria, piatra de gît, viitorul. Împotrivire aspră ; în încheiere : refuz. Marius se încorda dinainte.

Și pe urmă, pe măsură ce prindea puteri, amintirea nedreptăților de mai înainte, rănile vechi ale sufletului său se redeschideau ; se gîndea iar la trecut, colonelul Pontmercy se ridica iar între domnul Gillenormand și el, și Marius își spunea că nu putea nădăjdui într-o bunătate adevărată de la cineva care fusese atît de aspru și nedrept cu tatăl său. Și, o dată cu sănătatea, îi revenea și un fel de duritate împotriva bunicului său. Bătrînul suferea în tăcere.

Domnul Gillenormand, fără să arate nimic de altfel, băgase de seamă că, de cînd se întorsese acasă și își venise în fire, Marius nu-i spusese „tată“ nici măcar o dată. Nu-i spunea nici „domnule“, e adevărat, dar găsea mij-

locul, printr-un anumit fel de a vorbi, să nu spună nici una, nici alta.

Era vădit că se apropia criza.

Cum se întîmplă aproape totdeauna în astfel de împrejurări, Marius, pentru a-şi încerca puterea, se luă la harţă înainte de a începe lupta. Asta se numeşte a sonda terenul. Se întîmplă că într-o dimineaţă, în legătură cu un ziar ce-i căzuse în mînă, domnul Gillenormad vorbi cam batjocoritor despre Convenţiune şi aruncă un cuvînt de ocară lui Danton, Saint-Just şi Robespierre, ca din partea unui regalist. „Oamenii de la '93 au fost nişte giganţi", zise Marius sever. Bătrînul tăcu şi nu mai scoase o vorbă toată ziua.

Marius, care avea totdeauna în minte pe bunicul neînduplecat al copilăriei sale, văzu în tăcerea asta o mînie mare înăbuşită, prevăzu o luptă înverşunată şi în fundul sufletului îşi întări pregătirile de război.

Luă hotărîrea ca, în caz de refuz, să-şi smulgă pansamentele, să-şi scoată din loc clavicula, să-şi zgîndărească rănile ce-i mai rămăseseră şi să nu mai primească nici un fel de hrană. Rănile erau muniţiile lui. S-o dobîndească pe Cosette sau să moară.

Aşteptă clipa potrivită cu răbdarea vicleană a bolnavului.

Această clipă sosi.

III

MARIUS ATACĂ

Într-o zi, pe cînd fiica sa orînduia sticluţele şi ceştile pe marmura scrinului, domnul Gillenormand sta aplecat asupra lui Marius şi îi spunea plin de dragoste :

— Vezi, dragă Marius, eu în locul tău acum aş mînca mai bine carne decît peşte. Un peşte fript e o mîncare cum nu se poate mai bună pentru un început de convalescenţă, dar ca să pui un bolnav pe picioare trebuie un cotlet zdravăn.

Marius își adună puterile pe care și le recăpătase aproape în întregime și, ridicîndu-se în capul oaselor, își propti pe cearșaf pumnii strînși, își privi bunicul drept în ochi, luă o înfățișare fioroasă și zise :

— Asta mă face să-ți spun un lucru.

— Care ?

— Că vreau să mă însor.

— Lucrul e prevăzut, zise bunicul.

Și izbucni în rîs.

— Cum, prevăzut ?

— Da, e prevăzut. Fetița va fi a ta.

Marius uimit și copleșit de o bucurie neașteptată, tremura tot.

Domnul Gillenormand urmă :

— Da, a ta să fie fetița aceea drăgălașă ! Vine în fiecare zi sub îmfățișarea unui domn bătrîn să afle vești despre tine. De cînd ai căzut rănit, își petrece tot timpul plîngînd și făcînd scamă. Am iscodit eu. Locuiește în strada l'Homme-Armé, numărul 7. Ah ! Aici am ajuns ! Ah ! O vrei ! Ei bine, o să fie a ta ! Așa îți trebuie. Pregătiseși un mic complot. Îți ziseși : o să-i spun verde bunicului, acestei momîi de pe vremea regenței și directoratului, acestui fante de altădată, acestui Dorante ajuns Géronte [1] ; și el a fost ușuratic, și-a avut și el midinetele și Cosettele lui ; și el a zburat, și el a avut aripi și a gustat, din merindea primăverii ; va trebui să-și aducă aminte. O să vedem noi. Care pe care ! Ah ! Iei taurul de coarne. Bine. Eu îți ofer un cotlet și tu îmi răspunzi : „Bine că mi-ai adus aminte, vreau să mă însor". Așa tranziție zic și eu ! Ah ! Te așteptai la scandal ! Nu știai că sînt un laș bătrîn. Ei, acum ce mai spui ? Ți-e necaz ! Nu te așteptai ca bunicul să fie mai prost decît tine ; ți-ai uitat discursul pe care trebuia să mi-l ții, domnule avocat, și asta te sîcîie. Hai, strigă, urlă, n-ai decît ! Fac ce vrei tu. Ai amuțit de tot, nătărăule ! Ascultă ! Am iscodit și eu, sînt șiret. E încîntătoare, e cuminte, nu e adevărată istoria cu lăncierul, a făcut mormane întregi de scamă, e o comoară, te adoră. Dacă ai fi murit, am fi fost trei ; sicriul ei l-ar

---

[1] Prim amorez devenit moșneag ; nume de personaje din comedia clasică franceză.

fi întovărăşit pe al meu. Mi-a venit în gînd, cum te-ai făcut mai bine, să ţi-o aduc pur şi simplu la căpătîi, dar numai în romane se aduc aşa, deodată, fetele tinere lîngă patul unor răniţi frumoşi care le plac. Asta nu se face. Ce-ar fi spus mătuşa ta ? Mai toată vremea erai gol, băiete. Întreab-o pe Nicolette, care nu te-a părăsit o clipă, dacă se putea să fie o femeie aici. Şi apoi, ce-ar fi spus medicul ? O fată frumoasă nu te vindecă de friguri. În sfîrşit, bine, să nu mai vorbim de asta, am zis, s-a făcut, s-a hotărît, ia-o ! Uite, asta e răutatea mea ! Vezi, am văzut că nu mă iubeşti şi atunci mi-am spus : Ce-aş putea face pentru ca dobitocul ăsta să mă iubească ? Uite, am pe micuţa mea Cosette la îndemînă, o să i-o dau, atunci va trebui să mă iubească puţin sau să spuie de ce nu mă iubeşte. Ah ! Credeai că bătrînul o să tune şi o să fulgere, o să-şi îngroaşe glasul, o să strige „nu" şi o să ridice bastonul asupra acestor zori de fericire ! De loc. Fie şi Cosette, fie şi dragoste ! Nici nu vreau altceva. Domnule, binevoiţi a vă însura. Fii fericit, iubitul meu copil !

O dată spuse acestea, bătrînul izbucni în plîns.

Luă capul lui Marius, îl strînse cu amîndouă braţele la pieptul lui bătrîn şi amîndoi începură să plîngă. Aceasta e una din formele celei mai mari fericiri.

— Tată ! strigă Marius.

— Ah ! atunci mă iubeşti ! zise bătrînul.

Fu o clipă de nedescris. Se înăbuşeau şi nu puteau vorbi.

În sfîrşit, bătrînul gîngăvi :

— Hai, şi-a dat drumul ! Mi-a spus „tată".

Marius îşi trase capul din braţele bunicului şi zise încet :

— Dar, tată, acum dacă m-am făcut bine, cred că aş putea s-o văd.

— Am prevăzut şi asta, o s-o vezi mîine.

— Tată !

— Ce e ?

— De ce nu astăzi ?

— Hai şi astăzi. Fie şi astăzi ! Mi-ai spus „tată" de trei ori. Face. Am eu grijă. O să ţi-o aducem ! Lucrul a fost prevăzut, îţi spun. A şi fost pus în versuri. E sfîrşitul

elegiei *Tînărul bolnav* de André Chénier, de André Chénier căruia tîlh... giganții de la '93 i-au tăiat beregata.

Domnului Gillenormand i se păru că Marius încruntă ușor din sprîncene, dar, de fapt, trebuie s-o spunem, Marius nici nu-l mai asculta, plutind în extaz, cu gîndul mai mult la Cosette decît la 1793. Bunicul, tremurînd de teamă fiindcă pomenise de André Chénier într-un moment atît de nepotrivit, reluă în grabă :

— Vezi, „i-au tăiat beregata", nu e chiar cuvîntul potrivit. Fapt e că marile genii revoluționare, care nu erau oameni răi — asta nu se poate tăgădui — care erau eroi ai naibii, găseau că André Chénier îi cam stînjenea și de-asta l-au ghilo... adică, acești oameni mari l-au rugat în ziua de 7 thermidor, în interesul salvării publice, pe André Chénier să binevoiască a se duce...

Domnul Gillenormand, gîtuit de propria sa frază, nu mai putu urma ; neputînd nici s-o sfîrșească, nici s-o înghită, pe cînd fiica sa îi potrivea lui Marius perna la spate, zăpăcit de atîtea emoții, bătrînul se năpusti, cu graba pe care i-o mai îngăduia vîrsta, afară din odaia de culcare, trînti ușa în urma lui și, roșu ca racul, înecîndu-se, spumegînd, cu ochii ieșiți din orbite, dădu peste Basque cel de treabă, care lustruia cizmele în vestibul. Îl luă de guler, și-i strigă în față mînios :

— Mii de draci, tîlharii aceia l-au asasinat !

— Pe cine, domnule ?

— Pe André Chénier !

— Da, domnule, zise Basque speriat.

IV

ÎN CELE DIN URMĂ, DOMNIȘOARA GILLENORMAND NU IA ÎN NUME DE RĂU CĂ DOMNUL FAUCHELEVENT A VENIT CU CEVA LA SUBSUOARĂ

Cosette și Marius se revăzură.

Ce a fost întrevederea lor nu mai spunem.

Sînt lucruri pe care nu trebuie să încerei a le zugrăvi ; soarele de pildă.

Întreaga familie, cu Basque și Nicolette, era strînsă în odaia lui Marius cînd intră Cosette.

Se ivi în prag, înconjurată parcă de un nimb.

Tocmai în acea clipă bunicul se pregătea să-și șteargă nasul ; rămase încremenit, cu el în batistă, și uitîndu-se la Cosette pe deasupra batistei :

— Răpitoare ! exclamă el.

Apoi își suflă nasul cu zgomot.

Cosette era îmbătată, încîntată, înspăimîntată, într-al nouălea cer. Era speriată, atît cît poți fi speriat de fericire. Abia putea vorbi, se înroșea, se îngălbenea, ar fi vrut să se arunce în brațele lui Marius și nu îndrăznea. Era rușinată să-și arate iubirea în fața tuturor. Oamenii sînt fără milă față de îndrăgostiții fericiți. Stau lîngă ei tocmai cînd aceștia ar dori mai mult să fie singuri, cînd n-au de loc nevoie de alții.

O dată cu Cosette și în urma ei intrase un bărbat cu părul alb, grav, surîzînd totuși, dar cu un surîs vag și sfîșietor. Era „domnul Fauchelevent" ; era Jean Valjean.

Era „foarte bine îmbrăcat", cum spusese portarul, din cap pînă în picioare, în haine negre noi și cravată albă.

Nici nu i-ar fi trecut prin minte portarului că burghezul acesta îngrijit, vreun notar pesemne, era cioclul înspăimîntător, care răsărise la poarta lui, în noaptea de 7 iunie, în zdrențe, slut, plin de glod, cu ochii rătăciți, cu fața mînjită de sînge și noroi, ținînd de subsuori pe Marius leșinat ; cu toate astea, nasul lui de portar simțise ceva. Cînd domnul Fauchelevent sosise cu Cosette, portarul nu se putuse împiedica să șoptească în taină soției sale : „Nu știu de ce tot mi se pare că am mai văzut chipul ăsta !"

În camera lui Marius, domnul Fauchelevent sta la o parte, lîngă ușă. Avea la subsuoară un pachet învelit în hîrtie și care semăna cu un volum in-octavo. Hîrtia era verzuie și părea mucegăită.

— Totdeauna umblă domnul ăsta așa, cu cărți la subsuoară ? o întrebă încet, pe Nicolette, domnișoara Gillenormand, care nu era de loc iubitoare de cărți.

— Ce vrei, răspunse tot așa domnul Gillenormand, care o auzise, e un învățat. Și dacă ? Ce e el de vină ?

Domnul Boulard[1], pe care l-am cunoscut, nu ieșea nici el niciodată fără o carte și totdeauna stringea la piept cîte o hîrțoagă veche... Și salutînd zise tare : Domnul Trauchelevent...

Bătrînul Gillenormand nu o făcu într-adins, dar neatenția la numele proprii era la el un fel de-a fi aristocrat.

— Domnule Tranchelevent, am onoarea a vă cere mîna domnișoarei pentru nepotul meu, doamnul baron Marius Pontmercy.

Domnul „Tranchelevent" se înclină.

— S-a făcut ! zise bunicul.

Apoi, întorcîndu-se spre Marius și Cosette, și binecuvîntîndu-i cu amîndouă brațele întinse, exclamă :

— Acum aveți voie să vă iubiți !

Nu așteptară să li se spună de două ori. Nu le mai păsa de nimic. Gunguritul începu. Își vorbeau încet. Marius cu coatele sprijinite pe brațele fotoliului pe care era întins, Cosette în picioare lîngă el.

— Oh, Doamne ! șoptea Cosette. Te văd iarăși. Ești chiar tu ! Chiar dumneata ! Să te duci să lupți așa ! Pentru ce ? E îngrozitor ! Timp de patru luni am fost ca moartă. Oh ! Rău ai fost că te-ai dus la bătălia aceea ! Ce-ți făcusem ? Te iert, dar n-ai să mai faci. Și adineauri, cînd au venit să ne cheme, am crezut că o să mor, dar de bucurie. Am fost atît de mîhnită ! Nici n-am mai stat să mă îmbrac, trebuie să fiu de speriat. Ce-au să zică ai tăi dacă mă văd cu gulerul mototolit ? Dar vorbește și tu ! Mă lași să vorbesc singură. Stăm tot în strada l'Homme-Armé. Se pare că rana de la umăr a fost ceva groaznic. Mi-au spus că puteai vîrî pumnul în ea. Și că-ți tăiau carnea cu foarfecele. Îngrozitor ! Am plîns pînă n-am mai putut ! E de neînțeles cum poți să suferi atîta ! Bunicul tău pare foarte bun. Nu te mișca, nu te sprijini în cot, ia seama, o să te doară. Oh ! Ce fericită sînt ! Așadar, s-a sfîrșit cu nenorocirile ! Sînt o proastă. Voiam să-ți spun atîtea lucruri și-acum le-am uitat pe toate. Mă mai iubești ? Locuim în strada l'Homme-Armé. Fără gră-

---

[1] Savant și bibliofil cunoscut la Paris pe timpul revoluției și al imperiului. A adunat o bibliotecă de 500.000 de volume.

dină. Toată vremea am făcut scamă ; uite, domnule, vezi; din vina dumitale am o bătătură la deget.

— Înger ! spunea Marius.

„Înger“ e singurul cuvînt din limbaj care nu se uzează. Oricare altul nu ar rezista nemilosului abuz pe care îl fac cu el îndrăgostiții.

Apoi, cum mai erau și alții de față, se întrerupseră și nu mai spuseră nici un cuvînt, mărginindu-se să-și atingă mîinile cu sfială.

Domnul Gillenormand se întoarse către toți ceilalți care mai erau în odaie și strigă :

— Hai, vorbiți tare, voi ăștilalți ! Faceți zgomot între culise ! Haideți, puțină gălăgie, ce dracu ! Să poată vorbi în liniște copiii ăștia. Și apropiindu-se de Marius și Cosette, le spuse încet de tot : Tutuiți-vă. Nu vă sfiiți.

Mătușa Gillenormand asista năucită la această năvală de lumină în casa ei bătrînească. Uimirea ei nu era arțăgoasă. Nu se uita de loc la ei cu ochii mînioși pizmași, ai bufniței care privește doi porumbei. Era privirea prostită a unei biete fete nevinovate, de cincizeci și șapte de ani ; era viața trăită în zadar, privind la acea biruință care era dragostea.

— Domnișoară Gillenormand, îi spuse tatăl ei, ți-am spus eu că așa o să ți se întîmple. Tăcu o clipă și adăugă: Privește la fericirea celorlalți ! Apoi, întorcîndu-se spre Cosette : Ce drăguță e ! Ce drăguță e ! E ca un tablou de Greuze. Și toate astea au să fie numai ale tale, ștrengarule ! Ah ! Ticălosule, mare noroc ai cu mine ! Fii fericit, dacă aș avea cu cincisprezece ani mai puțin, ne-am bate în duel pentru ea. Uite, sînt îndrăgostit de dumneata, domnișoară. E firesc. E dreptul dumitale. Ah ! Ce mai nuntă o să fie ! Parohia noastră e Saint-Denis du Saint-Sacrement, dar o să obțin dispensă ca să vă căsătoriți la Saint-Paul. Biserica e mai arătoasă. E ridicată de iezuiți. E mai cochetă. E față-n față cu fîntîna cardinalului de Biragne. Capodopera arhitecturii iezuite e la Namur. Se cheamă Saint-Loup [1]. Cînd o să fiți căsătoriți, să vă

---

[1] Biserica Saint-Loup din Mamur (Belgia) este unul din lăcașurile iezuite cele mai încărcate de decoruri, îndeosebi basoreliefuri în marmură policromă : datează din secolul al XVII-lea.

duceți acolo. Merită să faceți drumul ăsta. Domnișoară, sînt cu totul de partea dumitale, vreau ca fetele să se mărite, de asta sînt făcute. Este o oarecare sfîntă Ecaterina, pe care aș vrea să o văd veșnic cu capul gol [1]. Să rămîi fată e frumos, dar e rece. Biblia spune: „Înmulțiți-vă". Pentru a mîntui poporul e nevoie de Jeanne d'Arc, dar pentru a înmulți poporul e nevoie de maica Barză. Măritați-vă, deci, frumoaselor! În adevăr, nu văd la ce bun să rămîi fată! Știu eu că la biserică ai o capelă anume, că poți face parte din Frăția fecioarei; dar dă-o încolo, un bărbat drăguț, cumsecade, și după un an, un copilaș bălai și dolofan care să sugă voinicește, cu picioarușele numai pernuțe de grăsime și care să-ți frămînte sînul cu lăbuțele lui trandafirii, rîzînd ca zorile dimineții, face mai mult decît să ții o lumînare aprinsă la vecernic și să cînți *Turris Eburnea* [2]!

Bunicul se răsuci pe călcîiele lui de nouăzeci de ani și începu din nou vorba, ca un resort proaspăt întors:

> — *Și stăvilind visarea ce-a curs tulburător*
> *E-adevărat, Alcippe, că în curînd te-nsori?* [3]

Îmi adusei aminte!

— Ce, tată?

— Nu aveai tu un prieten bun?

— Da, Courfeyrac.

— Ce e cu el?

— A murit.

— Asta-i bine.

Se așeză lîngă ei, o sili și pe Cosette să șadă și le luă mîinile în mîinile lui zbîrcite.

— E încîntătoare mititica asta! E o minune această Cosette! E o fetiță foarte mică și totodată o doamnă mare.

---

[1] Aluzie la expresia *coiffer Sainte-Catherine* — a face un bonel sfintei Ecaterina (patroana fecioarelor), adică a rămîne nemăritată.

[2] Turnul eburnean (lat.); începutul unui verset din slujba bisericească de seară, la catolici.

[3] Parodia primelor două versuri din Satira a X-a contra femeilor, a lui Boileau:

> *„Enfin, bornant le cours de tes galanteries,*
> *Alcippe, il est donc vrai, dans peu tu te maries?*

Nu va fi decît baroană, e o decădere ; e născută marchiză. Ce mai gene are ! Băgaţi-vă bine în cap, copii, cu voi e adevărul. Iubiţi-vă ! Pînă la prostie. Iubirea e prostia oamenilor şi duhul lui Dumnezeu. Adoraţi-vă ! Numai, adăugă el întunecîndu-se deodată, ce nenorocire ! Abia acum mă gîndesc. Mai mult de jumătate din averea mea e în rentă viageră : cît voi trăi eu, o să meargă, dar după moartea mea, peste vreo douăzeci de ani, ah ! sărmanii mei copii, nu veţi avea nici un ban ! Mîinile dumneavoastră frumoase şi albe, doamnă baroană, vor face diavolului cinstea să-l tragă de coadă.

Se auzi atunci un glas adînc şi liniştit, care spuse :

— Domnişoara Euphrasie Fauchelevent are şase sute de mii de franci.

Era glasul lui Jean Valjean.

Nu scosese încă nici un cuvînt. Părea că toată lumea îl uitase şi el stătea în picioare, nemişcat, în spatele tuturor oamenilor acestora fericiţi.

— Cine e această domnişoară Euphrasie ? întrebă uluit bunicul.

— Eu sînt, răspunse Cosette.

— Şase sute de mii de franci ! reluă domnul Gillenormand.

— Mai puţin paisprezece sau cincisprezece mii de franci, poate, zise Jean Valjean.

Şi puse pe masă pachetul pe care mătuşa Gillenormand îl luase drept o carte.

Jean Valjean îl dezveli ; era un teanc de bancnote. Fură desfăcute şi numărate. Erau cinci sute de bilete de cîte o mie de franci şi o sută şaizeci şi opt de cîte cinci sute. Cu totul cinci sute optzeci şi patru de mii de franci.

— Bună carte, zise domnul Gillenormand.

— Cinci sute optzeci şi patru de mii de franci ! şopti mătuşa.

— Asta schimbă multe lucruri, nu-i aşa, domnişoară Gillenormand ? reluă bătrînul. Diavolul ăsta de Marius a descoperit în copacul cu visuri o fetişcană milionară ! Să mai aveţi încredere în dragostele băieţilor ! Studenţii găsesc studente de şase sute de mii de franci. Chérubin lucrează mai bine decît Rotschild.

— Cinci sute optzeci și patru de mii de franci! repeta cu jumătate de glas domnișoara Gillenormand. Cinci sute optzeci și pătru! Poți spune șase sute de mii de franci!

Cît despre Marius și Cosette, ei se uitau unul la altul; aproape nici nu băgară de seamă acest amănunt.

V

DEPUNEȚI-VĂ BANII MAI BINE ÎN PĂDURE DECÎT LA NOTAR

S-a înțeles, nici vorbă, fără să mai fie nevoie de multe deslușiri că după afacerea Champmathieu, mulțumită primei evadări de cîteva zile, Jean Valjean putuse veni la Paris să-și retragă la timp de la Laffitte suma cîștigată de el sub numele de domnul Madeleine, la Montreuil-sur-Mer; și că, temîndu-se să nu fie prins din nou — ceea ce i s-a și întîmplat, în adevăr, după puțină vreme — ascunsese și îngropase această sumă în pădurea Montfermeil, în locul zis Pămîntul lui Blaru. Suma, șase sute treizeci de mii de franci, toată în bancnote, nu ocupa mult loc și încăpea într-o cutie; numai că, pentru a feri cutia de umezeală, el o pusese într-un cufăraș de stejar plin cu talaj de castan. În același cufăraș își pusese și cealaltă comoară, sfeșnicele episcopului. Ne amintim că, evadînd de la Montreuil-sur-Mer, le luase cu el. Bărbatul zărit într-o seară pentru întiia oară de Boulatruelle fusese Jean Valjean. Mai tîrziu, de cîte ori avea nevoie de bani, Jean Valjean venea să și-i ia din poiana Blaru. Asta era pricina plecărilor de care am vorbit. Undeva, în buruieni, într-o ascunzătoare cunoscută numai de el, avea un tîrnăcop. Cînd îl văzu pe Marius intrat în convalescență, simțind că se apropie ceasul cînd banii aceștia ar putea fi de folos, se dusese să-i ia; Boulatruelle îl văzuse iar în pădure, de astă dată însă dimineața, nu seara. Tîrnăcopul rămase moștenire lui Boulatruelle.

Suma întreagă era de cinci sute optzeci și patru de mii cinci sute de farnci. Jean Valjean puse cele cinci sute

la o parte pentru el. „Pe urmă, vom mai vedea", se gîndi el. Diferența între această sumă și cele șase sute treizeci de mii de franci scoși de la Laffitte reprezenta cheltuiala pe zece ani, de la 1823 la 1833. Cei cinci ani de mînăstire nu costaseră decît cinci mii de franci.

Jean Valjean puse cele două sfeșnice pe cămin, unde străluceau spre marea bucurie a Toussaintei.

De altfel, Jean Valjean se știa scăpat de Javert. Auzise povestindu-se, și faptul fusese verificat și de el în *Monitor*, unde se publicase că un inspector de poliție cu numele Javert fusese găsit înecat sub o luntre de spălătoreasă între podul Change și Pont-Neuf, și că un bilet lăsat de acest om, de altfel fără cusur și foarte prețuit de șefii săi, făcea să se creadă că este vorba de un acces de alienație mintală și de o sinucidere. „De fapt, se gîndi Jean Valjean, sigur că era nebun, dacă atunci cînd mă avea în mînă mi-a dat drumul."

VI

CEI DOI BĂTRÎNI FAC TOTUL, FIECARE ÎN FELUL LUI, PENTRU FERICIREA COSETTEI

Se făcură toate pregătirile pentru căsătorie. Medicul întrebat, fu de părere că ea ar putea avea loc în februarie. Erau în decembrie. Se scurseră cîteva încîntătoare săptămîni de fericire deplină. Bunicul nu era nici el mai puțin fericit. Ședea cîte un sfert de ceas în contemplație în fața Cosettei.

— Minunată fată ! exclamă el. Și pare atît de blîndă și bună. Fără îndoială, drăguța de ea, e fata cea mai fermecătoare pe care am văzut-o vreodată. Mai tîrziu va avea virtuți de mireasmă de toporași. E gingășia însăși. Cu o astfel de ființă nu poți duce decît o viață de nobil. Marius, băiete, ești baron, ești bogat, te rog din suflet nu face pe avocățelul !

Cosette și Marius trecuseră deodată din mormînt în paradis. Trecerea se făcuse fără pregătire, și ei ar fi fost năuciți dacă n-ar fi fost în culmea fericirii.

— Înțelegi ceva din toate astea ? o întreba Marius pe Cosette.

— Nu, răspundea Cosette, dar mi se pare că Dumnezeu se uită spre noi.

Jean Valjean făcu totul, netezi totul, împăcă și ușură totul. Se îndrepta spre fericirea Cosettei cu tot atîta grabă și, s-ar fi zis, cu tot atîta bucurie ca și Cosette însăși.

Cum fusese primar, știu să ducă la bun sfîrșit o chestiune gingașă pe care numai el o cunoștea : starea civilă a Cosettei. Să dea pe față originea ei, cine știe ? Asta ar fi împiedicat poate căsătoria. O scoase pe Cosette din toate încurcăturile. Îi născoci o familie de morți, mijloc sigur să nu aibă vreo reclamație. Cosette era tot ce mai rămînea dintr-o familie stinsă ; Cosette nu era fiica lui, ci fiica unui alt Fauchelevent. Doi frați Fauchelevent fuseseră grădinari la mînăstirea Petit-Picpus. Se duseră la mînăstire ; acolo aflară cele mai bune informații și mărturiile cele mai sigure ; bietele călugărițe, nu prea în măsură și nici prea doritoare să scormonească o chestiune de paternitate, negîndindu-se la nimic rău, nu știuseră niciodată bine care din cei doi Fauchelevent era tatăl Cosettei. Ele spuseră tot ce li se ceru și o spuseră cu toată inima. Se întocmi un act de notorietate. Cosette deveni înaintea legii domnișoara Euphrasie Fauchelevent. Fu declarată orfană de tată și de mamă. Jean Valjean făcu așa ca să fie numit, sub numele de Fauchelevent, tutore al Cosettei, cu domnul Gillenormand ca tutore supleant.

Cît despre cei cinci sute optzeci și patru de mii de franci, aceștia erau un legat făcut Cosettei de către o persoană moartă, care dorea să rămînă necunoscută. Legatul fusese la început de cinci sute nouăzeci și patru de mii de franci, dar zece mii fuseseră cheltuiți pentru educația domnișoarei Euphrasie, din care cinci mii plătiți chiar la mînăstire. Legatul, depus în mîna unei terțe persoane, trebuie să fie remis Cosettei la majoratul ei, sau în clipa căsătoriei. Toată această orînduială nu avea nici un cusur, după cum se vede, mai cu seamă cînd era sprijinită de mai bine de o jumătate de milion. Ar mai fi fost, ici și colo, cîte o ciudățenie, dar ele nu fură văzute ; unul din

cei interesați avea ochii legați de dragoste, ceilalți, de cele șase sute de mii de franci.

Cosette află că nu era fiica bătrînului căruia atîta vreme îi spusese „tată". El nu era decît o rudă ; un alt Fauchelevent era tatăl ei adevărat. Oricînd, altădată, ar fi mîhnit-o adînc. Dar în ceasurile de nespusă fericire pe care le trăia nu fu decît o umbră, o ușoară întunecare ; sufletul ei era stăpînit de o bucurie atît de mare, încît norul trecu repede. Îl avea pe Marius. Tînărul se ivise, bătrînul se da la o parte. Așa e viața.

Și apoi, Cosette era de mult deprinsă să vadă lucruri neînțelese în jurul ei ; orice ființă care a avut o copilărie plină de taine e gata totdeauna să renunțe la anumite lucruri.

Ea îi spunea totuși, și mai departe „tată" lui Jean Valjean.

Cosette, într-al nouălea cer, era entuziasmată de tata Gillenormand. E adevărat că el o copleșea cu daruri și madrigaluri. În timp ce Jean Valjean clădea Cosettei o situație normală în societate și o stare civilă inatacabilă domnul Gillenormand se îngrijea de darurile de nuntă. Nimic nu-i făcea mai multă plăcere decît să se arate măreț și darnic. Dăduse Cosettei o rochie de dantelă de Binche, pe care o moștenise și el de la bunica lui. „Moda se întoarce, spunea el, lucrurile vechi fac furori, femeile tinere din vremea bătrîneței mele se îmbracă așa cum se îmbrăcau femeile bătrîne în copilăria mea."

Își golea uriașele și pîntecoasele scrinuri de lac de Coromandel care nu fuseseră deschise de mulți ani de zile. „Ia să le mai spovedim pe cocoanele astea bătrîne, să vedem ce mai ascund". Trăgea cu zgomot sertarele încărcate, pline cu rochiile tuturor soțiilor, ale tuturor amantelor și ale tuturor bunicelor și străbunicelor lui. Mătăsuri chinezești, stofe de Damasc, moaruri pictate, rochii înflorate din mătase de Tours, batiste din India brodate cu fir de aur ce se poate spăla, bucăți întregi de mătăsuri cu două fețe, dantelă de Gênes și d'Alençon, garnituri întregi de giuvaeruri vechi, bomboniere de fildeș împodobite cu bătălii minuscule, găteli, panglici, toate le dăruia Cosettei. Uimită și fericită în fața lor, plină de dragoste pentru Marius și neștiind cum să-și arate recu-

noştinţa faţă de domnul Gillenormand, Cosette, îmbrăcată în catifea de mătase, visa la o fericire fără margini. Coşul cu darurile de nuntă îi părea purtat de îngeri. Sufletul ei se înălţa în albastrul cerului pe aripi de dantelă de Malines.

Încîntarea îndrăgostiţilor nu o egala decît pe aceea a bunicului.

Parcă răsunau fanfarele în strada Filles-du-Calvaire. În fiecare dimineaţă alte nimicuri de preţ, daruri de-ale bunicului pentru Cosette. Toate podoabele cu putinţă se răsfirau minunate în jurul ei.

Într-o zi, Marius, căruia chiar în plină fericire îi plăcea să vorbească de lucruri serioase, zise, în legătură cu o întîmplare oarecare:

— Oamenii revoluţiei sînt atît de mari, încît au de pe acuma prestigiul veacurilor, ca şi Caton [1] sau Focion [2], şi fiecare din ei pare un suflet antic.

— Antic! Moar antic! exclamă bătrînul. Îţi mulţumesc Marius. E tocmai ce căutam.

Şi a doua zi o minunată rochie de moar antic de culoarea ceaiului se afla în coşul cu daruri al Cosettei.

Bunicul scotea din aceste găteli o întreagă înţelepciune.

— E bună dragostea, dar mai e nevoie şi de-alde astea. Fericirii îi trebuie şi lucruri de prisos. Fericirea e numai necesarul. Mai pune pe deasupra şi cît mai mult prisos. Inima lui şi un palat pe deasupra! Inima lui şi bogăţiile Luvrului. Inima ei, şi pe lîngă ea, havuzurile de la Versailles. Daţi-mi o păstoriţă şi căutaţi să fie ducesă. Daţi-mi-o pe Philis [3] încununată cu albăstrele, dar să aibă şi o

---

[1] Personaj din istoria romană cunoscut prin calităţile lui morale şi prin lupta lui pentru salvarea republicii romane ameninţată de dictatura lui Cezar; s-a sinucis la Utica (Tunisia de azi), în 46 î.e.n. cînd şi-a dat seama că orice luptă împotriva lui Cezar este zadarnică.

[2] Om de stat atenian (secolul al IV-lea), unul din organizatorii rezistenţei împotriva ambiţiilor regelui Filip al Macedoniei. Apreciat pentru cinstea şi dezinteresarea lui. A fost silit de duşmani să se sinucidă la o vîrstă înaintată (317 î.e.n.).

[3] Numele obişnuit al păstoriţelor elegante şi cochete din poezia galantă franceză a secolelor XVII—XVIII; numele acesta, luat din limba greacă veche, înseamnă „iubită".

sută de mii de livre venit. Desfășurați-mi o pastorală cît vezi cu ochii, pe sub o colonadă de marmură. Primesc pastorala și pe deasupra și minunăția de marmură și aur. Fericirea goală, seamănă cu pîinea goală. Mănînci, dar nu te ospătezi. Vreau lucruri de prisos, inutile, extravagante, mai multe decît trebuie, din cele ce nu folosesc la nimic. Mi-aduc aminte că în catedrala de la Strasbourg am văzut un orologiu înalt cît o casă cu trei caturi care arăta ora, care avea bunătatea să arate ora, dar care nu părea făcut pentru asta, și care, după ce suna de amiază, sau de miezul nopții — ora dragostei, sau orice altă oră veți vrea, îți da luna și stelele, pămîntul și marea, păsările și peștii, Phebus și Phebe, și un șir lung de lucruri care ieșeau dintr-o firidă, și pe cei doisprezece apostoli, și pe împăratul Carol Quintul, și pe Eponina, și pe Sabinus [1], și o armată întreagă de omuleți auriți, care pe deasupra mai cîntau și din trîmbiță. Fără să mai vorbesc de încîntătoarele arii pe care clopotele lui le împrăștie în aer, în orice clipă și fără să știi de ce. Un urîcios cadran gol, care nu-ți spune decît ora, e totuna cu el ? Eu sînt de părerea orologiului celui mare de la Strasbourg și îl prefer cucului din Pădurea Neagră.

Domnul Gillenormand bătea cîmpii mai cu seamă cînd era vorba de nuntă, și toate scenele pictate pe panourile veacului al XVIII-lea se învălmășeau în ditirambii lui.

— Voi nu cunoașteți arta de a sărbători. Voi nu știți, azi, să organizați o zi de bucurie. Secolul al XIX-lea, al vostru, e fără vlagă. Îi lipsește excesul. Nu știe ce înseamnă a fi bogat, a fi nobil. În toate e tuns ca în palmă. „Starea a treia“ [2] a voastră e fără gust, fără culoare, fără miros și fără formă. Visul burghezelor voastre e să-și instaleze, cum spun ele, un salonaș drăguț, proaspăt mobi-

---

[1] În timpul domniei împăratului roman Vespasian (secolul I), doi gali romanizați, Sabinus și Civilis, ridicară armele împotriva Romei. Răscoala fu înfrîntă și Sabinus silit să se ascundă într-o hrubă, unde putu trăi mai mulți ani mulțumită devotamentului soției sale, Eponina. Trădați și prinși, Eponina îl insultă pe împărat, pentru a fi condamnată la moarte împreună cu soțul ei. A rămas în literatură ca un exemplu de iubire conjugală.

[2] Burghezia și masele populare, adică tot ce nu era nobilime sau cler, după împărțirea oficială în clase sociale în orînduirea feudală din Franța.

lat în palisandru și creton. Loc! Loc! Domnul Zgîrcilă se însoară cu domnișoara Zgîrie-Brînză! Bogăție și strălucire! Au lipit un galben pe o lumînare! Asta e vremea noastră. Aș vrea să fug la capătul pămîntului. Ah! Am spus eu că totul e pierdut, încă din 1787, cînd i-am văzut pe ducele de Rohan, prinț de Léon, duce, de Chabot, duce de Montbazon, marchiz de Soubise, viconte de Thouars, pair al Franței, ducîndu-se la Longchamps [1] în trăsurica aceea cu două locuri! Astea au dat roade. În veacul ăsta faceți afaceri, jucați la bursă, cîștigați bani și sînteți zgîrciți. Vă îngrijiți, vă instruiți pe din afară, sînteți scoși ca din cutie, spălați, săpuniți, răzuiți, rași, pieptănați, ceruiți, neteziți, frecați, periați, curățați în afară fără cusur, lucioși ca o piatră de rîu, discreți, curăței și totodată, pe cinstea mea, în fundul conștiinței aveți băligar și murdărie, de se sperie și o văcăriță care își șterge nasul cu degetele. Pentru vremea de acum eu aș alege deviza: „Curățenie murdară!“ Marius, nu te supăra, dă-mi voie să vorbesc, nu spun nimic rău de popor, cum vezi, mi-e gura plină de el, de poporul tău, dar dă-mi voie să mă răfuiesc puțin cu burghezia. Cu ai mei. Pe cine ți-e mai drag îl pedepsești mai aspru. Și acum o spun de-a dreptul. Faceți voi astăzi nunți, dar nu mai știți să nuntiți! Ah! așa e, îmi pare rău după obiceiurile de altădată. După tot. Eleganța, cavalerismul, purtările curtenitoare, și pline de gingășie, luxul ce-ți încînta ochii, pe care-l făcea oricine, muzica nelipsită de la petrecerea de nuntă, sus simfonie, jos bătăi de tobă, dansurile, fețele vesele din jurul mesei, madrigalurile bine aduse, cîntecele, focurile de artificii, rîsul din toată inima, diavolul și tămbălăul lui, nodurile mari de panglică. Îmi pare rău după jartiera miresei. Jartiera miresei e vară bună cu cingătoarea Venerei. De ce s-a purtat războiul troian? Pentru jartiera Elenei. De ce s-au bătut? De ce diavolul Diomede sfărîmă pe capul Merioneu casca de bronz cu zece vîrfuri? De ce Ahile și Hector se înțeapă cu sulițele? Pentru că Elena l-a lăsat pe Paris să-i fure jartiera. Cu jartiera Cosettei, Homer ar face o Iliadă. Ar pune în poemul său și un flecar bătrîn, ca mine, și i-ar da numele de Nestor. În vre-

[1] Hipodrom din Paris.

murile de altădată, dragii mei, în vremurile bune de altădată ştia lumea să facă o nuntă ; întîi un contract bun şi apoi un chef zdravăn. Cum ieşea notarul, intra bucătarul. Dar, ce vrei, stomacul e o fiară simpatică ce-şi cere dreptul ei, care vrea să petreacă şi ea. Se mînca bine şi la masă aveai o vecină frumoasă, care nu-şi ascundea decît pe jumătate sînii sub rochia decoltată ! Oh ! se rîdea în gura mare şi ce veselă era toată lumea pe vremea aceea ! Tineretul era un mănunchi de flori ; orice tînăr se sfîrşea cu un fir de liliac sau un buchet de trandafiri ; chiar de-ai fi fost războinic, erai şi păstor ; şi dacă din întîmplare erai căpitan de dragoni, făceai aşa ca să te cheme Florian. Ţineai să fii frumos. Îţi brodai hainele, ţi le împodobeai cu roşu. Un burghez părea o floare, un marchiz — o piatră scumpă. Nu-ţi legai pantalonii pe sub talpă, nu aveai cizme. Erai ferches, lustruit, moarat, aurit, învîrtindu-te într-un picior, drăgălaş, cochet, ceea ce nu te împiedica să porţi sabia la şold. Pasărea colibri, cu cioc şi gheare. Era timpul Indiilor galante [1] Veacul acela era gingaş şi strălucit totodată ; şi, pe cinstea mea, se petrecea bine ! Astăzi sîntem serioşi. Burghezul e zgîrcit, soţia lui face pe mironosiţa, veacul nostru n-are noroc. Cele trei graţii ar fi gonite pentru că sînt prea dezbrăcate. Vai vouă, ascundeţi frumuseţea ca pe o urîţenie ! De la revoluţie încoace, toată lumea poartă pantaloni, chiar şi baletistele. Pînă şi o dansatoare de teatru trebuie să fie gravă ; dansurile voastre sînt doctrinare. Trebuie să ai o înfăţişare măreaţă. Te simţi prost dacă nu-ţi înfunzi bărbia în cravată. Idealul unui ştrengar de douăzeci de ani, care se însoară, e să semene cu domnul Royer Collard [2]. Şi ştiţi unde ajungeţi cu măreţia asta ? Ajungeţi să fiţi mici. Aflaţi un lucru : bucuria nu e numai veselă, e mare. Fiţi, dar, îndrăgostiţi „şi veseli, la dracu ! însuraţi-vă, cînd vă însuraţi, cu înfrigurare, şi buimăceala, şi gălăgia, şi vălmăşagul fericirii ! Gravitatea la biserică, fie ! Dar cum s-a sfîrşit slujba, la naiba ! În jurul miresei, ar trebui să

---

[1] Operă-balet de Jean-Philippe Rameau, compozitor francez din secolul al XVIII-lea.

[2] Filozof şi om politic francez (1763—1845) ; în timpul restauraţiei a fost ideologul partidului burghez liberal, care organiza rezistenţa împotriva reacţiunii monarho-clericale.

pornească valvîrtej un vis. O nuntă trebuie să fie regească și plină de himere ; ea trebuie să-și plimbe ceremonia de la catedrala din Reims la pagoda de la Chanteloup [1]. Mi-e silă de o nuntă calică ! Pe toți dracii ! Urcați-vă în Olimp cel puțin în ziua aceea ! Simțiți-vă zei ! Ah ! Ați putea fi duhuri ale văzduhului, ale veseliei, ați putea fi ca ostașii cu platoșă de argint ai lui Alexandru cel Mare [2] ; voi sînteți niște netrebnici ! Dragii mei, orice mire trebuie să fie prințul Aldobrandini [3]. Profitați de această clipă fără pereche a vieții, pentru a zbura în înaltul cerului cu lebedele și cu vulturii, chiar dacă a doua zi ați cădea în burghezia broaștelor. Nu vă tocmiți cînd e vorba de nuntă, nu fiți zgîrciți cu strălucirea ei, nu vă uitați la un gologan în ziua celei mai mari bucurii. Nunta nu e căsnicia. Oh ! Dacă aș face după capul meu, ar fi foarte frumos. S-ar auzi viori în copaci. Iată programul meu : albastru ca cerul și argint. Aș aduce la petrecere driadele și nereidele. Nunta Amphitritei, un nor trandafiriu, nimfe frumos pieptănate și goale, un academician oferind stihuri zeiței, un car tras de monștri marini.

Triton sălta-nainte scoțînd din scoica tare
Vrăjite cînturi care vrăjeau pe orișicare ! [4]

Un asemenea program de serbare, zic și eu ; sau nu mă pricep de loc să fiu al naibii !

În vreme ce bunicul, în plin avînt liric, se asculta pe sine, Cosette și Marius se îmbătau uitîndu-se nestingheriți unul la altul.

Mătușa Gillenormand privea toate acestea cu liniștea ei netulburată. De cinci, șase luni trecuse prin destule emoții : Marius întors acasă, Marius mort, apoi viu, îm-

---

[1] În această mică localitate de pe valea Loarei, ducele de Choiseul, fost prim-ministru al lui Ludovic al XV-lea, poseda un domeniu și un castel. Cum orientalismul era la modă în timpul luptelor dintre Franța și Anglia pentru stăpînirea Indiei, Choiseul a pus să se construiască în parcul castelului său o impunătoare pagodă brahmană, păstrată pînă azi și adesea vizitată de turiști.

[2] Elita gărzii personale a celebrului rege al Macedoniei.

[3] Celebru în secolul al XVIII-lea prin eleganță și fastul său.

[4] Parodie a unui pasaj din poemul *l'Arion de Saint Amant* (secolul al XVII-lea).

păcarea cu Marius, Marius logodit, Marius căsătorindu-se cu o fată săracă, Marius luînd o milionară. Cei şase sute de mii de franci fuseseră cea din urmă surpriză. Apoi nepăsarea de fetiţă nevinovată îi cuprinse iar sufletul. Se ducea regulat la biserică, înşira ziua mătănii, îşi citea cu sfinţenie cartea de rugăciuni, şoptea mereu Ave Maria într-un colţ al casei, pe cînd într-altul se şoptea I love you [1] şi, nedesluşit, Marius şi Cosette îi păreau ca două umbre. Umbra era ea.

Există o anumită stare de ascetism fără vlagă, în care sufletul căzut în amorţire, străin de ceea ce s-ar putea numi dorinţă de a trăi, nu simte, în afară de vreun cutremur de pămînt sau de vreun prăpăd oarecare, nici una din frămîntările omeneşti, nici pe cele plăcute, nici pe cele neplăcute. „Evlavia aceasta, spunea Gillenormand-tatăl fiicei sale, seamănă cu guturaiul. Tu nu simţi nimic din viaţă. Nici mirosul rît, dar nici pe cel frumos."

De altfel, cele şase sute de mii de franci puseseră capăt îndoielilor bătrînei domnişoare. Tatăl ei avea obiceiul să ţină atît de puţin seama de dînsa, încît nici nu o întrebase cînd fusese vorba de consimţămîntul la căsătoria lui Marius. Trecuse repede la fapte, aşa cum îi era felul, neavînd, tiran prefăcut în sclav, decît un gînd : să-l mulţumească pe Marius. Cît despre mătuşă nici nu se gîndea că era şi ea pe lume, că ar fi putut avea o părere, şi, oricît era ea de oiţă acest lucru o jignise. Oarecum mîhnită în fundul sufletului, dar arătînd nepăsătoare, îşi spunea : „Tata hotărăşte căsătoria, fără mine ; eu voi hotărî moştenirea fără el". În adevăr, ea era bogată şi el nu. Îşi păstrase deci dreptul de a hotărî asupra acestui lucru. Se vede că dacă Marius ar fi luat o fată săracă, sărac l-ar fi lăsat şi ea ! Cu atît mai rău pentru domnul nepotul meu ! Ia o calică, calic să fie şi el ! Dar jumătate de milion a Cosettei îi plăcu mătuşii şi-şi schimbă gîndurile faţă de această pereche de îndrăgostiţi. Datora consideraţie sumei de şase sute de mii de franci, şi era vădit că nu putea face altfel decît să-şi lase averea acestor tineri, de vreme ce ei nu mai aveau nevoie de ea.

[1] Te iubesc (engl.).

Se hotărî ca tînăra pereche să locuiască la bunic. Domnul Gillenormand ţinu morţiş să le dea odaia lui, cea mai frumoasă din toată casa „Asta mă întinereşte, spuse el. E o veche dorinţă a mea. De cînd voiam eu să petrec în camera mea !" El mobilă camera cu o mulţime de bibelouri galante. Puse să fie tapisată cu o stofă nemaipomenită pe care o avea în bucată şi pe care o credea de Utrecht, fond de mătase aurie cu flori de catifea. „Cu stofă de asta, spunea el, era îmbrăcat patul ducesei d'Anville la Roche-Guyon [1]". Pe cămin puse o statuetă de Saxa care îşi ţinea un manşon pe pîntecele gol.

Biblioteca domnului Gillenormand se prefăcu în cabinet de avocat al lui Marius, pentru că, dacă ne amintim, regulamentul baroului cerea un cabinet.

VII

URMĂRILE VISULUI AMESTECATE CU FERICIREA

Îndrăgostiţii se vedeau în toate zilele. Cosette venea cu domnul Fauchelevent. „S-a întors lumea pe dos, spunea domnişoara Gillenormand, ca logodnica să vie aşa, acasă la logodnic, ca să i se facă curte." Dar convalescenţa lui Marius îi obişnuise astfel, şi fotoliile din strada Filles-du-Calvaire, mai bune pentru convorbirile în doi decît scaunele de paie din strada l'Homme-Armé, făcuseră ca acest obicei să prindă rădăcini. Marius şi domnul Fauchelevent se vedeau, dar nu-şi vorbeau. Părea că sînt înţeleşi. Orice fată tînără are nevoie de un însoţitor. Cosette nu ar fi putut veni fără domnul Fauchelevent. Pentru Marius, domnul Fauchelevent era o condiţie a Cosettei. O primea. Dezbătînd în treacăt şi fără să le adîncească unele probleme politice în ce priveşte îmbunătăţirea generală a stării tuturor, ajungeau să-şi spună ceva mai mult decît „da" sau „nu". O dată, în legătură cu învăţămîntul pe care Marius îl voia gratuit şi obligatoriu, înmulţit sub toate formele, la îndemîna tuturor ca aerul şi soarele, în-

[1] Soţia amiralului d'Anville (secolul al XVIII-lea) moştenise castelul de la Roche-Guyon şi îl amenajase somptuos cu gobelinuri pe pereţi, mobile de artă şi tablouri ale celor mai mari pictori din acea vreme.

tr-un cuvînt, acordat poporului întreg, ei fură de aceeași părere și aproape că stătură de vorbă.

Marius băgă de seamă, cu acest prilej, că domnul Fauchelevent știa să vorbească și că folosea chiar cuvinte alese. Îi lipsea totuși ceva : Domnul Fauchelevent avea și ceva mai puțin decît un om din lumea bună și ceva mai mult.

În mintea lui, și numai pentru el, Marius îl înconjura cu tot felul de întrebări mute pe acest domn Fauchelevent, care era față de el numai binevoitor și rece. Din cînd în cînd, se îndoia de propriile lui amintiri. În gîndurile lui era un gol, un punct întunecat, o prăpastie săpată de patru luni de agonie. Multe lucruri se pierduseră în ea. Ajunsese să se întrebe dacă în adevăr îl văzuse în baricadă pe domnul Fauchelevent, un om atît de serios și de liniștit.

Acesta nu era de altfel singurul punct de întrebare pe care aparițiile și disparițiile trecutului să-l fi lăsat în sufletul lui. Nu trebuie să credem că scăpase de toate obsesiile amintirii, care ne silesc, chiar fericiți, chiar mulțumiți, să privim cu melancolie înapoi. Capul ce nu se întoarce spre zările șterse nu cuprinde nici gînduri, nici iubire. Din cînd în cînd, Marius își îngropa obrazul în palme, și trecutul vijelios și nelămurit trecea prin mintea lui aproape întunecată. Revedea pe Mabeuf căzînd, îl auzea pe Gavroche cîntînd sub ploaia de gloanțe, simțea sub buzele lui fruntea rece a Eponinei. Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Combeferre, Bossuet, Grantaire, toți prietenii săi se înălțau înaintea lui, apoi se risipeau. Toate aceste ființe scumpe, îndurerate, viteze, fermecătoare sau tragice erau oare numai vis ? Trăiseră în adevăr ? Răscoala rostogolise totul în fumul ei. Aceste mari epoci de înfrigurare își au și visele lor mari. Marius se întreba, se cerceta, toate aceste realități dispărute îl amețeau. Unde erau cu toții ? Se putea ca totul să fie mort ? O prăbușire în beznă îi înghițise pe toți în afară de el. Totul i se părea dispărut ca după o cortină de teatru. Există asemenea cortine ce se lasă în viață. Dumnezeu trece la actul următor.

Și el însuși, era el omul de altădată ? El, săracul, era bogat ; el, părăsitul, avea o familie ; el, deznădăjduitul, o

lua în căsătorie pe Cosette. I se păru că trecuse printr-un mormînt, că intrase acolo negru și ieșise alb. Ceilalți rămăseseră în acel mormînt. În unele clipe, toate aceste ființe din trecut se întorceau, erau de față, se strîngeau în jurul lui și îi întunecau sufletul ; atunci se gîndea la Cosette și se însenina ; fericirea aceasta îi ajungea ca să șteargă amintirea catastrofei.

Domnul Fauchelevent avea și el parcă un loc între ființele acestea dispărute. Lui Marius nu-i venea să creadă că Fauchelevent din baricadă e același Fauchelevent care, în carne și oase, ședea atît de grav lîngă Cosette. Cel dintîi era pesemne unul din acele vise rele, aduse și luate înapoi de ceasurile lui de delir. De altfel, firile lor fiind la fel de tari, nici o întrebare nu era cu putință de la Marius către domnul Fauchelevent. Nici nu i-ar fi trecut prin minte una ca asta, am vorbit și altădată de acest amănunt caracteristic.

Nu e un lucru atît de rar ca doi inși care au o taină împreună să pară învoiți a nu schimba o vorbă despre ea.

Numai o singură dată Marius făcu o încercare. Aduse vorba despre strada Chanvrerie și, întorcîndu-se spre domnul Fauchelevent, îi spuse :

— Ați auzit de strada asta ?

— Care stradă ?

Strada Chanvrerie.

— N-am auzit de numele acestei străzi, răspunse cu cel mai firesc ton din lume domnul Fauchelevent.

Răspunsul, care se referea la numele străzii și nu la strada însăși, îi păru lui Marius mai concludent decît era.

„Cu siguranță, gîndi el, am visat. Am avut o halucinație. Era cineva care semăna cu el. Domnul Fauchelevent n-a fost acolo."

VIII

DOI OAMENI CU NEPUTINȚĂ DE GĂSIT

Starea de încîntare în care se găsea Marius, oricît ar fi fost ea de mare, nu-i goni de loc din minte celelalte preocupări.

In timp ce se pregătea căsătoria şi în aşteptarea zilei hotărîte, puse să se facă cercetări amănunţite şi grele în trecut.

El datora în mai multe părţi recunoştinţă pentru tatăl său şi pentru el însuşi.

Era vorba de Thénardier ; era vorba de necunoscutul care îl adusese pe el, Marius, acasă la domnul Gillenormand.

Marius ţinea să regăsească pe aceşti doi oameni, neînţelegînd să se însoare, să fie fericit şi să-i uite, temîndu-se că aceste datorii de recunoştinţă neplătite să nu-i urmărească viaţa atît de luminoasă de acum înainte. Nu putea să lase în urma lui toate aceste datorii în aşteptare şi ţinea ca înainte de a păşi voios în viitor să aibă o descărcare din partea trecutului.

Thénardier putea fi un tîlhar, asta nu schimba de loc faptul că îl scăpase de la moarte pe colonelul Pontmercy. Thénardier era un bandit pentru toată lumea, în afară de Marius.

Şi Marius, necunoscînd adevărata întîmplare de pe cîmpul de luptă de la Waterloo, nu cunoştea faptul că tatăl său era faţă de Thénardier în situaţia ciudată de a-i datora viaţa fără să-i datoreze recunoştinţă.

Nici unul de feluriţii agenţi pe care Marius îi însărcinase cu cercetările, nu izbuti să găsească urma lui Thénardier. Ea se ştersese cu desăvîrşire. Soţia lui Thénardier murise în închisoare, în timpul instrucţiei procesului ; Thénardier şi fiica sa Azelma, singurii doi care mai rămăseseră din jalnicul grup, se scufundaseră iarăşi în întuneric. Tainiţele adînci ale lumii îi înghiţiseră pe tăcute. Nu se mai vedea pe deasupra nici măcar freamătul, tremurul acéla, întunecatele cercuri concentrice care vestesc că ceva a căzut acolo şi că în acel loc poţi arunca sonda.

Thénardiera fiind moartă, Boulatruelle scos din cauză, Claquesous dispărut, principalii acuzaţi fugiţi din închisoare, procesul cursei întinse în Casa Gorbeau nu mai prezenta nici un interes. Faptul rămăsese destul de nelămurit. Juraţii trebuiră să se mulţumească cu doi acuzaţi din mîna a doua, Panchaud zis Printanier, zis Bigrenaille şi Demi-Liard, zis Deux Milliards, care fuseseră condam-

nați pentru că erau de față, la zece ani de galere. Munca silnică pe viață fusese pronunțată în contumacie împotriva complicilor evadați. Thénardier ca șef și instigator fusese condamnat, și el în contumacie, la moarte. Această condamnare își arunca lumina sinistră asupra numelui lui îngropt ca o luminare lîngă un sicriu.

De altfel, condamnarea însăși, scufundîndu-l pe Thénardier în cele mai depărtate adîncuri, mărea și ea întunericul ce-l învăluia.

Cît despre celălalt, necunoscutul care îl salvase pe Marius, cercetările avură la început oarecare rezultat, apoi se împotmoliră. Izbutiră să regăsească trăsura care-l adusese pe Marius în strada Filles-du-Calvaire, în seara de 6 iunie. Birjarul declară că în ziua de 6 iunie, din ordinul unui agent de poliție „staționase“ de la ora trei după amiază, pînă s-a înnoptat, pe cheiul Champs-Elysées, deasupra ieșirii din Marele Canal : că pe la ora nouă seara grilajul canalului care dă pe malul apei se deschisese ; că un bărbat ieșise de acolo, ducînd în spate pe altul ce părea mort ; că agentul care sta la pîndă în acest loc arestase pe bărbatul viu și pusese mîna pe cel mort ; că din ordinul agentului, el birjarul, luase pe „toată lumea“ în trăsură ; că s-au dus mai întîi în strada Filles-du-Calvaire, că au lăsat acolo pe mort ; că bărbatul mort era domnul Marius și că el, birjarul, îl recunoștea foarte bine, cu toate că „de astă dată“ dînsul era viu ; că apoi se urcaseră din nou în trăsură ; că el dase bici cailor ; că la cîțiva pași de poarta Arhivelor i se spusese să oprească ; că acolo, în mijlocul străzii, fusese plătit ; că cei doi se daseră jos și agentul îl luase pe celălalt bărbat ; că altceva nu mai știa nimic ; că era foarte întuneric.

Marius, după cum am spus, nu-și aducea aminte de nimic. Își amintea numai că fusese înșfăcat pe la spate de o mînă puternică în clipa în care se prăvălea cu fața în sus, pe baricadă ; apoi totul se ștergea pentru el. Nu-și venise în fire decît acasă la domnul Gillenormand.

Făcea tot felul de presupuneri.

De propria sa identitate nu se putea îndoi. Cum se făcuse totuși că, fiind căzut în strada Chanvrerie, fusese ridicat de agentul de poliție de pe malul Senei, lîngă podul Invalizilor ? Cineva îl dusese din cartierul Halelor la

Champs-Elysées. Și cum ? Prin canal. Nemaiauzit devotament !

Cineva ? Cine ?

Acesta era omul pe care îl căuta Marius.

Despre acest om care era salvatorul lui nu afla nimic; nici o urmă ; nici cea mai mică urmă.

Marius, cu toate că ar fi trebuit să se ferească pe cît putea, merse cu cercetările pînă și la prefectura poliției. Nici acolo, informațiile luate nu duseră la nici o lămurire. Prefectura știa mai puțin decît birjarul. Nu i se adusese la cunoștință nici o arestare făcută în ziua de 6 iunie la grilajul Marelui Canal. Nu se primise nici un raport al vreunui agent asupra acestui fapt, care la prefectură era privit ca o născocire. Birjarul era socotit autorul ei. Un birjar care vrea un bacșiș e în stare de orice, să dea chiar și dovezi de imaginație. Faptul totuși era sigur, și Marius nu se putea îndoi de el decît dacă s-ar fi îndoit de propria sa identitate, după cum am spus.

Totul era de neînțeles în această ciudată taină.

Omul, omul acela misterios pe care birjarul îl văzuse ieșind pe poarta de fier a Marelui Canal, cu Marius leșinat în spinare, și pe care agentul de poliție ce sta la pîndă îl arestase, surprinzîndu-l în flagrant delict de salvare a unui răsculat, ce se făcuse cu el ? Ce se făcuse cu agentul însuși ? De ce agentul acela păstrase tăcerea ? Omul izbutise oare să scape ? Îl mituise pe agent ? De ce nu da nici un semn de viață lui Marius, care îi datora totul ? Dezinteresarea nu era mai puțin minunată decît devotamentul. De ce nu se da pe față omul acela ? Era poate mai presus de orice răsplată, dar nimeni nu e mai presus de recunoștință. Murise ? Ce fel de om era ? Cum arăta la față ? Nimeni nu putea spune. Birjarul răspundea : „Era foarte întuneric". Basque și Nicolette, zăpăciți, nu se uitaseră decît la tînărul lor stăpîn scăldat în sînge. Portarul, care cu sfeșnicul lui luminase sosirea tragică a lui Marius, era singurul care-l băgase de seamă pe omul de care e vorba, și iată semnalmentele pe care le da : „Omul acela era groaznic".

Cu nădejdea că îi vor fi de folos în cercetările sale, Marius porunci ca îmbrăcămintea plină de sînge pe care o purta cînd îl aduseseră acasă la bunic, să fie păstrată.

Uitîndu-se bine la haină, văzură că o parte din poală era sfîșiată într-un fel ciudat. Lipsea o bucată.

Intr-o seară, Marius vorbea în fața Cosettei și a lui Jean Valjean de toată această întîmplare de neînțeles, de nenumăratele informații pe care le luase și de osteneala lui de prisos. Figura neclintită a „domnului Fauchelevent" îl făcea să-și piardă răbdarea. Strigă cu o pornire în care tremura aproape mînia :

— Da, omul acela, oricine ar fi el, a fost minunat. Știți, domnule, ce a făcut ? A intervenit în ajutor ca un arhanghel. A trebuit să se arunce în mijlocul luptei, să mă răpească, să deschidă canalul, să mă tîrască pînă acolo, să mă ducă în brațe ! A trebuit să facă mai mult de o leghe și jumătate în groaznice galerii pe sub pămînt, în-doit, încovoiat, în întuneric, în murdărie, mai mult de o leghe și jumătate, domnule, cu un cadavru în spate ! Și cu ce scop ? Cu unicul scop de a salva acel cadavru. Și cadavrul acela eram eu. Și-a spus : „Poate mai este în el o scînteie de viață ; o să mi-o pun pe a mea în joc pentru scînteia asta netrebnică !" Și viața lui nu o dată și-a pus-o în joc, ci de douăzeci de ori ! Fiecare pas era o primejdie. Dovadă că, ieșind din canal, a și fost arestat. Știți, domnule, că toate acestea le-a făcut acest om ? Și nici o răsplată de așteptat. Ce eram eu ? Un răsculat. Ce eram ? Un învins. Oh ! Dacă cele șase sute de mii de franci ai Cosettei ar fi ai mei...

— Ai dumneavoastră sînt, îl întrerupse Jean Valjean.

— Ei bine, reluă Marius, i-aș da pe toți ca să-l găsesc pe omul acela !

Jean Valjean tăcu.

CARTEA A ŞASEA

NOAPTEA ALBĂ

I

16 FEBRUARIE 1833

Noaptea de 16 spre 17 februarie 1833 a fost o noapte binecuvîntată. Deasupra întunericului ei s-au deschis cerurile. A fost noaptea de nuntă a lui Marius şi a Cosettei.

Ziua fusese şi ea minunată.

N-a fost sărbătoarea de azur visată de bunic, o feerie cu un stol de heruvimi şi cupidoni deasupra capului mirilor, o nuntă s-o aşezi ca podoabă deasupra uşii, dar a fost ceva gingaş şi plin de voie bună.

Moda pentru nunţi era în 1833 alta decît cea de azi. Franţa nu împrumutase încă, din Anglia, suprema delicateţe de a-ţi răpi soţia, de a fugi cu ea îndată după ieşirea din biserică, de a te ascunde ruşinat de fericire, de a împăca gesturile unui falit fraudulos cu bucuria de *Cîntarea cîntărilor*. Nu se înţelesese încă, pe atunci, cît de cast, ales şi decent este să-ţi zdruncini pardisul în poştalion, să-ţi însoţeşti taina cu pocnete de bici, să-ţi iei drept pat de nuntă patul unui han şi să laşi în urma ta, în culcuşul banal, plătit cu atîta pe noapte, cea mai sfîntă din amintirile vieţii, de faţă cu vizitiul de la diligenţă şi cu slujnica hanului.

În această a doua jumătate a secolului al XIX-lea în care ne aflăm, primarul cu eşarfa lui, preotul cu patrafirul, legea şi Dumnezeu nu mai sînt de ajuns ; mai e nevoie încă şi de surugiul de la Longjumeau : haina albastră cu revere roşii, nasturi în chip de clopoţei şi brasardă

pe mînecă, pantaloni de piele verde, înjurături pentru caii normanzi cu coada înnodată, galoane false și pălărie de mușama, plete pudrate, un bici straşnic şi cizme groase. Franța nu împinge încă eleganța pînă acolo încît să abată asupra diligenței mirilor o grindină de pantofi vechi și papuci scîlciați, așa cum face nobilimea engleză în amintirea lui Churchill[1] ajuns Marlborough sau Malbrouck, atacat în ziua nunții de furia unei mătuși, care-i adusese noroc. Papucii și pantofii vechi nu fac la noi încă parte din ceremonia nupțială ; dar, răbdare, bunul-gust răspîndindu-se mereu, vom ajunge și acolo.

În 1833, ca acum o sută de ani, nunta nu se făcea în goana mare.

În vremea aceea, lucru ciudat, lumea își închipuia că o nuntă este o sărbătoare intimă și socială, că un ospăț bătrînesc nu strică o ceremonie de familie, că veselia, chiar peste măsură, nu face nici un rău fericirii dacă e cinstită, și că, în sfîrșit, obiceiul de a începe în casă contopirea celor două destine care vor da naștere unei familii și de a pune de la început camera nupțială drept martor al căsniciei, e lucru bun și vrednic de respect.

Și aveau nerușinarea de a face nunta acasă.

Nunta se făcu deci, după acest obicei din trecut, la domnul Gillenormand.

Oricît de firească și obișnuită ar fi această procedură a căsniciei, afișarea strigărilor, întocmirea actelor primăria, biserica aduc totdeauna unele încurcături. Nu putură fi gata înainte de 16 februarie.

Și acum însemnăm un amănunt, numai pentru mulțumirea de a fi exacți. Se întîmplă ca 16 februarie să cadă în ziua de lăsata secului. Pregetau, se codeau, mai cu seamă mătușa Gillenormand.

---

[1] John Churchill, comandantul armatei engleze care a operat în Țările de Jos și în nordul Franței împotriva lui Ludovic al XIV-lea, în timpul războiului de succesiune la tronul Spaniei (secolul al XVII-lea) ; favoarea reginei Ana îl ridicase la rangul de duce de Marlborough.

— E lăsata secului ! exclamă bunicul. Cu atît mai bine. Există un proverb care spune :

„În carnaval de vă-nsurați,
Nu veți avea copii ingrați".

Trecem peste asta, 16 să fie ! Marius, tu vrei să amîni ?

— Sigur că nu ! răspunse îndrăgostitul.

— Să ne cununăm, făcu bunicul.

Nunta avu loc deci în ziua de 16, cu toată veselia publică.

Ploua în ziua aceea, dar se găsește totdeauna pe cer un colțișor albastru în slujba fericirii, pe care cei ce se iubesc îl văd chiar dacă toată suflarea ar fi sub o umbrelă de ploaie.

În ajun, Jean Valjean încredințase lui Marius, de față fiind și domnul Gillenormand, cele cinci sute optzeci și patru de mii de franci.

Căsătoria făcîndu-se sub regimul comunității, formalitățile fuseseră simple.

Toussaint nu-i mai era de acum înainte de nici un folos lui Jean Valjean ; ea trecuse moștenire Cosettei, care o ridicase la rangul de fată-n casă.

Cît despre Jean Valjean, în casa Gillenormand se afla o cameră frumoasă, pregătită anume pentru el, și Cosette îi spusese cu atîta rugăminte în glas : „Tată, te rog", încît îi smulsese aproape făgăduiala să vină s-o locuiască.

Cîteva zile înainte de ziua hotărîtă pentru căsătorie Jean Valjean suferise un accident : își strivise puțin degetul mare de la mîna dreaptă. Nu era mare lucru ; nu lăsase pe nimeni să se îngrijească de asta, nici să-l panseze, nici măcar să se uite, nici chiar pe Cosette. Fusese totuși silit să se lege la mînă și să poarte brațul într-o eșarfă, așa că nu putu semna nimic. Domnul Gillenormand, ca tutore supleant al Cosettei, îl înlocuise.

Nu vom duce pe cititor nici la primărie, nici la biserică. Nu te ţii după doi îndrăgostiţi chiar pînă acolo şi obiceiul e să întorci spatele romanului de îndată ce-şi prinde buchetul de mire la butonieră. Ne vom mărgini să povestim o întîmplare, care, de altfel, trecuse fără să fie băgată în seamă de nuntaşi şi care avu loc în drumul din strada Filles-du-Calvaire la biserica Saint-Paul.

Se pava din nou pe-atunci capătul dinspre nord al străzii Saint-Louis. Trecerea era oprită începînd din strada Parc-Royal. Trăsurile alaiului de nuntă nu puteau ajunge la Saint-Paul de-a dreptul. Trebuia schimbat drumul şi cel mai uşor era să cotească pe bulevard. Unul dintre invitaţi aminti celor de faţă că e ziua de lăsata secului şi că acolo va fi mare îmbulzeală de trăsuri. „De ce ?" întrebă domnul Gillenormand. „Din pricina măştilor." „Minunat ! zise bunicul. Pe acolo să mergem. Tinerii noştri se căsătoresc, intră în viaţa serioasă. Nu le strică să facă puţină mascaradă."

O luară pe bulevard. În prima caleaşcă se aflau Cosette şi mătuşa Gillenormand, domnul Gillenormand şi Jean Valjean. Marius, despărţit încă de logodnica lui, aşa cum era obiceiul, nu venea decît în cea de-a doua. Ieşind din strada Filles-du-Calvaire, alaiul intră în şirul lung de trăsuri care formau lanţul fără sfîrşit de la Madeleine la Bastilia şi de la Bastilia la Madeleine.

Bulevardul era plin de măşti. Cu toate că ploua din cînd în cînd, Paiaţele, Pantalon şi Gille nu se lăsau de loc. În iarna voioasă a anului 1833 Parisul se deghizase în Veneţia. Acum nu mai vedem zile de lăsata secului ca pe-atunci. Totul fiind azi un mare carnaval, carnavalul nu mai există.

Aleile laterale erau înţesate de trecători şi ferestrele de curioşi. Marginea teraselor ce încunună peristilul teatrelor era plină de spectatori. În afară de măşti, lumea privea şi defilarea obişnuită de lăsata secului ca şi la Longchamps, a tot felul de trăsuri, cupeuri, birji, harabale, brişti, cabriolete, toate mergînd ca pe şine, în ordine,

strîns una după alta, așa cum cereau dispozițiile poliției. Oricine se afla în aceste vehicule era totodată spectator și spectacol. Sergenții de stradă aveau grijă ca aceste două nesfîrșite șiruri paralele, care se mișcau în sens contrariu, să circule pe marginile bulevardului pe lîngă trotuar, veghind ca nimic să nu împiedice dublul curent al rîurilor de trăsuri, care curgeau unul în sus, altul în jos, unul spre șoseaua d'Antin, celălalt spre cartierul Saint-Antoine. Trăsurile blazonate ale pairilor Franței și ale ambasadorilor treceau încoace și încolo slobod pe mijlocul șoselei. Unele cortegii mărețe și vesele, mai cu seamă cel al Boului Gras, se bucurau de același privilegiu. În această veselie a Parisului, Anglia își pocnea și ea biciul ; diligența lordului Seymour [1], hărțuită de o poreclă populară, trecea cu mare zgomot.

În șirul dublu, de-a lungul căruia guarzii municipali alergau ca niște cîini pe lîngă oi, cinstitele calești de familie pline cu mătuși și bunici, înfățișau la portierele lor grupuri fragede de copii travestiți. Pierot de șapte ani și Pierette de șase, drăgălașe ființe micuțe, simțind că fac parte, în mod oficial, din această veselie obștească, pătrunși de însemnătatea arlechinadei lor, avînd o gravitate de slujbași.

Din cînd în cînd se întîmpla cîte o încurcătură undeva în alaiul de vehicule și unul sau altul din șirurile laterale se oprea pînă cînd nodul se desfăcea ; o singură trăsură care nu putea înainta era de ajuns pentru a opri șirul întreg. Pe urmă pornea iar.

Trăsurile nuntașilor erau în șiragul ce curgea spre Bastilia, de-a lungul părții drepte a bulevardului. În dreptul străzii Pont-aux-Choux avu loc o oprire. Aproape în aceeași clipă, pe cealaltă parte, șirul ce mergea spre Madeleine se opri și el. În șirul acela se afla în acest punct o trăsură cu măști.

[1] Lordul Seymour reprezentant al nobilimii engleze, tip de dandy elegant și risipitor, făcea dese călătorii la Paris în timpul monarhiei din iulie.

Trăsurile acestea sau mai bine zis încărcăturile acestea de măşti sînt bine cunoscute parizienilor. Dacă ele ar lipsi de lăsata secului sau la jumătatea postului, ar stîrni bănuieli şi s-ar spune: „Aici mocneşte ceva. Se vede că o să cadă guvernul." O mulţime de Casandre, de Arlechini şi de Colombine, hurducaţi pe deasupra capetelor trecătorilor, toţi caraghioşi, cu putinţă, de la truc la sălbatic, herculi ţinînd în braţe marchize, precupeţe ce-ar fi făcut pe Rabelais să-şi astupe urechile, după cum menadele făceau pe Aristofan să-şi plece ochii [1], peruci de cînepă, tricouri trandafirii, pălării de filfizon, ochelari de măscărici, tricornul prostănacului de Janot sîcîit de un fluture, strigăte aruncate trecătorilor, mîini în şolduri, gesturi îndrăzneţe, umeri goi, feţe mascate, neruşinare dezlănţuită; un vălmăşag de obrăznicii dus la plimbare de un vizitiu cu flori drept pălărie: iată ce este această instituţie.

Grecia avea nevoie de carul lui Thespis, Franţa are nevoie de trăsura lui Vadé. [2]

Orice lucru poate fi maimuţărit, chiar şi parodia. Saturnalele, această schimonosire a frumuseţii antice, ajung, din exagerare în exagerare, la sărbătoarea de lăsata

---

[1] Autorul comic atenian Aristofan (secolul al V-lea î.e.n.) biciuia moravurile vremii sale cu o desăvîrşită sinceritate, spunînd tuturor faptelor ruşinoase pe nume. Totuşi, menadele, adică bacantele, cînd se îmbătau în timpul sărbătorilor dionisiace, îl întreceau cu vocabularul lor mai mult decît liber.

[2] Thespis este creatorul tragediei antice greceşti (secolul al VI-lea î.e.n.). Autorul şi actorii săi (corul şi un protagonist) organizau, cum ne asigură Horaţiu, reprezentanţii în diferite cetăţi greceşti, cu prilejul sărbătorilor dionisiace, şi se deplasau dintr-un oraş într-altul într-un car mare, devenit legendar. Jean-Joseph Vadé este un scriitor francez din prima jumătate a secolului al XVIII-lea; a compus poeme şi piese de teatru în „stil poasard", adică în franceza populară a vremii, însufleţite de un umor sănătos şi de o veselie comunicativă. Era văzut adesea în trăsură, fiindcă, în calitatea lui de controlor al impozitului pe venit, se deplasa în tot Parisul, ba chiar şi în provincie. Apropierea între cele două vehicule este întemeiată pe veselia dionisiacelor greceşti, asemănătoare cu buna dispoziţie legendară a chefliului Vadé.

secului ; și bacantele, altădată încununate cu ramuri și frunze de viță, scăldate în soare, arătîndu-și sînii de marmură, pe jumătate goale ca zeițele, azi prăpădite sub zdreanța udă a norodului, au ajuns să se numească paiațe de carnaval.

Tradiția trăsurilor cu măști izvorăște din cele mai vechi timpuri ale monarhiei. În conturile lui Ludovic al XI-lea sînt alocate administratorului palatului „douăzeci *de sous tournois* [1] pentru trei harabale cu mascarade la răspîntii". În zilele noastre, grămezile acestea zgomotoase de ființă fără căpătîi sînt purtate de obicei de vreun poștalion vechi, sus pe imperială, ori ceata asta vijelioasă se încarcă în vreun landou de închiriat, cu amîndouă coșurile lăsate. Sînt cîte douăzeci într-o trăsură cu șase locuri. Stau pe capră, pe scăunaș, pe speteze, pe oiște. Călăresc pînă și pe felinarele trăsurii. În picioare, culcați, stînd jos, cu picioarele strînse sau atîrnate. Femeile se așază pe genunchii bărbaților. Piramida asta de smintiți se vede din depărtare peste furnicarul de capete. Aceste trăsuri încărcate sînt ca niște munți de voie bună în mijlocul mulțimii. Toată satira lui Collé, Panard și Piron [2] țîșnește de-aici, îmbogățită de argou. De acolo de sus se scuipă asupra gloatei de jos catehismul precupețelor din hale. Trăsura aceasta, devenită nemăsurat de mare prin încărcătura ei, seamănă cu o cucerire. În față tămbălău, în spate harababură. Zbiară, cîntă, urlă, izbucnesc, se zvîrcolesc de fericire ; veselia răcnește, batjocura scînteiază, voioșia se desfășoară ca o purpură ; două mîrțoage trag farsa preschimbată în apoteoză ; e carul de triumf al rîsului.

Rîs prea cinic pentru a fi sincer. Și în adevăr, acest rîs dă de bănuit. Rîsul acesta împlinește o sarcină. Are misiunea să dovedească parizienilor existența carnavalului.

Trăsurile acestea deșănțate, în care simți nu știu ce lucruri ascunse, dau de gîndit unui filozof. Aici e

---

[1] Veche monetă franceză, egală cu doisprezece dinari.

[2] Poeți mărunți din secolul al XVIII-lea, renumiți atunci prin versurile lor spirituale și epigrame mușcătoare.

amestecat și guvernul. Pipăi cu degetul acolo o apropiere tainică între oamenii publici și femeile publice.

E lucru trist, fără îndoială, ca mîrșăviile adunate să se preschimbe în veselie; să încerci a cîștiga poporul punînd josnicia peste necinste; spionajul să fie sprijin prostituției, să înveselească gloata înfruntînd-o; mulțimii să-i placă să vadă trecînd pe cele patru roți ale unei trăsuri această groaznică grămadă vie, zdreanță strălucitoare, jumătate gunoi, jumătate lumină, care latră și cîntă; să bați din palme în fața acestei glorii făcută din toate nerușinările; serbarea să nu fie pentru mulțimi serbare, dacă poliția nu-și plimbă printre ele această hidră cu douăzeci de capete a veseliei. Dar ce e de făcut? Aceste căruțe de gunoi, împodobite cu panglici și cu flori, sînt înjurate și iertate de rîsul public. Rîsul fiecăruia e părtaș al dezmățului tuturor. Sînt anumite serbări vătămătoare care coboară poporul și fac din el gloata de jos. Și gloata de jos, ca și tiranii, are nevoie de bufoni. Regele îl are pe Roquelaure, [1] poporul are paiața. Parisul e marele oraș înnebunit, ieșit din minți, cînd nu e marea cetate a idealurilor. Carnavalul face aici parte din politică. Parisul, trebuie s-o recunoaștem, asistă bucuros la spectacolul pe care i-l dă mîrșăvia. El nu cere stăpînilor lui — atunci cînd are stăpîn — decît un singur lucru: „Sulemeniți-mi noroiul!“ Roma era la fel. Ea îl iubea pe Nero. Nero a fost un titanic personaj de carnaval.

Întîmplarea făcu, după cum am spus, ca unul din acești uriți ciorchini de femei și bărbați, cu măștile pe față, plimbați într-o caleașcă mare, să se oprească în stînga bulevardului, pe cînd cortegiul de nuntă se oprea pe dreapta. De pe o margine a bulevardului, trăsura în care erau măștile văzu în fața ei trăsura în care se afla mireasa.

— Uite, zise o mască, o nuntă!

[1] Este vorba de Henric al IV-lea și de tovarășul său de arme, mareșalul baron Antoine de Roquelaure, gascon șiret, devenit indispensabil la curte prin bufoneriile sale.

— O nuntă de păcăleală, răspunse altă mască. Noi sîntem cea adevărată.

Prea departe pentru a se lega de nuntă, temîndu-se de altfel de dojana sergenților, cele două măști își îndreptară privirile în altă parte.

După o clipă, căruța plină de oameni mascați avu mult de furcă din pricina mulțimii, care începuse a-i huidui, ceea ce nu era decît o alinare pentru mascaradă. Și cele două măști, care tocmai vorbiseră, trebuiră, împreună cu ceilalți, să înfrunte pe toată lumea, abia găsind în limbajul halelor destule împroșcături ca să poată răspunde loviturilor năprasnice ce ieșeau din gura poporului. Între măști și mulțime avu loc un înspăimîntător schimb de metafore.

Între timp, alte două măști, din aceeași trăsură, un spaniol cu nasul mare, cu o înfățișare bătrînicioasă și cu o uriașă pereche de mustăți negre, și o precupeață slabă și foarte tînără, cu o mască de catifea neagră pe ochi, băgaseră de seamă și ele alaiul de nuntă și, în vreme ce mascații ceilalți și trecătorii se înjurau, începură a vorbi în șoaptă. Cuvintele lor tainice erau acoperite de larmă și se pierdeau în ea.

Răpăielile de ploaie udaseră trăsura larg deschisă : vîntul de februarie nu e un vînt cald ; răspunzînd spaniolului, precupeața decoltată tremura de frig, rîdea și tușea.

Iată dialogul :

— Ascultă !

— Ce-i taică ?

— Vezi pe moșneagul ăla ?

— Care moșneag ?

— Colo, în prima droagă de nuntă, înspre noi.

— Cel cu brațul înfășurat într-o legătură neagră ?

— Da.

— Ei ?

— Sînt sigur că-l cunosc.

— Ah !

— Să-mi tai gîtul și să nu-mi zici pe nume dacă nu-l cunosc eu pe parizianul ăsta.

— Azi toți parizienii-s la fel.

— Poți s-o vezi pe mireasă, dacă te pleci ?

— Nu.

— Nici pe mire ?

— Nu e nici un mire în trăsura asta.

— Ei !

— Doar dacă o fi celălalt moșneag.

— Apleacă-te și încearcă s-o vezi pe mireasă.

— Nu pot.

— Nu-i nimic, pe moșneagul care are laba oblojită îl cunosc sigur.

— Și ce dacă-l cunoști ?

— Nu se știe. Cîteodată...

— Mie puțin îmi pasă de moșnegi.

— Îl cunosc !

— N-ai decît !

— Ce dracu caută la nuntă ?

— Noi ce căutăm aici ?

— De unde vine nunta asta ?

— Știu eu ?

— Ascultă !

— Ce ?

— Ar trebui să faci un lucru.

— Ce anume ?

— Să cobori din trăsura noastră și să urmărești nunta aia.

— De ce ?

— Ca să vezi unde merge și ce-i cu ea. Grăbește-te, coboară, dă fuga, fetițo, că ești tînără !

— Nu mă pot da jos din trăsură.

— De ce ?

— Sînt închiriată.

— Ah ! Drace !

— Sînt datoare poliției o zi, în fason de precupeață.

— Așa e.

— Dacă mă dau jos, cel dintîi inspector care mă vede mă arestează. Știi bine.

— Da, știu.

— Azi sînt cumpărată de guvern.

— N-are a face ! Bătrînul ăla mă zgîndără.

— Te zgîndără bătrînii ? Doar nu ești fată mare !

— E în prima trăsură.

— Ei, și ?

— În trăsura miresei.

— Și dacă ?

— Asta înseamnă că el e tatăl.

— Și ce-mi pasă mie ?

— Îți spun că el e tatăl.

— Nu e numai el tată.

— Ascultă.

— Ce ?

— Eu nu pot ieși decît mascat. Aici sînt ascuns, nu se știe unde sînt. Dar mîine nu mai sînt măști. E miercurea păresimilor. [1] Risc să mă aresteze. Trebuie să mă vîr iar în gaură. Tu ești de capul tău.

— Nu prea.

— În orice caz, mai mult ca mine.

— Și ce vrei ?

— Trebuie să încerci să afli unde s-a dus nunta asta.

— Unde merge ?

— Da.

— Asta știu.

— Ei, unde merge ?

— La Cadran-Bleu.

— Mai întîi, asta nu-i pe-aici.

— Ei, atunci la Râpée.

— E prea departe.

— E slobodă să meargă unde vrea. Nunțile sînt libere.

---

[1] Prima miercuri după lăsata secului.

— Nu-i vorba de asta. Îți spun că trebuie să încerci să afli ce-i cu nunta asta la care ia parte bătrînul și unde stă.

— Mai mult nu vrei ? Asta-i bine. Ce ușor e să găsești după opt zile, o nuntă care a trecut prin Paris în ziua de lăsata secului. Un ac în carul cu fîn ! Se poate așa ceva ? !

— N-are a face, trebuie să încerci. Auzi, Azelma ?

Cele două șiruri își reluară, pe cele două margini ale bulevardului, mișcarea lor în sens invers, și trăsura cu măști se depărtă de cea a miresei.

II

JEAN VALJEAN CU BRAȚUL MEREU BANDAJAT

A-și înfăptui visul ! Cui îi este dat așa ceva ? Pentru asta trebuie ca în cer să aibă loc alegeri ; fără să știm, sîntem cu toții candidați și îngerii votează. Cosette și Marius fuseseră aleși.

Cosette, la primărie și în biserică, era luminoasă și înduioșătoare. O îmbrăcase Toussaint, ajutată de Nicolette.

Cosette purta, peste o fustă de tafta albă, rochia ei de dantelă de Binche, un văl de dantelă englezească, un șirag de perle scumpe și o cunună de flori de lămîiță : toate erau albe și în albul acesta, ea strălucea. Nevinovăția ei gingașă creștea și se schimba în lumină. Ai fi spus că e fecioară pe cale de a se preface în zeiță.

Părul frumos al lui Marius era strălucitor și miresmat ; sub desimea buclelor, ici și colo, se zăreau dungi albicioase, cicatricele rănilor primite pe baricadă.

Bunicul semeț, cu capul sus, amestecînd mai mult decît oricînd în îmbrăcămintea și purtarea lui toate gusturile vremii lui Barras, o ducea de braț pe Cosette. Îl înlocuia pe Jean Valjean, care, din pricina brațului bandajat, nu putea să dea mîna miresei.

Jean Valjean, îmbrăcat în negru, mergea după ei și zîmbea.

— Domnule Fauchelevent, îi spunea bunicul, iată o zi minunată ! Votez pentru sfîrşitul tuturor întristărilor şi al durerilor ! De azi înainte nu mai trebuie să existe întristare nicăieri ! Zău aşa ! Decretez bucuria ! Răul n-are drept să existe. E în adevăr ruşinos pentru seninul cerului că mai sînt oameni nenorociţi. Răul nu vine de la om, care, în fond, e bun. Toate nenorocirile omeneşti au ca reşedinţă şi ca guvern central iadul, cu alte cuvinte Tuileriile diavolului. Bun, iată că acum rostesc cuvinte demagogice ! Cît despre mine, nu mai am păreri politice ; să fie toţi oamenii bogaţi, adică veseli, la asta mă mărginesc eu.

După încheierea ceremoniilor, după ce rostiseră în faţa primarului şi în faţa preotului toate „da"-urile cu putinţă, după ce îşi schimbaseră verighetele, după ce stătuseră în genunchi, cot la cot, sub baldachinul de moar alb în fumul cădelniţei, porniră ţinîndu-se de mînă, admiraţi şi invidiaţi de toată lumea, Marius îmbrăcat în negru, iar ea în alb, precedaţi de uşierul cu epoleţi de colonel, care bocănea cu halebarda pe lespezile bisericii, printre două rînduri de privitori fermecaţi, şi, ajunşi în faţa bisericii, între uşile deschise de perete, gata să se suie iarăşi în trăsură, Cosette tot nu putea încă să-şi creadă ochilor. Se uita la Marius, se uita la lume, se uita la cer ; parcă-i era teamă să nu se trezească. Înfăţişarea ei uimită şi neliniştită o făcea şi mai încîntătoare. Ca să se întoarcă acasă, urcară amîndoi în aceeaşi trăsură, Marius lîngă Cosette ; domnul Gillenormand şi Jean Valjean stăteau în faţa lor. Mătuşa Gillenormand rămăsese pe al doilea plan şi era în trăsura a doua. „Copiii mei, spunea bunicul, iată-vă «domnule baron» şi «doamnă baroană», cu o rentă de treizeci de mii de livre pe an". Şi Cosette, aplecîndu-se toată înspre Marius, îi mîngîie urechea cu aceste şoapte îngereşti : „Va să zică e adevărat. Mă numesc Marius. Sînt doamna Tu".

Cele două făpturi străluceau. Erau în clipa adevărată şi unică, la orbitorul punct de întretăiere al tinereţii

depline și bucuria deplină. Înfăptuiau versul lui Jean Prouvaire ; amîndoi, la un loc, nu aveau patruzeci de ani. Era căsătoria purificată ; acești doi copii erau doi crini. Nu se priveau, se sorbeau din ochi. Cosette îl zărea pe Marius într-un nimb ; Marius o zărea pe Cosette pe un altar. Și pe acest altar, și în acest nimb, în cele două apoteoze contopite, se vedea, departe, dincolo de un nor pentru Cosette, într-o înflăcărare pentru Marius, acel lucru ideal și totodată real, întîlnirea sărutului cu visul, alcovul.

Tot chinul pe care-l suferiseră li se părea îmbătător. Le părea că suferințele, insomniile, lacrimile, temerile, spaimele, deznădejdile, prefăcute în desfătări și raze, făceau mai încîntător ceasul care se apropia ; și că tristețile erau tot atîtea slujnice care ajutau bucuriei să se înveșmînteze. Ce bun lucru să fi suferit ! Nenorocirea le lumina norocul. Lunga agonie a dragostei lor se sfîrșea cu o înălțare la cer.

Era în aceste două suflete aceeași vrajă, amestecată cu voluptate la Marius și cu sfială la Cosette. Își spuneau în șoaptă : „Vom merge să mai vedem grădinița noastră din strada Plumet". Faldurile, rochiei Cosettei se aflau pe genunchii lui Marius.

O zi ca asta e un amestec nespus de vis și adevăr. Mai ai timp înaintea ta ca să ghicești. E o plăcere de negrăit în ziua asta să te afli la amiază și să te gîndești la miezul nopții. Fericirea acestor două inimi se revărsa asupra lumii dimprejur și înviora trecătorii.

Lumea se oprea în strada Saint-Antoine în fața bisericii Saint-Paul ca să vadă prin geamul trăsurii cum tremură florile de lămîiță de pe fruntea Cosettei.

Apoi se înapoiară în strada Filles-du-Calvaire, acasă. Marius, alături de Cosette, urcă, triumfător și strălucit, scara pe care fusese cărat aproape muribund. Sărăcimea, îngrămădită la poartă, își împărțea pungile cu bani și îi binecuvînta. Pretutindeni se aflau flori. Casa nu era mai puțin înbălsămată decît biserica ; după tămîie, tranda-

firi. Li se părea că aud glasuri cîntînd în infinit ; îl aveau pe Dumnezeu în inimă ; soarta li se arăta ca o boltă înstelată ; vedeau deasupra capetelor lor o lumină de răsărit. Deodată, orologiul sună. Marius primi fermecătorul braț gol al Cosettei și acele lucruri trandafirii care se zăreau nedeslușit prin dantelele corsajului ei, și Cosette, văzînd privirea lui Marius, se roși pînă în albul ochilor.

Mulți prieteni vechi ai familiei Gillenormand fuseseră poftiți ; toți se înghesuiau în jurul Cosettei ; care mai de care voia să-i spună „doamnă baroană".

Ofițerul Théodule Gillenormand, căpitan acum, venise de la Chartres, unde își avea garnizoana, ca să ia parte la nunta vărului său Pontmercy. Cosette nu-l mai recunoscu.

La rîndul lui, ofițerul, obișnuit să placă femeilor, nu-și aminti de Cosette mai mult decît de oricare alta.

„Cîtă dreptate am avut să nu cred în povestea aceea cu lăncierul !" își spunea în sine bunicul Gillenormand.

Cosette nu fusese niciodată mai drăgăstoasă cu Jean Valjean. Era la unison cu bunicul Gillenormand ; în timp ce el își prefăcea bucuria în aforisme și maxime, ea răspîndea dragostea și bunătatea ca o mireasmă. Fericirea vrea ca toată lumea să fie fericită.

Vorbind cu Jean Valjean, Cosette găsea din nou mlădierile de glas de pe cînd era fetiță. Îl mîngîia cu zîmbetul ei.

În sufragerie fusese orînduit un ospăț.

O lumină strălucitoare este podoaba cea mai potrivită a unei mari bucurii. Fericiții nu pot suferi ceața și întunecimea. Nu vor să fie mohorîți. Noaptea, da ; întunecimile nu. Dacă nu e soare, trebuie făcut unul.

Sufrageria era un clocot de veselie. La mijloc, deasupra mesei albe și strălucitoare atîrna un policandru venețian cu ciucuri de cristal, cu tot felul de păsări colorate, albastre, violete, roșii, verzi, cocoțate în mijlocul luminărilor ; împrejurul policandrului sfeșnice cu mai multe brațe, iar pe pereți aplice cu oglinzi, cu trei și cinci brațe ; oglinzi,

cristaluri, sticlărie, veselă, porțelanuri, faianțe, olărie, argintărie, totul era strălucire și voie bună. Golurile dintre candelabre erau umplute cu buchete, în așa fel încît unde nu se găsea o lumină era o floare.

În anticameră trei viori și un flaut, cîntau în surdină cuartete de Haydn.

Jean Valjean se așezase pe un scaun în salon, în spatele ușii, al cărui canat se deschidea spre el gata să-l acopere. Cu cîteva clipe mai înainte ca lumea să se așeze la masă, Cosette, într-o pornire ștrengărească, îi făcu o închinăciune adîncă, întinzîndu-și cu amîndouă mîinile rochia de mireasă și, cu o privire duioasă și poznașă, îl întrebă :

— Tată, ești mulțumit ?

— Da, zise Jean Valjean, sînt mulțumit.

— Atunci, de ce nu rîzi ?

Jean Valjean începu să rîdă.

După cîteva clipe, Basque vesti că se servește masa.

Oaspeții, în frunte cu domnul Gillenormand, care o ținea de braț pe Cosette, intrară în sala de mîncare și se răspîndiră, după orînduirea hotărîtă, împrejurul mesei.

La dreapta și la stînga miresei se vedeau două jilțuri : primul pentru domnul Gillenormand, iar al doilea pentru Jean Valjean. Domnul Gillenormand se așeză. Jilțul celălalt rămase gol.

Toți îl căutau din ochi pe domnul Fauchelevent.

Nu mai era acolo.

Domnul Gillenormand întrebă tare pe Basque :

— Nu știi unde e domnul Fauchelevent ?

— Domnule, răspunse Basque, tocmai voiam să vă spun. Domnul Fauchelevent m-a rugat să vă comunic că îl cam doare mîna bolnavă și că nu va putea lua masa cu domnul baron și doamna baroană. Că roagă să fie iertat, va veni mîine dimineață. Chiar acum a plecat.

Jilțul gol răci o clipă revărsarea de bucurie a ospățului de nuntă. Dar dacă domnul Fauchelevent era lipsă, domnul Gillenormand era acolo, și bunicul strălucea cît doi.

Fu de părere că domnul Fauchelevent face foarte bine să se culce devreme dacă se simte rău dar că n-are decît „o zgaibă". Această declarație fu de ajuns. De altfel ce înseamnează un colțișor întunecat într-un adevărat puhoi de veselie ? Cosette și Marius se aflau într-una din acele clipe egoiste și binecuvîntate în care omul n-are altă însușire decît că simte fericirea. Și apoi domnul Gillenormand avu o idee. „Zău, jilțul ăsta e gol. Stai tu, Marius. Cu toate că s-ar cuveni să stai lîngă mătușa ta, ea o să-ți îngăduie. Jilțul ăsta e pentru tine. E legal și e drăguț. Fortunatus lîngă Fortunata [1]." Toată lumea aplaudă. Marius se așeză lîngă Cosette pe locul lui Jean Valjean, și lucrurile se întoarseră în așa fel încît Cosette, care era la început tristă de lipsa lui Jean Valjean, ajunse să se simtă chiar mulțumită. De vreme ce înlocuitorul era Marius, Cosette n-ar mai fi regretat nici pe Dumnezeu. Își puse gingașul ei picioruș încălțat în satin alb pe piciorul lui Marius.

Jilțul nemaifiind gol, domnul Fauchelevent fu uitat și nimic nu lipsi. Peste cîteva minute, masa întreagă rîdea de la un capăt la altul, cu toată verva uitării.

La desert, domnul Gillenormand, în picioare, cu un pahar de șampanie în mînă, plin numai pe jumătate pentru ca tremurul celor nouăzeci și doi de ani să nu-l facă să se verse, bău în sănătatea tinerilor căsătoriți.

— Nu scăpați de două predici, izbucni el. Ați auzit-o azi-dimineață pe a preotului, astă-seară o veți auzi pe a bunicului. Ascultați ! Am să vă dau un sfat : iubiți-vă. N-o iau pe ocolite, merg drept la țintă : fiți fericiți ! Nu există în toată lumea alte făpturi mai înțelepte decît turturelele. Filozofii spun : „Fiți cumpătați în plăceri !" Eu spun : „Dați frîu liber bucuriilor ! Iubiți-vă ca niște diavoli ! Dezlănțuiți-vă." Filozofii bat cîmpii. Le-aș băga pe gît filozofia. Pot fi prea multe miresme, prea mulți boboci de trandafir întredeschiși, prea multe privighetori cîntătoare, prea multă frunză verde, prea mult răsărit de soare în viață ? Se poate ca doi inși să se preaiubească ?

[1] Fericitul lîngă Fericita.

Să-şi placă unul altuia prea mult ? Ia seama, Estelle, eşti prea încîntătoare ! Ia seama, Némorin [1], eşti prea frumos ! Ce neghiobie ! Cum se poate ca cineva să se încînte prea mult, să se mîngîie prea mult, să se farmece prea mult ? Poate fi cineva prea viu ? Prea fericit ? Cumpătaţi-vă bucuriile ! Phiii ! Jos filozofii ! Înţelepciunea e chiot de veselie. Chiuiţi de veselie, să chiuim de veselie ! Sîntem fericiţi fiindcă sîntem buni, sau sîntem buni fiindcă sîntem fericiţi ? Sancy-ul[2] se cheamă Sancy pentru că a fost al lui Harley de Sancy [3] sau pentru că atîrnă o sută şase carate ? Nu ştiu ; viaţa e plină de astfel de întrebări ; totul este să ai Sancy-ul şi fericirea. Să fim fericiţi fără să ne punem beţe-n roate. Să ascultăm orbeşte de soare. Ce e soarele ? E dragostea. Cine zice dragoste, zice femeie. Ah ! ah ! iată o putere deplină, femeia ! Întrebaţi pe demagogul de Marius dacă nu e robul acestei mici tirane de Cosette. Şi încă de bună voie, mişelul ! Femeia ! Nu există un Robespierre care să i se împotrivească pînă la capăt. Femeia domneşte. Nu mai sînt regalist decît în privinţa acestei regalităţi. Ce este Adam ? E regatul Evei. Nu există un 1789 pentru Eva. A fost odată un sceptru regal încununat cu o floare de crin, a fost şi sceptrul imperial încununat cu globul pămîntesc, a existat sceptrul de fier al lui Carol cel Mare, sau sceptrul de aur al lui Ludovic cel Mare, revoluţia le-a răsucit cu două degete ca pe nişte paie ; s-a isprăvit, s-a dus, e la pămînt, nu mai există sceptru ; dar făceţi-mi mie revoluţii împotriva acestei batistuţe parfumate ! Aş

---

[1] *Estelle şi Némorin* — personajele unei pastorale de Florian (fabulist francez din secolul al XVIII-lea), considerate multă vreme ca tipice pentru dragostea simplă, nevinovată, în mijlocul naturii.

[2] Diamant vestit din tezaurul coroanei Franţei.

[3] Partizan credincios al regelui Franţei Henric al IV-lea. Fiind mare bogătaş, a cumpărat şi introdus în Franţa un diamant enorm, care de atunci îi poartă numele. După ce a mai schimbat cîţiva stăpîni, diamantul a intrat în tezaurul regilor Franţei, unde a rămas pînă la revoluţia din 1789.

vrea să vă văd ! Încercaţi ! De ce e atît de tare ? Pentru că e podoabă femeiască. Noi eram veacul al XVIII-lea. Şi eram tot atît de proşti ca şi voi. Să nu vă închipuiţi că aţi schimbat mare lucru în lume, dacă în loc de „bubă neagră" spuneţi *cholera-morbus* şi dacă dansul provensal se cheamă la voi spanioleşte caciucia. De fapt femeile vor fi totdeauna iubite. Vă desfid să vă puteţi lipsi de ele ; diavoliţele acestea sînt îngerii noştri. Da, iubirea, femeia, sărutările alcătuiesc o verigă din care vă desfid să ieşiţi, şi, întrucît mă priveşte, ce-aş mai vrea iarăşi să mă mai întorc înapoi ! Care dintre voi a văzut, răsărind din nesfîrşit, potolind totul sub ea, privind valurile ca o femeie, steaua Venus, marea cochetă a adîncurilor ? Celimena oceanului ? Oceanul e un Alcest [1] necioplit. Ei bine, bodogăne zadarnic, Venus răsare, trebuie să zîmbească şi el. Această brută se supune. Sîntem cu toţii la fel. Mîine, furtună, trăsnete, spume pînă la cer. Se iveşte o femeie, răsare o stea ; pe brînci ! Acum şase luni Marius se bătea ; azi se însoară. Bine orînduit. Da, Marius, da, Cosette, aveţi dreptate. Trăiţi cutezător, unul pentru altul, giugiuliţi-vă, faceţi-ne să plesnim de necaz că nu putem face la fel ; adoraţi-vă, ciuguliţi toate firişoarele de fericire de pe pămînt şi pregătiţi-vă cu ele un cuib de viaţă ! Zău, a iubi, a fi iubit — ce minune să fie omul tînăr ! Să nu vă închipuiţi că voi aţi născocit ceva. Şi eu am visat, m-am gîndit, am suspinat ; şi eu am avut un suflet ca lumina lunii. Dragostea e un copil de şase mii de ani. Dragostea are dreptul la o lungă barbă albă. Matusalem e un puşti pe lîngă Cupidon. De şaizeci de veacuri, bărbatul şi femeia se descurcă în viaţă iubindu-se. Diavolul, care e şiret, a început să-l urască pe bărbat ; bărbatul, care e şi mai şiret, a început să iubească femeia. În felul acesta, şi-a făcut singur cu mult mai bine decît voia dia-

---

[1] Personaje principale din *Mizantropul* lui Moliere. Alcest, iubitor de adevăr, critic sincer şi neînduplecat al societăţii din vremea sa, avea nenorocirea să fie îndrăgostit de Celimena care îşi bătea joc de dînsul.

volul să-i facă rău. Omul a găsit această șiretenie o dată cu raiul pămîntesc. Prieteni, descoperirea e veche, dar e cu totul nouă. Folosiți-vă de ea! Fiți Daphnis și Chloe așteptînd să fiți Philemon și Baucis.[1] Făceți în așa fel încît atunci cînd sînteți unul lîngă altul să nu vă lipsească nimic: Cosette să fie soarele pentru Marius, iar Marius să fie lumea întreagă pentru Cosette. Cosette, zîmbetul bărbatului tău să fie pentru tine vreme bună; Marius, ploaia să fie lacrimile nevestei tale și niciodată să nu plouă în căsnicia voastră. Ați tras la loterie numărul cîștigător, dragostea în taina cununiei; aveți lozul cel mare, păstrați-l, încuiați-l, nu-l risipiți, iubiți-vă și puțin să vă pese de rest! Credeți în ce vă spun eu. Asta înseamnă bun-simț. Bunul-simț nu poate minți. Fiți unul pentru altul o religie. Fiecare are felul lui de a adora pe Dumnezeu. Drace! Cel mai nimerit fel de a-l adora pe Dumnezeu este să-ți iubești nevasta. Te iubesc, iată catehismul meu. Cine iubește e ortodox. Henric al IV-lea înjura amestecînd sfințenia cu crăpelnița și beția. Pe toți dracii! Nu mă împac cu înjurătura asta. Femeia nu e cuprinsă în ea. Mă miră din partea lui Henric al IV-lea. Prieteni, trăiască femeia! După cît se spune, sînt bătrîn; e uimitor cît mă simt de gata să întineresc. Aș vrea să mă duc s-ascult cimpoiul în pădure. Cînd îi văd pe copiii ăștia care izbutesc să fie frumoși și mulțumiți, mă îmbăt. Dacă m-ar vrea cineva, m-aș însura la iuțeală. E cu neputință să ne închipuim că Dumnezeu ne-a făcut pentru altceva decît: să iubim, să gîngurim, să ne înfrumusețăm, să fim porumbei, să fim cocoși, să ciugulim dragostea de dimineață pînă seara, să ne oglindim în ochii femeiuștii noastre, să fim mîndri, să fim biruitori, să ne umflăm în

---

[1] Primii sînt eroii romanului idilic cu acest titlu, opera lui Longos, fermecătoare povestire a dragostei dintre doi adolescenți. Despre legenda lui Philemon și Baucis ne informează o „metamorfoză" a poetului latin Ovidiu: erau doi soți din Frigia care stîrniseră admirația zeilor prin iubirea lor și ospitalitatea pe care o acordau drumeților.

pene. Iată rostul vieții! Iată, fără supărare, ceea ce gîndeam noi ăștia, în vremea noastră, cînd noi eram cei tineri. Ah, mii de draci! Ce de femei fermecătoare pe atunci, ce de mutrișoare, ce de codane! Prăpăd făceam! Așadar, iubiți-vă! Dacă n-ar fi dragostea, nu văd de fel la ce-ar mai folosi primăvara; cît despre mine, aș ruga pe bunul Dumnezeu să strîngă toate frumusețile pe care ni le arată, să le ia înapoi și să pună din nou în coșul lui păsările, florile și fetele drăguțe. Copii, primiți binecuvîntarea unui bătrîn cumsecade!

Petrecerea fu vie, veselă, plăcută. Voioșia deplină a bunicului dădu tonul întregii sărbători și fiecare căuta să fie la isonul acestei călduri a nonagenarului. Se dansă puțin, se rîse mult, fu o nuntă cum se cuvine. Putea fi poftit moș Odinioară. De altfel, el și venise în persoana bunicului Gillenormand.

Fu mult zgomot, apoi liniște.

Tinerii căsătoriți se făcură nevăzuți.

Puțin după miezul nopții, casa Gillenormand deveni un templu.

Ne oprim aici. Pe pragul nopții de nuntă veghează un înger zîmbitor cu degetul pe buze.

În fața acestui sanctuar în care are loc celebrarea dragostei, sufletul începe să viseze.

Trebuie să fie lumină deasupra acestor case. Bucuria pe care o cuprind trebuie să se strecoare printre pietrele zidurilor ca o licărire și să brăzdeze nedeslușit în întuneric. E cu neputință ca această sărbătoare sfîntă și firească să nu trimeată o strălucire cerească în nesfîrșit. Dragostea este cuptorul încins la roșu în care bărbatul și femeia se contopesc, ca din contopirea lor să iasă o singură ființă, ființa întreită, ființa finală, trinitatea umană. Această zămislire a două ființe într-una trebuie să fie o emoție a nopții. Iubitul este preot; fecioara răpită se înspăimîntă. Ceva din această bucurie merge la Dumnezeu. Unde e adevărata cununie, adică unde e dragoste, e și ideal. Un pas de nuntă e ca o fărîmă de auroră

în noapte. Dacă unui ochi pămîntesc i-ar fi dat să zărească vedeniile de spaimă și încîntare ale vieții de deasupra noastră, ar zări pesemne chipurile nopții, făpturi necunoscute și înaripate, umbrele albastre ale nevăzutului, mulțime de capete întunecate, aplecîndu-se cu încîntare peste casa luminată, binecuvîntînd-o, arătîndu-și unii altora fecioara soție, ușor speriați, și oglindind pe fețele lor dumnezeiești fericirea umană. Dacă, în acest ceas suprem, soții orbiți de voluptate și crezîndu-se singuri ar asculta, ar auzi în odaia lor un foșnet de aripi nedeslușit. Fericirea desăvîrșită cere chezășia îngerilor. Acest mic alcov întunecat are drept acoperiș cerul. Cînd două guri, sfințite prin dragoste, se apropie ca să zămislească, e cu neputință ca deasupra acestei sărutări de negrăit să nu tresară ceva în nemărginita taină a stelelor.

Fericirile acestea sînt singurele adevărate. Nici o bucurie în afară de aceste bucurii. Dragostea este extazul unic. Restul întreg plînge.

A iubi sau a fi iubit, ajunge. Nu mai cereți nimic! Nici un alt mărgăritar nu mai e de găsit în cutele întunecate ale vieții. Iubirea este o împlinire.

III

NEDESPĂRȚITUL

Ce se întîmplase cu Jean Valjean ?

Numaidecît după ce rîsese la porunca drăgălașă a Cosettei, cum nimeni nu se mai uita la el, Jean Valjean se ridicase și pe nevăzute, ieșise în anticameră. În aceeași încăpere intrase, acum opt luni, plin de noroi, de sînge și praf, aducîndu-l pe nepot bunicului. Vechea căptușeală de lemn a pereților era împodobită cu ghirlande de frunze și flori ; muzicanții ședeau pe divanul pe care îl puseseră pe Marius. Basque, îmbrăcat în negru, cu pantaloni scurți, cu ciorapi și mănuși albe, așeza coronițe de trandafiri îm-

prejurul fiecărui fel de mîncare ce trebuia servit. Jean Valjean îi arătase brațul bandajat, îl însărcinase să lămurească lipsa lui și plecase.

Ferestrele sufrageriei dădeau în stradă. Jean Valjean rămase cîteva clipe, nemișcat în întuneric, sub aceste ferestre strălucitoare. Asculta. Zgomotele amestecate ale petrecerii ajungeau pînă la el. Auzea glasul tare și impunător al bunicului, viorile, clinchetul farfuriilor și al paharelor, hohotele de rîs, și deosebea, în toată această larmă veselă, glasul dulce și voios al Cosettei.

Părăsi strada Filles-du-Calvaire și se întoarse în strada l'Homme-Armé.

O luă pe strada Saint-Louis, strada Culture-Sainte-Catherine și Blanc-Manteaux ; era ceva mai lungă, dar era drumul pe care, de trei luni, îl făcea de obicei în fiecare zi din strada l'Homme-Armé pînă în strada Filles-du-Calvaire, cu Cosette, ocolind întîlnirile nedorite și noroaiele străzii Vieille-du-Temple.

Drumul acesta pe unde trecuse Cosette înlătura pentru el orice altă cale.

Jean Valjean se întoarse acasă. Aprinse luminarea și se sui în odaia lui. Casa era goală. Pînă și Toussaint lipsea. Pasul lui Jean Valjean răsuna în odăi mai tare decît oricînd. Toate dulapurile erau deschise. Intră în odaia Cosettei. Pe pat nu mai erau cearșafuri. Perna de dril, fără față și fără dantele, era pusă pe cuverturile împăturite la capătul saltelei, căreia i se vedea pînza și pe care nimeni nu avea să se mai culce. Toate micile lucruri femeiești la care ținea Cosette fuseseră luate ; nu rămăseseră decît mobilele mari și cei patru pereți. Patul Toussaintei era și el desfățat. Un singur pat era făcut și parcă aștepta pe cineva : al lui Jean Valjean.

Jean Valjean se uită la pereți, închise ușile cîtorva dulapuri și rătăci dintr-o odaie într-alta.

Apoi se opri în odaia lui și puse luminarea pe o masă. Își scoase brațul din eșarfă și se sluji de mîna dreaptă ca și cum nu l-ar fi durut de loc.

Se apropie de pat și ochii i se opriră — din întîmplare? cu tot dinadinsul? — pe „Nedespărțitul", pe care fusese geloasă Cosette, pe cufărașul de care nu se despărțea niciodată. În ziua de 4 iunie, sosind în strada l'Homme-Armé, îl pusese pe o măsuță lîngă căpătîiul lui. Se duse repede la măsuță, scoase din buzunar o cheiță și deschise cufărașul.

Scoase încet din el hainele cu care, acum zece ani, Cosette plecase de la Montfermeil; mai întîi rochița neagră, pe urmă broboada neagră, pe urmă pantofii mari și solizi, de copil, pe care Cosette aproape că i-ar fi putut purta încă, atît de mic îi rămăsese piciorul, pe urmă ilicul de barhet, gros, pe urmă fusta tricotată, pe urmă șorțul cu buzunare, pe urmă ciorapii de lînă. Acești ciorapi, în care rămăsese încă, atît de drăgălaș, forma unui piciorus, nu erau mai lungi decît mîna lui Jean Valjean. Toate erau negre. El îi adusese aceste veșminte la Montfermeil. Pe măsură ce le scotea din lădiță, le așeza pe pat. Își amintea. Era iarnă, o lună de decembrie foarte friguroasă, ea tremura pe jumătate goală în niște zdrențe, cu bietele ei piciorușe, înroșite de frig în saboți. El, Jean Valjean, o făcuse să lase zdrențele ca să îmbrace hainele astea cernite. Mamă-sa trebuie să fi fost mulțumită în mormînt, văzîndu-și fata că poartă doliu și mai cu seamă văzînd-o că e îmbrăcată și că îi e cald. Se gîndea la pădurea aceea din Montfermeil; o străbătuseră împreună, el și Cosette; se gîndea la cum era timpul, la copacii fără frunze, la pădurea fără păsări, la cerul fără soare; oricum era încîntător. Așeză hăinuțele pe pat, broboada lîngă fustă, ciorapii lîngă pantofi, ilicul alături de rochie, și le privi pe rînd. Nu era mai înaltă decît atîtica, ținea păpușa mare în brațe, își pusese ludovicul de aur în buzunarul șorțului, rîdea, mergeau amîndoi ținîndu-se de mînă, nu-l vedea decît pe el pe lume.

Și deodată venerabilul lui cap alb căzu pe pat, bătrîna lui inimă îndelung răbdătoare se sfărîmă, chipul i se cufundă în veșmintele Cosettei și dacă cineva ar fi urcat în clipa aceea ar fi auzit niște sughițuri de plîns sfîșietoare.

IV

IMMORTALE JECUR [1]

Vechea luptă înfricoşătoare, pe care am văzut-o de mai multe ori, începu iar.

Iacob nu s-a luptat cu îngerul decît o singură noapte. Vai, de cîte ori l-am văzut pe Jean Valjean luîndu-se de piept pe întuneric cu propria-i conştiinţă, luptînd nebuneşte împotriva ei! Luptă nemaipomenită! În anumite clipe îţi alunecă piciorul; în altele, se prăbuşeşte pămîntul sub tine. De cîte ori această conştiinţă care dorea cu înverşunare binele îl strînsese ca un cleşte şi îl copleşise! De cîte ori adevărul, neînduplecat, nu-i pusese genunchiul în piept! De cîte ori, doborît de lumină, nu-i ceruse el iertare! De cîte ori această lumină neîndurată, aprinsă în el şi asupra lui de episcop, nu-i deschisese ochii cu sila, cînd el ar fi vrut să fie orb? De cîte ori nu se ridicase iar în luptă, înlănţuit de stîncă, rezemat de sofism, tîrît în ţărînă, cînd deasupra conştiinţei, cînd sub ea! De cîte ori, după un compromis, după cîte o judecată falsă şi părtinitoare, pornită din egoism, nu-şi auzise conştiinţa mîniată strigîndu-i în ureche: „Îmi pui piedică, ticălosule!" De cîte ori gîndirea lui nespusă nu horcăise zbătîndu-se sub evidenţa datoriei! Împotrivire faţă de Dumnezeu. Sudori de moarte. Cîte răni tainice, pe care numai el le simţea sîngerînd! Cîte lovituri în biata lui viaţă! De cîte ori nu se ridicase însîngerat, zdrobit, sfărîmat, luminat, cu deznădejdea în inimă, cu seninătatea în suflet, şi, înfrînt, se simţea biruitor. Şi după ce îl dezghiocase, îl chinuise şi îl sfîrtecase, conştiinţa, în picioare deasupra lui, înspăimîntătoare, luminoasă, liniştită, îi spunea: „Acum mergi în pace!"

Dar la sfîrşitul unei lupte atît de cumplite, ce pace de mormînt, vai!

Totuşi în acea noapte Jean Valjean simţi că va da ultima bătălie.

O întrebare i se înfăţişa, sfîşietoare.

---

[1] Inimă nemuritoare (lat.).

Nu toate ursitele sînt drepte, nu se desfășoară toate în linie dreaptă în fața celui predestinat ; au opriri, stavile, cotituri neștiute, răspîntii neliniștitoare, care deschid mai multe căi. Jean Valjean se oprise în clipa asta la cea mai primejdioasă răspîntie a lui.

Ajunsese la cea mai însemnată încrucișare a binelui cu răul. O avea sub ochi, această neagră întretăiere. Și de data asta, cum i se mai întîmplase și în alte împrejurări dureroase, i se deschideau înainte două drumuri : unul ispititor, altul groaznic. Pe care s-apuce ?

Cel care îngrozea îi era arătat de tainicul deget pe care îl zărim cu toții de fiecare dată cînd ne pironim privirile în întuneric.

Jean Valjean avea încă o dată de ales între limanul grozav și capcana zîmbitoare.

Este oare ceva adevărat ? Sufletul se poate vindeca ; soarta, nu. Ce lucru înspăimîntător e o soartă fără leac !

Iată întrebarea care i se punea :

În ce fel avea să se poarte Jean Valjean cu fericirea Cosettei și a lui Marius ? El voise, el făcuse această fericire ; și-o înfipsese singur în măruntaie și, în ceasul acesta, privind-o, putea să aibă mulțumirea pe care ar avea-o un armurier care, trăgîndu-și din piept cuțitul, aburind încă, ar recunoaște pe el marca fabricii lui.

Cosette îl avea pe Marius, Marius era stăpînul Cosettei. Aveau totul, chiar și bogăție. Asta era opera lui.

Dar el, Jean Valjean, atîta timp cît trăia, cît era acolo, ce avea de făcut cu această fericire ? Avea să pătrundă cu sila în această fericire ? Să se poarte cu ea ca și cum ar fi a lui ? Fără îndoială, Cosette era a altuia ; dar el, Jean Valjean, va opri din tot ce este al Cosettei ceea ce ar putea opri ? Va rămîne acel tată, abia zărit, dar respectat, care fusese pînă atunci ? Se va strecura liniștit în casa Cosettei ? Va aduce el, fără să spună un cuvînt, trecutul lui în acest viitor ? Se va înfățișa acolo ca și cum ar avea dreptul și se va așeza învăluit în întuneric în acest cămin luminos ? Va lua, zîmbitor, mîinile acestor nevinovați în mîinile lui cumplite ? Va pune pe liniștitele grătare ale vetrelor din saloanele Gillenormand picioarele lui care au tîrît după ele umbra stigmatizantă a legii ?

Va încerca să împartă norocul cu Cosette și Marius ? Va aduna și mai mult întuneric pe fruntea lui și nori pe a lor ? Își va așeza nenorocirea lîngă cele două fericiri ? Va tăcea mai departe ? Mai pe scurt, fi-va el lîngă aceste două ființe fericite, făptura fără grai, pecetluită de destin ?

Trebuie să fii obișnuit cu soarta, cu neprevăzutul ei, ca să îndrăznești să ridici ochii cînd anumite întrebări ți se pun în toată groaznica lor goliciune. Binele și răul se află după acest greu semn de întrebare. Ce vei face ? întrebă sfinxul.

Jean Valjean avea obișnuința încercării. Se uita țintă la sfinx.

Cerceta în toate chipurile nemiloasa problemă.

Cosette, existența asta încîntătoare, era pentru el pluta acestui naufragiu. Ce era de făcut ? Să se agațe sau să-i dea drumul ?

Dacă s-ar agăța, s-ar ridica din prăbușire, ar ieși la soare, și-ar stoarce hainele și părul de apă amară, ar fi mîntuit, ar trăi.

Să-i dea drumul ?

Atunci prăpastia.

Se sfătuia dureros cu gîndul lui. Sau, mai bine zis, se lupta cu el ; se năpustea, furios, înlăuntrul lui însuși, cînd împotriva voinței, cînd împotriva convingerii.

Pentru Jean Valjean fu o fericire că putu plînge. Asta îl mai limpezi. Totuși, începutul fu sălbatic. În el se dezlănțui o furtună mai cumplită decît aceea care altădată îl împinsese spre Arras. Trecutul se așeza față în față cu prezentul ; se uita la unul, se uita la celălalt și plîngea cu suspine. De îndată ce stavila lacrimilor fu ridicată, deznădăjduitul se zvîrcoli de durere.

Se simțea înlănțuit.

Vai, încăierarea pe viață și pe moarte între egoism și datorie, cînd dăm așa înapoi, pas cu pas, din fața idealului nostru de neschimbat, rătăciți, înverșunați, disperați de a bate în retragere, apărînd fiecare bucățică de teren, sperînd într-o scăpare cu putință, căutînd o ieșire. Ce neașteptată și grozavă piedică, în care te simți încolțit din toate părțile !

Să simți umbra sfîntă care ți se împotrivește.

Ce obsesie este nevăzutul neînduplecat !

Nimeni n-a isprăvit niciodată conflictele cu conştiinţa. Resemnează-te Brutus ; resemnează-te, Caton ! Conştiinţa e fără fund, fiind Dumnezeu. Arunci în acest puţ munca vieţii tale întregi, îţi arunci norocul, îţi arunci bogăţia, îţi arunci izbînda, îţi arunci libertatea sau patria, îţi arunci sănătatea, îţi arunci odihna, îţi arunci bucuria. Şi mai mult şi mai mult, şi mai mult ! Goleşte vasul ! Apleacă urna ! Ca să închei, trebuie să-ţi arunci inima.

Există undeva în ceaţa vechilor iaduri un butoi care nu se mai umple.

Nu poate fi iertat cel ce nu mai vrea în cele din urmă ? Inepuizabilul poate avea vreun drept ? Oare lanţurile fără capăt nu sînt peste puterea omenească ? Cine, aşadar, ar învinovăţi pe Sisif şi pe Jean Valjean dacă ar spune : „Destul !" ?

Supunerea materiei este mărginită prin uzură ; oare supunerea sufletului nu are o margine ? Dacă mişcarea perpetuă este cu neputinţă, se poate cere un devotament perpetuu ?

Primul pas nu înseamnă nimic ; ultimul e greu. Ce înseamnă afacerea Champmathieu pe lîngă căsătoria Cosettei şi tot ceea ce vine după ea ? Ce înseamnă a te întoarce la ocnă pe lîngă a intră în neant ?

Oh, prima treaptă a scoborîşului, cît eşti de întunecată ! Oh, treaptă următoare, cît eşti de neagră !

Cum să nu-ţi întorci faţa de la ea la data asta ?

Martiriul este o sublimare, sublimare corosivă. E o caznă care sfinţeşte. Poţi s-o rabzi în primul ceas ; te aşezi pe tronul de fier înroşit, îţi pui pe frunte coroana de fier înroşit, primeşti globul de fier înroşit, iei sceptrul de fier înroşit, dar trebuie să mai îmbraci şi mantaua de flăcări, şi nu vine clipa în care ticăloasa de carne se răzvrăteşte şi dai înapoi în faţa torturii ?

În sfîrşit, Jean Valjean, copleşit, se linişti.

Cumpăni, gîndi, cercetă jocurile tainicei balanţe de lumină şi întuneric.

Să-i silească pe aceşti doi copii strălucitori să primească trecutul lui, sau să-şi sufere singur neiertătoarea pieire !

De o parte sacrificiul Cosettei, pe de altă parte numai al lui.

La ce soluție se opri ? Ce hotărîre luă ? Care fu în cugetul lui, răspunsul cel din urmă la întrebările neînduplecate ale soartei ? Ce ușă se hotărî să deschidă ? Ce latură a vieții lui închise și osîndi ? Între aceste rîpe fără fund care îl înconjurau, pe care o alese ? Ce nenorocire primi ? Căreia dintre prăpastii îi făcuse semn cu capul ?

Visarea lui buimăcitoare ținu toată noaptea.

Rămase acolo pînă la ziuă în aceeași atitudine, frînt în două pe pat, prăbușit sub uriașa greutate a soartei, strivit poate, vai ! cu pumnii strînși, cu brațele întinse, ca un răstignit coborît de pe cruce și aruncat cu fața pe pămînt. Stătu douăsprezece ceasuri, cele douăsprezece ceasuri ale unei nopți de iarnă, înghețat, fără să ridice capul și fără să rostească un cuvînt. Era nemișcat ca un stîrv, în timp ce gîndul i se rostogolea pe pămînt și zbura, cînd ca o hidră, cînd ca un vultur. Dacă l-ar fi văzut cineva așa nemișcat, ar fi zis că e un om mort ; tresărea deodată, din cînd în cînd, și gura lui, lipită de veșmintele Cosettei, le săruta ; numai atunci se vedea că e viu.

Se vedea ? Cine vedea ? De vreme ce Jean Valjean era singur și nu era nimeni acolo ?

Îl vedea acel cineva din întuneric.

CARTEA A ŞAPTEA

ULTIMA SORBITURĂ DIN POTIR

I

AL ŞAPTELEA CERC ŞI AL NOUĂLEA CER

Ziua următoare nunţii e o zi de singurătate. Se respectă reculegerea fericiţilor. Li se respectă oarecum şi somnul prelungit. Zăpăceala vizitelor şi felicitărilor nu începe decît mai tîrziu. În dimineaţa zilei de 17 februarie, puţin după ora prînzului, Basque cu şervetul şi puful subsuoară, ocupat cu „curăţenia anticamerei", auzi o uşoară bătaie în uşă. Nu sunase nimeni, ceea ce e discret pentru o zi ca asta. Basque deschise şi-l văzu pe domnul Fauchelevent. Îl pofti în salonul încă răvăşit şi claie peste grămadă, care părea cîmpul de bătălie al bucuriilor din ajun.

— Doamne, domnule — spuse Basque — ne-am trezit tîrziu.

— Stăpînul dumitale s-a sculat ? întrebă Jean Valjean.

— Cum mai merge braţul domnului ? răspunse Basque.

— Mai bine. Stăpînul dumitale s-a sculat ?

— Care ? Vechiul sau noul ?

— Domnul Pontmercy.

— Domnul baron ? zise Basque, îndreptîndu-se din mijloc.

Cine e baron, e mai ales pentru servitorii lui. Se răsfrînge şi asupra lor ceva ; titlul îi împroaşcă oarecum cu glorie, ar spune un filozof, şi asta îi măguleşte. Marius, în treacăt fie zis, republican activ, aşa cum se dovedise, era

acum baron fără voie. Din pricina acestui titlu se făcuse în familie o mică revoluție ; acum, domnul Gillenormand ținea la titlu și Marius voia să scape de el. Dar colonelul Pontmercy scrisese : „Fiul meu îmi va purta titlul !“ Și Marius asculta. Iar Cosette, în care începuse să se arate femeia, era încîntată să fie baroană.

— Domnul baron ? repetă Basque. Mă duc să văd. Îi voi spune că a sosit domnul Fauchelevent.

— Nu, nu-i spune că sînt eu. Spune-i că îl caută cineva să-i vorbească între patru ochi și nu-i spune nici un nume.

— Daaa ! făcu Basque.

— Vreau să-i fac o surpriză.

— Da ! rosti Basque, spunîndu-și sieși acest al doilea „da“ ca pe o explicație la primul.

Și plecă.

Jean Valjean rămase singur.

Salonul, după cum am spus mai adineauri, era în mare neorînduială. Se părea că, dacă cineva ar fi ascultat mai bine, ar fi putut auzi încă larma nedeslușită a nunții. Pe parchet erau tot felul de flori căzute din ghirlande și din pieptănături. Lumînările arse pînă jos adăugaseră la cristalele policandrelor un fel de stalactite de ceară. Nici o mobilă nu era la locul ei. Prin colțuri, cîte trei sau patru jilțuri trase unul lîngă altul, în cerc, păreau a continua o conversație. Totul era vesel. În petrecerile încheiate mai dăinuie încă un fel de grație. Se vede fosta fericire. Pe scaunele acestea, risipite care încotro, printre aceste flori care se veștejesc sub luminile acestea stinse, a fost veselie. Policandrului îi urmase însă soarele care pătrundea plin de voie bună în salon.

Trecură cîteva minute. Jean Valjean sta nemișcat pe locul pe care îl lăsase Basque. Era foarte palid. Ochii îi erau cercănați și atît de cufundați în orbite, din pricina nesomnului, încît aproape nu se mai vedeau. Haina lui neagră avea cutele obosite ale unui veșmînt care n-a

fost scos peste noapte. Coatele îi erau albite de scama pe care o lasă pe postav frecarea cu o pînză. Jean Valjean privea la picioarele lui fereastra desenată pe parchet de soare.

La uşă se auzi un zgomot ; ridică ochii.

Marius intră cu capul sus, zîmbitor, cu nu ştiu ce lumină pe faţă, cu fruntea senină şi privirea biruitoare. Nici el nu dormise.

— Dumneata eşti, tată ! izbucni el cînd îl zări pe Jean Valjean. Şi prostul de Basque care făcea pe misteriosul ! Ai venit însă prea devreme. Nu e decît douăsprezece şi jumătate. Cosette doarme.

Cuvîntul „tată", spus de Marius domnului Fauchelevent, însemna : cea mai mare fericire. După cum se ştie, fusese totdeauna între ei un gol, o anumită răceală şi stînjenire, o gheaţă care trebuia spartă sau topită. Marius era atît de îmbătat de fericire, încît golul se umpluse, gheaţa se topea şi domnul Fauchelevent era pentru el, ca şi pentru Cosette, un părinte.

Vorbi mai departe ; vorbele se revărsau din el, aşa cum se întîmplă cînd eşti în culmea fericirii.

— Ce mulţumit sînt că te văd ! Dacă ai şti cît ne-ai lipsit ieri ! Bună ziua, tată. Cum te mai simţi cu mîna ? Mai bine, nu ? Şi, mulţumit de răspunsul bun pe care şi-l da singur, urmă : Noi doi am vorbit foarte mult de dumneata. Cosette te iubeşte atît ! Să nu uiţi că ai o odaie la noi. Nici nu mai vrem să ştim de strada l'Homme-Armé. Nu mai vrem să ştim de nimic. Cum ai putut să stai într-o stradă ca aia, bolnavă, mohorîtă, înfundată, friguroasă, strîmtă ? Ai să vii să te stabileşti la noi. Şi chiar de azi. Sau, dacă nu, ai să ai de-a face cu Cosette. Vrea să ne ducă pe toţi de nas, să ştii. Ai văzut unde e odaia dumitale, e lîngă a noastră ; dă înspre grădină. I s-a dres broasca stricată, patul e aşternut, e gata, n-ai decît să vii. Cosette ţi-a pus lîngă pat un jilţ moale, de demult, de catifea de Utrecht, căruia i-a spus : „Deschide-i bra-

țele". În fiecare primăvară, în salcîmii din fața ferestrelor dumitale vine o privighetoare. În două luni va fi aici. Vei avea cuibul ei la dreapta și pe al nostru la stînga. Noaptea va cînta ea, iar ziua va vorbi Cosette. Odaia e plină de soare. Cosette îți va rîndui cărțile, *Călătoria căpitanului Cook* și pe cealaltă, a lui Vancouver, și tot ce e al dumitale. Mi se pare că ai un cufăraș mic la care ții; am spus să fie așezat la loc de cinste. L-ai cucerit pe bunicul, vă potriviți. Vom trăi împreună. Știi să joci *whist*? O să-l fericești pe bunicul dacă știi *whist*. Ai să te plimbi cu Cosette în zilele cînd eu sînt la tribunal, ai s-o iei de braț ca odinioară, știi, în Luxembourg. Sîntem foarte hotărîți să fim cu totul și cu totul fericiți. Și vei fi fericit și dumneata de fericirea noastră, auzi, tată? A, da! Azi mănînci cu noi!

— Domnule, zise Jean Valjean, am să-ți spun ceva. Eu sînt un fost ocnaș.

Limita sunetelor ascuțite perceptibile poate fi depășită, în aceeași măsură, de spirit ca și de ureche. Cuvintele: „Eu sînt un fost ocnaș", ieșind din gura domnului Fauchelevent și pătrunzînd în urechile lui Marius, ajungeau dincolo de tot ceea ce este cu putință. Marius nu înțelese. I se păru numai că i s-a spus ceva, dar ce anume, nu știa. Rămase cu gura căscată.

Abia atunci văzu că omul cu care vorbea era îngrozitor. Spre marea lui uimire, nu văzuse pînă în clipa asta acea paloare grozavă.

Jean Valjean își deznoda legătura neagră de după gît care îi ținea brațul, își desfăcu bandajul de pe mînă, rămase cu degetul mare gol și i-l arătă lui Marius.

— N-am nimic la mînă, zise el.

Marius se uită la degetul mare al lui Jean Valjean.

— Și n-am avut niciodată nimic.

Nu se vedea într-adevăr nici urmă de rană.

Jean Valjean urmă:

— Ar fi trebuit să nu fiu de față la căsătoria voastră.

Am lipsit cît am putut de mult. Am născocit această rană ca să nu fac un fals, ca să nu fie lovite de nulitate formalitățile căsătoriei, ca să fiu scutit de a iscăli.

Marius se bîlbîi :

— Ce înseamnă asta ?

— Asta înseamnă, răspunse Jean Valjean, că am fost la ocnă.

— Înnebunesc ! izbucni Marius înspăimîntat.

— Domnule Pontmercy, zise Jean Valjean, am fost nouăsprezece ani la ocnă. Pentru furt. Pe urmă om fost osîndit pe viață. Pentru furt. Ca recidivist. În momentul de față sînt fugit de sub osîndă.

Zadarnic dădu Marius înapoi în fața adevărului, zadarnic nu crezu, se împotrivi evidenței, trebui să se supună. Începu să înțeleagă și, cum se întîmplă totdeauna în asemenea împrejurări, înțelese mai mult decît trebuia. Un fulger lăuntric înfricoșător îl înfioră tot ; un gînd care îl făcu să tremure îi trecu prin minte. Întrevăzu în viitor, pentru sine chiar, o soartă urîtă.

— Spune tot, spune tot ! strigă el. Ești tatăl Cosettei ?

Și se dete doi pași înapoi cu o mișcare de nespusă groază.

Jean Valjean își ridică fruntea cu atîta măreție, încît păru că se înalță pînă în tavan.

— Trebuie să mă crezi, domnule, deși jurămîntul nostru, al unora ca alde noi, nu e primit în justiție... Se opri ; apoi, cu un fel de autoritate întunecată și puternică, adăugă, rostind rar și apăsat pe fiecare silabă : ...Ai să mă crezi. Eu, tatăl Cosettei ! Nu, în fața lui Dumnezeu ! Domnule baron Pontmercy, eu sînt un țăran din Faverolles. Îmi cîștigam pîinea tunzînd pomi. Numele meu nu e Fauchelevent, numele meu este Jean Valjean. Nu sînt rudă cu Cosette. Liniștește-te !

Marius îngăimă :

— Cine mi-o dovedește ?

— Eu, de vreme ce ți-o spun.

Marius se uită bine la omul acesta. Era înfricoșător, dar liniștit. O asemenea liniște nu putea zămisli o minciună. Sinceritatea e rece ca gheața. Simțea adevărul în această răceală de mormînt.

— Te cred, zise Marius.

Jean Valjean dădu din cap, în semn că a luat cunoștință, și urmă :

— Ce sînt eu pentru Cosette ? Un trecător. Acum zece ani nici nu știam că există. O iubesc, adevărat. Nu se poate să nu iubești copiii pe care tu, bătrîn fiind, i-ai cunoscut mici. Bătrînii se simt bunici pentru toți copiii. Poți, pare-mi-se, să presupui că am și eu ceva ce s-ar putea numi inimă. Era orfană. Iată pentru ce am început s-o iubesc. Copiii sînt atît de slabi, încît primul venit, chiar un om ca mine, îi poate ocroti. Mi-am făcut această datorie față de Cosette. Nu cred că un lucru atît de mic se poate numi o faptă bună ; dar dacă e în adevăr o faptă bună, atunci închipuiește-ți că am făcut-o. Ține seama de această circumstanță ușurătoare. Azi Cosette părăsește viața mea, drumurile noastre se despart. De azi înainte eu nu mai pot face nimic pentru ea. Este doamna Pontmercy. Soarta i s-a schimbat. Și Cosette cîștigă din acest schimb. Toate sînt așa cum trebuie. Cît despre cei șase sute de mii de franci, dumneata nu vorbești de ei, dar eu o iau înaintea gîndului dumitale, sînt depuși la bancă. Cum s-a făcut că au ajuns în mîinile mele ? Ce interesează ? Îi restitui. Nu mi se poate cere nimic. Completez restituirea spunîndu-mi numele adevărat. Și asta mă privește numai pe mine. Țin eu, să știi cine sînt.

Și Jean Valjean îl privi pe Marius în ochi.

Marius simți înăuntrul lui o învălmășeală fără șir. Vîntul soartei suflă cîteodată așa, și ridică asemenea talazuri în sufletul nostru.

Fiecare din noi a avut clipe de tulburare în care totul se împrăștie în sufletul nostru ; spunem lucrurile care ne vin pe limbă și care nu sînt totdeauna tocmai acelea pe care

ar trebui să le spunem. Unele descoperiri neaşteptate nu pot fi îndurate şi te ameţesc ca o băutură otrăvită. Marius era atît de năucit de situaţia nouă care i se arăta, încît era gata să vorbească cu acest om, de parcă s-ar fi supărat că-i făcuse o asemenea mărturisire.

— Da, în sfîrşit, izbucni el, de ce îmi spui mie treaba asta ? Cine te sileşte ? Puteai să-ţi ţii taina pentru dumneata. Nu eşti denunţat, nici urmărit, nici încolţit. Trebuie să ai un motiv ca să faci de bunăvoie o mărturisire ca asta. Spune totul ! E la mijloc altceva. Cu ce gînd faci mărturisirea asta ? Ce te îndeamnă ?

— Ce mă îndeamnă ? răspunse Jean Valjean cu un glas atît de scăzut şi de înnăbuşit, încît s-ar fi zis că-şi vorbeşte mai mult lui însuşi decît lui Marius. Ce îndeamnă, în adevăr, pe acest ocnaş să vină şi să spună : Sînt un ocnaş ? Ei bine, da ! îndemnul este de neînţeles. E cinstea lui. Iată, nenorocirea mea e un fir pe care îl am aici, în inimă şi care mă ţine legat. Firele acestea sînt tari mai ales la bătrîni. Viaţa întreagă se destramă jur împrejur ; numai ele nu se rup. Dacă aş fi putut să smulg acest fir, să-l rup, să desfac nodul sau să-l tai, să fug undeva departe, aş fi scăpat. Dacă aş fi plecat ; sînt destule poştalioane în strada Boluoy ; voi sînteţi fericiţi, eu mă duc. Am încercat să rup firul, am tras de el, nu s-a rupt, trebuia să-mi smulg inima o dată cu el. Atunci, mi-am zis : Nu pot trăi altundeva decît aici. Trebuie să rămîn. Ei da, ai dreptate, sînt un dobitoc, de ce să nu rămîn, şi atîta tot ? Îmi daţi o odaie în casă, doamna Pontmercy mă iubeşte mult, ea spune acestui jilţ : „Deschide-ţi braţele“, bunicul dumitale e foarte mulţumit să stăm împreună, mă potrivesc cu el, vom locui cu toţii laolaltă, vom mînca la un loc voi merge la braţ cu Cosette...: adică cu doamna Pontmercy, iartă-mă, obişnuinţa, vom trăi sub acelaşi acoperămînt, la aceeaşi masă, la acelaşi foc, în faţa aceluiaşi cămin iarna, la aceleaşi plimbări vara ; asta e voia bună, asta e fericirea, asta e tot. Vom trăi în familie. În familie !

La acest cuvînt, Jean Valjean se făcu sălbatic. Încrucişă braţele, se uită la duşumeaua de sub picioarele lui ca şi cum ar fi dorit să despice în ea o prăpastie şi glasul i se făcu deodată tunător :

— În familie ! Nu. Nu fac parte din nici o familie. Nu fac parte dintr-a voastră. Nu fac parte din familia oamenilor. Acolo unde lumea se simte la ea acasă, eu sînt de prisos. Există familii, dar nu pentru mine. Eu sînt un nefericit, sînt pe de lături. Avut-am eu părinţi ? Aproape că mă îndoiesc. În ziua în care am măritat-o pe fata asta, s-a sfîrşit. Am văzut-o fericită, alături de bărbatul pe care îl iubeşte, de un bătrînel cumsecade, am văzut o căsnicie între doi îngeri, o casă plină de toate bucuriile, am văzut că e bine şi mi-am zis : Tu nu intra ! E adevărat că puteam să mint, să vă înşel pe toţi, să rămîn domnul Fauchelevent. Cîtă vreme a trebuit să mint pentru ea, am minţit ; dar acuma ar fi pentru mine, şi nu trebuie. Era de ajuns să tac, e adevărat, şi totul ar fi mers mai departe. Mă întrebi ce mă sileşte să vorbesc ? O nimica toată : conştiinţa. Ar fi fost uşor să tac. Mi-am petrecut noaptea încercînd să mă conving că e uşor ; mă spovedesc dumitale, şi ceea ce îţi spun e atît de extraordinar, încît ai dreptate ; da, da, mi-am petrecut noaptea justificîndu-mă, găsind cele mai bune motive, am făcut tot ce am putut, crede-mă ! Dar sînt două lucruri cărora n-am avut ce să le fac ; n-am putut rupe firul care mă ţine legat de inimă, ţintuit, înlănţuit aici, şi nici nu l-am putut face să tacă pe acel cineva care îmi vorbeşte, în şoaptă cînd sînt singur. De aceea am venit să-ţi mărturisesc totul în dimineaţa asta. Tot, sau aproape tot. Sînt şi lucruri de prisos care nu mă privesc decît pe mine ; le păstrez, aşadar, pentru mine. Acum ştii tot ce e mai însemnat. Mi-am luat deci taina şi ţi-am adus-o. Am spintecat-o sub ochii dumitale. N-a fost hotărîre uşoară. M-am zbătut toată noaptea. Ah, poate crezi că nu mi-am spus că asta nu e ca afacerea Champmthieu, că ascunzîndu-mi numele nu făceam nimănui rău, că numele de Fauchelevent îmi fusese dat de Fauchelevent însuşi ca recunoştinţă pentru un serviciu pe care i-l fă-

cusem, că puteam să-l păstrez, și că aș fi fericit în această odaie pe care mi-o dați, că n-aș supăra pe nimeni cu nimic, că aș sta în colțișorul meu, și că, în timp ce dumneata ai avea-o pe Cosette, eu aș avea gîndul că trăiesc în aceeași casă cu ea. Fiecare și-ar fi avut fericirea cuvenită. Dacă aș fi fost mai departe domnul Fauchelevent, toate ar fi mers bine. Totul, afară de sufletul meu. Eram înconjurat de bucurie, numai în străfundul sufletului meu era întuneric. Nu e destul să fii fericit, trebuie să fii și mulțumit. Aș fi rămas domnul Fauchelevent, mi-aș fi ascuns adevăratul chip, aș fi avut o taină față de înflorirea voastră, aș fi fost întunecat în mijlocul luminii voastre, aș fi adus ocna în casa voastră pe tăcute, m-aș fi așezat la masă cu gîndul că, dacă ați ști cine sînt m-ați alunga, m-aș fi lăsat slujit de servitori care, dacă ar fi știut, și-ar fi zis : „Ce grozăvie !" V-aș fi atins cu cotul de care aveți dreptul să vă feriți, v-aș fi furat strîngerile de mînă. Ar fi trebuit să vă împărțiți respectul între un păr alb vrednic de cinste și un păr alb pîngărit ; în cele mai intime ceasuri ale voastre, cînd toate inimile s-ar fi crezut deschise pînă în fund unele față de altele, cînd am fi fost toți patru laolaltă, bunicul vostru, voi doi și cu mine, ar fi fost între noi un necunoscut. Aș fi fost alături de voi toată viața voastră, avînd ca singură grijă să nu ridic niciodată lespedea care închide taina mea grozavă, și în chipul ăsta eu, un mort, m-aș fi băgat între voi, oameni vii. Pe ea aș fi osîndit-o pe viață să fie fata mea. Dumneata, Cosette și cu mine am fi fost trei capete sub aceeași tichie de ocnaș ! Nu te înfiori ? Sînt cel mai zdrobit dintre oameni ; aș fi fost cel mai nelegiuit. Și fărădelegea asta aș fi săvîrșit-o zilnic ! Și minciuna aș fi repetat-o zilnic ! Și pîcla asta aș fi avut-o pe față în toate zilele. V-aș fi molipsit zilnic de pîngărirea mea ; zilnic, pe voi, scumpii mei, pe voi, copiii mei, pe voi, nevinovații mei ! Nu e nimic să taci ! E lesne să-ți ții gura ? Nu, nu e lesne. Există o tăcere care minte. Și minciuna mea, și înșelătoria mea, și ticăloșia mea și lașitatea mea, și trădarea mea, și fărădelegea mea le-aș fi-

sorbit strop cu strop, le-aş fi scuipat şi le-aş fi băut din nou, aş fi sfîrşit la miezul nopţii şi aş fi început din nou dimineaţa, aş fi minţit spunînd şi „bună ziua" şi „bună seara", şi aş fi dormit pe minciună, aş fi mîncat-o cu pîine, şi m-aş fi uitat în ochii Cosettei, şi aş fi răspuns la zîmbetul îngerului cu zîmbetul osînditului, şi aş fi fost un ticălos mîrşav ! Şi pentru ce ? Ca să fiu fericit ? Am eu dreptul să fiu fericit ? Sînt în afară de viaţă, domnule !

Jean Valjean se opri. Marius asculta. Asemenea înlănţuiri de gînduri şi frămîntări nu pot fi întrerupte. Jean Valjean vorbi iar încet, dar glasul nu-i mai era înnăbuşit, ci grozav :

— Mă întrebi de ce vorbesc ? Nu sînt nici denunţat, nici urmărit, nici încolţit, cum spuneai dumneata. Ba da, sînt denunţat ! Ba da, sînt urmărit ! Ba da, sînt încolţit ! De cine ? De mine ! Eu singur îmi stăvilesc drumul şi mă tîrăsc, şi mă împing, şi mă arestez, şi mă execut, şi cînd eşti propriul tău prizonier nu mai scapi. Şi apucîndu-şi haina cu mîinile, o trase spre Marius : Uită-te la mîna asta, continuă el. Nu crezi că ţine gulerul în aşa fel încît n-o să-i mai dea drumul ? Conştiinţa însă ţine şi mai bine. Dacă vrei să fii fericit, domnule, trebuie să nu înţelegi ce e datoria ; de îndată ce ai înţeles-o, e neînduplecată. S-ar zice că pedepseşte pe cine o înţelege ; dar nu, ea te răsplăteşte, pentru că te aruncă într-un iad în care îl simţi alături de tine pe Dumnezeu. Abia ţi-ai smuls şi sfîrtecat măruntaiele, că te-ai şi împăcat cu tine însuţi. Şi cu un glas sfîşietor, adăugă : Domnule Pontmercy, pare de necrezut, dar sînt un om cinstit. Înjosindu-mă în ochii dumitale mă înalţ într-ai mei. Mi s-a mai întîmplat o dată, dar a fost mai puţin dureros ; a fost o nimica toată. Da, sînt un om cinstit. Şi n-aş mai fi fost dacă, din greşeala mea, ai fi continuat să mă stimezi ; acum cînd mă dispreţuieşti, sînt cinstit. Mă apasă această fatalitate : neputînd niciodată decît să fur consideraţia ce mi se arată, consideraţia asta mă umileşte şi mă striveşte lăuntric ; ca să mă respect, trebuie să fiu dispreţuit. Numai aşa mă pot ridica. Sînt un

osîndit care ascultă de conștiința lui. Știu că ceea ce spun e ciudat. Dar ce vrei să fac ? Asta e ! M-am legat de mai multe ori față de mine însumi ; și rămîn legat. Sînt unele întîlniri care ne leagă, sînt unele întîmplări care implică îndatoriri. Vezi, domnule Pontmercy, mi s-au întîmplat multe.

Jean Valjean mai tăcu puțin, înghițindu-și saliva cu greu, ca și cum vorbele îi lăsaseră un gust amar, și urmă :

— Cînd duci în spinare o asemenea grozăvie, nu ai dreptul să o împarți cu alții fără ca ei s-o știe, nu ai dreptul să-i molipsești de ciumă, nu ai dreptul să-i faci să alunece în prăpastie fără ca ei să bage de seamă, nu ai dreptul să lași să fluture peste ei bluza ta roșie, nu ai dreptul să încurci în ascuns fericirea altuia cu mizeria ta. E dezgustător să te atingi de cei sănătoși, pe întuneric, cu ulcerul tău nevăzut. Degeaba mi-a împrumutat Fauchelevent numele lui, nu am dreptul să mă servesc de el ; el a putut să mi-l dea, dar eu n-am putut să-l iau. Un nume este un om. După cum vezi, domnule, cu toate că sînt țăran, am citit cîte ceva, am gîndit cîte ceva și îmi cam dau seama de viață. După cum vezi, vorbesc binișor. Mi-am făcut o educație, a mea... da, cine șterpelește un nume și se acoperă cu el, e necinstit. Simple litere din alfabet, dar și ele se fură ca banii și ceasul. Să fiu o semnătură falsă în carne și oase, să fiu o cheie falsă însuflețită, să intru în casa unor oameni cinstiți cu iarba fiarelor, să nu mai privesc niciodată drept, ci să mă uit pe furiș, să fiu mîrșav în sufletul meu, nu ! nu ! nu ! Mai bine să suferi, să sîngerezi, să plîngi, să-ți jupoi pielea de pe trup cu propriile tale unghii, să-ți petreci nopțile zvîrcolindu-te de teamă, să-ți muști trupul și sufletul. Iată pentru ce îți spun toate acestea ! Cu inima deschisă, cum ai spus dumneata. Răsuflă greu și aruncă un ultim cuvînt. Altădată, ca să trăiesc, am furat o pîine ; azi, ca să trăiesc, nu vreau să fur un nume.

— Ca să trăiești ! întrerupse Marius. N-ai nevoie de numele acesta ca să trăiești ?

— Știu eu ce vreau să spun, răspunse Jean Valjean, ridicînd și lăsînd capul încet de mai multe ori la rînd.

Urmă o tăcere. Tăceau amîndoi, fiecare înecat într-un noian de gînduri. Marius se așezase lîngă o masă și își sprijinea bărbia în palmă. Jean Valjean umbla încoace și încolo. Se opri în fața unei oglinzi și rămase nemișcat. Apoi, ca și cum ar fi răspuns unui gînd lăuntric, zise privind oglinda în care nu se vedea :

— Pe cînd acum mă simt ușurat.

Începu iar să meargă și ajunse la celălalt capăt al salonului. În clipa cînd se întoarse, băgă de seamă că Marius îl privea cum umblă. Atunci îi spuse cu glas ciudat :

— Îmi tîrăsc puțin piciorul. Acum înțelegi de ce. Apoi se întoarse cu totul spre Marius. Și acum, domnule, închipuiește-ți ceva : n-am spus nimic, am rămas domnul Fauchelevent, mi-am luat locul aici, sînt de-ai casei, sînt în odaia mea, am fost la gustarea de dimineață, în papuci, seara ne ducem toți trei la un spectacol, o însoțesc pe doamna Pontmercy la Tuilerii și în Piața Royale, sîntem împreună, mă credeți semenul vostru ; într-o bună zi, sînt aici, sînteți aici, stăm de vorbă, rîdem și deodată auziți o voce strigînd : Jean Valjean ! Și iată că mîna înspăimîntătoare a poliției iese din întuneric și îmi smulge deodată masca !

Tăcu încă o dată. Marius se ridicase tremurînd. Jean Valjean reluă :

— Ce spui despre asta ?

Tăcerea lui Marius îi răspunse.

Jean Valjean urmă :

— Vezi bine că am dreptate să nu tac. Fii fericit, rămîi în înaltul cerului, fii îngerul unui înger, rămîi în lumină, mulțumindu-te cu atît, și nu te îngrijora de felul în care un biet osîndit se apucă să-și sfîșie pieptul și să-și facă datoria ; ai în fața dumitale un mizerabil, domnule !

Marius străbătu încet salonul și, cînd fu lîngă Jean Valjean, îi întinse mîna. Dar Marius trebui singur să-i ia

mîna, care nu se mişca. Jean Valjean nu se împotrivi, şi lui Marius i se păru că strînge o mînă de marmură.

— Bunicul meu are mulţi prieteni, zise Marius. Îţi voi obţine iertarea.

— E-n zadar, răspunse Jean Valjean. Sînt crezut mort, e destul. Morţii nu sînt ţinuţi sub supraveghere. Trebuie numai să putrezească în linişte. Moartea e acelaşi lucru ca iertarea. Şi, desfăcîndu-şi mîna din mîna lui Marius, adăugă cu un fel de mîndrie neînduplecată : De altfel, îndeplinirea datoriei este prietena mea şi nu am nevoie decît de o singură iertare, de iertarea conştiinţei mele.

În aceeaşi clipă, la capătul celălalt al salonului, uşa se deschise şi chipul Cosettei se ivi în deschizătură. Nu i se vedea decît feţişoara drăgălaşă, era fermecător de nepieptănată, avea pleoapele încă pline de somn. Făcu mişcarea unei păsări care îşi scoate capul din cuib, îşi privi mai întîi bărbatul, apoi pe Jean Valjean şi le strigă rîzînd, cu un zîmbet de floare :

— Mă prind că vorbiţi politică. Ce prostie, în loc să staţi cu mine !

Jean Valjean tresări.

— Cosette !... îngăimă Marius.

Şi se opri. Parcă erau doi vinovaţi.

Cosette, strălucitoare, continua să-i privească pe amîndoi, unul după altul. Prin ochii ei treceau lumini de rai.

— V-am prins în flagrant delict, zise Cosette. Am auzit prin uşă pe tata Fauchelevent spunînd : „Conştiinţa... datoria..." Asta nu e decît politică. Nu vreau. Nu trebuie să vorbiţi politică chiar de a doua zi. Nu se cade !

— Te înşeli, Cosette ! răspunse Marius. Vorbim despre afaceri. Vorbim de cel mai bun plasament ce se poate găsi pentru cei şase sute de mii de franci ai tăi...

— Nu e numai atît, întrerupse Cosette. Vin şi eu. Vreţi ?

Şi, trecînd pragul, intră în salon. Era îmbrăcată cu o rochie de casă albă şi lungă cu mii de cute şi cu mîneci

largi, care pornea de la gît și-i cădea pînă la călcîie. Numai în cerurile de aur ale vechilor tablouri gotice sînt asemenea veșminte îngerești, fermecătoare.

Se privi din cap pînă în picioare într-o oglindă mare, apoi izbucni, cu un glas plin de încîntare :

— A fost odată un rege și o regină. Ah, cît sînt de mulțumită ! Spunînd aceste cuvinte, făcu o plecăciune în fața lui Marius și a lui Jean Valjean. Uite, am să mă așez lîngă voi pe un jilț ; peste jumătate de oră mîncăm ; n-aveți decît să vorbiți ce vreți, știu că bărbații trebuie să vorbească, am să fiu foarte cuminte.

Marius îi luă brațul și îi spuse cu dragoste :

— Vorbim despre afaceri.

— Bine că mi-am adus aminte, răspunse Cosette. Cînd am deschis fereastra odăii mele, am văzut o mulțime de paiațe [1] în grădină. Păsărele nu măști. Azi e miercurea păresimilor ; dar nu e și pentru păsări.

— Ți-am spus că vorbim despre afaceri. Du-te, micuță Cosette, lasă-ne o clipă ! Vorbim de cifre. Te-ar plictisi.

— Ai o cravată foarte drăguță în dimineața asta, Marius. Ești foarte elegant, domnule. Nu, n-o să mă plictisească.

— Te asigur că o să te plictisească.

— Nu, dacă sînteți voi. N-o să vă înțeleg, dar vă ascult. Cînd asculți vocile iubite, nu e nevoie să înțelegi cuvintele. Nu vreau decît să fim împreună. Rămîn cu voi, și gata !

— Draga mea Cosette ! Nu se poate !

— Nu se poate ? !

— Da.

— Așa ? reluă Cosette. V-aș fi spus cîteva noutăți. V-aș fi spus că bunicul doarme încă, că mătușa e la liturghie, că soba din odaia tatei Fauchelevent scoate fum, că

---

[1] În franțuzește : *pierrot (paiață)* denumire pentru vrăbii ; în text, joc de cuvinte. *Pierrot* — paiață din comedie și circ.

Nicolette a chemat un coșar, că Toussaint și Nicolette s-au și certat, că Nicolette rîde de bîlbîiala Toussaintei. Dacă e așa, nu veți afla nimic. A, nu se poate ? Atunci și eu, domnule, ai să vezi că spun și eu : „Nu se poate" : Cine va fi în pierdere ? Te rog, Marius dragă, lasă-mă aici cu voi doi !

— Îți jur că trebuie să fim singuri.

— Bine, dar ce, eu parcă sînt cineva ?

Jean Valjean nu rostea nici un cuvînt. Cosette se întoarse către el.

— Mai întîi, tată, vreau să vii să mă săruți. Ce stai așa, fără să spui nimic, în loc să fii de partea mea ? Ce fel de tată am eu ? Vezi bine că sînt foarte nenorocită în căsnicie. Bărbatu-meu mă bate. Hai, sărută-mă numaidecît !

Jean Valjean se apropie.

Cosette se întoarse spre Marius.

— Pe dumneata nu pot să te sufăr, îi spuse ea. Apoi întinse fruntea spre Jean Valjean.

Jean Valjean înaintă un pas spre ea.

Cosette se trase un pas îndărăt.

— Tată, ești palid. Nu cumva te supără brațul ?

— S-a vindecat, răspunse Jean Valjean.

— Poate n-ai dormit bine ?

— Nu.

— Nu cumva ești trist ?

— Nu.

— Sărută-mă. Dacă ești sănătos, dacă dormi bine, dacă ești mulțumit, nu te cert.

Și din nou îi întinse fruntea.

Jean Valjean sărută fruntea aceea pe care juca o rază cerească.

— Zîmbește !

Jean Valjean se supuse. Surîse însă ca o stafie.

— Acum apără-mă împotriva bărbatului meu.

— Cosette !... zise Marius.

— Supără-te, tată ! Spune-i că trebuie să rămîn. Puteți foarte bine vorbi și în fața mea. Credeți, prin urmare, că sînt foarte proastă. E uimitor ceea ce îmi spuneți : afaceri, să pui banii la o bancă, mare lucru ! Bărbații fac pe misterioșii pentru nimica toată. Vreau să rămîn. Sînt foarte drăguță în dimineața asta. Uită-te la mine, Marius !

Se uită la Marius cu o încîntătoare ridicare din umeri, cu un fel de îmbufnare drăgălașă. Un fel de fulger trecu prin aceste două ființe. N-avea nici o însemnătate că mai era cineva de față.

— Te iubesc ! spuse Marius.

— Te ador ! răspunse Cosette.

Și se îmbrățișară fără să se poată opri.

— Acum, reluă Cosette, îndreptînd o cută la rochia de casă și cu o mutrișoară biruitoare, acum rămîn.

— Asta nu, răspunse Marius, cu glas rugător. Avem ceva de sfîrșit.

— Tot nu ?

Marius rosti cu gravitate :

— Crede-mă, Cosette, că nu se poate.

A, iei vocea dumitale de bărbat, domnule. Bun, am plecat. Dumneata, tată, nu m-ai sprijinit. Domnule soț, domnule tată, sînteți niște tirani ! Mă duc să-i spun și bunicului. Dacă vă închipuiți că am să mai vin înapoi, să vă fac temenele, vă înșelați. Sînt destul de mîndră. Acum vă aștept eu. O să vedeți cum o să vă plictisiți fără mine. Am plecat, așa vă trebuie !

Și ieși.

După două clipe, ușa se deschise din nou, obrajii ei proaspeți și trandafirii se strecurară încă o dată între canaturile ușii și Cosette le strigă :

— Sînt foarte supărată.

Ușa se închise iar și iar se făcu întuneric.

Totul fu ca o rază de soare rătăcită, care, fără să știe, străbătuse deodată noaptea.

Marius se încredință că ușa fusese bine închisă.

— Biata Cosette ! șopti el. Cînd va afla...

La acest cuvînt, Jean Valjean tremură din toate mădularele. Se uită țintă la Marius, cu o privire rătăcită.

— Cosette ! Da, da, e adevărat, ai să-i spui tot Cosettei. E drept. Uite, nici nu mă gîndesc la asta. Sîntem în

stare de un anumit lucru și nu sîntem de altul. Domnule, te rog, te impor, domnule, jură-mi pe ce ai mai sfînt, că nu-i vei spune nimic. Nu e destul că știi dumneata ? Eu am putut spune tot nesilit de nimeni, aș fi spus universului, lumii întregi, îmi era totuna. Dar ea nu știe ce e asta, ar înspăiminta-o. Un ocnaș ! Ar trebui să-i explici, să-i spui : „E un om care a fost osîndit la muncă silnică". A văzut cîndva trecînd un șir de condamnați. Oh, Dumnezeule !

Se prăbuși într-un jilț și-și ascunse fața în mîini. Nu se auzea nimic, dar se ghicea că plînge după tresăririle umerilor. Era un plîns tăcut, un plîns îngrozitor.

Suspinul e un fel de înnăbușire. Fu cuprins de un tremur nemaipomenit ; se lăsă pe spătarul jilțului ca și cum ar fi vrut să respire, cu brațele atîrnînd în jos și Marius îi văzu fața scăldată în lacrimi și îl auzi șoptind atît de încet, încît glasul părea că pornește dintr-o adîncime fără fund :

— Oh, aș vrea să mor !

— Fii liniștit ! spuse Marius. Îți voi păstra taina numai pentru mine.

Și mai puțin înduioșat decît ar fi trebuit, dar silit de un ceas să se obișnuiască cu ceva neașteptat și îngrozitor, văzînd cum treptat-treptat domnul Fauchelevent e înlocuit sub ochii lui de ocnaș, cuprins încetul cu încetul de această realitate înfiorătoare și adus de desfășurarea firească a lucrurilor să simtă distanța care se așezase între acest om și el, Marius adăugă :

— Mi-e cu neputință să nu-ți spun un cuvînt despre suma pe care mi-ai dat-o cu atîta încredere și cinste. E o faptă corectă. Se cuvine să primești pentru ea o răsplată. Fixează suma dumneata însuți și se va plăti. Nu te teme să ceri oricît de mult.

— Îți mulțumesc, domnule, răspunse Jean Valjean cu blîndețe. Rămase o clipă pe gînduri, trecîndu-și în neștire vîrful arătătorului peste unghia degetului mare, apoi glăsui : Totul este aproape sfîrșit. Îmi mai rămîne un lucru...

— Care ?

Jean Valjean șovăi pentru ultima oară și cu glas stins, aproape fără răsuflare, bîlbîi mai mult decît spuse :

— Acum cînd știi, dumneata care ești stăpîn, crezi că nu trebuie s-o mai văd pe Cosette ?

— Cred că ar fi mai bine, răspunse rece Marius.

— N-am s-o mai văd, șopti Jean Valjean.

Și se îndreptă spre ușă.

Puse mîna pe clanță, ușa se întredeschise. Jean Valjean o deschise atît cît să poată trece, rămase o clipă nemișcat, apoi o închise din nou și se întoarse spre Marius.

Nu mai era palid, era galben ca ceara. Nu mai avea lacrimi în ochi, ci un fel de flacără tragică.

Vocea îi era din nou ciudat de liniștită.

— Uite, domnule, zise el, dacă îngădui, voi veni s-o văd .Să știi că doresc mult. Dacă n-aș fi ținut s-o văd pe Casette, nu ți-aș fi făcut mărturisirea pe care ți-am făcut-o, aș fi plecat ; dar vrînd să rămîn unde este Cosette, și să continuu s-o văd, a trebuit să-ți spun cinstit totul. Pricepi ce vreau să spun, nu-i așa ? E un lucru care se înțelege. Vezi dumneata, sînt mai bine de nouă ani de cînd o am lîngă mine. Am locuit întîi în dărăpănătura aia din bulevard, apoi la mînăstire, apoi lîngă Luxembourg. Acolo ai văzut-o dumneata întîia oară. Îți amintești de pălăria ei de catifea albastră ? Am fost pe urmă în cartierul Invalizilor, unde aveam un grilaj și o grădină. Strada Plumet. Locuiam într-o curticică dosnică, de unde o ascultam cîntînd la pian. Asta e viața mea. Nu ne despărțeam niciodată. Asta a ținut nouă ani și cîteva luni. Eram ca și tatăl ei, iar ea era copilul meu. Nu știu dacă mă înțelegi domnule Pontmercy, dar ar fi greu să plec acum, să n-o mai văd, să nu mai vorbesc cu ea, să nu mai am nimic. Dacă nu-mi iei în nume de rău, voi veni din cînd în cînd s-o văd pe Cosette. Nu voi veni prea des. Și nu voi sta mult. Ai putea spune să fiu primit în odăița aceea mică de la parter. Aș intra și pe ușa din dos, a servitorilor, dacă nu s-ar mira nimeni. E mai bine, cred, să intru pe unde intră toată lumea. Domnule, în adevăr, aș mai vrea s-o văd puțin pe Cosette. Cît vei vrea dumneata de rar. Pune-te în locul meu ! Atît mai am. Și apoi trebuie să băgăm de seamă. Dacă n-aș mai veni de loc, ar bate la ochi, ar părea ciudat. De pildă, uite ce pot face, am să vin seara, cînd începe să se înnopteze.

— Ai să vii în fiecare seară, zise Marius, și Cosette are să te aștepte.

— Ești bun, domnule, rosti Jean Valjean.

Marius îl salută pe Jean Valjean, fericirea duse deznădejdea pînă la ușă și cei doi bărbați se despărţiră.

II

TAINELE PE CARE LE POATE CUPRINDE O DESTĂINUIRE

Marius era foarte tulburat.

Răceala pe care o simţise totdeauna faţă de omul lîngă care o vedea pe Cosette i se lămurise acum. Făptura asta avea ceva enigmatic, pe care îl simţea instinctiv. Această enigmă era cea mai urîtă dintre rușini, era ocna. Domnul Fauchelevent era osînditul Jean Valjean.

Descoperirea bruscă a unei asemenea taine în mijlocul fericirii lui, semăna cu găsirea unui scorpion într-un cuib de turturele.

Fericirea lui Marius și a Cosettei era supusă de azi înainte la această vecinătate ? Era un fapt împlinit ? Acceptarea omului acestuia făcea parte din căsătoria încheiată ? Nu mai era nimic de făcut ?

Marius se căsătorise și cu osînditul ?

Zadarnic te-ai încununat cu lumină și bucurie, zadarnic ai gustat ceasul de purpură al vieţii, dragostea fericită, astfel de zguduiri ar sili să tremure chiar un arhanghel în extazul lui, chiar un semizeu în gloria lui.

Așa cum se întîmplă totdeauna în astfel de schimbări neașteptate, Marius se întreba dacă nu greșise el însuși cu ceva. Ar fi trebuit să bănuie ceva ? Să fie mai prudent ? Se zăpăcise fără să vrea ? Poate că da, puţin. Se azvîrlise, fără să aibă grijă de ce se petrecea în jurul lui, în această aventură de dragoste care dusese la căsătoria cu Cosette ? Bagă de seamă — așa cum bagi de seamă treptat, uitîndu-te la tine însuţi — că viaţa ne schimbă încetul cu încetul, că

latura himerică şi vizionară a naturii lui, ca o ceaţă lăuntrică proprie multor fiinţe omeneşti, creşte cînd se află pe culmile patimii şi ale durerii, schimbă temperatura sufletului şi năpădeşte fiinţa omenească întreagă, înecînd în beznă conştiinţa. Am arătat de mai multe ori acest element caracteristic al personalităţii lui Marius. Îşi amintea că, îmbătat de dragoste în strada Plumet, în timpul celor şase sau şapte săptămîni de extaz, nu-i spusese nimic Cosettei despre dragostea neînţeleasă din cocioaba Gorbeau, în care victima se încăpăţînase atît de ciudat să tacă în timpul luptei şi să evadeze apoi. Cum s-a făcut că nu-i spusese Cosettei nici un cuvînt despre treaba asta ? Faptul era totuşi atît de apropiat şi de înspăimîntător ! Cum se făcuse că nu-i pomenise nici numele Thénardierilor şi mai ales de ziua în care o întîlnise pe Éponine ? Acum îi era greu să-şi lămurească tăcerea lui de atunci. Totuşi îşi da seama de toate. Îşi amintea de zăpăceala lui, de ameţeala pe care i-o da Cosette, de dragostea care sorbea tot, de acea contopire şi înălţare a amîndurora spre ideal şi îşi amintea poate şi de cîtimea imperceptibilă de raţiune care se amesteca în starea aceea violentă şi încîntătoare a sufletului, de instinctul ceţos şi înnăbuşit care-l împingea să ascundă şi să şteargă în amintire acea aventură înfricoşătoare, de a cărei atingere se temea, în care nu voia să aibă nici un rol, de care se ferea şi în care el nu putea fi nici povestitor, nici martor, fără să acuze. De altfel, aceste cîteva săptămîni fuseseră un fulger : nu avuseseră timp de altceva decît de dragoste. În sfîrşit, socotind, răsturnînd şi cercetînd totul, dacă i-ar fi povestit Cosettei despre capcana Gorbeau, dacă i-ar fi spus numele Thénardierilor, chiar dacă el ar fi descoperit că Jean Valjean este un ocnaş, care ar fi fost urmările ? Aoate acestea l-ar fi schimbat pe el, pe Marius, ar fi schimbat-o pe ea, pe Cosette ? Ar fi dat îndărăt ? Ar fi iubit-o mai puţin ? N-ar mai fi luat-o în căsătorie ? Nu. Ar fi schimbat asta ceva în ceea ce se întîmplase ? Nu. Nimic deci de regretat, nimic de imputat sieşi. Totul era cum trebuie. Există un Dumnezeu al acestor îmbătaţi pe care îi numim îndrăgostiţi. Marius urmase orbeşte drumul pe care l-ar fi ales şi văzînd. Dragostea îl legase la ochi ca să-l ducă unde ? În rai.

Dar acest rai era de azi înainte vecin cu iadul.

Vechea răceală a lui Marius pentru omul acesta, pentru acest Fauchelevent devenit Jean Valjean, era acum amestecată cu groază.

Trebuie să spunem însă că în această groază se afla și oarecare milă și chiar o anumită surprindere.

Hoțul ăsta, hoțul ăsta recidivist, dăduse înapoi banii. Și ce sumă ? Șase sute de mi de franci. El singur știa despre ei. Putea să-i păstreze, îi restituise pe toți. Apoi își destăinuise el însuși situația. Nimic nu-l silea s-o facă. Dacă se știa acum cine era, se știa prin el. În mărturisirea lui era mai mult decît acceptarea unei umilințe, era acceptarea primejdiei. Pentru un condamnat o mască nu e o mască, ci un adăpost. El dăduse cu piciorul acestui adăpost. Un nume fals înseamnă siguranță ; el azvîrlise acest nume fals. Putea el, ocnașul, să se ascundă pentru totdeauna într-o familie cinstită ? Se împotrivise acestei ispite. Și din ce pricină ? Din scrupul de conștiință. O mărturisise el însuși cu glasul convingător al adevărului. La urma urmei, oricine ar fi fost acest Jean Valjean, era fără îndoială o conștiință care se deștepta. Începuse în el o tainică dorință de răscumpărare, și, după cum se vedea, scrupulul era stăpîn de mult pe acest om. Asemenea criterii despre ce e drept și bine nu sînt proprii firilor de rînd. Deșteptarea conștiinței este măreția sufletului.

Jean Valjean era sincer. Această sinceritate, vădită, pipăibilă, de netăgăduit, evidentă prin însăși durerea pe care i-o pricinuia, făcea ca informațiile să nu mai folosească la nimic și ca tot ceea ce spunea omul acesta să capete autoritate. Pentru Marius se întîmplă o răsturnare ciudată de situații. Ce răspîndea domnul Fauchelevent ? Neîncrederea. Ce răspîndea Jean Valjean ! Încrederea.

Marius, alcătui, cufundat în gînduri, bilanțul tainic al acestui Jean Valjean, constată activul, constată pasivul și încercă să ajungă la cumpănirea lor. Dar totul era ca o furtună. Marius, încercînd să-și facă o părere limpede despre omul acesta, și urmărind ca să zicem așa, pe Jean Valjean pînă în fundul gîndirii lui, îl pierdea din vedere și îl găsea din nou, ca într-o ceață nedeslușită.

Banii dați înapoi cu cinste, mărturisirea deschisă, erau o notă bună. Erau ca un luminiș într-un nor negru, chiar dacă norul se întuneca iar.

Oricît de tulburi erau amintirile lui Marius, tot mai păstra o umbră din ceea ce se petrecuse.

Ce era în adevăr, aventura din podul Jondrette ? Pentru ce, la sosirea poliției, acel om, în loc să se plîngă, fugise ? Acum Marius găsea răspuns. Pentru că omul era un recidivist fugit de sub osîndă.

Altă întrebare : Pentru ce acest om venise în baricadă ? Abia acum revedea Marius, își amintea limpede ce fusese : amintirea ieșise la iveală în emoțiile acestea ca scrisul cu cerneală simpatică la foc. Venise în baricadă. Dar nu ca să lupte. Ce venise să facă acolo ? La această întrebare răspundea vedenia care se ridica în fața lui : Javert. Marius își amintea acum foarte bine grozavul chip al lui Jean Valjean care îl tîra afară din baricadă pe Javert, legat burduf, și auzea încă de după colțul străduței Mondétour groaznicul pocnet de pistol. Era, pesemne, o ură veche între spion și ocnaș. Se stînjeneau unul pe altul. Jean Valjean se urcase pe baricadă ca să se răzbune. Sosise însă prea tîrziu. Știa probabil că Javert e prizonier. Vendeta corsicană a pătruns în anumite străfunduri ale societății, unde s-a statornicit ca lege ; e atît de simplă, încît nu uimește nici sufletele pe jumătate întoarse către bine ; și sufletele acestea sînt astfel făcute, încît un criminal pe cale să se pocăiască poate fi scrupulos față de furt, dar nu față de răzbunare. Jean Valjean îl ucisese pe Javert. Cel puțin, se pare că așa fusese.

În sfîrșit o ultimă întrebare, dar asta fără răspuns. Marius o simțea ca pe un clește. Cum se făcuse că viața lui Jean Valjean se învecinase atît de mult cu a Cosettei ? Ce însemna acest joc de neînțeles al soartei, care pusese laolaltă acest copil cu un asemenea om ? Există, așadar, și lanțuri pentru doi, făurite în cer ? Și lui Dumnezeu îi place să împerecheze îngerul cu demonul ? Crima și nevinovăția pot, așadar, să fie tovarășe de locuință în ocna tainică a mizeriei ? În această perindare de osîndiți care este soarta omenească două frunți pot trece una lîngă alta, una neștiutoare, alta înfricoșată, una scăldată în lumina

dumnezeiască a zorilor, alta veştejită pentru totdeauna de licărirea unui fulger veşnic ? Cine a putut hotărî o astfel de împerechere neînţeleasă ? În ce fel, datorită cărei minuni s-a putut înfiripa convieţuirea acestui înger cu bătrînul ocnaş ? Cine a putut lega mielul de lup şi, lucru mai de neînţeles, pe lup de miel ? Pentru că lupul îl iubea pe miel, pentru că fiinţa sălbatică o adora pe fiinţa slabă, pentru că timp de nouă ani, îngerul se sprijinise de monstru. Copilăria şi adolescenţa Cosettei, naşterea ei, creşterea ei fecioarelnică către viaţă şi soare fuseseră ocrotite de un devotament hîd. Aici întrebările se desfăceau în mii de alte întrebări neînţelese. În adîncul prăpăstiilor se deschideau alte prăpăstii, şi Marius nu se mai putea apleca asupra lui Jean Valjean fără să ameţească. Cine era acest om ? O prăpastie ?

Bătrînele simboluri ale genezei sînt veşnice ; în societatea omenească, aşa cum este ea, pînă în ziua cînd o lumină mai puternică o va preface, există totdeauna doi oameni, unul deasupra tinei şi altul dedesubtul ei ; cel care urmează binele este Abel ; cel care urmează răul este Cain. Dar acest Cain duios cine e ? Ce este cu tîlharul acesta pierdut în adoraţia unei fecioare, veghind asupra ei, crescînd-o, păzind-o, făcînd-o o făptură demnă şi înfăşurînd-o, el, cel lipsit de curăţenie, de puritate ? Ce înseamnă această mocirlă care cinstise nevinovăţia fără s-o păteze ? Cine era acest Jean Valjean care făcuse educaţia Cosettei ? Ce era cu acest chip al negurii care n-avea decît o singură grijă : să ferească de orice umbră şi de orice nor răsăritul unui luceafăr.

Aceasta era taina lui Jean Valjean ; aceasta era taina lui Dumnezeu.

În faţa îndoitei taine, Marius da înapoi. Una îl liniştea puţin în privinţa celeilalte. Dumnezeu era în întîmplarea aceasta tot atît de vădit ca Jean Valjean. Dumnezeu îşi are uneltele lui. Se slujeşte de unealta care vrea. Nu e răspunzător în faţa omului. Cunoaştem noi felul de a lucra al lui Dumnezeu ? Jean Valjean se ostenise pentru creşterea Cosettei ; cît de cît, el făurise acest suflet. Era de netăgăduit. Da, şi apoi ? Făurarul era groaznic, dar lucrul

lui era minunat. Dumnezeu face minuni după bunul lui plac. O zidise pe încîntătoarea Cosette și îl întrebuințase ca zidar pe Jean Valjean. Îi plăcuse să-și aleagă un colaborator ciudat. Putem noi să-l tragem la răspundere? Pentru întîia oară băligarul ajută primăvara să nască trandafirul?

Marius își răspundea singur la întrebări și se simțea mulțumit de răspunsuri. În toate împrejurările pe care le-am arătat, nu îndrăznise să-l constrîngă pe Jean Valjean, fără să-și mărturisească lui însuși că nu îndrăznea. O adora pe Cosette, era a lui, Cosette era minunat de curată. Asta îi ajungea. De ce altă lămurire era nevoie? Cosette era o lumină. Lumina mai are nevoie să fie luminată? Avea tot; ce-și putea dori? Totul nu e destul? Chestiunile personale ale lui Jean Valjean nu-l priveau. Aplecîndu-se peste umbra fatală a acestui om, se agăța de declarația solemnă a nefericitului: „Nu sînt nici un fel de rudă cu Cosette. Acum zece ani nici nu știam că există."

Jean Valjean era un trecător. El singur o spusese. Va să zică, era în trecere. Oricine ar fi fost el, rolul i se încheiase. De acum încolo Marius avea să îndeplinească poruncile providenței pe lîngă Cosette. Cosette se născuse numai ca să-și găsească în azur semenul, iubitul, soțul, bărbatul ceresc. Luîndu-și zborul, Cosette, înaripată și strălucind, își lăsa jos, pe pămînt, crisalida goală și hîdă, pe Jean Valjean.

Cu orice gînduri se va fi muncit Marius, se întorcea mereu la un fel de groază față de Jean Valjean. Poate o groază sfîntă, pentru că, așa cum am spus, simțea un *quid divinum* [1] în acest om. Dar, orice ar fi făcut și oricît ar fi căutat să justifice situația, trebuia mereu să ajungă aici: era un ocnaș; cu alte cuvinte, ființa care, pe scară socială, n-are loc, pentru că se află sub cea din urmă treaptă. După omul cel mai josnic vine și ocnașul. Ocnașul nu mai e semenul celor vii. Legea l-a dezbrăcat de toată cîtimea de omenie pe care o poate smulge unui om. În chestiunile penale, Marius, deși democrat, rămăsese la o concepție neînduplecată, și păstra despre cei loviți

[1] Ceva dumnezeiesc (lat.).

de lege toate ideile legii. Trebuie să spunem că nu progresase în toate privințele. Nu ajunsese să deosebească între ceea ce e scris de om și ceea ce e scris de Dumnezeu, între lege și drept. Nu cercetase și nu cîntărise de loc dreptul pe care și-l ia omul de a dispune de irevocabil și de ireparabil. Nu era revoltat de cuvîntul „pedeapsă". I se părea firesc ca anumite încălcări ale legii să fie urmate de pedepse veșnice și înțelegea osînda socială ca pe un mijloc de civilizare. Așa judeca acum, deși avea poate să progreseze mai tîrziu, datorită firii lui bune și substanței lui alcătuite din progres latent.

Avînd această concepție, Jean Valjean îi păru hidos și respingător. Era un blestemat. Era un ocnaș. Cuvîntul acesta suna pentru el ca o trîmbiță a judecății ; și, după ce-l măsură îndelung pe Jean Valjean, își întoarse privirea de la el. *Vade retro !* [1]

Trebuie să recunoaștem și să stăruim asupra faptului că Marius, întrebîndu-l mereu pe Jean Valjean pînă ce acesta îi spusese : „Mă spovedesc dumitale", nu-i pusese totuși două sau trei întrebări hotărîtoare. Nu că nu-i veniseră în minte, dar îi era teamă de ele. Podul Jondrette ? Baricada ? Javert ? Cine știe pînă unde ar fi mers mărturisirile lui ? Jean Valjean nu părea a fi un om care da înapoi și cine știe dacă Marius, după ce l-ar fi îndemnat să vorbească, n-ar fi vrut apoi să-l oprească ? În anumite împrejurări hotărîtoare nu ni s-a întîmplat fiecăruia, după ce am pus o întrebare să ne astupăm urechile ca să n-auzim răspunsul ? Mai ales cînd iubim, avem asemenea lașități. Nu e lucru înțelept să cercetăm prea adînc situațiile încurcate, mai cu seamă cînd o parte organică a propriei noastre vieți se amestecă strîns în ele. Din lămuririle deznădăjduite ale lui Jean Valjean putea izvorî o lumină înspăimîntătoare, dar cine știe dacă ea nu s-ar fi răsfrînt și asupra Cosettei ? Cine știe dacă nu rămăsese un fel de licărire blestemată și pe fruntea îngerului ? Scînteierile fulgerului tot trăsnet se cheamă. Fatalitatea are asemenea legături care fac ca însăși nevinovăția să se îmbibe de crimă prin puterea acelei legi întunecate a re-

[1] Înapoi ! (lat.).

flexelor colorante. Cele mai curate chipuri pot să păstreze pentru totdeauna răsfrîngerea unei vecinătăţi dezgustătoare. Pe drept sau pe nedrept, lui Marius îi fusese frică. Aflase şi aşa prea multe. Căuta mai curînd să se ameţească decît să se lumineze. Înnebunit, o lua pe Cosette în braţe, închizînd ochii în privinţa lui Jean Valjean.

Omul acesta era o noapte, o noapte vie şi grozavă. Cum să cutezi să-i cercetezi adîncul? E înspăimîntător să pui întrebări întunericului. Cine ştie ce ţi-ar putea răspunde. Zorile ar putea fi mînjite pentru totdeauna.

În această stare sufletească, Marius se simţea năucit şi sfîşiat la gîndul că omul acesta avea să se mai apropie în oarecare măsură de Cosette. Aproape se învinuia că nu pusese întrebările temute, în faţa cărora dăduse înapoi şi din care ar fi putut ţîşni o hotărîre neînduplecată şi nestrămutată. Se socotea prea bun, prea blînd, chiar prea slab. Slăbiciunea îl împinsese la o îngăduinţă neprevăzătoare. Se lăsase înduioşat. Greşise. Ar fi trebuit, pur şi simplu, să-l gonească pe Jean Valjean. Jean Valjean era pierdut. Trebuia să-i întoarcă spatele şi să-şi descotorosească familia pentru el. Era supărat pe el însuşi, supărat pe repeziciunea acestui vîrtej de emoţii care îl asurzise, îl orbise şi îl luase cu ea. Era nemulţumit de el însuşi.

Ce era de făcut acum? Vizitele lui Jean Valjean îl scîrbeau adînc. De ce să vină acest om în casa lui? Ce căuta aici? După această întrebare rămînea năuc, nu voia să scormonească mai departe, nu voia să se cerceteze pe el însuşi. Făgăduise, avusese slăbiciunea să făgăduiască; Jean Valjean luase în serios făgăduiala lui; trebuie să ne ţinem de cuvînt chiar faţă de un ocnaş şi mai cu seamă faţă de un ocnaş. Totuşi, cea dintîi datorie a lui era faţă de Cosette. În cele din urmă, o silă mai puternică decît orice pusese stăpînire pe el.

Marius rostogolea nedesluşit tot vălmăşagul de gînduri în mintea lui, sărind de la unul la altul, frămîntat de toate. De aci, o tulburare fără margini. Nu-i veni uşor să-şi ascundă tulburarea faţă de Cosette, dar dragostea e un har, şi Marius izbuti.

De altfel, îi puse Cosettei fără un scop vădit, fel de fel de întrebări ; ea, nevinovată, așa cum un porumbel e alb, nu bănui nimic. Îi vorbi de copilăria și de tinerețea ei, convingîndu-se din ce în ce mai mult că ocnașul acesta fusese față de Cosette atît de bun, de părintesc și de respectabil, cît poate fi un om bun. Tot ceea ce bănuise și întrevăzuse Marius era adevărat. Urzica asta înfiorătoare iubise și ocrotise un crin.

ÎN ASFINȚIT

I

ODAIA DE JOS

A doua zi, cînd începuse să se întunece, Jean Valjean bătea la poarta casei Gillenormand. Îl primi Basque. Basque se afla în curte într-un anumit loc, ca și cum i s-ar fi poruncit să stea acolo. Se întîmplă cîteodată ca stăpînul să-i spună servitorului : „Vezi cînd vine domnul cutare".

Basque, fără să aștepte ca Jean Valjean să ajungă la el, îi adresă cuvîntul :

— Domnul baron mi-a spus să-l întreb pe domnul dacă vrea să urce sau să rămînă jos ?

— Să rămîn jos, răspunse Jean Valjean.

Basque, de altfel foarte respectuos, deschise ușa odăii scunde și zise :

— Mă duc s-o înștiințez pe doamna.

Încăperea în care Jean Valjean intră era odaia de la parter, cu ferestrele spre stradă, boltită și umedă, slujind uneori de cămară pentru provizii, pardosită cu lespezi de piatră roșie și luminată prost de o singură fereastră cu zăbrele de fier.

Odaia nu era din cele prea des cercetate de smocul de pene, de perie și de mătură. Praful era aici netulburat. Nu se organizase nici o urmărire a păianjenilor. O pînză minunată, întinsă bine, foarte murdară, împodobită cu muște moarte, se răsfăța pe un geam al ferestrei. Mică și scundă, odaia era mobilată cu o mulțime de sticle goale îngrămădite într-un colț. Zidul, văruit în gălbui, se jupuia în petice mari. În fund era o vatră cu lemnul vopsit negru, cu pervaz

îngust. Focul era aprins, ceea ce arăta că se ținuse seama de răspunsul lui Jean Valjean : „Să rămîn jos".

Două jilțuri erau așezate în cele două colțuri ale vetrei. Între jilțuri era întinsă, în chip de covor, o carpetă veche, căreia i se vedea mai mult urzeala decît lîna.

Odaia era luminată numai de focul din vatră, și de amurgul ce pătrunde prin fereastră.

Jean Valjean era obosit. Nu mîncase și nu dormise de cîteva zile. Se prăbuși într-un jilț.

Basque se înapoie, puse pe vatră o lumînare aprinsă și plecă. Jean Valjean, cu capul plecat, cu bărbia în piept, nu-l văzu pe Basque, nici lumînarea.

Deodată, se ridică tresărind. Cosette se afla în spatele lui.

N-o văzuse intrînd, dar o simțise.

Se întoarse. O privi îndelung. Era încîntător de frumoasă. Dar ceea ce voia să vadă el, cu privirea lui pătrunzătoare, nu era frumusețea, ci sufletul.

— Vai, tată, izbucni Cosette, ce ți-a trecut prin cap ! Știam că ești ciudat, dar niciodată nu m-aș fi așteptat la așa ceva. Marius îmi spune că dumneata ai vrut să te primesc aici.

— Da, eu.

— Mă așteptam la răspunsul ăsta. Ține-te bine ! Te înștiințez că am să-ți fac o scenă. Să începem cu începutul. Tată, sărută-mă !

Și-i întinse obrazul.

Jean Valjean rămase nemișcat.

— Nici nu te miști. Văd. Stai ca un vinovat. Dar mi-e totuna, te iert. Isus Hristos a zis : „Întoarce și obrazul celălalt". Iată-l !

Și-i întoarse obrazul celălalt.

Jean Valjean nu se mișcă din loc. Se părea că picioarele îi sînt țintuite în pardoseala de piatră.

— Va să zică e ceva serios, spuse Cosette. Ce ți-am făcut ? Sînt supărată pe dumneata. Ești dator să mă împaci. Iei masa cu noi.

— Am mîncat.

— Nu e adevărat. Am să-l pun pe domnul Gillenormand să te certe. Bunicii sînt făcuți să dojenească părinții. Hai, vino cu mine în salon ! Acum !

— Cu neputință.

Cosette simți deodată că începe să-și piardă curajul. Încetă să poruncească și trecu la întrebări :

— Dar de ce ? Ai ales odaia cea mai urîtă din casă. Aici e groaznic.

— Știi... Jean Valjean se răzgîndi. Știți, doamnă, sînt un om cam curios, am toanele mele.

Cosette își lovi pălmuțele una de alta.

— Doamnă !... știți... iată încă ceva nou ! Ce înseamnă asta ?

Jean Valjean îi zîmbi în felul acela neliniștior în care se refugia cîteodată :

— Ați dorit să fiți doamnă. Sînteți.

— Dar nu pentru dumneata, tată.

— Nu-mi mai spuneți tată.

— Dar cum ?

— Spuneți-mi domnule Jean, sau, dacă vreți, Jean.

— Nu mai ești tată ? Nu mai sînt Cosette ? Domnul Jean ? Ce înseamnă toate astea ? Astea sînt adevărate revoluții ; dar ce s-a întîmplat ? Ia te uită nițel drept în ochii mei ! Și nu vrei să stai la noi ! Și nu vrei să intri în camera mea ! Ce ți-am făcut ? Ce ți-am făcut ? Trebuie să se fi întîmplat ceva.

— Nimic.

— Atunci ?

— Totul este ca de obicei.

— De ce îți schimbi numele ?

— Dumneavoastră vi l-ați schimbat cu totul. Mai zîmbi o dată în același fel și adăugă : Fiindcă dumneavoastră sînteți doamna Pontmercy, pot și eu foarte bine să fiu domnul Jean.

— Nu înțeleg nimic. Ce prostie ! Voi cere voie bărbatului meu ca dumneata să fii domnul Jean. Sper că nu

va fi de părerea asta. Mă mîhneşti adînc. Bine, toane, toane, dar nu trebuie s-o faci să sufere pe Cosette. Nu e bine. Dumneata, care eşti bun, n-ai dreptul să fii răutăcios.

El nu răspunse.

Cosette îi luă pe neaşteptate amîndouă mîinile şi, cu o mişcare nestăpînită, le ridică spre obraji şi le strînse pe grumajii ei, gest de adîncă dragoste.

— Oh, îi spuse ea, fii bun ! Şi urmă : Uite ce înţeleg eu prin a fi bun : să fii drăguţ, să vii să locuieşti aici, să ne începem iar minunatele noastre plimbări, sînt păsări şi pe-aici ca în strada Plumet, să trăieşti laolaltă cu noi, să părăseşti vizuina aia din strada l'Homme-Armé, să nu ne mai dai şarade de dezlegat, să fii ca toată lumea, să mănînci cu noi şi la prînz, să fii tatăl meu.

El îşi desprinse mîinile.

— Nu mai aveţi nevoie de tată, aveţi bărbat.

Cosette se răsti :

— N-am nevoie de tată ! Nici nu ştiu ce să mai răspund la lucrurile astea fără nici un rost.

— Dacă Toussaint ar fi aici, urmă Jean Valjean ca un om care ar căuta un sprijin în puterea altuia şi care s-ar agăţa de toate ramurile, ar recunoaşte cea dintîi că eu am avut totdeauna felul meu de a fi. Nu e nimic nou. Totdeauna mi-a plăcut ungherul meu întunecat.

— Dar aici e frig. Nu e lumină. E cumplit să vrei să fii domnul Jean. Nu vreau să-mi spui „dumneata".

— Adineauri, venind încoace, răspunse Jean Valjean, am văzut în strada Saint-Louis o mobilă. La un ebenist [1]. Dacă aş fi o femeie drăguţă, mi-aş cumpăra mobila aceea. E o toaletă foarte frumoasă, în stilul de azi. I se zice lemn de trandafir, cred. E încrustat. Are o oglindă destul de mare, are şi sertare. E drăguţ.

— Uf, urs posac ! răspunse Cosette.

Şi cu o drăgălăşenie fără seamăn, strîngînd din dinţi şi ţuguindu-şi buzele, suflă către Jean Valjean. Era o graţie imitînd o pisică.

— Sînt furioasă, urmă ea. De ieri m-aţi înnebunit toţi. Mor de ciudă ! Şi nu înţeleg. Dumneata nu mă aperi

[1] Tîmplar de lux.

împotriva lui Marius. Marius nu mă sprijină împotriva dumitale. Sînt absolut singură. Rînduiesc o odaie cît se poate de drăguţ. Dacă aş fi putut să-l aduc în ea pe bunul Dumnezeu, l-aş fi adus. Mi se lasă odaia plocon. Locatarul îmi dă faliment. Îi poruncesc Nicolettei o cină cum trebuie. „N-avem nevoie de cina dumneavoastră, doamnă." Şi tatăl meu Fauchelevent vrea să-i spun domnul Jean şi să-l primesc în pivniţa asta înfiorătoare, uitată şi mucedă, în care zidurile au barbă, şi unde, în loc de cristale, sînt sticle golite, iar drept perdele pînze de păianjeni ! Eşti ciudat, ştiu eu, e felul dumitale, dar se cădea să laşi răgaz unor oameni care se căsătoresc. Nu trebuia să începi să fii ciudat chiar numaidecît. Va să zică ai să fii foarte mulţumit în nesuferita stradă l'Homme-Armé. Eu eram disperată acolo ! Ce-ai cu mine ? Mă faci să sufăr foarte mult. Uf ! Şi, deodată, serioasă, privi nemişcată spre Jean Valjean şi adăugă : Atunci eşti supărat pe mine fiindcă sînt fericită ?

Naivitatea, fără să ştie, pătrunde cîteodată foarte adînc. Această întrebare, simplă pentru Cosette, era adîncă pentru Jean Valjean. Cosette voia să zgîrie, dar sfîşia.

Jean Valjean se îngălbeni. Stătu o clipă tăcut, apoi, vorbindu-şi lui însuşi, şopti cu un glas schimbat, de nerecunoscut :

— Fericirea ei, asta a fost ţinta vieţii mele. Acum Dumnezeu poate să-mi semneze plecarea. Cosette tu eşti fericită ; eu mi-am trăit traiul.

— Ah, mi-ai spus tu ! izbucni Cosette.

Şi îi sări de gît.

Jean Valjean, ca scos din minţi, o strînse la piept, pierdut. I se păru chiar că o ia înapoi.

— Mulţumesc, tată ! îi spuse Cosette.

Slăbiciunea asta sfîşie inima lui Jean Valjean. Se trase uşor din braţele Cosettei şi îşi luă pălăria.

— Bine, dar... ? zise Cosette.

Jean Valjean răspunse :

— Te las, doamnă, eşti aşteptată. Şi, de pe pragul uşii, adăugă : Ţi-am spus *tu*. Spune bărbatului dumitale că asta nu se va mai întîmpla. Iertaţi-mă !

Jean Valjean ieşi, lăsînd-o pe Cosette buimăcită de acest ciudat bun rămas.

II

ALȚI PAȘI ÎNAPOI

În ziua următoare, Jean Valjean veni iar la aceeași oră.

Cosette nu-l întrebă nimic, nu se mai miră, nu mai spuse că îi e frig, nu mai vorbi de salon ; se feri să zică „tată" sau „domnule Jean". Îl lăsă să-i spună „dumneata". Îl lăsă să-i spună „doamnă". Părea însă mai puțin veselă. Ar fi fost tristă, dacă ar fi fost în stare să se întristeze.

Avusese pesemne cu Marius una dintre acele convorbiri în care bărbatul iubit spune ce vrea, nu lămurește nimic, și femeia iubită e mulțumită. Curiozitatea îndrăgostiților nu merge prea departe dincolo de dragostea lor.

Odaia de jos fusese oarecum curățită. Basque scosese sticlele și Nicolette pînzele de păianjen.

Zilele următoare îl aduseră mereu pe Jean Valjean la aceeași oră. Veni în fiecare zi, luînd drept sfinte vorbele lui Marius. Marius făcu în așa fel ca să nu fie acasă cînd venea Jean Valjean. Toată casa se deprinsese cu noul fel de purtare al domnului Fauchelevent. Toussaint îi dădu și ea o mînă de ajutor. „Domnul a fost totdeauna așa", repeta ea. Bunicul hotărî : „E un original !" Și nimeni nu mai spuse nimic. De altfel, la nouăzeci de ani nu mai sînt cu putință nici un fel de legături, ci numai întîlniri ; orice nou-venit te stînjenește. Nu mai e loc pentru alte obișnuințe noi. Fie el domnul Fauchelevent sau domnul Tranchelevent, bunicul Gillenormand era foarte bucuros să fie scutit de „domnul ăsta". El adăugă : „Nimic mai obișnuit decît un original de ăsta. Face tot felul de năzdrăvănii. Fără nici un motiv. Marchizul de Canaples era și mai rău. Cumpărase un palat, ca să locuiască în pod. Oamenii au purtări ciudate."

Nimeni nu întrevăzu taina cumplită. Cine, de altfel, ar fi putut ghici așa ceva ? Există unele mlaștini asemănătoare prin India ; apa lor pare nemaipomenită, de neînțeles, înfiorată fără vînt și frămîntată acolo unde ar trebui să fie liniștită. Te uiți la clocotele fără pricină de deasupra ; nu vezi hidra care se tîrăște pe fund.

Mulţi oameni au în ei o urîţenie tainică, un rău pe care îl hrănesc, un balaur care îi roade, o deznădejde care locuieşte în noaptea lor lăuntrică. Un astfel de om seamănă cu oricare altul, se duce, vine. Nimeni nu ştie că are în suflet o înspăimîntătoare durere parazită, cu mii de colţi, care trăieşte în nenorocitul acesta şi îl ucide. Nimeni nu ştie că acest om este o prăpastie. E ca o mlaştină stătătoare, dar fără fund. Din cînd în cînd, deasupra ei se petrece o tulburare de neînţeles. Se iveşte ca o cută tainică, apoi piere şi iar apare ; o bulă de aer se ridică şi plesneşte. E o nimica toată, dar e îngrozitor. E răsuflarea dihaniei necunoscute. Să vii la ceasul la care alţii pleacă, să te furişezi cînd alţii se arată, să păstrezi în orice împrejurare ceea ce s-ar putea numi un veşmînt de culoarea zidului, să cauţi cărările singuratice, străzile pustii, să nu iei parte la convorbiri, să ocoleşti mulţimea şi serbările, să trăieşti ca un nevoiaş deşi pari un om cu stare, să-ţi ai, deşi bogat, cheia în buzunar şi luminarea la portar, să intri pe uşa de serviciu, să urci pe scara din dos, toate aceste ciudăţenii neînsemnate, cute, bule de aer, valuri trecătoare de deasupra, vin adesea dintr-un fund înfricoşător.

Mai multe săptămîni trecură astfel. O viaţă nouă puse stăpînire încetul cu încetul pe Cosette, şi anume cunoştinţele pe care le aduce căsătoria, vizitele, grija casei, distracţiile, treburile acestea mari. Plăcerile Cosettei nu costau mult ; se mărgineau la una singură : să fie lîngă Marius. Să iasă cu el, să stea cu el — asta era marea îndeletnicire a vieţii ei. Era o bucurie mereu reînnoită pentru ei să iasă la braţ, la soare, în plină stradă, fără să se ascundă, în faţa lumii întregi, numai ei doi. Cosette avu o neplăcere. Toussaint nu se putu înţelege cu Nicolette şi plecă, pentru că apropierea între cele două fete bătrîne nu fu cu putinţă. Bunicul era sănătos ; Marius pleda cînd şi cînd cîte un proces ; mătuşa Gillenormand ducea lîngă tînăra căsnicie un trai paşnic şi retras care o mulţumea. Jean Valjean venea în fiecare zi.

După ce pierise tutuirea, acel „dumneata", „doamnă", „domnule Jean", toate îl făcuseră altul pentru Cosette. Grija pe care şi-o luase singur s-o îndepărteze de el, îşi atingea scopul. Ea era din ce în ce mai veselă şi din ce

în ce mai puțin drăgăstoasă. Totuși, îl iubea tot atît de mult și el o simțea. Într-o zi, ea îi spuse deodată : „Erai tatăl meu, nu mai ești, erai unchiul meu, nu mai îmi ești nici unchi, erai domnul Fauchelevent, ești Jean. Atunci cine ești ? Nu-mi plac toate astea. Dacă nu te-aș ști atît de bun, mi-ar fi frică de dumneata."

Locuia tot în strada l'Homme-Armé, neputîndu-se hotărî să se depărteze de cartierul în care sta Cosette.

La început zăbovea numai cîteva clipe cu Cosette și apoi pleca.

Încet-încet, începu să facă vizite mai lungi. Parcă s-ar fi folosit de faptul că zilele se măreau ; venea mai devreme și pleca mai tîrziu.

Într-o zi, Cosette îi spuse fără să ia seama : „Tată". Un fulger de bucurie lumină bătrînul chip întunecat al lui Jean Valjean. Dar o corectă : „Spune-mi Jean". „Ah ! da, răspunse ea cu un hohot de rîs, domnule Jean". „Așa !" rosti el. Și își întoarse capul, ca să nu-l vadă ștergîndu-și ochii.

III

IȘI ADUC AMINTE DE GRADINA DIN STRADA PLUMET

Îi spusese „tată" pentru cea din urmă oară. După această ultimă licărire, totul se stinse. Nici o apropiere, nici un „bună ziua" întovărășit de o sărutare, niciodată cuvîntul acela atît de răscolitor și dulce : „Tată !" La cererea lui și cu voia lui fusese alungat rînd pe rînd din toate fericirile ; și nenorocirea era că, după ce-o pierduse pe Cosette întreagă într-o zi, trebuia acum s-o mai piardă o dată bucățică cu bucățică.

Ochiul se obișnuiește în cele din urmă cu lumina din beci. Îi ajungea s-o vadă pe Cosette o dată pe zi. Toată viața i se aduna în acest ceas. Se așeza lîngă ea în tăcere sau îi vorbea de anii de demult, de copilăria ei, de călugărițe, de micile ei prietene de altădată.

Într-o după-amiază, era una din primele zile de april, destul de cald, dar încă răcoroasă, în care soarele strălu-

cește vesel și grădinile care înconjurau ferestrele lui Marius și ale Cosettei trăiau bucuria redeșteptării, răsura era pe cale să înflorească, podoaba mixandrelor se întindea pe zidurile vechi, gura-leului căsca trandafirie printre crăpăturile pietrelor, prin iarba încîntătoare începuseră să se arate părăluțe și gălbenele, fluturii albi ai anului își încercau zborul, vîntul, cîntăreț al nunții veșnice, își arunca prin copaci cele dintîi sunete ale acelei mari simfonii a zorilor, pe care vechii poeți o numeau înnoirea. În acea după-amiază Marius îi spuse Cosettei : „Ziceam că o să ne ducem să mai vedem grădina din strada Plumet. Haide ! Să nu fim nerecunoscători !“ Și își luară zborul ca două rîndunele în primăvară. Grădina din strada Plumet li se păru un răsărit de soare. Simțeau de pe-acum ca un fel de primăvară a dragostei lor rămasă în urmă-le. Casa din strada Plumet, fiind închiriată, era încă a Cosettei. Ajunseră în grădina și în casa aceea. Se regăsiră aici și uitară de toate.

Seara, la ora obișnuită, Jean Valjean veni în strada Filles-du-Calvaire. „Doamna a plecat cu domnul și nu s-a întors încă“, îi spuse Basque. Se așeză fără un cuvînt și așteptă un ceas. Cosette tot nu se întoarse. Înclină fruntea și plecă.

Cosette era atît de amețită de plimbarea aceea în „grădina lor“ și atît de veselă că „trăise o zi întreagă în trecutul ei“, încît, a doua zi, nu vorbi decît de asta. Nu băgă de seamă că nici nu-l văzuse pe Jean Valjean în ajun.

— Cum v-ați dus acolo ? o întrebă Jean Valjean.

— Pe jos.

— Și cum v-ați întors ?

— Cu o trăsură.

De cîtva timp, Jean Valjean băgase de seamă că tînăra pereche ducea o viață retrasă. Îl cam necăjea viața asta. Economia lui Marius era aspră și cuvîntul acesta avea pentru Jean Valjean un înțeles absolut. Cuteză să întrebe :

— De ce n-aveți o trăsură a voastră ? Un cupeu frumos nu v-ar costa decît cinci sute de franci pe lună. Sînteți bogați.

— Nu știu, răspunse Cosette.

— Tot așa și cu Toussaint, care a plecat, reluă Jean Valjean. N-ați luat pe nimeni în loc. De ce ?

— Nicolette ne-ajunge.

— Bine, dar ai nevoie de o fată în casă.

— Nu-l am pe Marius ?

— Ar trebui să ai o casă a dumitale, servitori, o trăsură, o lojă la teatru. Nu e nimic mai frumos pentru dumneata. De ce să nu profiți de faptul că ești bogată. Bogăția sporește fericirea.

Cosette nu răspunse nimic.

Vizitele lui Jean Valjean nu se scurtau. Dimpotrivă. Cînd inima omului alunecă nu se mai poate opri.

Cînd Jean Valjean voia să-și prelungească vizita fără să se bage de seamă cît e ceasul, îl lăuda pe Marius ; spunea că e frumos, nobil, curajos, plin de duh, bun, că vorbește bine. Cosette îi întregea spusele. Jean Valjean începea din nou. Și nu mai isprăveau. Marius, cuvîntul acesta era nesecat ; cele șase litere ale lui cuprindeau volume întregi. În felul acesta, Jean Valjean izbutea să rămînă mai multă vreme. Era atît de bine s-o vadă pe Cosette, să uite totul lîngă ea ! Era ca un balsam pe rănile lui. Se întîmplă de mai multe ori ca Basque să vină de cîte două ori și să spună : „Domnul Gillenormand mă trimite să amintesc doamnei baroane că masa e gata".

În acele zile, Jean Valjean se întorcea la el acasă dus pe gînduri.

Era, oare, ceva adevărat în comparație cu crisalida, care îi venise în minte lui Marius ? Era el, Jean Valjean, în adevăr o crisalidă care se încăpățîna și care venea să facă vizite fluturelui lui ?

Într-o zi rămase mult mai mult decît de obicei. A doua zi băgă de seamă că focul nu era făcut în vatră. „Ia te uită ! gîndi el. Nu e foc." Și dădu singur această explicație : „E firesc. Sîntem doar în aprilie. Nu mai e frig."

— Doamne ! ce frig e aici ! izbucni Cosette intrînd.

— Nicidecum, zise Jean Valjean.

— Atunci, dumneata i-ai spus lui Basque să nu facă foc ?

— Da. Ne apropiem de luna mai.

— Bine, dar se face focul pînă în iunie. În pivnița asta e nevoie de foc tot anul.

— Am crezut că nu mai trebuie foc.

— Asta e iar o idee de-a dumitale.

În ziua următoare era iar foc. Dar cele două jilțuri fuseseră așezate la celălalt capăt al odăii, lîngă ușă. „Ce-o fi însemnînd asta ?" gîndi Jean Valjean.

Luă jilțurile și le puse la locul lor obișnuit, lîngă vatră.

Focul, aprins din nou, îl încurajă totuși. Stătu de vorbă mai mult decît de obicei. Tocmai cînd se ridică să plece, Cosette îi zise :

— Bărbatul meu mi-a spus ieri ceva de neînțeles.

— Ce anume ?

— Mi-a spus așa : „Cosette, avem o rentă de treizeci de mii de livre. Cele douăzeci și șapte pe care le ai tu și cele trei de la bunicul." Am răspuns : „Adică treizeci". El a urmat : „Ai avea curajul să trăim cu cele trei mii ?" Am răspuns : „Da, chiar cu nimic. Numai să fiu cu tine." Și apoi am întrebat : „Dar de ce îmi spui asta ?" Mi-a răspuns : „Ca să știu !"

Jean Valjean nu scoase o vorbă. Cosette aștepta pesemne de la el vreo lămurire ; el o ascultă, cu o liniște posomorîtă. Se întoarse în strada l'Homme-Armé ; era atît de cufundat în gînduri, încît greși ușa și, în loc să intre în casa lui, intră în casa vecină. Abia după ce urcase aproape două etaje își dete seama de greșeală și coborî.

Mintea îi era chinuită de presupuneri. Era limpede că Marius avea îndoieli despre originea celor șase sute de mii de franci, că le bănuia un izvor necurat, că, cine știe ? Poate chiar descoperise că banii veneau de la el, Jean Valjean, că șovăia în fața acestei averi suspecte, că-i era silă s-o primească și voia mai bucuros să rămînă săraci, decît să fie bogați datorită acestei bogății îndoielnice.

De altfel, Jean Valjean începea nelămurit să se simtă dat afară.

A doua zi, intrînd în odaia de jos, avu un fel de tresărire. Jilțurile nu mai erau acolo. Nu era nici măcar un scaun.

— Ei, asta e ! izbucni Cosette intrînd. Lipsesc jilțurile. Unde să fie ?

— Nu mai sînt aici, răspunse Jean Valjean.

— Asta e bună !

Jean Valjean îngăimă :

— Eu i-am spus lui Basque să le ia.

— Pentru ce ?

— Azi n-am să stau decît cîteva minute.

— Dacă stai puțin, nu trebuie totuși să stai în picioare.

— Cred că Basque avea nevoie de fotolii în salon.

— Pentru ce ?

— Poate că aveți musafiri deseară.

— N-avem pe nimeni..

Jean Valjean nu mai putu spune nici un cuvînt.

Cosette ridică din umeri.

— Să spui să ia fotoliile ! Acum cîteva zile ai spus să nu se mai facă foc. Ce om ciudat ești !

— Adio ! șopti Jean Valjean.

Nu spuse : „Adio, Cosette". Dar n-avu nici puterea să spună : „Adio, doamnă".

Ieși zdrobit.

De data asta, înțelesese.

A doua zi nu mai veni. Cosette nu-și dădu seama decît seara.

— Ia te uită, zise ea, domnul Jean n-a venit azi.

Simți o ușoară strîngere de inimă, dar aproape nici nu-și dădu seama, pentru că Marius o sărută numaidecît.

Nu veni nici ziua cealaltă.

Cosette nu luă seama, își petrecu seara și dormi toată noaptea ca de obicei, și nu se gîndi la asta decît cînd se trezi din somn. Era atît de fericită ! O trimise repede pe Nicolette la domnul Jean să afle dacă nu cumva e bolnav

și pentru ce anume nu venise în ajun. Nicolette aduse răspunsul domnului Jean. Nu era bolnav de loc. Era ocupat. Va veni în curînd. Cît va putea mai curînd. Avea să facă de altfel o scurtă călătorie. Doamna trebuie să-și aducă aminte că era obiceiul său să facă din cînd în cînd cîte o călătorie. Să nu-și facă nimeni nici o grijă. Să nu se gîndească nimeni la el.

Ducîndu-se la domnul Jean, Nicolette îi repetase aidoma cuvintele stăpînei ei. Că doamna o trimisese să afle „pentru ce domnul Jean nu venise în ajun". „Da, sînt două zile de cînd n-am venit", zise Jean Valjean cu blîndețe.

Dar vorbele lui trecură nebăgate în seamă de Nicolette, care nu le aduse la cunoștința Cosettei.

IV

ATRACȚIE ȘI STĂPÎNIRE

În cele din urmă luni ale primăverii și în primele luni ale verii lui 1833, rarii trecători de pe Marais, negustorii din prăvălii și acei gură-cască de pe la porți vedeau un bătrîn îmbrăcat cuviincios, în negru, care în fiecare zi, cam la același ceas, cînd se însera, ieșea din strada l'Homme-Armé, de pe lîngă răspîntia cu strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie, trecea pe lîngă Blancs-Manteaux, ajungea în strada Culture-Sainte-Catherine și, odată în strada Echarpe, o lua la stînga și intra în strada Saint-Louis.

Apoi mergea cu pași rari, cu capul întins înainte, fără să vadă nimic, fără să audă nimic, cu privirea ațintită asupra unui punct mereu același, care lui se părea înstelat și care nu era decît colțul străzii Filles-du-Calvaire. Cu cît se apropia mai mult de acest colț de stradă, cu atît mai mult i se luminau privirile: un fel de bucurie i se aprindea în ochi ca un răsărit de soare lăuntric. Părea

uimit și înduioșat, buzele i se mișcau în neștire, ca și cum ar fi vorbit cu cineva nevăzut, zîmbea ușor și înainta cît putea mai încet. S-ar fi zis că, dorind să ajungă mai curînd, se temea totuși de clipa în care avea să se apropie. Cînd nu mai erau decît cîteva case între el și strada care părea că-l atrage, pasul i se încetinea într-atît, încît s-ar fi putut crede, cîteodată, că s-a oprit locului. Tremurul capului și fixitatea privirii lui te făceau să te gîndești la acul busolei care caută polul. Dar oricît ar fi vrut el să-și tărăgăneze clipa sosirii, trebuia totuși să ajungă odată ; în sfîrșit, dădea de strada Filles-du-Calvaire ; atunci se oprea, tremura, își strecura capul cu un fel de sfială tulbure după colțul ultimei case și privea de-a lungul străzii acesteia ; atunci privirea lui tragică devenea asemănătoare cu uimirea pe care ți-o pricinuiește o minune, cu reflexele unui rai neîngăduit. Apoi o lacrimă, care se strînsese încetul cu încetul în colțul pleoapelor, destul de mare ca să se rostogolească, îi aluneca pe obraji și i se oprea cîteodată pe buze. Bătrînul îi simțea gustul amar. Sta așa cîteva minute împietrit. Pe urmă se întorcea pe același drum, cu același pas, și, pe măsură ce se depărta, privirile i se stingeau.

Încet-încet, acest bătrîn conteni să se mai ducă în colțul străzii Filles-du-Calvaire ; se oprea la jumătatea drumului, în strada Saint-Louis, cîteodată mai departe, alteori mai aproape. Într-o zi rămase în colțul străzii Culture-Sainte-Catherine și privi de departe strada Filles-du-Calvaire. Apoi dădu din cap, tăcut, de la dreapta la stînga, ca și cum ar fi renunțat la ceva, și luă calea întoarsă.

Peste puțin timp nu mai veni nici măcar pînă în strada Saint-Louis. Ajungea pînă în strada Pavée, își scutura fruntea și se înapoia ; apoi nu se duse mai departe de strada Trois-Pavillons, și apoi nu mai trecu de Blancs-Manteaux. S-ar fi putut crede că e o pendulă neîntoarsă, ale cărei oscilări se scurtează înainte de a se opri.

În fiecare zi ieșea de acasă la aceeași oră, făcea același drum, dar nu-l mai isprăvea, și, poate fără să-și dea

seama, îl scurta mereu. Tot chipul lui mărturisea o singură idee : „La ce bun ?“ Ochii îi erau stinși, fără strălucire. Lacrimile îi secaseră ; nu i se mai adunau în colțul pleoapelor ; ochii lui gînditori erau uscați. Capul bătrînului era mereu întins înainte ; bărbia i se mișca din cînd în cînd : zbîrciturile grumazului său slab îți făceau rău. Cîteodată, pe vreme rea, ținea sub braț o umbrelă pe care n-o deschidea. Cumetrele din cartier ziceau : „Nu e-n toate mințile“. Copiii se țineau rîzînd după el.

CARTEA A NOUA

ULTIMA NOAPTE, ULTIMA DIMINEAȚĂ

I

MILA PENTRU NENOROCIȚI, DAR ÎNGĂDUINȚĂ PENTRU FERICIȚI

Ce lucru grozav e să fii fericit ! Ce ușor ne mulțumim numai cu atît ! Cum credem că nu ne mai trebuie nimic ! Cînd stăpînim ținta înșelătoare a vieții, fericirea, uităm adevărata țintă, datoria !

Trebuie să spunem, totuși, că n-am fi drepți dacă l-am învinui pe Marius.

După cum am mai spus-o o dată, Marius, înainte de căsătoria lui, nu-i pusese nici o întrebare domnului Fauchelevent, și de atunci se temuse să-i pună vreuna lui Jean Valjean. Îi păruse rău de făgăduiala pe care o făcuse pripit. Își spusese de multe ori că greșise cedînd în fața deznădejdii. Se mărginise să-l îndepărteze încetul cu încetul pe Jean Valjean din casa lui și să-l șteargă cît mai mult cu putință din mintea Cosettei. Se așezase mereu între Cosette și Jean Valjean, fiind sigur că în acest fel ea nu-l va mai vedea și nu se va mai gîndi la el. Nu arunca asupra lui numai o umbră, ci îl îngropa cu totul în întuneric.

Marius făcea ceea ce credea că e necesar și drept. Socotea că pentru îndepărtarea lui Jean Valjean, fără brutalitate dar și fără slăbiciune, are pricini serioase, care s-au și văzut, și altele încă ce se vor vedea mai tîrziu. Întîlnind din întîmplare, într-un proces pe care îl pledase, pe un fost funcționar al casei Laffitte, căpătase, fără să le caute, informații tainice pe care, în adevăr, nu le putuse cerceta amănunțit, din respect pentru secretul pe care făgăduise să-l țină și ca să-l cruțe pe Jean Valjean

în situația primejdioasă în care se afla. Credea, chiar în această clipă, că are o mare datorie de împlinit, și anume să înapoieze cei șase sute de mii de franci aceluia pe care îl căuta în chipul cel mai tainic cu putință. Pînă atunci se ferea să se atingă de acei bani.

Cosette nu știa nimic despre toate tainele astea ; dar am fi prea aspri s-o osîndim și pe ea.

Între ea și Marius exista o atracție puternică, care o făcea să îndeplinească, instinctiv și automat, tot ce dorea Marius. Simțea, în ceea ce-l privea pe „domnul Jean", o anumită vrere a lui Marius, și ea se supunea acestei vreri. Bărbatul ei nu trebuia să-i spună nimic : ea simțea îndemnul nedeslușit, dar neîndoielnic, al gîndurilor lui nerostite, și asculta orbește. Supunerea ei consta în a nu-și aminti ceea ce uita Marius. Nu trebuia să facă pentru asta nici o sforțare. Fără să știe ea însăși de ce și fără să avem de ce s-o învinuim pentru asta, sufletul îi devenise pînă într-atît una cu al bărbatului ei, încît ceea ce era umbrit în gîndul lui Marius se întuneca într-al ei.

Să nu mergem, totuși, prea departe ; în privința lui Jean Valjean, uitarea și umbrirea erau superficiale. Ea era mai mult zăpăcită decît uitucă. De fapt, ținea mult la cel căruia îi spusese atîta vreme „tată". Dar își iubea mai mult bărbatul. Asta descumpănise oarecum balanța inimii ei, aplecată într-o singură parte.

Se întîmpla ca uneori Cosette să vorbească de Jean Valjean și să se mire. Atunci Marius o liniștea : „Cred că a plecat. N-a spus că trebuie să plece într-o călătorie ?" „E adevărat, gîndea Cosette. Avea obiceiul să dispară din cînd în cînd. Dar nu pentru atîta vreme". De două sau de trei ori o trimise pe Nicolette în strada l'Homme-Armé să afle dacă domnul Jean se întorsese din călătorie. Jean Valjean îi trimise vorbă că nu.

Cosette se mulțumi cu acest răspuns, pentru că nu mai avea pe lume nevoie decît de Marius.

Trebuie să mai spunem că, la rîndul lor, Marius și Cosette lipsiseră și ei. Plecaseră la Vernon. Marius o dusese pe Cosette la mormîntul tatălui său.

Marius, încetul cu încetul, o furase pe Cosette lui Jean Valjean. Cosette nu se împotrivise.

De altfel, ceea ce se numește cu prea multă asprime, în anumite împrejurări, nerecunoștința copiilor, nu e totdeauna un lucru atît de vinovat cît se crede. E nerecunoștința naturii. Natura, după cum am spus altundeva „privește înainte." Natura împarte ființele vii astfel: cei ce vin și cei ce pleacă. Cei ce pleacă privesc spre întuneric; cei ce vin, spre lumină. De aci îndepărtarea aceea care pentru bătrîni e fatală, iar pentru tineri involuntară. Această îndepărtare, mai întîi nesimțită, crește din ce în ce, ca orice despărțire a crengilor. Ramurile, fără să se rupă de trunchi, se depărtează între ele. Nu e vina lor. Tinerețea merge unde e bucurie, la serbări, sub lumini puternice, către iubiri. Bătrînețea merge spre sfîrșit. Nu se pierd din vedere, dar nu se mai îmbrățișează. Oamenii tineri simt răcirea vieții; bătrînii răceala mormîntului. Să nu-i învinuim pe acești bieți copii.

II

ULTIMELE PÎLPÎIRI ALE OPAIȚULUI FĂRĂ ULEI

Jean Valjean coborî într-o seară, făcu trei pași în stradă, se așeză pe o piatră, pe aceeași piatră pe care Gavroche în noaptea de 5 spre 6 iunie îl găsise pe gînduri; stătu acolo cîteva minute, pe urmă urcă înapoi. Era ultima oscilație a pendulului. A doua zi numai ieși din casă. A treia zi nici nu se mai dădu jos din pat.

Portăreasa, care îi pregătea masa modestă, cîteva foi de varză sau cîțiva cartofi cu nițică slănină, se uită la farfuria de lut și se miră:

— Dar, omule, n-ai mîncat nici ieri, sărac de dumneata!

— Ba am mîncat, răspunse Jean Valjean.

— Farfuria e plină.

— Uită-te la cana cu apă ! E goală.

— Înseamnă că ai băut, nu că ai mîncat.

— Bine, dar dacă nu mi-a fost foame decît de apă ?

— Asta se cheamă sete, şi cînd bei fără să mănînci se cheamă febră.

— O să mănînc mîine.

— Sau la Sfîntu-Aşteaptă. De ce nu azi ? Ce vorbă-i asta : „O să mănînc mîine" ? Să nu te atingi măcar de mîncare ! Verdeţurile mele erau aşa de gustoase !

Jean Valjean luă mîna bătrînicii.

— Îţi făgăduiesc că am să le mănînc, îi spuse el blînd.

— Nu sînt mulţumită de dumneata, răspunse portăreasa.

Jean Valjean nu vedea nici o fiinţă omenească în afară de femeia asta cumsecade. Sînt în Paris străzi pe care nu trece nimeni şi case în care nu intră picior de om. El locuia pe una din aceste străzi şi într-una din aceste case. Pe vremea cînd mai ieşea încă, cumpărase cu cîţiva gologani, de la un căldărar, un crucifix mic de aramă, pe care îl agăţase de un cui în faţa patului. E totdeauna bine să ai în faţa ochilor răstignirea.

Trecu o săptămînă fără ca Jean Valjean să facă un pas din odaie. Sta mereu culcat. Portăreasa îi spuse bărbatului ei :

— Bietul om de sus nu se mai scoală, nu mai mănîncă, nu cred s-o mai ducă mult. Supărări, asta e ! N-o să-mi scoată nimeni din cap că fata lui s-a măritat prost

Portarul răspunse cu un glas autoritar de soţ :

— Dacă e bogat, să cheme un doctor. Dacă nu e bogat să nu cheme. Dacă nu cheamă doctor, o să moară.

— Şi dacă cheamă ?

— Tot o să moară, spuse portarul.

Portăreasa începu să plivească cu o gioarsă de cuţit iarba crescută în ceea ce numea ea pavajul ei, şi, pe cînd o smulgea, mormăia :

— Păcat ! Un bătrîn atît de curăţel ! E alb ca un pui de găină.

Zări în capătul străzii un doctor din cartier care tocmai trecea şi se hotărî să-l roage să urce o clipă.

— E la al doilea, îi spuse ea. Intraţi înăuntru ! Fiindcă bietul om nu se mai mişcă din patul lui, cheia e mereu în uşă.

Doctorul îl văzu pe Jean Valjean şi îi vorbi. Cînd coborî, portăreasa îl întrebă :

— Ce zici, doctore ?

— Bolnavul dumitale e foarte bolnav.

— Ce are ?

— De toate şi nimic. E un om care, după cum arată, pare să fi pierdut pe cineva scump. E o boală de care se moare.

— Ce v-a spus ?

— Mi-a spus că se simte bine.

— Mai treci pe aici, doctore ?

— Da, răspunse el. Dar ar trebui să mai treacă şi altcineva.

III

UN FULG A AJUNS O POVARĂ PENTRU CEL CE RIDICA ÎN MÎINI CĂRUŢA LUI FAUCHELEVENT

Într-o seară, lui Jean Valjean îi fu greu să se ridice într-un cot ; îşi apucă mîna şi nu-şi găsi pulsul ; răsuflarea îi era scurtă şi se oprea din cînd în cînd ; îşi dete seama că e atît de slab cum nu fusese încă niciodată. Atunci, determinat pesemne de o grijă mai puternică decît orice, făcu o sforţare, se ridică în capul oaselor şi se îmbrăcă. Îşi luă vechile lui haine de muncitor. Cum nu mai ieşea din casă, se întorsese la aceste haine şi le prefera altora. Pe cînd se îmbrăca, trebui să se oprească de mai multe ori pînă să-şi bage braţele în mîneci, fruntea i se acoperi de sudoare.

De cînd era singur, îşi pusese patul pe sală, ca să locuiască cît mai puţin cu putinţă în apartamentul pustiu.

Deschise cufărașul și scoase din el lucrurile Cosettei.

Sfeșnicele episcopului erau la locul lor, pe cămin. Luă din sertar două luminări de ceară și le puse în sfeșnice. Apoi, cu toate că era încă în toiul zilei — era doar vară — le aprinse. Se văd cîteodată făclii aprinse în miezul zilei, în odăile în care zace un mort.

Fiecare pas făcut de la o mobilă la alta îl istovea și era silit să se așeze. Nu era acea oboseală obișnuită care cheltuiește puterile pentru a le înnoi ; era rămășița ultimelor mișcări cu putință ; era viața sleită, ce se scurge picătură cu picătură în sforțări copleșitoare, care nu vor mai putea fi făcute niciodată.

Se nărui pe un scaun, aflat tocmai în fața acelei oglinzi, fatală pentru el, providențială pentru Marius, în care citise pe sugativă scrisul pe dos al Cosettei. Se văzu în acea oglindă și nu se recunoscu. Avea optzeci de ani ; înainte de nunta lui Marius i s-ar fi dat cu greu cincizeci ; anul acesta cîntărise cît treizeci. Pe fruntea lui nu se aflau zbîrciturile bătrîneții, ci semnul tainic al morții. Simțeai pe ea urma ghearei nemiloase. Obrajii îi căzuseră ; pielea lor era de culoarea aceea care te face să crezi că peste ea s-a așternut pămîntul ; colțurile gurii i se lăsaseră ca în masca pe care cei vechi o sculptau pe morminte ; privea în gol cu ochii plini de mustrare ; ai fi zis că este una dintre acele mari făpturi tragice care se plîng de cineva.

Se găsea în starea care e treapta cea din urmă a prăbușirii, stare în care durerea nu se mai revarsă ; e, ca să spunem așa, împietrită ; pe suflet stă parcă un fel de cheag de deznădejde.

Se înnoptase. Tîrî anevoie o masă și jilțul cel vechi lîngă cămin și puse pe masă un condei, cerneală și hîrtie. Apoi simți că i se face rău. Cînd își veni în fire, îi era sete. Neputînd să ridice cana cu apă, o aplecă din greu spre gura lui și bău o înghițitură.

Se întoarse spre pat și, tot așezat, fiindcă nu putea sta în picioare, se uită lung la rochița neagră și la toate acele lucruri dragi.

Contemplările astea țin ceasuri întregi, care totuși par minute. Deodată, îl trecu un fier, simți că îl cuprinde frigul ; se rezemă cu coatele pe masa luminată de lumînările din sfeșnicele episcopului și luă pana.

Fiindcă nici pana și nici cerneala nu mai fuseseră întrebuințate de mult, vîrful penei era îndoit și cerneala uscată : trebui să se ridice și să pună în cerneală cîteva picături de apă, ceea ce nu putu face fără să se oprească și să se așeze de două sau de trei ori, și fu silit să scrie cu pana întoarsă. Din cînd în cînd, își ștergea fruntea.

Mîna îi tremura. Scrise încet cîteva rînduri, pe care vi le înfățișăm :

„Cosette, te binecuvîntez. Am să-ți lămuresc. Bărbatul tău a avut dreptate să-mi dea a înțelege că trebuie să plec ; totuși se strecoară și o fărîmă de greșeală în ceea ce a crezut el, dar a avut dreptate. E un om minunat. Iubește-l mult și după ce am să mor eu. Domnule Pontmercy, iubește-o mereu pe copila mea scumpă. Cosette, se va găsi hîrtia asta, iată ce vreau să-ți spun, ai să vezi cifrele, dacă am putere să mai mi le aduc aminte, ascultă bine, banii sînt ai tăi pe bună dreptate. Iată cum stau lucrurile : jeul alb vine din Norvegia, jeul negru din Anglia, iar pietrele negre din Germania. Jeul e mai ușor, mai prețios, mai scump. În Franța se pot face imitații ca și în Germania. E nevoie de o mică nicovală de cîțiva centimetri pătrați și de o lampă cu spirt pentru muiat ceara. Ceara se făcea altădată din rășină și din negru de fum și costa patru franci o livră. Mi-a venit în minte s-o fac din clei lucios și din terebentină, nu mă costa decît un franc și jumătate și era mult mai bună. Cataramele se fac dintr-o sticlă violetă lipită cu ceară pe o rețea mică de metal negru. Sticla trebuie să fie violetă pentru bijuteriile de metal negru și neagră pentru bijuteriile de aur. Sînt foarte căutate în Spania. E țara jeului...“

Aici se întrerupse, pana îi căzu din mînă și fu zguduit de un suspin deznădăjduit, care îi venea din adîncul ființei ; bietul om își prinse capul în mîini și se gîndi :

„Oh ! izbucni în el însuși (strigătele jalnice pe care le auzea numai Dumnezeu), s-a sfîrșit. N-o voi mai vedea. A trecut pentru mine ca un zîmbet. Mă va înghiți noaptea fără s-o mai văd ! Oh ! numai un minut, o clipă, să-i aud glasul, să-i ating rochia, s-o privesc, pe ea, îngerul meu, și pe urmă să mor ! Nu e nimic că mor, grozăvia este că mor fără s-o văd. Poate că mi-ar zîmbi, mi-ar spune o vorbă. Ar face asta vreun rău cuiva ? Dar nu, s-a sfîrșit pentru totdeauna ! Iată-mă cu totul singur. Doamne ! Doamne ! nu o voi mai vedea !"

În această clipă cineva bătu la ușă.

IV

O STICLĂ DE CERNEALĂ CARE NU-I BUNĂ DE NIMIC

În aceeași zi, sau, mai bine zis, în aceeași seară, tocmai cînd Marius se ridica de la masă și se retrăgea în biroul lui pentru a studia un dosar, Basque îi înmînă o scrisoare, spunîndu-i : „Persoana care a scris scrisoarea e în anticameră".

Cosette își luase bunicul de braț și făcea o plimbare în grădină.

Cîteodată, o scrisoare poate, ca și un om, să arate urît. E destul să vezi o hîrtie proastă, împăturită neîngrijit, ca o scrisoare să nu-ți placă. Scrisoarea adusă de Basque era așa.

Marius o luă. Mirosea a tutun. Nimic nu trezește aducerea aminte mai bine decît mirosul. Marius recunoscu tutunul. Se uită la adresă : „*Domniei sale Domnului baron Pommerci. Acasă la Dumnealui*". Recunoscînd tutunul, recunoscu și scrisul. S-ar zice că uimirea te fulgeră. Marius se simți luminat de un asemenea fulger.

Mirosul, ajutător tainic al aducerii-aminte, răscolise în el o întreagă lume. Era chiar hîrtia, felul de a o îndoi, cerneala apoasă, scrisul acela cunoscut și mai cu seamă era tutunul acela. Văzu maghernița Jondrette.

Astfel, printr-un ciudat joc al întîmplării, una dintre cele două căi pe care le căutase atît de mult, aceea pentru care chiar în vremea din urmă făcuse atîtea sforţări şi pe care o credea pierdută în vecii vecilor i se arăta de la sine.

Desfăcu nerăbdător scrisoarea şi citi :

„Domnule Baron,

Dacă Cel-de-sus mi-ar fi dat asemenea talenturi, aş fi putut să fiu Baronul Thénard, membru al institutului (academic de ştiinţe), dar nu sînt. Port numai acelaşi nume ca el, şi poate că o să am norocul ca amintirea asta să mă recomande Escelenţii Voastre. Binefacerea cu care mă veţi cinsti va fi reciprocă. Sînt în stăpînirea unui secret despre un individ. Individul vă priveşte. Ţin secretul la dispoziţiunea Dumneavoastră dorind ca să am oncarea să fiu de folosinţă. Vă voi da mijlocul de a alunga din onorabila Dumneavoastră familie pe individ, care nu stă cu drept în ea, Doamna Baroană fiind născută din neam mare. Altarul virtuţii n-ar putea să stea la un loc mai mult cu crima, fără să abdice.

Aştept în antişambru ordinili Domnului Baron

cu respect"

Scrisoarea era semnată : *„Thénard"*.

Iscălitura nu era falsă. Era numai puţin prescurtată. De altfel, stilul umflat şi ortografia întregeau destăinuirea. Certificatul de origine era complet. Nici o îndoială nu era cu putinţă.

Marius fu cuprins de o emoţie puternica. După o tresărire neaşteptată, simţi o adiere de fericire. Dacă ar mai fi găsit acum şi pe celălalt om, pe cel pe care-l căuta, pe cel care-l salvase chiar pe el, pe Marius, atunci n-ar mai fi dorit nimic.

Deschise un sertar al biroului său, luă din el cîteva bancnote, le băgă în buzunar, închise din nou biroul şi sună. Basque întredeschise uşa.

— Să intre ! zise Marius.

Basque anunță :

— Domnul Thénard.

Un bărbat intră.

Alt lucru neașteptat pentru Marius. Bărbatul care intrase îi era cu totul necunoscut.

Omul acesta, bătrîn de altfel, avea nasul mare, bărbia în piept, ochelari verzi, cu abajur dublu de mătase tot verde peste ochi, părul netezit și lins pe frunte chiar pînă lîngă sprîncene, ca o perucă de vizitiu englez, din *higlife*. Avea părul cărunt. Era îmbrăcat în negru de sus pînă jos, cu niște haine cam roase, dar curate ; un mănunchi de brelocuri care îi ieșeau din buzunarul mic te făcea să crezi că are și un ceas. Ținea în mînă o pălărie veche. Mergea încovoiat și spinarea lui plecată se cocoșa și mai tare în plecăciuni.

Te izbea de la început faptul că îmbrăcămintea acestui personaj, prea largă, deși era încheiată cu grijă, nu părea făcută pentru el.

Aici e nevoie de o scurtă digresiune.

Pe vremea aceea, trăia la Paris, într-o locuință veche și dărăpănată, pe strada Beautreillis, lîngă Arsenal, un evreu iscusit, care se îndeletnicea să prefacă ticăloșii în oameni cumsecade. Nu pentru multă vreme, fiindcă ar fi fost cam greu pentru ticăloși. Schimbarea se făcea văzînd cu ochii, pentru o zi sau două, cu un franc și cincizeci de centime pe zi, printr-un costum cît mai asemănător cu al oamenilor de treabă. Cel care închiria hainele se numea Transformatorul ; pungașii parizieni îl botezaseră așa și nu-i cunoșteau alt nume. Avea o garderobă destul de bogată. Zdrențele cu care își gătea clientela erau aproape bunișoare. Avea tot felul de specialități și categorii ; de fiecare cui al prăvăliei lui atîrna, veche și răpănoasă, o anumită condiție socială ; ici costumul de magistrat, colo niște veșminte preoțești, într-un colț o îmbrăcăminte de bancher sau de militar în retragere, altundeva straiele unui om de litere și mai departe costumul unui om politic. Făptura asta era costumatorul uriașei drame pe care o joacă derbedeii la Paris. Vizuina

lui era culisa din care ieşea furtul şi în care se întorcea escrocheria. Un ticălos jerpelit venea în această garde-robă, dădea un franc şi cincizeci de centime, îşi alegea după rolul pe care voia să-l joace în ziua aceea, haina ce i se potrivea şi, coborînd scara, ticălosul era cineva. A doua zi, boarfele erau aduse fără greş înapoi şi Transformatorul, care încredinţa hoţilor tot ce avea, nu era furat niciodată. Hainele acestea aveau un cusur ; nu veneau bine ; nefiind croite pentru cei care le purtau, erau strîmte pentru unii şi largi pentru alţii, nu se potriveau nimănui. Orice pungaş, care era mai mic sau mai mare decît oamenii mijlocii, nu se simţea bine în costumele Transformatorului. Trebuia să nu fie nici prea gras, nici prea slab. Transformatorul nu avusese în vedere decît oameni obişnuiţi. Luase măsura omului după făptura celui dintîi golan care-i ieşise în cale şi care nu e nici gros, nici subţire, nici mare, nici mic. De aci şi unele ajustări, cîteodată mai anevoioase, cu care ajutoarele Transformatorului se descurcau cum puteau. Cu atît mai rău pentru cei neobişnuiţi ! Haina omului de stat, de pildă, neagră de sus pînă jos, şi deci fără cusur, ar fi fost prea mare pentru Pitt şi prea strîmtă pentru Castelcicala [1]. Ţinuta de „om de stat" era arătată precum urmează, in catalogul Transformatorului : copiem întocmai : *„Haină de postav negru, pantaloni de lînă neagră, vestă de mătase, ghete şi rufărie"*. Iar pe margine : *„Fost ambasador"* şi o notă pe care de asemenea, o transcriem : *„Într-o cutie deosebită, o perucă bine frizată, ochelari verzi, brelocuri şi două cotoare de pene lungi de o şchioapă, înfăşurate în bumbac"*. Totul era pentru omul de stat, fost ambasador. Costumul întreg era, dacă se poate spune aşa, obosit ; cusăturile se înălbiseră, un fel de cheotoare se întredeschidea la un cot ; hainei îi mai lipsea şi un nasture la piept, dar asta nu era decît un amănunt : mîna omului de stat trebuind să fie mereu

[1] William Pitt al II-lea, prim-ministru al Angliei în timpul revoluţiei franceze şi începutul dictaturii napoleoniene, era slab şi uscat. Dimpotrivă diplomatul napolitan Fabricio Ruffo, principe de Castelcicala, era foarte corpolent.

ținută sub haină pe inimă, avea rostul să acopere lipsa nasturelui.

Dacă Marius ar fi fost unul din obișnuiții instituțiilor oculte ale Parisului, ar fi recunoscut numaidecît pe trupul vizitatorului adus de Basque, haina omului de stat împrumutată la „Dă-mi-o pe-asta" a Transformatorului.

Dezamăgirea lui Marius, văzînd că intră alt om decît cel așteptat, se prefăcu în nenoroc pentru noul-venit. Îl cercetă cu privirea din creștet pînă-n tălpi, în timp ce personajul se înclina peste măsură, și-l întrebă scurt :

— Ce doriți ?

Omul răspunse cu un rînjet dulceag despre care numai surîsul mîngîietor al unui crocodil ar da o idee :

— Mi se pare cu neputință să nu mai fi avut cinstea să văd pe domnul baron în societate. Cred că l-am mai întîlnit acum cîțiva ani, la doamna principesă Bagration și în saloanele seniorie sale vicontelui Dambray [1], pair al Franței.

Pungașii folosesc totdeauna tactica de a se preface că au recunoscut pe cineva pe care nu-l cunosc.

Marius urmărea cu luare-aminte felul de a vorbi al acestui om. Îi pîndea accentul și gesturile, dar dezamăgirea îi creștea : omul avea o rostire fornăită, cu totul deosebită de glasul ascuțit și tăios la care se aștepta. Era cu totul nedumerit.

— Nu cunosc, zise, nici pe doamna Bragration, nici pe domnul Dambray. N-am pus în viața mea piciorul nici în casa unuia, nici în a celuilalt.

Era un răspuns morocănos. Dar tot atît de mironosit ca mai înainte, personajul stărui :

— Atunci trebuie să-l fi văzut pe domnul la Chateaubriand ! Îl cunosc bine pe Chateaubriand. E foarte

---

[1] Principesa Bagration, văduva principelui gruzin Petru Bagration, general din armata țarului Alexandru I. După congresul de la Viena (1815), soția sa venea adesea la Paris. Vicontele Dambray, mare bogătaș din timpul Restaurației, al cărui salon era frecventat de tineretul aristocrat al vremii.

gentil. Cîteodată îmi spunea: „Thénard, amice dragă..; nu vrei să bei cu mine un pahar cu vin?"

Fruntea lui Marius se făcu din ce în ce mai aspră:

— Niciodată n-am avut onoarea să fiu primit de domnul Chateaubriand. Pe scurt, ce doriți?

Cu cît glasul se făcea mai răstit, cu atît omul se ploconea mai adînc.

— Domnule baron, binevoiți să mă ascultați. În America, într-o țară de pe lîngă Panama, e un sat care se numește Joya. Satul acesta este alcătuit dintr-o singură casă. O casă mare, pătrată, cu trei etaje, făcută din cărămizi uscate la soare, și cu fiecare latură a pătratului lungă de cinci sute de pași; fiecare etaj e mai mic cu patru metri decît etajul de dedesubtul lui, în așa fel încît să aibă în față o terasă care înconjoară clădirea. În mijloc are o curte interioară unde se află proviziile și munițiile; n-are ferestre, are numai ochiuri de meterez; n-are uși, are numai scări, scări de urcat de jos la prima terasă, altele de la prima la terasa a doua și tot așa de la terasa a doua la a treia are iarăși scări de coborît în curtea interioară; n-are uși la odăi, numai trape, tot așa n-are trepte la odăi, ci numai scări cu funii; seara se închid trapele, se ridică scările, se întind prin ochiurile de meterez țevi de flinte și carabine; nu e chip de intrat ziua e casă, noaptea cetățuie; are opt sute de locuitori; așa arată acest sat. De ce atîtea socoteli? Pentru că ținutul e primejdios; e plin de antropofagi. Atunci de ce stau acolo de ce s-au dus acolo? Fiindcă țara e minunată, acolo se găsește aur.

— Unde vrei să ajungi? întrerupse Marius, care trecea de la dezamăgire la nerăbdare.

— Uite la ce, domnule baron. Sînt un fost diplomat obosit. Vechea civilizație m-a prăpădit. Vreau să fac o încercare între sălbatici.

— Ei, și?

— Domnule baron, egoismul este legea lumii. Țăranca proletară care muncește cu ziua întoarce capul cînd trece

poştalionul, ţăranca proprietară care îşi munceşte pămîntul ei, nu şi-l întoarce. Cîinele săracului latră după bogat, cîinele bogatului latră la sărac. Fiecare pentru el. Interesul iată ţinta oamenilor ! Aurul, iată magnetul !

— Ei şi ? Încheierea ?

— Aş vrea să mă stabilesc la Joya. Sîntem trei inşi. Eu, nevasta şi domnişoara mea, o fată care e foarte frumoasă. Călătoria e lungă şi costă mult. Îmi trebuie ceva bani.

— Şi ce mă priveşte asta pe mine ? întrebă Marius.

Necunoscutul îşi lungi gîtul peste guler, cu o mişcare de vultur, şi răspunse zîmbind şi mai tare :

— Oare domnul baron n-a citit scrisoarea mea ?

Asta era cam adevărat. Dar fapt este că înţelesul epistolei alunecase peste Marius. Văzuse mai mult scrisul decît citise scrisoarea. Abia îşi mai amintea de ea. De cîteva clipe atenţia lui mergea în altă parte. Observase acest amănunt : nevasta şi fata mea. Se uita la necunoscut cu un ochi pătrunzător. Un judecător de instrucţie n-ar fi privit mai stăruitor. Aproape că-l pîndea. Se mărgini să-i răspundă :

— Daţi-mi lămuriri !

Necunoscutul îşi înfipse amîndouă mîinile în buzunăraşele vestei, ridică fruntea fără să-şi îndrepte şi şira spinării, dar străpungîndu-l la rîndul lui pe Marius cu privirea verde a ochelarilor lui.

— Fie, domnule baron ! Vă dau lămuriri. Am să vă vînd un secret.

— Un secret ?

— Un secret.

— Care mă priveşte ?

— Oarecum.

— Care e secretul ?

Marius, ascultîndu-l, îl cerceta din ce în ce mai mult.

— Încep pe gratis, spune necunoscutul. Veţi vedea că sînt interesant.

— Vorbiţi !

— Domnule baron, adăpostiţi un hoţ şi un ucigaş.

Marius tresări.

— În casa mea ? Nu ! spuse el.

Necunoscutul își șterse pălăria cu cotul și urmă fără să se tulbure :

— Ucigaș și hoț. Băgați de seamă, domnule baron, că nu vorbesc aici de fapte vechi, uitate, răsuflate, care pot fi șterse de lege prin prescripție și de Dumnezeu prin pocăință. Vorbesc de fapte proaspete, fapte prezente, fapte necunoscute încă de justiție în clipa de față. Merg mai departe. Acest om v-a furat încrederea, s-a strecurat aproape în familia dumneavoastră sub un nume fals. Vă voi spune adevăratul lui nume. Și vi-l spun pe gratis.

— Ascult.

— Se numește Jean Valjean.

— Știu.

— Vă voi spune, tot pe gratis, cine este.

— Vorbiți !

— E un fost ocnaș.

— Știu.

— Știți numai de cînd am avut onoarea să vi-o spun eu.

— Nu, știam de mai înainte.

Glasul rece al lui Marius, acel „știu", repetat, laconismul lui ursuz, răscoliră în necunoscut nu știu ce mînie înăbușită. Îi aruncă pe furiș lui Marius o uitătură furioasă, pe care și-o stinse numaidecît. Oricît de iute, privirea era dintre acelea pe care le recunoști dacă le-ai mai văzut o dată ; așa că nu-i scăpă lui Marius. Anumite flăcări nu se pot aprinde decît în anumite suflete ; ochiul, fereastra gîndului, ia foc ; ochelarii nu ascund nimic ; un geam nu poate ascunde iadul.

Necunoscutul urmă, zîmbind :

— Eu nu-mi îngădui să-l dezmint pe domnul baron. Dar, oricum, vedeți că sînt bine informat. Acum, ceea ce am să vă aduc la cunoștință nu știu decît eu. Și interesează averea doamnei baroane. E un secret extraordinar. Îl am de vînzare. Vi-l propun mai întîi dumneavoastră. Ieftin. Douăzeci de mii de franci.

— Știu și secretul acela, așa cum le știu și pe celelalte, spuse Marius.

Personajul simți nevoia să scadă ceva din preț :

— Domnule baron, dați zece mii și spun tot.

— Îți spun încă o dată că nu am nimic nou de aflat de la dumneata. Știu ce vrei să-mi spui.

Prin ochii necunoscutului mai trecu un fulger. El strigă :

— Trebuie totuși să mănînc pe ziua de azi. E un secret extraordinar, vă repet. Domnule baron, voi vorbi. Vorbesc. Dați-mi douăzeci de franci.

Marius îl privi neclintit.

— Cunosc secretul dumitale extraordinar, așa cum cunoșteam numele lui Jean Valjean, așa cum cunosc numele dumitale.

— Numele meu ?

— Da.

— Nici nu e greu, domnule baron. Am avut onoarea să vi-l scriu și să vi-l spun eu : Thénard.

— ...dier.

— Hai ?

— Thénardier.

— Cine-i ăsta ?

Cînd e în primejdie, ariciul se zbîrlește, cărăbușul face pe mortul, vechea gardă se așază în careu ; acest om începu să rîdă.

Apoi își scutură cu un bobîrnac un firicel de praf pe mîneca hainei.

Marius continuă :

— Tot dumneata ești și muncitorul Jondrette, comedianul Fabantou, poetul Genflot, spaniolul Don Alvarès și femeia Balizard.

— Femeia cum ?

— Și ai mai ținut și o cîrciumă în Montfermeil.

— Cîrciumă ! Niciodată.

— Și îți spun că dumneata ești Thénardier.

— Nu e adevărat.

— Și că ești un ticălos. Ține !

Şi Marius, scoţînd din buzunar o bancnotă, i-o azvîrli în obraz.

— Mulţumesc! Iertaţi! cinci sute! domnule baron! şi omul, răscolit, salutînd, apucă hîrtia şi se uită la ea cercetător. Cinci sute! reluă el uimit. Şi bîigui cu glasul tăiat: O bumaşcă serioasă. Apoi deodată: Ei bine, fie! izbucni el. Atunci, hai să fim la largul nostru!

Şi cu o iuţeală de maimuţă, dîndu-şi părul peste cap, smulgîndu-şi ochelarii, scoţîndu-şi din nas şi ascunzînd cotoarele de pene de care a fost vorba mai adineauri şi care de altfel s-au mai văzut şi în altă pagină a acestei cărţi, îşi scoase masca cum şi-ar fi scos pălăria.

Ochii i se aprinseră; fruntea strîmbă, brăzdată, cucuiată pe alocurea, îngrozitor de încreţită în partea de sus, ieşi la iveală, nasul i se făcu iar ascuţit ca un cioc; profilul crud şi tăios al omului rapace se arată din nou.

— Domnul baron e un om şi jumătate, spuse el cu un glas limpede, din care pierise orice fornăit. Sînt chiar Thénardier.

Îşi îndreptă spatele încovoiat.

Thénardier, fiindcă într-adevăr el era, era ciudat de surprins; ar fi fost chiar tulburat, dacă ar fi putut. Venise să stîrnească uimire, şi uimitul era el. Umilinţa aceasta i se plătea cu cinci sute de franci şi la urma urmei, o primea; dar îl năucise cu totul.

Vedea pentru întîia oară pe acest baron Pontmercy şi totuşi, cu toată deghizarea, acest baron îl recunoştea şi îl cunoştea încă bine. Şi nu numai că acest baron ştia tot despre Thénardier, dar părea că ştie tot despre Jean Valjean. Cine este acest tînăr aproape imberb, atît de rece şi de darnic, care ştia numele oamenilor, care ştia toate numele lor, care le deschidea punga, care îi lua la trei păzeşte pe pungaşi, ca un judecător, şi care îi plătea ca un nătărău?

Thénardier, după cum ne amintim, cu toate că fusese vecin cu Marius, nu-l văzuse niciodată, ceea ce la Paris se întîmplă des. Le auzea altădată parcă pe fetele lui

vorbind de un tînăr foarte sărac, numit Marius, care locuia în aceeași casă. Îi scrisese, fără să-l cunoască, scrisoarea de care știm. Nici o apropiere nu era cu putință în mintea lui între acel Marius și baronul Pontmercy.

Cît despre numele de Pontmercy, ne amintim că, pe cîmpul de bătaie de la Waterloo, nu auzise din el decît ultimele două silabe, aceleași pentru care el avusese totdeauna firescul dispreț datorat cuvîntului ce nu înseamnă decît un simplu „mulțumesc".

Dar, mulțumită fiicei sale Azelma, pe care o pusese în urmărirea tinerilor căsătoriți de la 16 februarie, și apoi prin cercetările lui personale, ajunsese să afle o mulțime de lucruri și din adîncul vizuinei lui, izbutise să pună mîna pe multe fire tainice. Descoperise cu multă trudă sau ghicise cu multă chibzuială cine era omul pe care îl întîlnise într-o anumită zi în Marele Canal. De la om ajunsese ușor la nume. Știa că doamna baroană Pontmercy era Cosette. Dar în privința asta socotea că trebuie să fie discret. Cine era Cosette ? Nici el însuși nu știa exact. Bănuia el, firește că era poate copil din flori. Povestea Fantinei i se păruse totdeauna deocheată, dar la ce bun să vorbească de ea ? Să ceară plată ca să tacă ? Avea sau credea că are de vîndut ceva mai bun decît asta. Și, după cît se vedea, venind să-i facă baronului Pontmercy această destăinuire fără nici o dovadă : „Nevasta dumneavoastră e un copil din flori", n-ar fi izbutit decît să atragă piciorul soțului în spatele informatorului.

În gîndul lui Thénardier convorbirea cu Marius nu începuse încă. Trebuise să dea îndărăt, să-și schimbe strategia, să părăsească o poziție, să caute altă cale de atac. Dar nimic esențial nu se pierduse, și pe deasupra avea și cinci sute de franci în buzunar. De altfel, avea ceva hotăritor de spus și se simțea tare chiar împotriva acestui baron Pontmercy, atît de strașnic informat și atît de bine înarmat. Pentru oameni de felul lui Thénardier orice dialog este o luptă. Care era situația lui în aceea care era pe cale s-o înceapă ? Nu știa cu cine vorbește, dar știa

despre ce vorbește. În gînd își trecu repede în revistă forțele, și după ce spuse : „Sînt Thénardier“, așteptă.

Marius rămăsese pe gînduri. În sfîrșit, îl avea în mînă, așadar, pe Thénardier. Omul ăsta, pe care dorise atît de mult să-l găsească iarăși, era în fața lui. Sta în puterea lui prin urmare să respecte recomandația colonelului Pontmercy. Se simțea umilit că eroul datora ceva banditului, și că polița trasă din adîncul mormîntului de tatăl lui pe numele lui Marius era pînă acum protestată. I se părea de asemenea, în situația lui atît de încurcată față de Thénardier, că ar fi fost minutul potrivit să-l răzbune pe colonel de nenorocirea de a fi fost salvat de un asemenea mișel. Oricum era mulțumit. În sfîrșit, va putea să scape umbra colonelului de acest creditor nevrednic și totodată i se părea că va scoate memoria tatălui său din închisoarea datornicilor.

Pe lîngă această datorie, mai avea una, să lămurească dacă s-ar fi putut, obîrșia averii Cosettei. Se părea că se ivise prilejul. Poate că Thénardier știa. Ar putea fi de folos să cerceteze adîncurile acestui om. Începu cu asta.

Thénardier ascunsese „bumașca serioasă“ în buzunărașul vestei și se uita la Marius cu o blîndețe aproape duioasă.

Marius rupse tăcerea.

— Thénardier, ți-am spus cum te numești. Cît despre secretul dumitale, adică ceea ce țineai să-mi destăinuiești, vrei acum să ți-l spun eu ? Am și eu informațiile mele. Vei vedea că știu despre asta mai mult decît dumneata. Jean Valjean, după cum ai spus, e un asasin și un hoț. E un hoț, pentru că a prădat un manufacturier bogat și l-a ruinat pe domnul Madeleine. E un ucigaș, pentru că l-a ucis pe agentul de poliție Javert.

— Nu înțeleg, domnule baron, zise Thénardier.

— Mă voi face înțeles. Ascultă ! Într-o plasă din Pas-de-Calais trăia prin 1882 un om care avusese oarecari încurcături cu justiția și care, sub numele de domnul Madeleine, se ridicase din nou și se restabilise. Acest om ajunsese, în toată puterea cuvîntului, un om drept.

Cu industria lui, o fabrică de sticlărie neagră, îmbogățise un întreg oraș. Cît despre averea lui personală, crescuse și ea frumos, dar numai ca o urmare și oarecum din întîmplare. Era tatăl adoptiv al săracilor. Întemeia spitale, deschidea școli, vizita bolnavii, înzestra fetele, ajuta văduvele, înfia orfanii ; era un fel de tutore al ținutului. Refuzase Legiunea de onoare, fusese numit primar. Un ocnaș liberat cunoștea taina unei condamnări suferite cîndva de acest om ; îl denunță și domnul Madeleine fu arestat ; profitînd de această arestare, fostul ocnaș veni la Paris și făcu să i se înmîneze de către bancherul Laffitte — știu lucrurile chiar de la casier — cu ajutorul unei semnături false, suma de mai bine de jumătate de milion, care aparținea domnului Madeleine. Acest ocnaș care l-a jefuit pe domnul Madeleine este Jean Valjean. Cît despre celălalt fapt, iar nu poți să-mi spui nimic nou. Jean Valjean l-a omorît pe agentul Javert ; l-a omorît cu un glonț de pistol. Eu care îți vorbesc, eram de față.

Thénardier îi aruncă lui Marius acea căutătură disprețuitoare a omului înfrînt care pune iarăși mîna pe victorie și care, într-o singură clipă, recîștigă întreg terenul pierdut. Dar zîmbetul i se întoarse numaidecît, biruința inferiorului asupra celui care-i e superior trebuie să fie blajină, și Thénardier se mărgini să-i spună lui Marius :

— Domnule baron, sîntem pe un drum greșit.

Și își sublinie fraza făcînd cu mănunchiul de brelocuri o morișcă plină de tîlc.

— Cum, întrebă Marius, o tăgădui ? Astea sînt fapte.

— Sînt basme. Încrederea cu care domnul baron mă onorează, mă obligă să-i vorbesc așa. Adevărul și dreptatea înainte de orice. Nu-mi place să văd lume învinovățită pe nedrept. Domnule baron, Jean Valjean nu l-a jefuit pe domnul Madeleine și Jean Valjean nu l-a omorît pe Javert.

— Asta e bună ! Cum adică ?

— Pentru două motive.

— Care ? Vorbeşte !

— Primul motiv : nu l-a jefuit pe domnul Madeleine, fiindcă Jean Valjean este chiar domnul Madeleine.

— Ce poveşti sînt astea ?

— Şi al doilea motiv : nu l-a ucis pe Javert, avînd în vedere că cel care l-a omorît pe Javert e Javert însuşi.

— Ce vrei să spui ?

— Că Javert s-a sinucis.

— Dovedeşte ! Dovedeşte ! strigă Marius ca scos din fire.

Thénardier îşi reluă fraza scandînd-o ca pe un vers antic :

— Agen-tul-de-poli-ţie-Ja-vert-a-fost-găsit-înecat-sub-un-vapor-în-Port-au-Change.

— Bine, dar dovedeşte !

Thénardier scoase din buzunar un plic de hîrtie cenuşie, în care părea că se află nişte foi împăturite, de diverse mărimi.

— Am dosarul meu, spuse el liniştit. Şi adăugă : Domnule baron, am vrut, în interesul dumneavoastră, să-l cunosc bine pe Jean Valjean al meu. Repet Jean Valjean şi domnul Madeleine sînt aceeaşi persoană, şi repet : Javert n-a avut alt asasin decît pe Javert, şi dacă vorbesc, înseamnă că am dovezi. Nu dovezi scrise, scrisul e suspect, scrisul e complice, ci dovezi tipărite.

Vorbind, Thénardier trăgea din plic două numere de ziare îngălbenite, veştede şi îmbibate puternic de tutun. Una din cele două jurnale, rupt la toate colţurile, bucăţi aproape, părea mult mai vechi decît celălalt.

— Două fapte, două dovezi, zise Thénardier.

Şi întinse către Marius jurnalele desfăcute.

Cititorul cunoaşte aceste două ziare. Unul, cel mai vechi, un număr din *Drapelul alb* cu data de 25 iulie 1823, al cărui cuprins s-a văzut în partea a doua din această carte, stabilea identitatea dintre domnul Madeleine şi Jean Valjean. Celălalt, un *Monitor*, cu data de 15 iu-

nie 1832, constata sinuciderea lui Javert, adăugind că, dintr-un raport verbal al lui Javert către prefect rezulta că, fiind luat prizonier pe baricada din strada Chanvrerie, scăpase cu viață prin mărinimia unui răsculat, care, ținîndu-l sub amenințarea pistolului, în loc să-i zboare creierii, trăsese în aer.

Marius citi. Era limpede, dată neîndoielnică, probă de neînlăturat, pentru că cele două ziare nu fuseseră tipărite anume ca să se dea crezare spuselor lui Thénardier; însemnarea din *Monitor* era chiar un comunicat administrativ al Prefecturii poliției. Marius nu se mai putea îndoi. Informațiile luate de la casier erau false și el însuși se înșelase. Jean Valjean, înălțat pe neașteptate, ieșea din pîclă. Marius nu izbuti să-și oprească un strigăt de bucurie :

— Foarte bine, dar atunci nenorocitul acesta e un om minunat ! Toată averea era în adevăr a lui ! E Madeleine, providența unui ținut întreg ! E Jean Valjean, salvatorul lui Javert ! E un erou ! E un sfînt !

— Nu e nici sfînt și nici erou, zise Thénardier. E un ucigaș și un hoț. Și adăugă cu glasul omului care începe să simtă că a dobîndit oarecare autoritate : Să ne potolim.

Cuvintele hoț și asasin, pe care Marius le credea înlăturate cu desăvîrșire și care se iveau iar, căzură asupra lui ca o ploaie de gheață.

— Iarăși ?! zise el.

— În vecii vecilor, răspunse Thénardier. Jean Valjean nu l-a jefuit pe Madeleine, dar e un hoț ; și nu l-a ucis pe Javert, dar e un ucigaș.

— Vrei să vorbești, reluă Marius, despre acel nenorocit furt de acum patruzeci de ani, ispășit după cum reiese chiar din ziarele dumitale, printr-o viață de pocăință, de renunțare și de virtute ?

— De asasinat și jaf, domnule baron. Și repet că vorbesc de fapte actuale. Ce am să vă destăinuiesc eu e cu totul și cu totul necunoscut. E ceva nou. Și poate că în asta o să găsiți și originea averii date atît de dibaci de

Jean Valjean doamnei baroane. Zic dibaci, deoarece nu e uşor, cu ajutorul unei donaţii de felul ăsta, să te strecori într-o casă onorabilă, a cărei bunăstare vrei s-o împărtăşeşti, să-ţi acoperi fărădelegea, să te bucuri de bunurile jefuite, să-ţi îngropi numele şi să-ţi creezi o familie.

— Aici aş putea să te întrerup, observă Marius, dar mergi mai departe.

— Domnule baron, am să vă spun totul, lăsînd răsplata la mărinimia dumneavoastră. Secretul ăsta merită aur greu. Îmi veţi spune: „De ce nu te-ai adresat lui Jean Valjean?" Dintr-o socoteală foarte simplă: ştiu că el s-a despuiat de tot ce avea, în folosul dumneavoastră, şi găsesc că socoteala e iscusită; aşa că nu mai are nici o lescaie. Mi-ar fi arătat mîinile goale, şi, fiindcă am nevoie de o sumă oarecare pentru călătoria mea la Joya, vă prefer pe dumneavoastră, care aveţi totul, lui, care n-are nimic. Sînt cam obosit, daţi-mi voie să mă aşez.

Marius se aşeză şi îi făcu semn să şadă şi el.

Thénardier se scufundă într-un scaun capitonat, luă iar cele două jurnale, le băgă din nou în plic şi bodogăni, ciocănind cu unghia *Drapelul alb*:

— Mi-a dat multă bătaie de cap pînă ce mi-am făcut rost de el.

După asta puse picior peste picior şi se lăsă pe spate, ca un om sigur de spusele lui, apoi intră în materie, cu gravitate şi apăsînd pe fiecare cuvînt:

— Domnule baron, la 6 iunie 1832, acum un an chiar în ziua răscoalei, se afla un om în Marele Canal colector al Parisului, cam acolo unde canalul se varsă în Sena, între podul Invalizilor şi podul Iéna.

Marius îşi apropie repede scaunul de al lui Thénardier. Thénardier băgă de seamă mişcarea şi urmă, cu încetineala oratorului care îşi stăpîneşte ascultătorii şi care simte cum inima adversarului bate la auzul cuvintelor lui:

— Omul acesta, silit să se ascundă, pentru motive de altfel străine de politică, îşi făcuse în canal o locuinţă a cărei cheie o avea numai el. Era, repet, la 6 iunie; să tot fi fost ora opt seara. Omul auzi un zgomot în canal.

Uimit se ghemui și pîndi. Era un zgomot de pași, cineva mergea prin întuneric, venea spre el. Gratiile care închideau gura canalului nu erau departe. Curios lucru, în canal mai era un om. Puțina lumină care venea dinspre gura canalului îi îngădui să-l recunoască pe noul-venit și să vadă că acest om duce ceva în spinare. Mergea încovoiat. Cel care mergea încovoiat era un fost ocnaș și ceea ce ducea pe umeri era un cadavru. Flagrant delict de asasinat, fără îndoială. Cît despre jaf, se înțelege de la sine : nimeni nu omoară un om pe gratis. Acest ocnaș se pregătea să arunce cadavrul în Sena. Un fapt de ținut minte : înainte de a ajunge la gratiile de ieșire, ocnașul, care venea de departe din susul canalului, dăduse bineînțeles peste o spărtură înspăimîntătoare, în care ar fi putut să arunce cadavrul ; dar, chiar de a doua zi, curățitorii de canale, lucrînd la surpătură, ar fi găsit stîrvul, ceea ce nu-i convenea ucigașului. Mai bucuros străbătuse surpătura cu povara lui în spate ; sforțările lui trebuie să fi fost grozave și ar fi putut să-l coste viața ; nici nu înțeleg cum a mai ieșit viu de acolo.

Scaunul lui Marius se mai apropie o dată. Thénardier se folosi de asta ca să respire adînc, și urmă :

— Domnule baron, un canal nu este Champ-de-Mars. Nu ai acolo nici de unele, n-ai nici măcar loc. Dacă se află în el doi oameni, trebuie să se întîlnească. Ceea ce s-a și întîmplat. Locatarul și trecătorul fură siliți să-și spună ziua bună, spre părerea de rău atît a unuia cît și a altuia. Trecătorul spuse locatarului : „Vezi ce duc în spate, trebuie să ies de aici, cheia e la tine, dămi-o". Ocnașul era un bărbat de o putere înspăimîntătoare. Nu se putea să nu-i faci pe plac. Totuși, cel care avea cheia se mai tocmi nițel, numai ca să cîștige timp. Se uită la mort, dar nu putu să vadă nimic, afară de faptul că era tînăr, bine îmbrăcat, cu înfățișare de om bogat și plin de sînge de nu-l puteai recunoaște. Stînd mereu de vorbă, găsi mijlocul să sfîșie și să rupă pe la spate un petic din haina celui ucis, fără ca ucigașul să bage de seamă. Ca

o dovadă, înțelegeți ; un mijloc de a da iarăși de urma celor întîmplate și de-a face pe criminal să-și recunoască crima. Băgă dovada în buzunar. Apoi deschise gratiile, scoase afară pe cel cu povara pe umeri, închise la loc gratiile și pieri, neavînd de loc poftă să mai fie amestecat în restul întîmplării și mai cu seamă nevrînd să fie de față cînd ucigașul avea să arunce mortul în rîu. Înțelegeți acum. Cel care ducea cadavrul în spinare e Jean Valjean ; cel care avea cheia, vă vorbește dumneavoastră acum ; și peticul de haină...

Thénardier își isprăvi fraza, scoțînd din buzunar și ținînd în dreptul ochilor, cu amîndouă mîinile, între degetele mari și arătătoare, o fîșie de postav negru plină de pete întunecate.

Marius se ridicase în picioare, palid, abia răsuflînd, cu ochii țintă la peticul negru, și, fără să rostească un cuvînt, fără să-și ia privirea de la această zdreanță, mergea de-andaratelea spre zid și cu mîna dreaptă întinsă pe la spate căuta, pipăind pe perete, o cheie care era în broasca unui dulap, lîngă cămin. Găsi cheia, deschise ușița și băgă mîna fără să se uite și fără ca ochii lui înspăimîntați să se dezlipească de pe cîrpa pe care o ținea întinsă Thénardier.

În vremea asta, Thénardier urma :

— Domnule baron, am cele mai temeinice motive să cred că tînărul ucis era un străin bogat, atras de Jean Valjean într-o cursă, și că avea la el o sumă foarte însemnată.

— Tînărul acela eram eu și haina, iat-o ! strigă Marius și aruncă pe parchet o haină neagră veche și plină de sînge.

Apoi smulgînd peticul din mîinile lui Thénardier, se aplecă peste haină și apropie peticul sfîșiat de pulpana zdrențuită. Ruptura se potrivea de minune și bucata ruptă întregea haina.

Thénardier era împietrit. Se gîndi : „M-a făcut praf !"

Marius se ridică fremătînd, deznădăjduit, fericit.

Se scotoci prin buzunare și se apropie înfuriat de Thénardier, arătîndu-i și proptindu-i aproape în obraz pumnul lui plin de hîrtii de cîte cinci sute și o mie de franci.

— Ești un ticălos ! Ești un mincinos, un defăimător, un mîrșav ! Ai venit să-l învinuiești pe omul acesta și l-ai justificat ; voiai să-l nimicești și n-ai izbutit decît să-l proslăvești. Dumneata ești hoțul ! Dumneata ești ucigașul ! Te-am văzut Thénardier Jondrette, în vizuina din bulevardul Hôpital. Știu despre dumneata destule ca să te trimit la ocnă și chiar mai departe dacă aș vrea. Uite, ia o mie de franci, nelegiuitule !

Și-i azvîrli lui Thénardier o hîrtie de o mie de franci.

— Ah ! Jondrette Thénardier, pungaș netrebnic ! Asta să-ți fie lecție, vînzător de taine, negustoraș de mistere, răscolitor de bezne, ticălosule ! Ține încă cinci sute de franci și ieși afară ! Te ocrotește Waterloo !

— Waterloo ! bîlbîi Thénardier, vîrînd în buzunar și hîrtia de cinci sute și pe cea de o mie.

— Da, ucigașule ! Ai scăpat acolo viața unui colonel...

— A unui general, zise Thénardier, ridicînd capul.

— A unui colonel ! reluă Marius cu mînie. N-aș da o lăscaie pentru un general. Și ai venit aici să mai pui la cale alte ticăloșii ! Ai săvîrșit toate crimele cu putință ! Pleacă ! Să nu te mai văd ! Fii fericit, e tot ce-ți doresc. Ah, fiară ! Iată încă trei mii de franci. Ia-i ! Poți să pleci chiar de mîine în America, împreună cu fata ; fiindcă nevasta ți-a murit, mincinos neobrăzat ! Voi fi de față la plecarea dumitale tîlharule, și am să-ți mai dau atunci douăzeci de mii de franci. Du-te să te spînzure aiurea !

— Domnule baron, răspunse Thénardier, salutînd pînă la pămînt, recunoștință veșnică !

Și Thénardier ieși nemaiputînd să înțeleagă nimic, năucit și încîntat de această dulce strivire sub saci de aur și de acest trăsnet care cădea pe el acoperindu-l cu bancnote.

Era în adevăr trăsnit, dar totodată și mulțumit ; și ar fi fost foarte supărat dacă ar fi avut un paratrăsnet împotriva acestui trăsnet.

Să isprăvim odată cu omul acesta. Două zile după întîmplările de care vorbim, Thénardier, ajutat de Marius, plecă în America, sub un nume fals, împreună cu fiica lui Azelma, și avînd asupra lui o poliță de douăzeci de mii de franci plătibilă la New York. Murdăria morală a lui Thénardier, acest burghez nerealizat, era fără leac ; a fost în America ceea ce fusese și în Europa. Contactul cu un om rău ajunge ca o faptă bună să intre în descompunere și să nască o faptă rea. Cu banii lui Marius, Thénardier se făcu negustor de sclavi.

De îndată ce Thenardier ieși, Marius alergă în grădină, unde Cosette se plimba încă.

— Cosette, Cosette ! strigă el. Vino ! Vino repede ! Să plecăm ! Basque, o trăsură ! Cosette, vino ! Ah ! Doamne ! El mi-a salvat viața ! Să nu mai pierdem nici o clipă ! Ia-ți un șal !

Cosette îl crezu nebun, dar îl ascultă.

El nici nu mai respira, își punea mîna pe inimă ca să-i astîmpere bătăile. Se plimba încoace și încolo cu pași mari, și o săruta pe Cosette :

— Ah ! Cosette ! Sînt un nenorocit ! zicea el.

Marius își ieșise din minți. Începea să deslușească în acest Jean Valjean o personalitate măreață și întunecată. Întrezărea o virtute nemaipomenită, puternică și blîndă, umilă totuși în măreția ei. Marius era orbit de această minune. Nu-și dădea seama de ce vedea, dar era ceva uriaș.

Trăsura veni într-o clipă. Marius o ajută pe Cosette să se suie și sări și el.

— Birjar, zise el, strada l'Homme-Armé, numărul 7.

Trăsura porni.

— Ah, ce fericire ! zise Cosette. Strada l'Homme-Armé ! Nici nu mai îndrăzneam să vorbesc de asta. O să-l vedem pe domnul Jean.

— Pe tatăl tău, Cosette ! E tatăl tău mai mult decît oricînd. Cosette, încep să ghicesc. Mi-ai spus că niciodată n-ai primit scrisoarea pe care ți-am trimis-o prin Gavroche.

Trebuie să fi căzut în miinile lui. Cosette, el s-a urcat pe baricadă ca să mă salveze. Și pentru că are nevoie să fie un înger, a mai salvat în treacăt și pe alții : l-a salvat pe Javert. M-a scos din prăpastia aceea ca să mă dea ție. M-a dus în spinare prin canalul acela îngrozitor. Ah, sînt nerecunoscător, sînt un monstru ! Cosette, după ce a fost providența ta, a fost și a mea. Închipuiește-ți că în hazna era o surpătură înspăimîntătoare, în care omul putea să se înece de o sută de ori, să se înece în mocirlă. Cosette, m-a luat în spate ca s-o străbat. Eu eram leșinat, nu vedeam nimic, nu auzeam nimic, nu puteam ști nimic despre propria mea pățanie. O să-l aducem înapoi, o să-l luăm cu noi, vrea-nu-vrea, și n-are să ne mai părăsească. Numai să-l găsim acasă ! Numai să fie acasă ! Cît îmi va mai fi dat să trăiesc am să-l cinstesc. Da, asta trebuie să fie, vezi tu, Cosette ? Lui trebuie să-i fi dat Gavroche scrisoarea mea. Totul e limpede. Înțelegi ?

Cosette nu înțelegea însă nici un cuvînt.

— Ai dreptate, rosti ea.

În vremea asta trăsura gonea mereu.

V

O NOAPTE PRIN CARE STRĂBATE STRĂLUCIREA ZILEI

Cînd auzi o bătaie în ușă, Jean Valjean se întoarse.

— Intră, rosti el cu glas slab.

Ușa se deschise. Marius și Casette se iviră.

Cosette dădu buzna în odaie.

Marius rămase în prag, în picioare, rezemat de pervazul ușii.

— Cosette ! zise Jean Valjean, și se îndreptă în scaun, cu brațele deschise și tremurătoare, rătăcit, palid ca o arătare, cu o bucurie nemăsurată în priviri.

Cosette, înecată de emoție, căzu la pieptul lui Jean Valjean.

— Tată ! strigă ea.

Jean Valjean, răscolit, bîigui :

— Cosette ! ea ! dumneata, doamnă ! tu ești ? Ah, Doamne ! Și, strîns în brațele Cosettei, strigă : Tu ești ! Ești aici ! Așadar mă ierți ?

Coborîndu-și pleoapele ca să-și poată opri lacrimile, Marius înaintă un pas și cu buzele tremurînde, cu gura încleștată ca să-și stăpînească hohotul de plîns, șopti :

— Tată !

— Și dumneata mă ierți ! zise Jean Valjean.

Marius nu putu găsi nici un cuvînt, și Jean Valjean adăugă :

— Mulțumesc.

Cosette își smulse șalul și își aruncă pălăria pe pat.

— Mă stingheresc, zise ea.

Și, așezîndu-se pe genunchii bătrînului, îi dădu la o parte părul alb cu o mișcare minunat de duioasă și îl sărută pe frunte.

Jean Valjean, pierdut se lăsă în voia ei.

Cosette, care nu înțelegea nimic deslușit, îl mîngîia și mai mult, ca și cum ar fi vrut să plătească ea datoria lui Marius.

— Ce proști sînt oamenii ! Credeam că n-am s-o mai văd. Închipuiește-ți, domnule Pontmercy, că în clipa în care ați intrat, tocmai spuneam : „S-a isprăvit. Uite rochița ei, sînt un nenorocit, n-o voi mai vedea pe Cosette" ; îmi spuneam asta chiar cînd urcați scara. Ce prost eram ! Uite cum se prostește omul ! Asta fiindcă uităm pe bunul Dumnezeu. Bunul Dumnezeu zice : „Te crezi părăsit, prostănacule ! Nu, nu, asta n-are să se întîmple. Ei, e acolo un biet om care are nevoie de un înger." Și îngerul vine ; și bietul om o vede iar pe Cosette a lui, pe Cosette a lui cea mică ! Ah, cît eram de nenorocit ! O clipă nu mai putu rosti nici un cuvînt, apoi urmă : Aveam nevoie în adevăr s-o văd pe Cosette, cîte puțin, din cînd în cînd. Inima are și ea nevoie de oscioru ei de ros. Dar simțeam bine că sînt de prisos. Căutam să fiu înțelegător : „N-au nevoie de

tine, stai în ungherul tău, n-ai dreptul să fii tot mereu între ei". Ah ! Dumnezeule binecuvîntat, o văd iarăși ! Știi tu, Cosette, că bărbatul tău e foarte frumos ? Ah, ce drăguț guler brodat ai ! Așa mai zic și eu ! Îmi place desenul ăsta. Nu e așa că bărbatul tău l-a ales ? Și ți-ar mai trebui niște șaluri. Domnule Pontmercy, dă-mi voie să-i spun „tu". Nu-i voi mai spune așa multă vreme.

Cosette îl întrerupse :

— Cît ai fost de rău că ne-ai lăsat cum ne-ai lăsat ! Unde-ai fost ? De ce-ai lipsit atît de mult ? Altădată călătoriile dumitale nu țineau mai mult de trei-patru zile. O trimiteam pe Nicolette și mi se răspundea mereu : „E plecat". Cînd te-ai întors ? De ce nu ne-ai dat de veste ? Știi că ești foarte schimbat ? Ah, ce tată rău ești ! A fost bolnav și noi nici n-am știut ! uite Marius, ia-i mîna să vezi cît e de rece !

— Va să zică, iată-vă ! Domnule Pontmercy, iartă-mă ! repetă Jean Valjean.

La acest cuvînt, pe care Jean Valjean îl mai spusese o dată, tot ceea ce umplea inima lui Marius se revărsă ; el izbucni :

— Cosette, auzi ? Auzi unde a ajuns ! Îmi cere iertare. Știi tu, Cosette, ce a făcut el pentru mine ? Mi-a salvat viața. Mai mult încă. Mi te-a dat pe tine. Și după ce m-a salvat, și după ce mi te-a dat pe tine, Cosette, știi ce a făcut cu el însuși ? S-a jertfit. Uite ce fel de om e. Și mie, nerecunoscătorul, mie uitucul, mie nemilosul, mie vinovatul, mie îmi spune el : Mulțumesc ! Cosette, dacă mi-aș petrece toată viața la picioarele acestui om, și tot ar fi prea puțin. Baricada, canalul, iadul cela, cloaca, toate le-a străbătut pentru mine, pentru tine, Cosette ! M-a dus cu el, trecînd prin toate soiurile de moarte, pe care le înlătura din calea mea și le primea pentru el însuși. Are toate curajurile, toate virtuțile, toate eroismele, toate sfințeniile ! Cosette, omul acesta e un înger !

— Ssst ! Ssst ! spuse încet Jean Valjean. De ce mai vorbești de toate astea.

— Dar dumneata, strigă Marius cu o mînie în care se împletea venerația, de ce nu mi-ai spus tot ! E și greșeala dumitale. Scapi oamenii de la moarte și nu le-o spui ! Mai mult ; sub cuvînt că te dai pe față, te defăimezi singur. E îngrozitor !

— Am spus adevărul, răspunse Jean Valjean.

— Nu, adevărul este adevărul întreg și n-ai spus adevărul întreg. De ce să nu spui că dumneata ai fost domnul Madeleine ? De ce să nu spui că l-ai salvat pe Javert ? De ce să nu spui că eu îți datorez viața ?

— Pentru că gîndeam ca și dumneata. Socoteam că ai dreptate. Trebuia să plec. Dacă ai fi știut de istoria aceea cu canalul, m-ai fi oprit lîngă dumneata. Așa că a trebuit să tac. Dacă aș fi vorbit, asta ar fi încurcat totul.

— Ce să încurce ? Pe cine ? reluă Marius. Crezi oare că ai să rămîi aici ? Te luăm cu noi. Ah, Doamne, cînd mă gîndesc că toate le-am făcut la întîmplare. Te luăm cu noi. Faci parte din noi înșine. Ești tatăl ei și-al meu. N-ai să mai petreci nici o zi în casa asta groznică. Să nu-ți închipui că mîine ai să mai fii aici.

— Mîine, zise Jean Valjean, n-am să mai fiu aici, dar n-am să fiu nici acasă la voi.

— Ce vrei să spui ? întrebă Marius. Aha, s-a isprăvit cu călătoriile. N-o să ne mai părăsești. Ești al nostru. Nu-ți mai dăm drumul.

— De data asta niciodată, adăugă Cosette. Am venit cu o trăsură. Te răpesc. Dacă trebuie, te iau cu forța. Și, rîzînd, se prefăcu că îl ridică pe bătrîn în brațe. Odaia dumitale, acasă la noi, te așteaptă mereu. Dacă ai ști ce frumoasă e acum grădina ! Azaleele cresc de minune. Aleile sînt așternute cu nisip de rîu, amestecat peste tot cu scoici mici, violete. Ai să mănînci din căpșunile mele. Le stropesc chiar eu. Și să nu mai aud „doamnă“, să nu mai aud „domnule Jean“, sîntem în republică, toată lumea își spune „tu“, nu e așa, Marius ? S-a schimbat programul. Dacă ai ști, tată, ce supărare am avut. O prigorie își făcuse cuibul într-o gaură a zidului și o afurisită de

pisică mi-a mîncat-o. Biata mea prigorie, mică şi dulce; venea la geam şi se uita la mine ! Am plîns. Aş fi omorît pisica ! Dar acum nimeni nu mai plînge. Toată lumea rîde, toată lumea e fericită ! Ai să mergi cu noi. Ce mulţumit o să fie bunicul ! Ai să ai bucăţica dumitale de grădină, ai s-o îngrijeşti şi vom vedea dacă şi căpşunile dumitale vor fi atît de frumoase ca ale mele. Şi apoi, am să fac tot ce vrei, şi dumneata ai să mi te supui.

Jean Valjean o asculta fără s-o audă. Auzea mai degrabă cîntecul glasului ei decît înţelesul cuvintelor ; una din acele lacrimi grele, care sînt mărgăritarele întunecate ale sufletului, se adună încet în ochii lui.

Şopti :

— Dovadă că Dumnezeu e bun este că a venit ea.

— Tată ! zise Cosette.

Jean Valjean urmă :

— Adevărat că ar fi minunat să trăim laolaltă. Copacii lor sînt plini de păsărele. M-aş plimba cu Cosette. E atît de bine să faci parte dintre oamenii care trăiesc, care îşi dau bună ziua, care se strigă prin grădină, care se văd dis-de-dimineaţă. Am îngriji fiecare un colţişor din grădină. Ea mi-ar da să mănînc căpşuni, eu aş lăsa-o să culeagă trandafirii mei. Ar fi minunat. Numai că... Se întrerupse şi spuse blînd : Păcat !

Lacrima nu căzu, se opri şi Jean Valjean o înlocui cu un zîmbet.

Cosette luă amîndouă mîinile bătrînului între ale ei.

— Doamne, zise ea, mîinile dumitale sînt mai reci decît adineauri. Eşti bolnav ? Ce te doare ?

— Eu ? Nu ! răspunse Jean Valjean. Mă simt foarte bine. Numai că...

Se opri.

— Numai că... !

— Am să mor foarte curînd.

Marius şi Cosette se înfiorară.

— Să mori ? ! strigă Marius.

— Da, dar nu-i nimic, zise Jean Valjean. Respiră adînc, zîmbi şi rosti iar : Cosette, spuneai ceva, continuă,

mai vorbește, va să zică prigoria ta, mititica, a murit. Vorbește, să-ți aud glasul !

Marius împietrit, se uita la bătrîn.

Cosette scoase un țipăt sfîșietor :

— Tată ! Tăticul meu, ai să trăiești, ai să trăiești, vreau să trăiești, înțelegi ?

Jean Valjean ridică ochii spre ea cu adorație.

— Eh, da, apără-mă de moarte ! Cine știe ? Poate că am să te ascult. Eram gata să mor, chiar cînd ați venit voi. Asta m-a oprit, mi s-a părut că mă nasc a doua oară.

— Dar ești plin de putere și de viață ! strigă Marius. Așa îți închipui dumneata că moare un om ? Ai suferit, n-ai să mai suferi. Eu îți cer iertare, și încă în genunchi ! Ai să trăiești, ai să trăiești cu noi, și ai să trăiești mult. Te luăm cu noi. Sîntem doi și nu vom avea de azi înainte decît un singur gînd : fericirea dumitale !

— Vezi bine, reluă Cosette plîngînd. Marius spune că n-ai să mori.

Jean Valjean zîmbea mereu.

— Și dacă mă vei lua cu dumneata, domnule Pontmercy, vei face din mine altceva decît ceea ce sînt ? Nu, Dumnezeu s-a gîndit ca dumneata și ca mine, și nu-și schimbă părerea ; e bine să mor. Moartea e o socoteală înțeleaptă. Dumnezeu știe mai bine decît noi ce ne trebuie. Să fiți fericiți ; domnul Pontmercy s-o păstreze pe Cosette ; tinerețea să se cunune cu zorile ; în jurul vostru, dragii mei copii, să fie numai flori de liliac și privighetori, viața să fie o pajiște frumoasă plină de soare, toate încîntările cerului să vă umple sufletul, iar eu, care acum nu mai sînt bun de nimic, să mor, fiindcă toate acestea sînt mai bine întocmite. Să fim cuminți ! Nu mai e nimic de făcut, simt că totul s-a sfîrșit. Acum un ceas am leșinat. Și astă-noapte am băut toată cana cu apă de colo. Ce bun e bărbatul tău, Cosette ! E mai bine cu el decît cu mine.

La ușă se auzi un zgomot. Venea doctorul.

— Bună ziua și rămas bun, doctore ! zise Jean Valjean. Iată și bieții mei copii !

Marius se apropie de doctor. Îi spuse un singur cuvînt : „Domnule ?..." dar în felul de a-l rosti se cuprindea o întreagă întrebare.

Doctorul răspunse la întrebare cu o privire plină de înțeles.

— Fiindcă lucrurile nu ne plac nouă, nu avem voie să fim nedrepți față de Dumnezeu, zise Jean Valjean.

Se făcu tăcere. Toți aveau inima strînsă.

Jean Valjean se întoarse spre Cosette. Începu s-o privească îndelung, ca și cum ar fi vrut să ia ceva din ea pentru veșnicie. Din adîncul plin de întuneric în care pogorîse de pe acum, mai putea să privească plin de extaz spre Cosette. Strălucirea chipului ei blînd ilumina obrazul lui de ceară. Mormîntul poate avea strălucirea lui.

Doctorul îi luă pulsul.

— Ah, de dumneavoastră avea nevoie ! șopti el uitîndu-se la Marius și la Cosette. Și aplecîndu-se la urechea lui Marius, adăugă foarte încet : Prea tîrziu.

Jean Valjean, aproape fără să-și ia ochii de la Cosette, se uită la Marius și la doctor cu seninătate. Din gura lui ieșiră cu greu aceste cuvinte :

— Nu e nimic să mori ; e groaznic să nu trăiești.

Deodată se ridică. Aceste pîlpîiri de putere sînt cîteodată chiar semnul agoniei. Se îndreptă cu un pas sigur către perete, îi dădu la o parte pe Marius și pe medic care voia să-l ajute, luă de pe zid, dintr-un cui, crucifixul de aramă, se întoarse și se așeză din nou cu sprinteneala omului deplin sănătos, și zise cu voce tare, punînd crucifixul pe masă :

— Acesta e marele martir.

Apoi pieptul i se scufundă, capul i se clătină ca și cum l-ar fi și cuprins amețeala mormîntului și mîinile lui, așezate pe genunchi, începură să scurme cu unghiile postavul pantalonilor.

Cosette îl sprijinea ținîndu-l de umeri, suspina și încerca să-i vorbească fără a izbuti. Printre vorbele amestecate cu acea gîngăveală tristă care întovărășește lacrimile se deslușea :

— Tată, nu ne părăsi! Se poate oare să te regăsim numai ca să te pierdem?

S-ar putea spune că agonia șerpuiește: se duce, vine, înaintează spre groapă și se întoarce la viață. Moartea dibuie pînă să se înfăptuiască.

După această jumătate de sincopă, Jean Vajlean prinse din nou puteri, își scutură fruntea de umbre și deveni din nou aproape pe deplin lucid. Luă în mînă un capăt al mînecii Cosettei și îl sărută.

— Își revine, doctore, își revine! strigă Marius.

— Ce buni sînteți voi amîndoi! zise Jean Valjean. Am să vă spun ce m-a făcut să sufăr. Ceea ce m-a făcut să sufăr, domnule Pontmercy, a fost că n-ai vrut să te atingi de bani. Banii aceștia sînt de drept ai nevestei dumitale. Am să vă lămuresc, copii, chiar de aceea sînt mulțumit că vă văd. Jeul negru vine din Anglia. Jeul alb vine din Norvegia. Am scris tot pe hîrtia asta, pe care o s-o citiți. Cît despre brățări, am născocit înlocuirea inelelor de tablă lipită cu inele de tablă încovoiată numai. E mai drăguț, mai bun și mai ieftin. Înțelegi ce bani se pot cîștiga cu ele. Averea Cosettei e prin urmare pe drept a ei. Vă spun amănuntele astea ca să aveți inima ușoară.

Portăreasa venise sus și ea, și privea prin ușa întredeschisă. Doctorul îi făcu semn să plece, dar n-o putu opri la timp pe această femeie de treabă și plină de zel să nu-i strige muribundului:

— Să chem preotul?

— Am unul, răspunse Jean Valjean.

Și cu degetul, păru că arată ceva deasupra capului, unde s-ar fi zis că vede pe cineva.

E foarte cu putință ca episcopul să fi fost în adevăr de față la această agonie.

Cosette îi strecură ușor o pernă sub șale.

Jean Valjean urmă:

— Domnule Pontmercy, nu-ți fie teamă, te rog. Cele șase sute de mii de franci sînt în adevăr ale Cosettei. Dacă n-o să vă bucurați de ei, înseamnă că mi-am pierdut viața în zadar. Ajunsesem să facem minunat de bine acele

podoabe de sticlă. Rivalizam cu ceea ce se cheamă bijuteriile berlineze. Însă sticla neagră din Germania nu se poate imita. Una mare, care are în ea o mie două sute de bobițe foarte fine tăiate, nu costă decît trei franci.

Cînd ne moare o ființă scumpă, o privim cu niște ochi care se agață de ea și care ar vrea s-o oprească. Amîndoi, Cosette de mînă cu Marius, muți de spaimă, neștiind ce să spună morții, deznădăjduiți și tremurînd, stăteau în picioare în fața lui.

Jean Valjean se stingea văzînd cu ochii. Puterile îi scădeau ; se apropia de zarea cea întunecată. Răsuflarea îi era întretăiată ; din cînd în cînd, un horcăit ușor i-o întrerupea. Își mișca anevoie mîna, picioarele îi înțepeniseră și în vreme ce neputința mădularelor și vlăguirea trupului se făceau tot mai vădite, întreaga măreție a sufletului lui se înălța și i se desfășura pe frunte. Lumina lumii necunoscute i se și vedea în ochi.

Chipul i se îngălbenea și în același timp zîmbea. Nu mai era însuflețit de viață, ci de altceva. Răsuflarea slăbea din ce în ce, ochii îi erau tot mai mari. Era ca un trup neînsuflețit, care simțeai că are aripi.

Îi făcu semn Cosettei să se apropie, apoi lui Marius ; era fără nici o îndoială ultima clipă a celui din urmă ceas, și el începu să le vorbească încet, cu o voce atît de slabă, de parcă venea de departe ; se păru că între ei și el începuse să se ridice un zid.

— Apropie-te, apropiați-vă amîndoi ! Vă iubesc mult. Ah, ce bine e să mori așa ! Și tu mă iubești, Cosette, fata mea. Am știut eu bine că ai ținut totdeauna la bătrînul tău ! Ce drăguță ești că mi-ai pus perna la spate ! O să mă plîngi puțin, nu-i așa ? Nu prea mult însă. Nu vreau să suferi mult. Voi trebuie să petreceți, dragii mei ! Am uitat să vă spun : cu cataramele fără ac se cîștigă mai mult decît cu toate celelalte la un loc. Pachetul de douăsprezece duzini costa zece franci și se vindea cu șaizeci. Era o afacere bună. Nu trebuie să te miri de cei șase sute de mii de franci, domnule Pontmercy. Sînt bani cinstiți.

Puteți fi bogați, fără gînduri negre. Trebuie să aveți o trăsură, din cînd în cînd o lojă la teatru, toalete frumoase de bal, draga mea Cosette, și apoi să dați ospețe prietenilor, să fiți foarte fericiți. Adineauri îi scriam Cosettei. O să găsească ea scrisoarea. Ei îi las cele două sfeșnice de pe cămin. Sînt de argint ; dar pentru mine sînt de aur, sînt de diamant ; sfințesc luminările pe care le pui în ele. Nu știu dacă cel care mi le-a dat e mulțumit de mine acolo, sus. Am făcut ce am putut. Copiii mei, să nu uitați că sînt un om sărman. Îngropați-mă în cel dintîi petic de pămînt pe care îl veți vedea și puneți-mi la cap o piatră ca semn. Asta e voința mea. Iar pe piatră nici un nume. Dacă Cosette va veni din cînd în cînd cîte puțin, o să-mi facă plăcere. Și dumneata, domnule Pontmercy. Trebuie să mărturisesc că nu te-am iubit întotdeauna ; să mă ierți. Acum, ea și dumneata sînteți o singură ființă pentru mine. Îți sînt foarte recunoscător. Simt că o faci fericită pe Cosette. Dacă ai ști, domnule Pontmercy, frumoșii ei obraji trandafirii erau bucuria mea ; cum o vedeam puțin trasă la față, mă întristam. E în scrinul acela o hîrtie de cinci sute de franci. Nu m-am atins de ei. E pentru săraci. Cosette, uite rochia ta, acolo, pe pat ! O mai ții minte ? N-au trecut decît zece ani de atunci. Ce iute trece timpul ! Am fost foarte fericiți. S-a sfîrșit ! Copiii mei, nu plîngeți, nu plec prea departe. Am să vă văd de acolo unde mă duc. N-aveți decît să vă uitați noaptea, o să mă vedeți zîmbind. Cosette, îți mai aduci aminte de Montfermeil ? Erai în pădure și ți-era frică ; îți aduci aminte cînd am apucat toarta găleții cu apă ? A fost întîia oară cînd ți-am atins mînuța, sărăcuța de ea ! Era atît de rece ! Ah, pe vremea aceea aveai mîinile roșii, domnișoară. Acum le ai foarte albe. Și păpușa cea mare ! Îți amintești ? O botezaseși Catherine. Îți părea rău că n-ai luat-o la mînăstire. De cîte ori m-ai făcut să rîd, îngerașul meu drag ! Cînd ploua, puneai fire de paie pe șiroaiele de apă și te uitai cum se duc. Într-o zi ți-am adus o rachetă de nuielușe și o minge cu pene galbene, albastre și verzi. Tu ai uitat-o.

Erai foarte zglobie cînd erai mică. Te jucai. Îți puneai la urechi cercei de cireși. Toate au trecut ! Toate sînt umbre : și pădurile prin care am trecut cu copilul, și copacii printre care ne-am plimbat, și mînăstirile în care ne-am ascuns, și jocurile, și rîsetele sănătoase ale copilăriei. Îmi închipuiam că toate sînt ale mele. Asta a fost prostia mea. Thénardierii ăștia au fost răi. Dar trebuie să-i iertăm. Cosette, a venit clipa să-ți spun numele mamei tale. Se numea Fantine. Ține minte numele acesta ; Fantine. Să îngenunchezi de cîte ori îl vei rosti. A suferit mult. A avut parte de tot atîta nenorocire cîtă fericire ai tu. Astea sînt voile lui Dumnezeu. El e în cer, ne vede pe toți de acolo și știe ce face printre marile lui stele. Am să mă duc, dragii mei. Iubiți-vă mult și mereu ! Un singur lucru e de preț pe lume : iubirea între oameni. Poate că o să vă gîndiți cîteodată la bietul bătrîn care a murit aici. O, draga mea Cosette ! Nu sînt vinovat că nu te-am văzut în ultimul timp. Și mie mi se rupea inima. Veneam pînă la colțul străzii tale ; lumea care mă vedea trecînd trebuie să-și fi făcut despre mine o părere foarte ciudată ; eram ca nebun ; o dată am ieșit fără pălărie. Copiii mei, uite că nu mai văd limpede, mai aveam multe de spus, dar e totuna. Gîndiți-vă puțin la mine. Sînteți niște ființe binecuvîntate. Nu știu ce am, parcă văd o lumină. Mai apropiați-vă puțin. Mor fericit. Aplecați capetele voastre dragi, ca să-mi pun mîinile pe ele.

Cosette și Marius căzură în genunchi pierduți, înăbușiți de lacrimi, prinzînd fiecare cîte o mînă a lui Jean Valjean. Mîinile astea sfinte nu mai mișcau.

Era răsturnat pe spate, luminat de cele două sfeșnice ; chipul alb privea spre cer ; îi lăsa pe Cosette și Marius să-i acopere mîinile cu sărutări ; murise.

Era o noapte fără stele și foarte întunecată. Fără îndoială, un înger uriaș sta undeva nevăzut, în picioare, cu aripile desfăcute, în așteptarea sunetului.

VI

IARBA ASCUNDE ŞI PLOAIA ŞTERGE

În cimitirul Père-Lachaise, aproape de groapa comună, departe de cartierul elegant al acestui oraş de morminte, departe de toate acele morminte înzorzonate care desfăşoară în faţa veşniciei moda hîdă a morţii, într-un colţ pustiu, lîngă un zid crăpat, sub o tisă pe care urcă o iederă, printre smocuri de pir şi de muşchi, e o piatră. Această piatră nu e mai scutită decît cealaltă de rugina vremii, de mucegăire, de ciuperci şi de găinaţul păsărilor. Ploaia a înverzit-o, vîntul a înnegrit-o. Nu e pe lîngă ea nici o potecă, şi lumii nu-i place să meargă pînă acolo, fiindcă iarba e înaltă şi udă numaidecît picioarele. Cînd e puţin soare, vin şopîrlele pe ea. Jur împrejur foşnesc bălăriile. Primăvara pitulicile cîntă în copaci. Această piatră nu are pe ea nici o însemnare. Nu s-a gîndit nimeni, tăind-o, decît la mărimea unui mormînt şi n-a vrut nimeni decît s-o facă destul de lungă şi destul de îngustă ca să acopere un om.

Nu e scris pe ea nici un nume. Dar acum foarte mulţi ani, o mînă a scris cu creionul patru versuri, care încetul cu încetul s-au şters din pricina ploilor şi a prafului, şi care poate că azi au pierit de tot :

„Azi doarme. Deşi traiul i-a fost prea chinuit
Trăia. Cînd al său înger plecă, el a murit.
Această întîmplare s-a petrecut fireşte,
Aşa cum vine noaptea cînd ziua se sfîrşeşte.

Scrisoare către domnul Daelli,
editor al traducerii în limba italiană a
Mizerabililor, la Milano

Hauteville-House, 18 octombrie 1862.

Domnule, ai dreptate cînd spui că Mizerabilii *e o carte scrisă pentru toate popoarele. Nu știu dacă va fi citită de toate, dar eu am scris-o pentru toate. Se adresează Angliei cît și Spaniei, Italiei cît și Franței, Germaniei cît și Irlandei, republicilor care au sclavi cît și imperiilor care au șerbi. Problemele sociale depășesc granițele. Plăgile neamului omenesc, aceste plăgi uriașe care acoperă globul, nu se opresc la liniile albastre și roșii, desenate pe harta pămîntului !*

Oriunde omul zace în necunoaștere și disperare, oriunde femeia se vinde pentru pîine, oriunde copilul suferă pentru că n-are o carte care să-l învețe și un cămin în care să se încălzească. Mizerabilii *bate la ușă și spune : „Deschideți-mi, vin pentru voi".*

În perioada de civilizație în care ne aflăm acum, perioadă destul de întunecată de altfel, „mizerabilul" se numește omul. *El trage să moară în orice climat s-ar afla și geme în toate limbile.*

Italia voastră nu e mai teafără decît Franța noastră, Italia voastră poartă pe chipul ei semnul tuturor mizeriilor. Oare tîlhăria, forma furioasă a sărăciei, nu locuiește în munții voștri ? Puține națiuni sînt roase atît de adînc ca Italia de acel ulcer al mînăstirilor pe care am încercat să-l pătrund. Cu toate că aveți Roma, Milano, Neapole, Palermo, Torino, Florența, Siena, Pisa, Mantua, Bologna, Ferrara, Genova, Veneția, o istorie eroică, ruine sublime, monumente mărețe, orașe minunate, sînteți ca și noi niște săraci. Sînteți acoperiți de minunății și de putregai. Fără îndoială că soarele Italiei n-are pereche,

dar vai! albastrul cerului nu împiedică pe om să fie îmbrăcat în zdrențe!

Aveți, ca și noi, prejudecăți, superstiții, tiranii, fanatisme, legi oarbe care sprijină moravurile înapoiate. Nu gustați prezentul și trecutul fără să retrăiți izul trecutului. Aveți un barbar: călugărul, și un sălbatic: lazzaronele. Problema socială e aceeași la voi, ca și la noi. La voi se moare de foame ceva mai puțin și se moare de friguri ceva mai mult. Igiena voastră socială nu e cu mult mai bună decît a noastră. Întunericul, protestant în Anglia, e catolic în Italia. Numele se deosebesc, dar il vescovo, *din Italia e identic cu* bishop[1]*-ul din Anglia. Amîndoi înseamnă întunecime, aproape de aceeași calitate. E același lucru să tălmăcești prost Biblia sau să înțelegi prost Evanghelia.*

Trebuie să mai stărui? Trebuie să mergem mai adînc cu acest paralelism lugubru? Nu aveți săraci? Uitați-vă jos! Nu aveți paraziți? Uitați-vă sus! Nu se leagănă și în fața voastră, ca și în fața noastră, această balanță hidoasă, ale cărei talgere, sărăcia și parazitismul, își fac un dureros echilibru?

Unde este armata voastră de profesori, singura armată pe care o recunoaște civilizația? Aveți școli gratuite și obligatorii? În patria lui Dante și a lui Michel-Angelo știe toată lumea să citească? Cazărmile voastre au devenit școli model? Au nu aveți ca și noi un buget de război gras și un buget de învățămînt ridicol? Au nu există și la voi acea ascultare pasivă care se schimbă atît de repede în pierderea personalității? Au nu aveți un militarism care merge pînă acolo încît împinge ostașii să tragă asupra lui Garibaldi, adică asupra onoarei vii a Italiei? Să verificăm ordinea voastră socială, s-o luăm de la punctul în care se află, așa cum e, să-i vedem păcatele, să vedem femeia și copilul. Gradul de civilizație se măsoară după cantitatea de protecție care înconjoară aceste două ființe slabe. Oare, la Neapole, prostituția e mai puțin sfîșietoare decît la Paris? Cît adevăr iese din legile voastre și cîtă dreptate din tribunalele voastre? Aveți oare norocul de a nu cunoaște tîlcul acestor cuvinte întunecate: urmărirea unei

---

[1] Amîndouă cuvintele înseamnă *episcop*.

crime în numele societății, înfierare legală, ocnă, eșafod, călău, pedeapsă cu moartea! Italieni, la voi, ca și la noi, Beccaria e mort. Farinacci trăiește[1]*. Să vedem care sînt principiile statului nostru. Aveți o stăpînire care înțelege identitatea dintre politică și morală? Ați ajuns să amnistiați eroii! Și în Franța s-a făcut ceva asemănător. Să ne trecem în revistă mizeriile, fiecare să-și aducă vraful, sînteți tot atît de bogați ca și noi. Suferiți ca și noi, sub două blesteme: blestemul religios, rostit de preoți, și blestemul social, hotărît de judecător. O, mare popor al Italiei, ești aidoma cu marele popor al Franței! O, fraților, sînteți, ca și noi, niște „mizerabili".*

Nici voi nu vedeți mai limpede, din fundul întunericului în care stați ca și noi, porțile luminoase și depărtate ale raiului. Numai preoții se înșală. Aceste sfinte porți nu se află în urma, ci în fața noastră.

Rezum. Cartea aceasta, Mizerabilii, e oglinda voastră în măsura în care e a noastră. Înțeleg că împotriva ei se ridică anumiți oameni și anumite caste. Oglinzile, fiindcă spun adevărul, sînt urîte. Asta nu le împiedică să fie folositoare.

Eu am scris pentru toți, pătruns de o mare dragoste pentru țara mea, dar fără să mă preocup de Franța mai mult decît de alt popor. Pe măsură ce înaintez în viață mă simplific și devin din ce în ce mai mult patriot al umanității. De altfel, aceasta e tendința vremii noastre și legea supremă a revoluției franceze. Cărțile, ca să răspundă creșterii necontenite a civilizației, trebuie să înceteze de a fi exclusiv franceze, italiene, germane, spaniole, engleze, și să devină europene, mai mult încă, umane.

De aici se ivește o nouă logică a artei și anumite necesități de compoziție care modifică totul, pînă și condițiile altădată strîmte ale gustului și ale limbii, care trebuie să se lărgească și ele, ca toate celelalte.

În Franța, anumiți critici m-au mustrat, spre bucuria mea, că aș fi în afară de ceea ce numesc ei gustul francez. Aș vrea să merit acest elogiu.

---

[1] Nume de juriști folosite simbolic: spiritul de umanitate în materie penală — pentru delicte politice mai ales — e mort; în schimb, domnește tendința de a înăspri pedepsele judiciare.

Fac şi eu ce pot, sufăr de suferinţa universală şi încerc s-o uşurez, n-am decît puterile şubrede ale unui om şi strig tuturor : Ajutaţi-mă !

Iată, domnule, ce m-a provocat scrisoarea dumitale să spun ! O spun pentru dumneata şi pentru ţara dumitale. Am stăruit atît din pricina unei fraze din scrisoarea dumitale : „Mulţi italieni spun : cartea Mizerabilii *e o carte franceză. Nu ne priveşte pe noi. S-o citească francezii ca pe o istorie, noi o citim ca pe un roman. Vai, o repet, mizeria e treaba noastră, a tuturor, fie italieni, fie francezi. De cînd istoria scrie şi filozofia meditează, mizeria e veşmîntul neamului omenesc. A venit momentul să smulgem zdreanţa asta groaznică a trecutului şi să învelim mădularele goale ale Omului-Popor în haina de purpură a aurorei.*

Dacă această scrisoare îţi pare potrivită pentru a lumina cîteva spirite şi a risipi cîteva prejudecăţi, o poţi publica. Te rog să primeşti încă o dată asigurarea celor mai alese sentimente ale mele.

VICTOR HUGO

CUPRINSUL

PARTEA A PATRA : IDILA DIN STRADA PLUMET ŞI EPOPEEA DIN STRADA SAINT-DENIS
(continuare)

Cartea a şaptea

ARGOUL

Cartea a opta

ÎNCÎNTĂRI ŞI DEZNĂDEJDI

Cartea a noua

UNDE SE DUC ?

Cartea a zecea

5 IUNIE 1832

Cartea a unsprezecea

ATOMUL FRATERNIZEAZĂ CU URAGANUL

Cartea a douăsprezecea

CORINTUL

Cartea a treisprezecea

MARIUS INTRĂ ÎN UMBRĂ

Cartea a patrusprezecea

MĂREŢIA DISPERĂRII

Cartea a cincisprezecea

STRADA L'HOMME-ARMÉ

PARTEA A CINCEA : JEAN VALJEAN

Cartea întîi

RĂZBOIUL ÎNTRE PATRU ZIDURI

Cartea a doua

INTESTINUL LEVIATONULUI

Cartea a treia

ÎNTRE SUFLET ŞI MOCIRLA

Cartea a patra

Cartea a cincea

NEPOTUL ŞI BUNICUL

Cartea a şasea

NOAPTEA ALBĂ

Cartea a şaptea

ULTIMA SORBITURĂ DIN POTIR

Cartea a opta

ÎN ASFINȚIT

Cartea a noua

ULTIMA NOAPTE, ULTIMA DIMINEAȚĂ

Lector: FLORIN CHIRIȚESCU
Tehnoredactor: NICOLAE BÂRBULESCU

Bun de tipar: 4.05.1985; Coli de tipar: 34

comanda: 50 012
Combinatul poligrafic „Casa Scînteii",
Piața Scînteii nr. 1, București,
Republica Socialistă România

...el deschide ochii dacă nu cei mai profunzi, cel puțin cei mai clarvăzători care s-au deschis vreodată asupra lumii materiale... acest antic, acest om de geniu unic era un dublu politician: pe de-o parte un preocupat de o politică democrată, pe de alta un preocupat de politică literară care-l făcea un romantic...

Charles Péguy

Vol. I—III, Lei 78

clu

Editura Univers